

ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893

Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

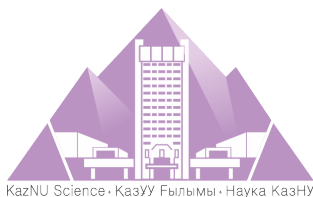
JOURNAL

of history

№2 (93)

Алматы
«Қазақ университеті»
2019

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 2 (93) маусым

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Қартаева Т.Е., профессор т.ғ.к. (Қазақстан)
Телефон: +727-377 33 38 (1288)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Кәрібаев Б.Б., профессор, т.ғ.д. – ғылыми редактор (Қазақстан)
Ноғайбаева М.С., т.ғ.к., доцент – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)
Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Омаров Ғ.Қ., т.ғ.д., доцент (Қазақстан)
Омарбеков Т.О., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Миша Майер – Эберхард Карл атындағы Тюбинген университеті Ежелгі тарих институты директоры, профессор (Германия)
Юлай Шамильоглу, Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

Уямо Томохико, Хоккайдо университеті славян-еуразиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері, профессор (Жапония)
Ожал Огуз, Түркия Республикасының ЮНЕСКО ұлттық комиссиясының президенті, академик (Түркия)
Мехмет Шахингоз, Гази университеті, профессор (Түркия)
Гзавье Аллез, әлеуметтік ғылымдар институтының профессоры (Франция)
Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университетінің профессоры (Ресей)
Петер Финкель, Цюрих университетінің профессоры, Этнология институтының директоры, профессор (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Дүйсенбекова Ж.Қ., оқытушы (Қазақстан)

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология, түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова
Телефон: +7 747 125 6790
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева
Азгла Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

ИБ № 12853

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 23,6 т. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс № 3975. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2019

ТАРИХ СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ

JOURNAL OF HISTORY

Tadysheva N.

Candidate of Historical Sciences, Altai, Gorno-Altai,sk,
e-mail: tadisheva@mail.ru

**SACRED TRIAD OF FIRE-MILK-TREE:
RELIGIOUS AND MYTHOLOGICAL REPRESENTATIONS
OF THE ALTAI-SAYAN TURKS**

In modern conditions of globalization, the processes of transformation of traditional culture constitute the main content of ethno-cultural changes, which represent, on the one hand, the unification of ethnic cultures, and on the other, the preservation of traditional values. The consequence becomes the strengthening of ethnic identity and the actualization of traditional culture. The interest here is the stability of the religious-mythological picture of the world of the Altaians, Tuvans and Khakas under the conditions of transformation of traditional culture. Consideration of the religious and ritual culture of the Altai-Sayan Turks, which is a reflection of the traditional worldview, reveals a complex of ritual, everyday life, behavioral, ethical, ideological aspects. Sacralization of fire, milk and dairy products, ritual «feeding», worship and presentation of them as a talisman shows the ethno-cultural community of the Sayan-Altai Turks, which is a synthesis of archaic beliefs and shamanism. The cult of the trees is also based on archaic animistic representations. Along with the usual simple trees, there were special, sacred ancestral trees, shamanic and burkhanistic. Apparently, the cult of trees took place in the era of the tribal system. Totemic vision, developing, transforming under the influence of changes in the religious beliefs of the population, have been preserved in modern times as sacred trees.

Key words: sacredness, Turks, traditional picture of the world, stability, variability.

Тадышева Н.О.

тарих ғылымдарының кандидаты, Алтай, Горно-Алтайск қ.,
e-mail: tadisheva@mail.ru

**Сакралды триада – от-сүт-ағаш:
Саян-Алтай түріктерінің діни-мифологиялық түсініктері**

Қазіргі жаһандану жағдайында дәстүрлі мәдениетті трансформациялау процестері этномәдени өзгерістердің негізгі мазмұнын құрайды, бұл бір жағынан этникалық мәдениеттерді біріктіруді, ал екінші жағынан дәстүрлі құндылықтарды сақтауды білдіреді. Соның нәтижесі ретінде этникалық сәйкестікті нығайту мен дәстүрлі мәдениетті жаңғырту белгіленеді. Негізгі қызығушылықты дәстүрлі мәдениетті трансформациялау жағдайындағы алтайлықтар, тувандар және хакас әлемінің діни-мифологиялық бейнесінің тұрақтылығы тудырады. Дәстүрлі дүниетанымның көрінісі болып саналатын Саян-Алтай түріктерінің діни-рәсімдік мәдениетін қарастыру, салттық, тұрмыстық, өзін-өзі ұстау, этикалық және дүниетанымдық қырларының жиынтығын анықтауға мүмкіндік береді. Оттың, сүттің және сүт өнімдерінің сакралдылығы, әдеттік «азықтандыру», оларды қастерлеу мен тұмар ретінде ұсынылуы, архаикалық нанымдардың және шаманизмнің синтезі болып табылатын, Саян-Алтай түріктерінің этномәдени ұқсастығын көрсетеді. Ағашқа табынушылықтың негізінде де архаикалық анимистік көріністер сақталған. Әдеттегі қарапайым ағаштармен қатар ерекше, сакралды рулық, шамандық және бурханистік ағаштар болған. Шамасы, ағашқа табынушылық рулық одақтың дәуірінде орын алған болу керек. Халықтың діни көзқарастарындағы өзгерістердің әсерінен дамып, өзгеріп жатқан тотемистикалық түсініктер қазіргі уақытта қасиетті ағаштар ретінде сақталды.

Түйін сөздер: сакралдылық, түркілер, әлемнің дәстүрлі бейнесі, тұрақтылық, өзгермелілік.

Тадышева Н.О.

кандидат исторических наук, Алтай, г. Горно-Алтайск,
e-mail: tadisheva@mail.ru**Сакральная триада – огонь-молоко-дерево:
религиозно-мифологические представления тюрков Саяно-Алтая**

В современных условиях глобализации процессы трансформации традиционной культуры составляют основное содержание этнокультурных изменений, которые представляют собой, с одной стороны, унификацию этнических культур, а с другой – сохранение традиционных ценностей, следствием которого являются усиление этнической идентификации и актуализация традиционной культуры. Интерес представляет устойчивость религиозно-мифологической картины мира алтайцев, тувинцев и хакасов в условиях трансформации традиционной культуры. Рассмотрение религиозно-обрядовой культуры саяно-алтайских тюрков, которая является отражением традиционного мировоззрения, позволяет выявить комплекс ритуальных, бытовых, поведенческих, этических, мировоззренческих аспектов. Сакрализация огня, молока и молочных продуктов, ритуальное «кормление», почитание и представление о них, как об обереге, показывает этнокультурную общность саяно-алтайских тюрков, представляющую собой синтез архаических верований и шаманизма. В основе культа деревьев также сохраняются архаические анимистические представления. Наряду с обычными простыми деревьями существовали особые, сакральные родовые деревья, шаманские и бурханистские. Видимо, культ деревьев имел место еще в эпоху родового строя. Тотемистические представления, развиваясь, трансформируясь под влиянием изменений в религиозных воззрениях населения, сохранились в современное время как представления о священных деревьях.

Ключевые слова: сакральность, тюрки, традиционная картина мира, устойчивость, изменчивость.

According to the researchers, the hearth is an extremely capacious mythopoetic symbol. Being the permanent center of the dwelling, it determined the status of the developed space, it was the organizing principle around which the cultural environment was grouped (Traditional worldview of the Turks of Southern Siberia 1988: 136-137).

In the heroic epic, the destruction of the hearth, the extinct fire means unhappiness in the family and heir:

The fire in his hearth was blown,
The bed of his was destroyed.
Everything there by ash was covered
His iron palace for emptiness now known
Now it's Er-Samyr (Er-Samyr 2018: 32-33).
Or:
Then, Yoskus-Oyul
Everything in detail told:
The one with non-faded fire, faded away
Suddenly Jelen-Magai old man passed away
Becoming the orphan son (Öskÿs-Oyul, 2018: 774-775).

During the expedition, the informant shared with us: «Бис, слерден життерден көпти сурабай жадыс. Янысла оттыла сÿтти байлазын деп». «We, do not ask much from you, young people. Only in a special way you relate to fire and milk. «The informant, realizing that times have changed there are other interests for the younger generation,

still focuses on the special norms of behavior in relation to fire *om* and milk (*cÿm*). Apparently, it is the belief that sacralization of the «байлар *om*» (*Bailar Ot*) and «*cÿm*» (*Sut*) will not disturb the peace and calmness and will bring luck.

During the study of the cult of fire in modern times can be traced to its significant place in the Altai culture. It is believed that the soul of the child gives «*Kudai*». Therefore, at first, the baby's soul (*суузы*) «falls mean. in the fire-hearth, the ashes» (*от-очокко, кÿлге тÿжсер*) – here it means that the soul comes passes through the fire. In this regard, the fire is considered sacred, it is kept clean, the garbage is not put (ON NIIA. MSE, case No. 119, diary entry 2017. Maykhieva L.M.). And in the wishes of the alkyts we meet the function of fire as the creator:

In a bronze cauldron (food) brewed,
Humming *От-Эне (Ot-Ene)* is mine!
In the set pot (food) cooked,
With a clean flame *От-Эне* mine!
My red soul created,
My head with my hair created,
От-Эне head I bow!

(ON NIIA. MSE, case No. 127, diary entry 2012, Toedov Echish Nokorovich, och, born in 1933, place of birth and residence with. Kalei of Ust-Kansky District, note by Tadysheva N.O., intpr. Konunova A.A.).

The wedding ritual also reflects a significant place of the cult of fire. According to the explanation of one of the informants, the *кудалаш* (*kudalash*) was a sweep from «кутал» (*kut al*), this means that, together with the girl, her soul «кут» enters into the family of the bridegroom «от-очогына кийдирилет» «fire in the hearth gives birth» (MSE, case No. 119, diary entry 2017 Maiheva L.M.). The head of the procession says: «Ак жайыгардав, от-очоктов, ада-энезине, уур эткен улус эдис, кудалап келгенис» «From family deities, from home, from parents who committed theft, came to matchmaker.»

At the Altai wedding, during the ceremony of braiding the braids of the *таайы* uncle on the maternal line of the groom begins to conduct the rush of the *баунаады* (*bashpaad*) («head has gone»). During the wedding ceremony, the right is given to speak to the *алкыш* (*alkish*) – the wishes of the new family. *Баунаады* – алкыши— wishes to a new family, greetings, wishes of happiness, health, many children, abundance of livestock. It is believed that the *баунаады* bears a sacred significance, therefore, for the sake of a joke, fun, the bad *баунаады* cannot be said. At first *таайы* (*taij*) ties to *кыйра* (*kijhra*) tripod (sacrificial ribbons) and *казы* (*kazi*) or *карын жу* (*karin ju*) (internal fat of a horse or lamb), sets fire, puts firewood *арчын* in the fire. When relatives say good wishes, blessing the young, the bridegroom and *таайы* walk around the hearth, and the bridegroom pours the melted butter into the fire. After each *алкыш* the relatives utter «айтканар жетсин, айтканар болзын» («let him say what he says, let the said to be done»). It is believed that when the flame from the oil reaches the chimney *түнүке* (*tunuke*), then in the future the young family will live happily. If the *кирелү* (*kirelu*) fire (lit. mediocre, weak) burns, then the young will also live. If the fire starts to sparkle, it means that the family will scatter (ON NIIA. MSE, case No. 119, audio recording 2017. Galina Tipyrovna Kokshinova, born in 1947, place of birth and residence with Verkh-Anuy of the Ust-Kansky District of the Altai Republic, entry N.N. Tadyshva; ON NIIA.MSE, case No. 117, audio recording of 2018. Chibakova, Evgenia Emelyanovna, Köböк, born in 1964, deposits, Pasparta Ulaganskogo district, place of residence with Besh-Ozok of the Shebalinsky District of the Altai Republic, entry Tadyshva N.O.).

Words to fire:

With a salting horse, pure lightning,

With a golden coat of *От-Эне!*

Frozen thawing

Raw cooking.

On its stone hearth,

Талкан -ashes covered under her,

Its hot rays spread.

Three legs (its) firmly let them stand!

Three bases (its) firmly let them stand!

(ON NIIA.MSE, case No. 127, diary entry 2012. Sorosheva Unchukpas Baraevna, born in 1930, Kubka, place of birth, the tract of Marchata (Verkh-Muta) of the Ust-Kansky District, entry Tadyshva N.O., inprt. Konunova A.A.)

In relation to fire, they adhere to special norms of behavior – you can't stir the fire, send sharp objects into it, do not touch the fire, do not sprinkle the fire with alcohol (vodka, red wine, you can only use *аракы* (*araki*) of milk wine), you can't put garbage in the fire, you can't walk between the hearth and «чакы» (*chaki*) are the pillar installed behind the hearth, in a small distance, where, according to the ideas of the Altai people, the head of fire *оттын баажы* (*otting bazhi*) is located. On the new moon, and when the guests came with the gifts, the fire was treated to the «амзадар» (*amzadar*), pinch off small pieces of food and put it into the fire.

The following prohibitions are fixed at the Khakas: you cannot agitate the fire with anything sharp you can hurt it, gouge out his eyes. This presentation is well illustrated by the recorded myth: «Two old women are talking to each other. One of them has no eyes, and the second tooth. The one-eyed old woman says: «My host opened the door of the stove and stabbed my eye with a knife.» And the second says: «And me, the hostess pierced with scissors and knocked out my tooth.» Therefore, the Khakas are not taken sharp objects to touch the fire. In general, the fire must be treated very carefully and with respect» (Burnakov).

For Tuvans, it was impossible to throw garbage into the fire, because this could anger the home owner, and the place around him was also removed (Dongak, 2017).

The fire testified about the life and independence of the family. He is also called the protector of the people. The fire is perceived as a gift from the sky, inextricably linked with the earth, through the umbilical cord of the hearth, to which the «т» also seems to be his home. The fire, the hearth of the Altai people always respects not only their own fire, but also the fire of their neighbors, both familiar and unfamiliar people. The spirit of fire (a young girl) is considered to be the master of fire (*eezi*) (Enchinov, 2013: 55).

In the traditional understanding of the Khakas, the goddess of fire, *От-уне*, gave warmth and light, constantly guarding the home and family from evil forces, cleared the space, brought good luck and

wealth to the owner, silt with the cares of the head of the house. Therefore, they called her the *чурттын-ээзи* -owner of the dwelling', the *чурттын-хадарчизы* -the preserver of the dwelling', the *кизинин-хулгы* -saver of the person', the *хадарганын-халхазы* (grazing)', etc.

Among the Khakas, the spirit of fire (*Отин ези* – *mother of fire*) had an anthropomorphic appearance. More often it was a woman. Older Khakas say about her: «*Отине* is a white, beautiful, naked woman. She talks, gives sounds.» According to other sources, the hostess of the fire appeared in the image of a plump woman in a colorful dress and scarf, although sometimes she is seen dressed in black. Often, the Khakas say about her: «The mistress of the fire is a gray-haired old woman» (Burnakov).

For the Tuvans, fire and Fire for the Tuvans was also briefly defined as: From the *От-чаякчы* (*От-chayakni*) – fire creator. The attitude to the hearth depended on this capacious definition. It was believed that the home hearth had a host who had to be treated, what each mistress of the yurt did – with each cooking, she first put the first pieces into the fire, while sentencing like: *Odumga kagdym* 'putting into the fire'. In reverence of fire there was also an awesome, but at the same time, fair share: *Өлденартар, өрттенарт* pas «You can (save) from water, not from fire» (Dongak, 2017).

Researchers explain the anthropomorphic image of fire in the form of a girl by analogy with ritual pure and integrity. The image of a woman most likely stems from the fact that for the long history of mankind, a woman for the most part has been at the hearth, performing a vital function of saving fire. The image of the owner of the hearth can be found in almost all the peoples of Siberia and the Far East (Yenchinov, 2013: 55-56). The female image personifying the spirit of fire, in the traditional understanding of the Altaians, was not strengthened by chance, since it is the woman who gives birth to children, takes care of her home, etc., that is, she continues and preserves both the life of the family, the clan, and the life of the entire ethnic group. According to the ideas of the Altaians, the hostess of fire *От-Эне* is about the same role. It gives warmth and light, constantly protects the home and the family from evil forces, cleans the space, brings good luck and wealth to the owners, lives by the care of all family members (Poskonnaya, 2016: 49).

The special role of milk and dairy products can be traced in the traditional Altai culture; in this connection, the Khakas and Tuvians have an interesting idea about milk, its place in ritual practice

and in the traditional worldview of the indigenous peoples of Sayano-Altai.

Archaic signs of magical properties, animistic representations are observed in the Altai enigmas, which use the comparison of milk and dairy products with gold, wealth in all respects or with a deity:

Went, walked, scallop found

Scallop in the lake lowered,

I got foam from the lake

I got gold from the foam (Milk, cream, butter)

(Altai Mysteries, 1981: 9).

The golden staff shines,

The white deity rumbles (Agitation of a chegen in a tub) stirring (Altai puzzles, 1981: 97).

The association of luminaries with milk is also interesting: «*Айылдын үстине ак куруттын жарымын кыстап койдым*» / «Above the ail stuck half of white cheese» – the moon.

And in the Altai heroic tale «Altai-Buachay» milk is presented as having life-giving power:

All Erkemel Bone Joints

She put herself in her place

She waved a handkerchief

I sprinkled white milk.

The boy Erkemel

Body blood came to life

Broken bones have grown together (Altai-Buachai, 2013: 76-77).

For ritual sprinkling, the *мөсмер* (*touster*) (family-clan fetishes) of the Khakas were used by un-tasted «Arak» milk vodka or milk of a white cow, fed by the immaculate girl, and were fed in spring and autumn. During the sacrifice to the fire *от майуу*, the leader of the prayer sprinkled milk on the white cow of *чалбах-мөс* (*chalbakh-tous*) (fetish, dedicated to the spirit of the host fire), praised it with godlike grass and read prayers. Also,

*Чалбах-мөс*ю ritual every morning and on the ninth day of the new moon, splashing boiled milk (Butanaev, 2005: 61, 71, 87).

Чажыг is held among Tuvans – a rite of sacrifice sometimes in the form of splashing milk or tea to the sun, moon, mountain tops, forest, around the yurt. Also, for *чажыг* fire they use *аржаан* – holy water from juniper, water and milk. To prepare *аржаан*, boil the juniper in hot water and dilute with milk. If the tops of the mountains make a noise or on a typical day there was a tambourine ringing (there is a popular opinion that when sounds like a shout are suddenly made, a tap on a tambourine is unfortunately) they spray milk, thus bringing a sacrifice (Kenin-Lopsan, 2002: 37, 174, 329, 335).

The sacralization of milk occupies a large place in the traditional rituals of the Altaians. During

the rites of worship of *Алтайдынээзи* (the Altai Master), fire, the family deity *жайыку* is obligatory to «*сүм үрүсмен жам*» (they are sprinkled with milk).

In the modern Altai wedding rituals, the ritual braiding ceremony is held. For the *көжөгдө* (wedding curtain) to the right of the bride becomes the daughter-in-law from the side of the groom, to the left – from the side of the bride. They divide the girl's hair clearly in the middle of the head into two braids. They are braided, smearing with milk and melted butter (Tadysheva, 2011: 119). Bride after they opened *көжөгдө* give milk to drink. In case of matchmaking, the bride's parents must come with milk and milk wine *аракы*. Having negotiated the Altai bride, she was brought to the groom's aul. Mother groom treated her milk. According to researchers, the mother-in-law expressed her recognition of the future daughter-in-law (Tadina, 1995: 85). After the bride crosses the threshold of the yurt of her husband or her husband's parents, the Tuvans also gave her milk. Apparently, there is not just a gesture of approval – in this ritual the sacrality of milk, the idea of it as a talisman, comes to the fore.

Initially, the bride *келин* appears as a «stranger.» The word *келин* (*kelin*) came from the word *kel* – to come (OTD 1969: 295), i.e. the bride is the «comer.» Its «dangerous» influence is strong in relation to new relatives and measures of magical-religious protection are being taken against it. As a result of performing the rituals, it is «separated» from the family of the parents, from the old home cult and is gradually incorporated into the new environment. The fact that the ritual action takes place at the entrance to the yurt, where the threshold is the boundary between the world of «their» and «alien», is important. Entering the aul, the bride begins to join the new house, family, family and milk can symbolize the rite of purification, which is carried out in order to neutralize the danger, which, together with the bride, can come from someone else's space.

Protective and magical properties are attributed to milk – Khakasses and Tuvans consider hoopoes to be a misfortune, since they are servants of the cuckoo. In cases when hoopodes were sitting on a fence of a fence or flying into a house, yard, the house is sprinkled with airan (Butanaev, 2005: 70).

In the Altai and Tuvinians, when the snake crawls into the house, *айыл* (*ahjil*), it is carried out of the yurt, and then the milk is sprayed. It is believed that donating milk, thereby eliminating the misfortune (Kenin-Lopsan, 2002: 496; 6).

There are also forbidden norms of behavior, so, the Altaians, until the umbilical cord of a newborn

child heals, nothing is given from the house, especially milk. When the old moon, at night, from the house where the man died, could not take out the milk. Without necessity, it is prohibited to carry this product over long distances. Tuvans have an idea about the connection of milk with the soul; if someone deliberately spills the milk, it is considered that the *күт* (soul) leaves it. All the best and best are compared with milk (Kenin-Lopsan, 2002: 412). The Khakas, when boiling milk, were also wary of shedding it in the fire. In this case, the cow will soar the udder and the milk will disappear (Butanaev, 2005: 84).

Distinctive from Altai is the use of milk in Khakas and Tuvinians in funeral and memorial rites. During the funeral, they performed a magical detour around the deceased with protective purposes to protect the living from the deceased. A widowed woman poured milk or tea with milk into a wooden cup, covered it with white cloth, held it in her hand, walked around the cart three times, saying: ««*Хурай, хурай!*» (Take trouble away from us!) Don't look back! Let your happiness stay at home! May your children stay healthy!» Sometimes they did not bypass the coffin, and three times counterclockwise circled with a cup of milk over the dead, then the milk was given a sip to the family of the deceased or, covered with cloth, put on the table.

There she stood for three days, then the milk was given to the dog to drink or poured into the hearth (Butanaev, 2005: 169–170).

In the Tuva funeral rite, immediately after the deceased was carried out, a relative raised a plate with milk food and made three circles around the yurt and said «*хурай*» three times (Ibid.). Also, when returning from the cemetery, all the participants in the funeral were cleared – fumigated themselves with juniper and committed washing of hands and face with water mixed with milk and crumbled dry juniper. The traditional memorial meal consists of salted milk tea, milk, boiled lamb, cheese, ghee (Kissel, 2009: 90-91).

In the Altai funeral commemoration rite, which apparently was influenced by бурханизм, which arose and spread in Gorny Altai at the beginning of the twentieth century the use of milk and dairy products is prohibited. It is believed that their use during the rites of passage of the deceased to the «ancestral world» defiles milk, i.e. contact of sacred milk with the world of the dead is not allowed. Such a pronounced access to the forefront of Altai milk and dairy products is probably due to the influence of бурханизм, which arose and spread in the Altai Mountains in the early twentieth century. It should

be noted that the Altai, the adherents of бурханизм, called their faith «ак жан, сүм жан» – «white faith, milky faith», in which they refused blood sacrifices, replacing them with archaic libations and sprinkling with milk, аракы and butter. And in the cult practice of the бурхнисты, the special sacralization of milk turns it into a kind of «symbol of faith» (Sherstova, 2010: 208, 215).

As the researchers note, in the traditional culture of the turks of Southern Siberia a special place is occupied by the genus marker – tree (Sagalaev, 1990: 43).

Field materials, ethnographic records, folklore texts of researchers indicate that at present, knowledge of the generic nature of honoring trees remains fairly complete, which is a reminiscence of ideas about totems trees transformed into revered sacred trees. According to the reports of the informants, each Altai genus (сөдк) Considered a certain tree species to be sacred, and the genus had a totem tree. Back in the XIX century researchers from Gorny Altai have recorded that each of the Altai clans conducts its own genealogy from certain tree species: «Irkит comes from the tree «прай – ыр-рай» (honeysuckle). Others say: for the ирkitов, the father is «прай», the mother is birch ... Irkit and Sojon have two brothers (the father is «rgai», mother is birch)» (Potanin, 1883: 7).

The Altai tradition says «People lived in Altai for a long time. They left the mounds. They were called «torgouts».

But once a new tree appeared – larch, and the torgouts decided that everything was changing, that a new time was coming. And then they disappeared, giving way to another nation» (Sherstova, 2010: 41-42). On the one hand, the emergence of a new tree here is the «end» to the torgouts people, and on the other hand, the appearance of another people totem tree, which is larch. Knowledge is preserved in ethnogenetic legends, which narrate that under difficult circumstances this or that tree species helped to save the life of a person of a certain kind. So, they say about the genus очы (ochi): «Found under a birch, let it be birch очы» (Altaians, 2005: 87) or «When there was a war, one young woman put her child in the cradle, making sure that the birch sap dripped directly into his mouth, she ran away. One person found it. «Let him be from the clan of «кайын-очы» (kaijing-ochi), he said (Altai's fabulous prose 2011: 259).

Another legend says: «In our Altai, there was once a very fierce war, they say. When the enemy had already overtaken the fleeing people, one woman put her child down, tilting the bush of the

Filipendulato it, so that its juice dripped to the child's mouth. In Altai, the only surviving modor was this boy. Previously, the daughters of this genus did not pronounce the name of this tree, did not cut it» (Altai's fabulous prose 2011: p. 269).

The macaw genus is believed to be descended from a pine tree (Altaians, 2005: 141). The venerable tree of көбөк – арчын (juniper) (Altaians 2005: 121). The first representative of theкыпчак genus was found under the wilderness (Altaians 2005: 96).

In the oral folklore of the Altaians, the salvation of the protagonist is illustrated in the same way. In the heroic tale

«Maadai-Kara» during the invasion of the evil, hostile Kara-Kula kaana Maadai-Kara rescues his son Kogudei Mergen:

Famous Maadai-Kara
To the top of the nine-stage
Black Mountain has risen,
On a high rock now climbed,
Under four birches
Cradle hung with his son-hero.
«Black is this mountain
May you be a father, my dear,» said,
Four birch trees
May you be a mother, my child,» he said.
To four birch sap
In the mouth of a baby warrior
On a day, one drop of drops,
Arched tube attached;
To maternal colostrum
From the sixty-ursine intestine
In son's mouth
On the day of one drop flowed,
Guts on birch branches
He hung it down and tied it down (Maadai-Kara, 1973: 87; 272).

Khakas also have attitudes to trees as generic totems. In the work of N.F. Katanova «Samples of folk literature of the Turkic tribes» is the story «The old woman says to the bride,» Do not call this sky after the name! Do not call this land, for heaven and earth are your father-in-law! The sheep is your mother-in-law too! The wolf is also your father-in-law! Growing willow is your father-in-law too! You do not call them by name!» (Samples, 1907: 303).

The mother-in-law explains to the daughter-in-law the norms of behavior in relation to the tribal deities of her husband's family. «Кайындау» (kahjndash) – the custom of avoiding it is directed to protecting the parents of the husband, the husband's relatives from the bride, who, first of all, is a representative of another kind and, even after marriage, does not lose this «alien» affiliation.

The idea of the magical meaning of the word is preserved, which, when pronounced «alien», in this case, alien *келин* can be dangerous for the husband and his relatives and can cause them harm. Hence the prohibition of direct access to them.

Trees of the Khakass culture were the guardians of tribal souls: «The tree is the home of the human soul,» says a belief. Each genus had its own tree species, which were called «*сѣѣк чулазы*» (souk chulazi), ancestral soul, or «*агас сѣѣги*» (aga sougi) woody species. According to the researchers, the сеока сайын and black бельтыров (beltirz) gave birth to the larch tree, the сеока хобый cedar, the сеока туран and the white бельтыров the birch, and the сарыгларов (sariglar) had the yellow head (Butanaev, 2014: 112).

Altai informants emphasized that a person should not cut down a tree of his own kind, but other tree species were used for all economic needs. In case of emergency, I asked a representative of another kind to cut down the tree that was worshiped by his kind. As a rule, the cabin was accompanied by apologetic and propitiatory speeches. They cut down only the required number of trees, and it was forbidden to cut down young trees. Older people said that they, like children of people, should grow and mature. They must live. There were a variety of prohibitions and omens, demanding from a person decent behavior in the forest or the taiga (Курчакова, 2006: 134-135).

According to Tuvinian beliefs, it was forbidden to cut down sacred trees: cedar, spruce, fir and pine, as well as sacred shrubs – juniper and heather. It was impossible to cut down a sacred tree, so as not to remain without a soul (Kenin-Lopsan, 2002: 417). The Tuvinian myth «Living Water and Evergreen Trees» tells us that the Deity Creator Бурган-башкы (Burgan-bashki), with his sacred wand, chopped Ara-Hoo, an evil spirit that swallows the Moon and the Sun in the lower back. The lower part of the loin fell to the ground and the living water flowing out of the body of Ara-Hoo touched cedar, spruce, Turkestan juniper, Siberian juniper, fir, pine (Myths, 2010: 49).

Alive, the water that fell on the trees thanks to the deity and its sacred staff made them sacred.

Altaians have a belief that there is an invisible vital connection between a tree and a genus that worships it. So, if the revered tree died, then a man of this kind died. The fall of the old tree foreshadowed the death of the old man, and the death of the young tree was associated with the death of young people.

In Tuvinian culture there is also an opinion that «one cannot cut down the old larch in the parking

lot, because the elder of that tribe can die» (Kenin-Lopsan 2002: 418) or «When an old tree breaks, an old man dies. If a young tree breaks down, the infant dies» (Kenin-Lopsan, 2002: 421).

Khakas have an idea that the soul of the old person is preserved in the old tree, and the young is preserved in the young tree. If you dump a thin tree with leaves, then the child will lose its soul. To see a falling tree in a dream meant the death of one of the members of a certain genus: if the tree was young, then the young man would die, if the old one was old, if it was branchy, it was large (Butanaev, 2014: 113).

The connection of a tree with life, the fate of a person is also traced in the oral folklore of the Altaians. Thus, the heroic tale «Maaidai-Kara» through the image of the patrimonial sacred tree «Eternal Poplar» reveals the greatness and wealth of the country of Altai – the birthplace of the hero (bahatir):

Where seventy rivers merge,

In the valley between the seven large mountains-fortresses

One hundred trunks eternal poplar,

Under the rays of the moon and the sun,

Like gold glittering, it stands (Maadai-Kara, 1973: 252).

The sacralized image of a tree has a fitomorphic appearance and, according to animistic ideas, the life of a tree is identified with a human one.

Archaic traditions are also reflected in the world perception of the magical power of the sacred tree. Ethnographic materials indicate that in Minusinsk Tatars in the upper reaches of rivers a beater for a shaman's tambourine is made from a tavern, from Minusinsk Tatars in the steppe region from solid birch. In the western regions of Tuva, a clapper was made from pine root or juniper, sometimes from cedar root (Kenin-Lopsan 1993: 30-31).

Both Altaians and Tuvans have an opinion about scaring off evil spirits with a whip, consisting of a wooden handle made of a tavolozhnik, a *табылгы* (*tabilgi*) and a belt part. The Altaians, in order to secure the two parts of the whip, the tree is not burned, since by burning it is possible to kill the living force of *камчы* and it will no longer be able to protect it from evil spirits (ON SRI. MSE, case No. 127, diary entry 2012, Toedov Echish Nokorovich, очы, born in 1933, place of birth and residence with. Keley Ust-Kansky district, entry Tadysheva N.O.). Tuvans believe that at night a «dark, heavy» place can be passed only by a rider, who has a red snowball whip in his hand, because only such a rider is terribly afraid of devils (Kenin-Lopsan, 2002: 331).

Thorny bushes and sharp wooden objects also served as a kind of amulet. Among Altai people, it is believed that evil spirits are powerless in their actions against thorny bushes – dog rose, camel thorn. Sprigs of thorns strengthened the front door on both sides so that the house was protected from evil spirits. Most used this protection after the funeral, when the household is not calm.

After the death of a person, the Khakassians placed bird cherry branches under the threshold on the outside of the yurt, and on the inside, an ax or a blade. This protected from evil spirits. In the *аале* (*Haale*) where a man died, up to 40 days, the doors of all the yurts were propped up with a birch stick (Butanaev, 1988: 111).

Apparently, due to the external characteristics – the sharp and prickly became a talisman-defense, and its location threshold is the boundary between «his» and «alien».

The idea of birch as a world or shaman tree is found in many nations. The image of a birch tree as a sacred tree was depicted on shamanic tambourines, mentioned in the shamanic mysteries (Anokhin, 1994: 56). With a birch branch in their hands, the shamans (sometimes just old men) turned to gods and spirits during sacrifices. In the system of Altai religious beliefs, there was an idea of the heavenly *Бай-кайын* (Sacred Birch). From her, as suggested by the shamanists, people receive «sus» embryos on children, cattle and animals. For this, a special rite was arranged with the aim of asking for *сус* (*sus*). During the ceremony, when people asked for «сус» on children, a small birch cradle was hung from the birch trees (Dyrenkova, 1928: 136).

A sacrificial animal was slaughtered under a birch tree, in this case it was called «чаалкайын» (*chaalkajin*), it should not have been damaged, necessarily with whole branches (Verbitsky 1884: 420). Various altars were made of birch, and handles were cut out for shamanic tambourines, idols, etc.

In Burkhanism, the value of birch as a symbol of the new belief intensified. Freshly cut birch branches were considered a necessary attribute of wedding ceremonies, and together with *арчын* and *кыйр* (*kajir*) (sacrificial ribbons) were part of the Burkhan *жайык* (*jahik*), they were endowed with cleaning and protective properties (Sherstova, 2010: 208-211).

The Burkhanists emphasized the choosiness of their religion – the bright, pure, created by the Upper deities – this all entered into their cult practice. And everything connected with bloody sacrifices, shamans, was rejected by the Lower Deity. It touched the trees. Revered trees, based on external signs, can be divided into two main categories: «light» forest

– birch, larch, poplar, aspen; «Dark» forest – cedar, pine, spruce, fir. «Dark» trees – cedar, pine, spruce, fir cannot be planted near the house, it is believed that they are harbingers of misfortunes, as they are associated with the Lower World.

Such elements as milk, *арчын*, white color, birch, etc. played a significant role in the culture of the peoples of South Siberia and Central Asia, known to many Turkic, Mongolian peoples. But it was in the cult practice of the Altai population that they became clearly pronounced, which can be explained by the influence of Burkhanism.

Religious views have influenced the family rituals of the Altai population of the Altai Republic. On the morning of the wedding day, the uncle of the maternal lines of *таайы* of the groom went to chop two young birch trees, he took milk with him (not tried by anyone), white *кыйра*, *курут*, flat cakes. Birches had to be taken from the east side. Here they tie *кыйра* and *таайы*, speaking *алкыш*, sprinkling milk in the direction of sunrise and leaving the brought products, cut down two birch trees. Birches should be two or three meters with an undivided crown. The wedding curtain was tied to them *көжөгө* (Tadysheva, 2011: 117). The branches of a birch tree, which were brought along with two birch trees for *көжөгө*, tied together with a ribbon of white matter, were placed outside, at the top, near the smoke hole in the aule, the branches were never removed. They were there until they completely fell into disrepair.

So *арчын* became a kind of «password», a symbol of belonging to the «white faith.» *Арчын* is attributed protective and cleansing properties. Special norms of behavior are adhered to *арчын*. First of all, not everyone could, if they wished, collect *арчын* branches. A man, a young man must be pure before the spirit – the master of Altai, the master of the locality: there were no dead among the members of his family and relatives for a year. At first, they tied a shrub on the east side of the *кыйр*, sprinkled it with milk, asked for permission from the landlord, and only after this ceremony they collected *арчын*. You cannot tear *арчын* in the evening or take more than 12 branches at once (Sherstova, 2010: 120).

Арчын is a necessary component in any and all Altai rituals (except for funeral and memorial).

During the matchmaking, the bride's parents arrive with *арчын*, during the «*баишаады*» ceremony, they put the *арчын* in the fire, *таайы* can open *көжөгө* (Tadysheva, 2011: 119).

Tuvans also attach great importance to juniper. So, in order to recover, the patient must be washed with holy water *аржаан*. The preparation of holy

water usually proceeds as follows: milk is poured into a plate with water and a handful of crushed junipers is added to it. So, it turns out three-part *аржаан*. It is forbidden to spill holy water on the ground (Kenin-Lopsan, 1999: 48).

Арчын is present in the funeral and memorial rites in Tuvinians and Khakas. Khakas people who washed the body of the deceased, rinsed their hands, fumigated them with *ирбен* (thyme) or *арчын* (juniper) and gave them soap and a towel (Burnak, 2009: 129).

Tuvans have obligatory fumigation of the grave with juniper. Plant branches around the monument with glowing branches, and sprinkling a grave mound with crumbs (Kissel, 2009: 81). Dry juniper is often present in offerings laid out on the grave (Kissel, 2009: 89). Upon returning from the cemetery, all the participants in the funeral fumigate themselves with the smoldering branches of juniper and perform a cleansing wash of the hands and face with water mixed with milk and crumbled dry juniper (Kissel, 2009: 90).

In the funeral and commemoration rites of the Altaians, one can also trace the special significance of the cult of the tree. According to archaeological materials it can be concluded that the burial under the tree is an ancient Turkic-Mongolian tradition. In the memorial complexes of the ancient Turks of the Altai, there are remnants of larch trunks dug there with rhizomes (Kubarev, 1978: 94).

Also, *арчын* and larch were found in the monuments of the Pazyryk culture, they were found in the horse grave of the Pazyryk kurgan-2. The corpses of horses were laid on a bed of *арчын* and larch (Achimova, 2012: 6). Today, the Altai people do not use *арчын* in funeral and memorial actions, as it is considered to be pure, sacred, and using it in this ritual will lead to its «desecration». Currently, family members of the deceased adhere to special norms of behavior, for example, close relatives of «ага-ташла уруштас» (for example, they are not associated with wood and stone, should not be built or repaired).

Some trees were honored for their «strange form», for the fact that they have some kind of power, some kind of spirit. In this regard, the Altaians' views of larch – «тыт» (thit) are very interesting. The people worshiping this tree was associated with the activities of the shamans. According to the shamanistic notions, this tree in Kudaya allegedly once begged for itself кам (kam). Even in the speech of a modern Altai one can often hear «кам-тыт» (kham-thit) (literally «larch kam», here «shaman-

larch»). Not all larches belonged to this category, but a specific tree with certain characteristics: a tree with a particularly lush intertwined crown. A kind of spherical outgrowth was located at the top or middle of the larch. Considering that this tree belongs to the shaman, the Altaians did not approach the «кам-тыт» (Kypchakova 2006: 132). Informants reported that the host spirit protects the shaman and may therefore have a negative effect on the common man. It was impossible to approach such a tree (ON NIIA. MSE, case No. 127, diary entry 2012, Toedov Echish Nokorovich, ochi, born in 1933, place of birth and residence with. Keley Ust-Kansky district, entry Tadysheva N.O.).

Non-dark forms are also present in the Tuva culture. You cannot unleash the branches of trees that are intertwined naturally. If in the forest the branches of two poplars were intertwined, it was believed that the inhabitants of this area are very friendly. If two or three trees have grown from one root, they cannot be cut down. Such trees are said to be the most valuable wealth of the earth (Kenin-Losan, 2009: 14).

The identical plots in the worldview of the Sayano-Altai Turks: Altaians, Tuvans and Khakas are explained by a common ancient history, as a result of which a close cultural heritage is preserved. Worldview universals are determined by the natural and historical experience of peoples, which allows them to experience, evaluate and interpret the world in the same way, but each ethnic group forms its own image of the world, expressing the picture of the world inherent only in it. The local peculiarities can be explained by the influence of Buddhism among Tuvans, Burkhanism among Altaians, and Orthodox Christianity among Khakas. Thus, transforming the traditional worldview, develops the traditional culture of the Sayano-Altai Turks. And apparently, through the use of modern ritual practice, cultural memory preserves traditional knowledge for subsequent generations. Oral monuments: epic, legends, riddles, legends reflect the value orientations, ideas about nature, about man and about ethnicity. This material shows the influence of the cults of fire, milk and wood on family rituals. Preserving it in one of the most conservative areas of the traditional culture of the people speaks about their sustainability in the modern traditional picture of the world of the Turkic population of Sayano-Altai.

The publication was prepared within the framework of the project «The History and Culture of the Great Steppe».

References

- Alekseev D.S., Kuular, Samdan Z.B, Yusha J.M. (2010). Myths, legends, traditions of Tuvinians. Novosibirsk. Science. (Monuments of folklore of the peoples of Siberia and the Far East; T. 28).
- Altai puzzles. (1981). Gorno-Altai: Gorno-Altai Branch of the Altai Book Publishing House.
- Altai-Buuchai // Altai Baatylar / Altai bogatyrs. Altai heroic epic. (2013) Gorno-Altai: OJSC Gorno-Altai Printing House. P. 22–93.
- Ancient Turkic dictionary. (1969). Leningrad. Science.
- Anokhin A.V. (1994). Materials on shamanism in the Altai. Gorno-Altai: Ak Chechek. Achimova A.A. (2012). Plants of Gorny Altai in the customs and traditions of the Altaians. Barnaul: LLC. Printing company. Arctic. 100 p.
- Burnakov V.A. (2009) On the question of the funeral rites of the Khakas // Siberian collection – Funeral rite of the peoples of Siberia and adjacent territories. Prince 2: [collection of scientific research results presented at the VII Siberian Readings dedicated to the memory of G.N. Gracheva, held October 23–24, 2007 at the MAE RAS / resp. ed. Ph.D. L.R. Peacock]. Sankt Peterburg. P. 126–136.
- Burnakov V.A. The spirit of fire in the religious and mythological system of the Khakas. [Electronic resource] // Türkological publications. URL: <https://turkology.tk/library/31>. The date of the appeal is 10/05/2018.
- Butanaev V.Ya. (1988). Funeral and memorial rites of the Khakas in the XIX – early XX centuries. // Historical and cultural relations of the peoples of South Siberia. Abakan. P. 107–132.
- Butanaev V.Ya. (2014) Weekdays and Holidays Khongoraya. Abakan: Journalist LLC.
- Butanaev V.Ya., Mongush H.V. (2005). Archaic customs and rites of the Sayan Turks. Abakan: Publishing House of Khakas State University. N.F. Katanova.
- Dongak S.Ch. Traditional education of children in Tuvans in the family [Electronic resource] // Tuvini Institute of Humanitarian and Applied Social and Economic Research. URL: <http://tigpi.ru/index.php/glavnaya/263-123>. Publication date 07.08.2017. The date of the appeal is 09.08.2017.
- Dyrenkova N.P. (1928) Umai in the cult of the Turkish tribes // Culture and writing of the East. Prince 3. Baku 7 – p. 134–139.
- Ekeev N.V., Orekhov P.A. (2005). Altaians (Materials on ethnic history) / Gorno-Altai.
- Enchinov E.V. (2013) Altaians' family values: a transformation of customary law in modern culture. Gorno-Altai: IP Vysotskaya GG.
- Er-Samyr. // Altai Baatylar (Altai bogatyrs). (2018) Series «Monuments of the epic heritage of Altai.» / Preparation, translation of texts, notes on the Altai texts, comments on Russian translations, compilation of a dictionary made by MA Demchinova, Z.S. Kazagacheva, A.A. Konunov, K.V. Yadanova. Preface MA Demchinova. Gorno-Altai: BNU RA «Altaistic Research Institute named after S.S. Surazakova». p. 10–153.
- Kenin-Lopsan M. (1993) The magic of Tuvan shamans. Kyzyl: News of Tuva.
- Kenin-Lopsan, M.B. (1999) Tuvan shamans. Moscow: Transpersonal Institute Publishing House.
- Kenin-Lopsan, M.B. (2002) Myths of Tuvan shamans. Kyzyl: News of Tuva.
- Kenin-Lopsan, M.B. (2006) Traditional culture of Tuvans. Kyzyl: Tuva book publishing house.
- Kissel V.A. (2009) Ride for the red salt. The funeral rites of Tuva. XVIII – XXI century. Saint-Petersburg. Science.
- Kubarev V.D. (1978) Ancient Turkic memorial complex on Gyor-Teby // Ancient cultures of Altai and Western Siberia – Novosibirsk. P. 86–98.
- Kypchakova L.V. (2006) On the question of the cult of trees in the Altai // Siberian Pedagogical Journal. Issue number 3. p. 130–136.
- Lvova E.L., Oktyabrskaya I.V., Sagalaev A.M., Usmanova M.S. (1988) The traditional worldview of the Türks of Southern Siberia. Space and time. The real world. / Novosibirsk. Science. Sib. Department.
- Maadai-Kara. (1973) Altai heroic epic. Moscow. Science.
- Oinotkina, I.B. Shinzhin, K.V. Yadanova, E.E. Yamaeva. (2011) Fabulous prose of the Altai / Comp. N.P. Novosibirsk. Science.
- Poskonnaya J.V. (2016) The traditional worldview of the Altai people: the cult of fire and the phenomenon of life // Bulletin of the Kemerovo State University of Culture and Arts. № 35. p. 49–59.
- Potinin G.N. (1883) Sketches of North-Western Mongolia. Saint-Petersburg. Vol. 4.
- Sagalaev A.M., Oktyabrskaya I.V. (1990). The traditional worldview of the Türks of Southern Siberia. Sign and ritual. Novosibirsk: Science. Sib. Department.
- Samples of folk literature of the Turkic tribes (1907) / Part IX. Adverbs of Uryankhai (Soyot), Abakan Tatars and Karagas. Saint-Petersburg.
- Sherstova L.I. (2010) Burkhanism: the origins of ethnicity and religion. Tomsk: Tom. state Univ.
- Tadina N.A. (1995) Altai wedding rituals (XIX – XX centuries.). Gorno-Altai: Yuch-Sumer.

Tadysheva N.O. (2011) The influence of Christianization on the family rituals of the indigenous population of Gorny Altai. – Gorno-Altai: Gorno-Alt.

Verbitsky V.I. (1884) Dictionary of the Altai and Aladga adverbs of the Turkic language. Kazan.

Öskÿs-uul. Yoskyus-uul (2018)// Altai Baatylar (Altai bogatyr). T. III. Series «Monuments of the epic heritage of Altai.» / Preparation, translation of texts, notes on the Altai texts, comments on Russian translations, compilation of a dictionary made by MA Demchinova, Z.S. Kazagacheva, A.A. Konunov, K.V. Yadanova. Preface MA Demchinova. Gorno-Altai: BNU RA «Altaistic Research Institute named after S.S. Surazakova ». p. 750–821.

List of abbreviations

ODT – Old Turkic Dictionary

MSE – Materials of scientific expeditions

NA NIIA – scientific archive of research institute of Altai of S.S. Surazakov.

Yıldırım Seyfi¹, Sabyrgaliev N.B.²

¹Ass. Professor of University Hacettepe, Turkey, Ankara, e-mail: ahiseyfi@hotmail.com

²PhD Doctoral Student of Kazakh National University, Department of History of Kazakhstan, Kazakhstan, Almaty, e-mail: naz-sb@mail.ru

RELIGIOUS POLITICS OF RUSSIAN ROYALTY RELATED TO TURKIC MUSLIM PEOPLE

The article analyses religious confessional politics of Russian royalty related to Turkic Muslim people. Russian royalty pursues its own interest in order to invade Turkic Muslim people. Religious politics of royal's monarchy composed of several stages. Establishing Orynbor Muftiate led to rigid control over Islam and religious leaders. Permission was given by royal to build mosques and religious schools for Turkic-Muslim countries, and it was allowed for Tatar mullahs to come to Kazakh land by law. However, royal government who was afraid of facing religious Muslimfanatics banned religion and persecuted religious Muslims. It was clear that royal's politics related to Turkic Muslims, following traditional Islam for many centuries, aimed at uniting and strengthening and maintaining their religion.

Key words: Islam religion, Russian royalty, religious politics, mosque, Orynbor muftiate.

Иылдырым Сейфи¹, Сабырғалиева Н.Б.²

¹қауымдастырылған профессор, Хаджеттепе университеті, Түркия, Анкара қ., e-mail: ahiseyfi@hotmail.com

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті «Қазақстан тарихы» кафедрасының PhD-докторанты, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: naz-sb@mail.ru

Патшалық Ресейдің түркі-мұсылман халықтарына қатысты діни саясаты

Мақалада патшалық Ресейдің түркі-мұсылман халықтарына қатысты діни конфессионалдық саясаты талданады. Патшалық Ресей түркі-мұсылман халықтарын жаулап алуда өз мүддесін көздейді. Ресей монархиясының діни саясаты бірнеше кезеңдерден тұрды. Орынбор мүфтилігінің құрылуы ислам діні мен дінбасыларының қатаң бақылауда болуына алып келеді. Алғашында патшалық тарапынан түркі-мұсылман елдерінде мешіт пен медреселердің салынуына рұқсат беріп, татар молдаларының қазақ даласына келуі заңдастыру нәтижесінде жүзеге асқаны белгілі. Алайда түркі-мұсылмандарының діни фанатизмге ұшырауынан сескенген патша үкіметі дінді құдалап, мұсылмандарды қуғындайды. Сан ғасырлар бойы дәстүрлі исламды ұстанған түркі мұсылмандарына патша саясатының көздеген түпкі мақсаты олардың исламға деген сенімдері жоғалмай, керісінше бірігіп, берік болуына ықпал еткені белгілі.

Түйін сөздер: ислам діні, патшалық Ресей, дін саясаты, мешіт, Орынбор мүфтилігі.

Иылдырым Сейфи¹, Сабырғалиева Н.Б.²

¹ассоциированный профессор, Университет Хаджеттепе, Турция, г. Анкара, e-mail: ahiseyfi@hotmail.com

²PhD-докторант кафедры истории Казахстана, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: naz-sb@mail.ru

Религиозная политика Царской России в отношении тюрко-мусульманских народов

В статье анализируется религиозно-конфессиональная политика царской России в отношении тюрко-мусульманских народов. Царская Россия преследует свои интересы в завоевании тюрко-мусульманских народов. Религиозная политика российской монархии проводилась в

несколько этапов. Создание оренбургского муфтията приводит к жесткому контролю над исламом и религиозными лидерами. Известно, что сначала царское правительство разрешило тюрко-мусульманским народам строить мечети и медресе и узаконило приход татарских мулл в казахскую степь. Однако царское правительство, опасаясь, что тюрки-мусульмане подвергнутся религиозному фанатизму, стало преследовать религию и мусульман. Конечная цель царской политики в отношении тюркских мусульман, веками придерживавшихся традиционного ислама, привела не к потере веры, а наоборот, укрепила веру в ислам и способствовала единению народа.

Ключевые слова: религия Ислам, царская Россия, религиозная политика, мечеть, Оренбургский муфтият.

Introduction

Political, economic, as well as general cultural politics of Russia related to Kazakhstan was researched deeply indomestic and foreign historiography. While religious politics of Russian Empire on Turkic Muslim people is a topic which still haven't been fully unfold. There are many well known authors and researchers who built a historiographic foundation in the context of Empires and Islam studies and tradition of Russia's politics related to Islam. We know that D. Arapov, D. Azamatov, A. Abdrashitov, A. Tikhonov, T. Karpenkova, I. Zagidullin, G. Faizov, A. Junusova, R. Fahrutdinov, A. Tasmagambetov, G. Sultangalieva, A. Nurgalieva, Z. Sadvokasova, S. Rustemov, R. Aitbayeva, P.S. Shabley, etc. worked on this topic (Arapov, 58; Azamatov, 23; Abdrashitov, 24; Tikhonov, 46; Karpenkova, 35; Zagidullin, 416; Faizov, 116; Junusova, 32; Fahrutdinov, 23; Tasmagambetov, 358; Sultangalieva, 305; Nurgalieva, 298; Sadvokasova, 303; Rustemov, 179; Aitbayeva, 140; Shabley, 24). It is worth to mention E. Campbell's research among western history researchers (Campbell, 2003:50-83).

Methodology

In general we will research Russian royalty's politics related to Turkic Muslims using civilizational methodology and additional new imperiologic theories. Conducted politics of the Empire against non-Christian people is proved by general historical common facts. On the one hand, it was aimed to limit the religion, and on the other hand, in order to open up regions metropolises had to compromise with religious and political establishment. Moreover, the article regional Islam gives us an opportunity to determine beginning of the religious period in the history of Turkic Muslim. Every region religion developed along with particularity of traditions. In this article historical-comparative, historical-genetic, etc. methods were used.

Religious confessional politics of Russian royalty

Along centuries Islam, in objective term, was inevitable part of Russian Empire's history. In the beginning of 20th century number of followers of Islam in Russia was more than 25 million people. On the first place, in terms of number, was Kazakh – 3.236.394 (Sadvakasova, 2005:126). Russian royalty's politics regarding the religion in Kazakhstan was conditionally composed from several stages. Despite the progressive research and publications talked about complexity and contradictories of the politics, certain sketchiness was dominating.

In fact, confessional politics of the Empire has never been unidirectional and monotonous (Campbell, 2003:96). In 16th century Russian royalty implemented the politics of open persecution of Islam followers and forced Christianizing the people. However, in 18th century the new stage of religious confessional politics started. From Russian Empire recognized Islam as an official religion (certainly as a confession with the limited rights) and the strategy of religious tolerance of the state towards it was at head (Campbell, Elena., 2003:8). Starting from that time religious leaders and mullahs has been supported from the state. However, religious confessional politics pursued the strategy of weakening Islam.

It is clear that Russian royalty's relation with Muslim countries started complicated events. In 1740 systematic Christianizing people of other religions in Russian Empire started for the first time. Economic pressure and forced Christianizing was used openly; many mosques were destroyed. Except some small group of people who accepted orthodox Christianity, majority of Kazakh stood against missionary politics. Along with Kazakh people who were against of forced Christianizing, Muslim Bashkir and Tatar people were one of the reasons to become moving power in the first stages. In 1740 Russian Muslims were persecuted for accepting Islam. In this persecution followers of Islam had

to pay taxes of Christians and Turkic Tatars who refused their ancestor's religion were exempted from military service. Moreover, propaganda of Christianity was one of the responsibilities of Christian office of Kazan governance. In Kazan governance in June of 1744, 418 mosques out of 536 were demolished. However, Russian royalty refused destroying all mosques (Bartold, 1977:409-410).

In the middle of 18th century religious invasion was considered as regular issue in Empire's routine. Only at the end of 18th century historical period had significant role in state-religious politics. Because, Emperor Ekaterina II in her governance (1762-1796) was inspired by educational ideas, thus she believed that Islamization was only way to develop Kazakh Steppe. In order to integrate steppe people to the Empire, the politics of using Tatar mullahs was conducted (Krivec, 1999:35-36). Russian royalty believed that expanding «developed», similar to Russian model Islam in Kazakh Steppe through Volga Tatars, they could put it against traditional conservative religious model (Sultangaliev, 2000).

Measures against Bukhara propagandists' service, who were the most respected among Russian Muslims were discussed. There Ufa vice governor council offered a plan. On the basis of that plan it was offered to establish special government body where «faithful» to Empire's rules, mullahs will control religious affairs in order «to fight propaganda against government» in invaded countries of Russia. Thus in neighborhood Muslim states thoughts about Religious Institution (Spiritual Assembly) as tool to fight against ideological threat was formed (Zagidullin, 2007:73-74).

Religious institution that governs Muslim of the Empire was called «Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly». Literally it is translated as »Spiritual Majlis/Meeting/Assembly of Muslims of Orenburg» (Turkic Muslims called it «Orynbor Religious Mahkama/Institution»). Thus, systematic steps were done in order to prepare «new appearance of religious servicers as clerks», «agents of government» (according to E. Campbell) as high level Muslim clerks.

Religious Institution of Orynbor Muslims (Spiritual Assembly) on 22 September of 1788 by the decree of Empire reformed in Ufa as institution chaired by Mufti, consisted of two or three «Kazan Tatar» mullahs, which will examine candidates for religious positions and hire mullahs. Later from 1797 to 1918 it was foundation was called Orynbor Muftiyat (Rystemov, 1997:179). Formation of these organizations had political reason as setting government control over Muslim society and

neighboring Kazakhs, and it had intention of leaders of Empire to settle Islam and Muslim Tatars in Central Asia. These actions, in general, complied with politics of Great Ekaterina to set government control over religious life and religious institutions (Campbell, Elena., 2003).

In this term, one of the most reliable mullahs in Russian government in 19th century B. Shagimardanov in his reports addressed to Emperor's clerks states with «first, God... secondly, Prophet... thirdly, Great Majesty» formula, delivered his credo on behalf of all religious servicers (they are appointed mullahs, imam-khatybs, ahuns, muftis) whosubmitted to Empire's colonization (Orynbor oblystyq Memlekettik Muragaty, F. 6. Op. 10. D. 7475. P. 4).

The period of forced Christianizing Russian Muslims ended when Ekaterina II, who dismissed Novokreshensk office in 1762 and permitted to build mosques along Volga and South Ural in 1767, came to throne. In 1773 one more decree of Sacred Synod was announced, according to which it was permitted to build mosques from stones, and it had to be controlled by aristocrats (Malashenko, 2007:93).

Regulating state-Islamic relations especially direction to Kazakh Steppe wasn't easy. It is important to note that even during Orynbor Muslim Religious Institution (OMRI) 9later – Muftiat) there were various mosques in many places led by mullahs and ishans and those were independent from government institutions. In order to conduct instructions baron A.O. Igelstromsent his servants from capital in order to give instructions to local government in order to avoid implementation of plans of Bukhars who moved here (Zagidullin, 2007:73-74).

With formation of Russian state and its strengthening, it remained to elect religious heads (mullahs) of middle and lower joints among Tatar, Bashkurt, Azerbaijan, Kazakh, Uzbek, and other Russian Muslims. However, power controlled this system, and tried to sort out «untruthful» persons. After establishing Orynbor Islamic religious norms in 1788-1789 in Ufa, in many areas of Russia it was regulated on basis of aristocratic laws, which noted main rules of Sharia, as well as local traditions.

Emperor Alexander I (1801-1825) continued inner politics of Great Ekaterina, it was announced by manifesto on 12 March of 1801. We mentioned above that, Russia's confessional politics related to Islam and Muslim leaders has never been one-directed. Moreover, Religious Institution (Spiritual Assembly) service gave benefit that government couldn't expect. Despite all efforts made and after

start of nationalization of Russian Islam, in about century in surroundings of the country two cultural worlds: state – orthodox-Slavic and opposition-Muslim world, composing local people's special spiritual traditions existed (Ermakov, 2001:285-286).

However, logic of development of Islam among Turkic Muslims and Kazakhs contradicted interests of Russian colonial politics. Russian Empire couldn't estimate spiritual potential of Islam and its revolutionary spirit, thus it faced unexpected results. International relations, geopolitical processes had influence on confessional politics as well (for example, Russian-Turkish war). Kazakhs, Tatars, Bashkirs, etc Muslims of the Empire supported Turkish Sultan during continuous Russian-Turkish war between Russia and Ottoman Empires, moreover, sent them financial aid secretly. Especially, during Russian-Turkish war in 1787-1791 anti Russian religious propaganda from Bukhara towards whole Russian Muslims was supported by Kazakh aristocrats. Generally, at the end of 18th century Islam became factor of fight against colonization. New opposition leaders such as Maral-ishan from Kazakh Steppe appeared (Nurtazina, 2016:270).

«Regulations about Siberian Kazakhs» as of 1822 established and legitimized appointment of mullahs in Kazakh society and by district decree local administration was responsible to build mosques and schools. Imperial government gave spiritual ruling of Kazakh to Orynbor mufti. By support of Emperor Tatar mullahs distributed Quran religious books in Kazakh Steppe, because, imperial government supported expansion of Islam in Kazakhstan. In order to implement colonizing politics of Russian Empire in their own interests, imperial power held political viewpoint related to Islam (Atishev, 1979:63-64).

Mullahs who passed exam in Orynbor Muslims' Religious Institution (Spiritual Assembly) could go to Kazakh Steppe only after receiving an order of Orynbor governance administration. They took significant place in Muslim religious social hierarchy of the Empire. Officially registered Muslim religious servants were appointed by civil clerks and official bodies of Russian state. Their services weren't limited with propaganda of Sharia. Mullahs believed that it is important to teach people to obey law and be faithful to Russian imperial throne. In 80th of 18 century Russian government started moving Tatars and Bashkirs who will conduct religious propaganda to Kazakh Steppe (Sultangalieva, 2000:147).

In mosques built with government support metric books were used. In order to get rank of

official religious servant and get certain rights after passing the exam (on theory of Islam and practice) documents of mullahs were sent to the office of the Department of «foreign» religious affairs of Ministry of Interior Affairs, then to the supreme authorities to approve.

In case if the documents are approved, Orynbor muftiat gives to candidate decree of the Emperor and certificate verifying a religious rank of Akhun, which also gives the title of Mudarris or teacher. Thus, in the history of Kazakhstan the terms of «established» and non-established» mullahs appeared; which means that there was decree to take independent mullahs «out of staff». Moreover, in the history of Russia for the first time Islam was divided into official and non-official. Those who couldn't be included in the list of established mullahs due to certain reasons (for example, lack of finance to reach Ufa or due to certain political reasons not willing to make relations with Russian government) had to run their service in a hidden way (Nurgalieva, 2010).

It is important to note that in 19th century pro-state «established mullahs» and akhuns were used Russian government not only for distribution of Islam, but as clerks to be spies and collect secret political information. For example, letters of chairman of Orynbor border commission B. Grigoriev in 1853-54 and mullah Batyrkhan Shagimardanov captures attention. Data shows that mullah B. Shagimardanov used to requested information from government on situation in Khiva and Eset batyr revolution, and other necessary secret information (F-6. Op. 10. D-7475a. P. 6).

There were many contradictions and failures in religious politics of the Empire. Attempts to fix rules of relation between state and Islam in legitimate way were done in 1819 by General A.P. Ermolayev. In 1831 works on «Rules on Islamic religious leaders» started, however, it hasn't been completed. In 1849 eight education institutions to prepare imams was opened (Malashenko, 2007).

There was factor of Islam in the content of the armed revolution of Kenesary – last Khan of Kazakh against Russia (1837-1847). Therefore, in the middle of 19th century government took measures to restrict influence of Islam in Kazakh life and nomad people's social life. In this term, in the middle of 19th century Orynbor border commission prohibited Tatars to serve as mullahs and spend long time in the steppe, and Kazakh had to swear according to their traditions (without Quran and mullahs), as well as were prohibited to travel to Turkestan, Bukhara, and make pilgrim to Mekke (Crews, Robert, 2006).

Generally, Russian Empire's politics related to religion in Kazakhstan had contradictory tendencies: to develop Islam by controlling it, distribution of Islam in according to their own model in Kazakh Steppe, and gradual expansion of Christianity among Kazakh people. The Emperor had never refused his Russification and Christianizing intentions. In the middle of 19th century Russian government attempted to use Islam in Kazakhstan in the interests of colonization politics. He built in certain parts of Kazakhstan, especially in western regions mosques, and provided them with mullah-agents, distributed religious books. Moreover, using the situation with weak Islamic education in nomadic areas, government clerks and «educators» (following politics of Russification and Christianization) strengthened spiritual expansion. This process, certainly, related with the name of famous rusificator of dependents N. Ilinski (1822-1891).

On the other hand, as South Kazakhstan and some parts of Central Asia joined Russian Empire, increased the potential of Muslims in the Empire. Royal politics couldn't force religious Kazakh people to refuse traditional Ishaism, and role of Turkestan, Bukhara, Samarkand, and Mekke centers. For example, from the data we can see that pilgrim revolution expanded in the territory of Kazakhstan as well (Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memleketik muragaty F-78. T-2. Is-401. p. 100).

In the middle of 70th of 19th century Russian government took a direction towards elimination of Tatar and Central Asian religious influence of government clerks on political life of Kazakh nomads. Later confessional politics of Russian government started openly controlling Islamic schools, intellectuals, censorship of publications. As a result, accusation of Russian Emperor in Islamism, Turkism, anti-government actions of Muslim religious leaders, national intellectuals led to persecution of Muslim religious leaders.

In the beginning of 20th century this reason caused political protest in Kazakh society. When Kazakh intellectual M. Tynyshpayev (passed away in Stalin camp in 1937) offered Russian government, stating that it is necessary to give spiritual-religious freedom to Kazakh, he made several offers: a) release spiritual-religious affairs of Kazakh from various administrative institutions, and give it to special Kazakh spiritual institutions led by Kazakh mufti and independence of mufti from administrative institutions and society of religious propaganda; b) to build mosques, religious schools, places of worship without permission of Russian government;

c) avoid censorship in religious books in Kazakh, Arabic, and Tatar languages d) give metric books to Kazakh religious administration's competency e) open protests and discussions without participation of propagandists of religion and administration (Tynyshpaev, 2009: 17-19).

Conclusion

In 18-19th centuries religious politics of Russian Empire towards Turkic-Muslim people consisted of several periods. First period started at the end of 18th century and lasted till 70th of 19th century. This period can be called as various liberalism politics, as religious schools were built in Turkic-Muslim areas, and number of mosques increased. Russian government implemented many religious reforms. Orynbor muftiat service and Tatar akhuns educational works showed its results.

In the middle of 19th century increased number of non-Russian people in Russian Empire, and complication of relations with neighboring Muslim countries forced Russian Empire to use power in religious sphere, including special plan of Russian Empire towards colonized Kazakhstan. It was prohibited for Tatar and Central Asian mullahs to come to Kazakh Steppe. Excluding Kazakh religious affairs from Orynbor Muftiat, limiting number of mullahs, as well as Muslim schools could be seen from obstacles to issues of Muslim education institutions. At the end of second half of 19th century Orthodox religion entered Kazakh Steppe. In 80-90th of 19th century Orthodox missionary politics started being implemented. Kazakh religious leaders protested Empire's politics against Islam in various ways.

Despite out of chronological circle of the topic, it worth to mention religious-confessional processes took place in the beginning of 20th century with retrospective views. Orynbor Religious Institution (Spiritual Assembly) issue was considered separately. Starting from the formation of this institution, the territory of the Empire and the number of Muslims increased significantly, field of competency of Muftiat became unclear. Mufti of Orynbor offered to include European part of Russia, North Caucasus, Siberia in the competency of Religious Institution (Spiritual Assembly) and demanded to change the plan. Political division of Russian society led to separation of Muslims into two groups in the beginning of 20th century: liberals and conservatives. Religious leaders were influenced by «new tendency». However, even though government knew that majority of Muslim

leaders' mood was «unconditional faithfulness», they found «new type of mullah» – political and people's active person as dangerous phenomenon. The ideas against government, such as liberal or similar group could join Muslim religious leaders, were concerning, thus Ministry of Interior Affairs demanded province administrations to

make sure that candidates for religious positions are not members of «Muslim movement». Clerks considered religious-people «Muslim movement» as «against the government» and opposite «state's interests». In 1911-13 majority of Muslim religious leader members were accused for being related to pan-Islamic movement.

Әдебиеттер

- Абдрашитова А.Р. (2001) Деятельность Оренбургского магометанского духовного собрания в 1889 – 1917 годах и его взаимоотношения с государственными органами власти.: автореф. ...дис.канд.ист.наук. Москва.
- Азаматов Д.Д. (1994) Оренбургское магометанское Духовное собрание в общественной духовной жизни мусульманского населения Южного... XVIII-XIX вв.: автореф. ... канд. ист. наук. Уфа.
- Айтбаева Р.Т. (2006) Государственная политика Российской империи по отношению к исламу в Казахстане в XIX в.: дисс. ... канд. ист. наук. Алматы.
- Арапов Д.Ю. (2005) Система государственного регулирования ислама в Российской империи: Последняя треть XVIII – начало XX вв.: автореф. ... докт.ист.наук. Москва.
- Атишев А.А. (1979) Политическая мысль Казахстана второй половины XIX – начала XX века. Алма-Ата.
- Бартольд В.В. (1977) Сочинения. IX т. Москва.
- Ермаков И.А. (2001) Ислам в культуре России в очерках и образах. – Москва.
- Загидуллин И.К. (2007) Исламские институты в Российской империи: Мечети в европейской части России и Сибири. Казань.
- Фаизов Г.Б. (2010) Ислам и государство: единство, противоборство, конвергенция: монография. Уфа.
- Карпенкова Т.В. (2004) Политика самодержавия в отношении мусульманского населения России (вторая половина XIX в. – февраль 1917 г.): автореф. ...докт. ист. наук. Москва.
- Кривец Е.А. (1999) Ислам в Центральной Азии. Москва.
- Казахстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Мұрағаты. Қ.78. Т.2. Іс. 401. 100 п.
- Малашенко А. (2007) Ислам для России. Москва.
- Нурғалиева А.М. (2010) Ислам в истории и культуре казахского общества (XVIII – начало XX веков) дисс. ...докт. истор. наук. Уральск.
- Нуртазина Н.Д. (2016) Распространение ислама и формирование казахской мусульманской традиции. Алматы.
- Орынбор облыстық Мемлекеттік Мұрағаты (бұдан әрі ООММ.) Қ.6, Т.10, Іс.7475, 4 п.
- ООММ. Ф. 6, Т. 10. Іс, 7475, 6п.
- Рүстемов С.К. (1997) XX ғ. басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі мұсылмандық қозғалыс. Алматы.
- Campbell Elena. (2005) «The Autocracy and the Muslim Clergy in the Russian Empire (1850s-1917)» // Russian Studies in History, Volume 44, issue 2.,
- Crews Robert. (2003) Empire and the confessional State Islam and Religious Politics in Nineteenth-Century Russia // American Historical Review 1, №1 P. 50-83
- Crews Robert. (2006) For Prophet and Tsar (Islam and Empire in Russia and Central Asia). Harvard University Press.
- Садвакасова З.Т. (2005) Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II половина XIX–начало XX веков). Алматы.
- Султанғалиева Г.С. (2003) Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII начало XX вв.): дис. ... докт. истор. наук. Актөбе.
- Султанғалиева Г.С. (2000) «Татарская» диаспора в конфессиональных связях казахской степи (XVIII-XIX вв.) // «Вестник Евразии» № 4.
- Тасмағамбетов А.С. (2009) История конфессии Казахстана в конце XVIII-начале XX вв.: распространение, организационное развитие и миссионерство (по материалам ислама и православия): дис. ... докт. ист. наук. Уральск.
- Тихонов А.К. (2008) Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII – начале XX в.: автореф. ...докт.ист. наук. Санкт-Петербург.
- Тынышпаев М. (2009) История казахского народа / Сост. авт. Предисловия проф. А. Такенов и Б. Байғалиев. Алматы.
- Фахрутдинов Р.Р. (1996) Татарское либерально-демократическое движение в к XIX – н. XX вв. идеология и политическая программа. автореф. дисс...к. и.н. Казань.
- Шаблей П.С. (2013) Оренбургское магометанское духовное собрание в общественно-политической и религиозной жизни населения Казахских степных областей (1788-1868 гг.): автореф. ...докт. ист. наук. Челябинск.
- Юнусова А.Б. (1997) Ислам в Башкортостане: История, состояние и перспективы развития: автореф. ...докт. ист. наук. Москва.

References

- Abdrashitova A.R. (2001) Deyatel'nost Orenburgskogo magometanskogo duhovnogo sobraniya v 1889 – 1917 godah i ego vzaimootnosheniya s gosudarstvennymi organami vlasti. [The activities of the Orenburg Mohammedan spiritual assembly in 1889 – 1917 and its relationship with state authorities].: avtoref. ...dis. kand.ist.nauk. Moskva.
- Ajtbaeva R.T. (2006) Gosudarstvennaya politika Rossijskoj imperii po otnosheniyu k islamu v Kazahstane v XIX v. [The state policy of the Russian Empire in relation to Islam in Kazakhstan in the XIX century].: diss. ... kand.ist. nauk. Almaty.
- Shablej P.S. (2003) Orenburgskoe magometanskoe duhovnoe sobranie v obschestvenno-politicheskoj i religioznoj jizni naseleeniya Kazahskih stepnih oblastei (1788-1868 gg). [Orenburg Mohammedan spiritual collection in the socio-political and religious life of the population of the Kazakh steppe regions (1788-1868)].: avtoref. ...dis. kand.ist.nauk. Chelyabinsk.
- Arapov D.Yu. (2005) Sistema gosudarstvennogo regulirovaniya islama v Rossijskoj imperii: Poslednyaya tert XYIII – nachalo XX vv. [The system of state regulation of Islam in the Russian Empire: Last rub XYIII – early XX centuries].: avtoref. ... dokt.ist. nauk. Moskva.
- Atishev A.A. (1979) Politicheskaya mysl Kazahstana vtoroj poloviny XIX- nachala XX veka. [Political thought of Kazakhstan in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. Alma-ata.
- Azamatov D.D. (1994) Orenburgskoe magometanskoe Duhovnoe sobranie v obschestvennoj duhovnoj zhizni musulmanskogo naseleniya Yuzhnogo XYIII-XIX vv. [Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly in the public spiritual life of the Muslim population of the South XYIII-XIX centuries].: avtoref. ... kand. ist. nauk. Ufa.
- Bartold V.V. (1977) Sochineniya. [Writings]. IX t. Moskva.
- Crews Robert. (2006) For Prophet and Tsar (Islam and Empire in Russia and Central Asia). Harvard University Press.
- Ermakov I.A. (2001) Islam v kulture Rossii v ocherkah i obrazah. [Islam in Russia's Culture in Sketches and Images]. Moskva.
- Fahrutdinov R.R. (1996) Tatarskoe liberalno-demokraticeskoe dvizhenie v k. XIX-n. XXvv.. ideologiya i politicheskaya programma. [Tatar Liberal Democratic Movement in k. XIX-n. XX vv .. ideology and political program].: avtoref. diss...k. i.n. Kazan.
- Faizov G.B. (2010) Islam i gosudarstvo: edinstvo, protivoborstvo, konvergenciya: monografiya. [Islam and the state: unity, confrontation, convergence: monograph]. Ufa.
- Karpenkova T.V. (2004) Politika samodержaviya v otnoshenii musulmanskogo naseleniya Rossii (vtoraya polovina XIX v. – fevral 1917 g.). [The policy of autocracy in relation to the Muslim population of Russia (the second half of the XX century – February 1917)].: avtoref. ...dokt.ist.nauk. Moskva.
- Krivec E.A. (1999) Islam v Centralnoj Azii. [Islam in Central Asia]. Moskva.
- Malashenko A. (2007) Islam dlya Rossii. [Islam for Russia]. Moskva.
- Nurgaliev A.M. (2010) Islam v istorii i kulture kazahskogo obshestva (XVIII-nachalo XX vekov) [Islam in the history and culture of the Kazakh society (XVIII-the beginning of the XX century)].diss. ...dokt. istor. nauk. Uralsk.
- Nurtazina N.D. (2016) Rasprostranenie islama i formirovanie kazahskoj musulmanskoj tradicii . [The spread of Islam and the formation of the Kazakh Muslim tradition]. Almaty.
- Orynbor oblystyq Memlekettik Muragaty. (budan ari OOMM.) F.6, op.10, d.7475, 4. OOMM. F.6, op.10, d.7475, 6.
- Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik muragaty. F.78, op.2. d.401, 100.
- Rystemov S.K. (1997) XX f. basyndagy Qazaqstannyn qoqamdyq-sayasi omirindegi musulmandyq qozgalys. [XX century Kazakhstan is one of the few countries in the world]. Almaty.
- Sadvakasova Z.T. (2005) Duhovnaya ekspansiya carizma v Kazahstane v oblasti obrazovaniya i religii (II polovina XIX – nachalo XX vekov). [The spiritual expansion of tsarism in Kazakhstan in the field of education and religion (And half of the XIX – the beginning of the XX centuries)].Almaty.
- Sultangaliev G.S. (2003) Zapadnyj Kazahstan v sisteme etnokulturnyh kontaktov (XYIII nachalo XX vv.) [Western Kazakhstan in the system of ethnocultural contacts (II half XIX– beginning of XX centuries)]. dis. ... dokt. istor. nauk. Aktobe.
- Sultangaliev G.S. (2010) «Tatarskaya» diaspora v konfessionalnyh svyazyah kazahskoj stepi (XVIII-XIX vv.) [«Tatar» diaspora in the confessional relations of the Kazakh steppe (XVIII-XX centuries)]. // «Vestnik Evrazii» №4,
- Tasmagambetov A.S. (2009) Istoriya konfessii Kazahstana v konce XYIII-nachale XX vv.: rasprostranenie, organizacionnoe razvitie i missionerstvo (po materialam islama i pravoslaviya). [The history of the confession of Kazakhstan at the end of the XVIII and the beginning of the twentieth centuries: distribution, organizational development and missionary work (based on materials of Islam and Orthodoxy)].dis. ... dokt. ist. nauk. Uralsk.
- Tihonov A.K. (2008) Politika Rossijskoj imperii po otnosheniyu k katolikam, musulmanam, iudeyam v poslednej chetverti XVIII – nachale XXv. [he policy of the Russian Empire in relation to Catholics, Muslims, Jews in the last quarter of XVIII – early XX centuries].: avtoref. ...dokt.ist. nauk. Sankt-Peterburg.
- Tynyspaev M. (2009) Istoriya kazahskogo naroda:/Sost. avt. Predisloviya prof. A.Takenov i B.Bajgaliev/. [History of the Kazakh people: / Comp. auth. Forewords by prof. A.Takenov and B.Baigaliyev]. Almaty.
- Yunusova A.B. (1997) Islam v Bashkortostane: Istoriya, sostoyanie i perspektivy razvitiya. [Islam in Bashkortostan: History, state and development prospects].: avtoref. ...dokt.ist.nauk. Moskva.
- Zagidullin I.K. (2007) Islamskie instituty v Rossijskoj imperii: Mecheti v evropejskoj chasti Rossii i Sibiri. [Islamic institutions in the Russian Empire: Mosques in the European part of Russia and Siberia]. Kazan.
- Campbell Elena. (2005) «The Autocracy and the Muslim Clergy in the Russian Empire (1850s-1917)» // Russian Studies in History, Volume 44, issue 2.
- Crews Robert. (2003) Empire and the confessional State Islam and Religious Politics in Nineteenth-Century Russia // American Historical Review 1, № 1. P. 50-83

McFadden C.¹, Alpysbaeva N.K.², Alimgazinov K.Sh.³

¹lecturer, Colin McFadden, University of Minnesota, USA, e-mail: mcfa0086@umn.edu

²candidate of historical sciences, associate professor, al-Farabi Kazakh national University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: nurzipakz@mail.ru

³doctor of historical sciences, Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Almaty, e-mail: alimgazinov@gmail.com

**INFORMATIZATION OF ARCHIVAL BUSINESS IN KAZAKHSTAN
(foreign and domestic experience)**

The article deals with the computerization of archival Affairs in Kazakhstan based on the analysis of foreign experiments on the example of Russia and the United States. The United States is one of the most advanced countries in the field of information technology in archival institutions. The experience of the University of Minnesota on the use of digital technology was also considered. University of Minnesota is a leading University in the United States, it is included to the top 200 best universities in the world. In this regard, it is important to study foreign experience in this field. The study of foreign experience in the field of computerization is the exact thing that is necessary for the Kazakh archival industry. The article highlights Kazakhstan's experience of computerization of the archival sphere on the example of the archive of the President of Kazakhstan. The archive of the President of Kazakhstan has done a lot of work in the field of information: the Archive adopted the concept of information, created a system of «Electronic archive», implemented a number of local information retrieval systems (IRS) and databases for thematic complexes (funds) of archival documents, organized on-line access of virtual users.

Key words: Informatization, archival business, information technology, electronic archive, foreign experience.

Макфадден К.¹, Алпысбаева Н.К.², Алимгазинов К.Ш.³

¹оқытушы, Миннесоты Университеті, АҚШ, e-mail: mcfa0086@umn.edu

²тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: nurzipakz@mail.ru

³тарих ғылымдарының докторы, ҚР Президент Архиві, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: alimgazinov@gmail.com

**Қазақстанда архив ісін ақпараттандыру
(шетелдік және отандық тәжірибелер)**

Мақалада Қазақстанда архив ісін ақпараттандыру мәселесі шетелдік тәжірибелерді талдау негізінде Ресей мен АҚШ-тың мысалында қарастырылады. АҚШ архив мекемелерінде ақпараттық технологияларды енгізуде ең дамыған елдердің бірі. Сондай-ақ, Миннесота университетінің цифрлық технологияларды қолдану тәжірибесі де қаралды. Миннесота университеті әлемдегі ең үздік 200 университеттің тобына кіреді және АҚШ-тың жетекші ЖОО болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда ақпараттандыру саласында шетелдік тәжірибені зерттеу өте қажет. Мақалада Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің қызметі негізінде архив саласын ақпараттандырудың қазақстандық тәжірибесіне ерекше назар аударылады. ҚР Президент Архиві ақпараттандыру саласында көптеген жұмыстар атқарды: Архив ақпараттандыру тұжырымдамасын қабылдады, «Электронды архив» жүйесі құрылды, жергілікті ақпараттық іздеу жүйелері және архив құжаттарының тақырыптық кешендерінің мәліметтер базалары енгізілді, виртуалды пайдаланушылардың онлайн режимі ұйымдастырылды.

Түйін сөздер: ақпараттандыру, архив ісі, ақпараттық технологиялар, электронды архивтер, шетелдік тәжірибе.

Макфадден К.¹, Алпысбаева Н.К.², Алимгазинов К.Ш.³

¹преподаватель, Университет Миннесоты, США, e-mail: mcfa0086@umn.edu

²кандидат исторических наук, доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: nurzipakz@mail.ru

³доктор исторических наук, Архив Президента РК, Казахстан, г. Алматы, e-mail: alimgazinov@gmail.com

Информатизация архивного дела в Казахстане (зарубежный и отечественный опыт)

В статье рассматривается информатизация архивного дела в Казахстане на основе анализа зарубежных опытов на примере России и США. США являются одной из наиболее передовых стран в области внедрения информационных технологий в архивные учреждения. Также был рассмотрен опыт Университета Миннесоты по применению цифровых технологий. Университет Миннесота является ведущим вузом США, входит в топ 200 лучших университетов мира. В этой связи важным является изучение в области информатизации зарубежного опыта. В статье большое внимание уделяется казахстанскому опыту информатизации архивной сферы на примере архива Президента РК. Архив Президента РК проделал большую работу в сфере информатизации: Архивом была принята концепция информатизации, создана система «Электронный архив», внедрены ряд локальных информационно-поисковых систем (ИПС) и баз данных для тематических комплексов (фондов) архивных документов, организован on-line доступ для виртуальных пользователей.

Ключевые слова: информатизация, архивное дело, информационные технологии, электронный архив, зарубежный опыт.

Introduction

In recent years, the introduction of modern information technologies in all spheres of life of our society is of great importance. Modern computer technologies are also widely used in archives. The introduction of new information technologies in the work of archives expands access (including remote, i.e. through global computer networks) to documentary information, creates new forms of publication of documents and directories on non-traditional media.

Computerization of archival business is a process of improvement of technologies of archival documents processing by implementing theoretical and applied developments of computer science in archival business and use of computer equipment and the software in work of archives. The implementation and active use of modern information technologies will improve the efficiency and quality of the archives and the archive Fund as a whole.

Foreign experience in Informatization of archival work.

The study of foreign experience in the field of Informatization can have a positive effect in determining the most rational methods and ways of development for the domestic archival industry. Currently, many archives in the world used the

opportunity to present to the users of archival documents in electronic form. There is some experience in this field abroad.

Let us dwell in more detail on the process of Informatization of archival Affairs in the Russian Federation, which are approximately at the same level with Kazakhstan.

Over the past few years, a number of documents have been adopted in Russia, including measures to informatize the sphere of culture. The basic documents in this regard are the State program of the Russian Federation «Information society (2011-2020)», «Strategy of development of the information technology industry in the Russian Federation for 2014-2020 and for the future until 2025» and «action Plan («road map») «Development of the information technology industry».

In order to develop and concretize the state program «Information society» in the archival sphere, a Program of Informatization of the Federal archival Agency and its subordinate institutions for 2011-2020 was developed and adopted, two versions of the project «Concept of development of archival Affairs of the Russian Federation for the period up to 2020» were published.

The problem of creating information resources based on archival documents is closely linked to the issues of copyright, intellectual property, the solution of problems of access to personal data, the «right to be forgotten» and other legal issues that may arise in the process of creating, presenting and

using resources. Therefore, it is necessary to study and constantly monitor the legal field, to some extent regulating the activities in the digital environment.

According to Yumasheva Y.Y. problem it is advisable to consider in connection with necessity of development of a branch of the concept of creation of archival information resources, which should be reflected also questions to study the possibility of adapting traditional archival methods of work and presentation of archive information to electronic environment including the prospects of scientific-reference apparatus (NSA) in the electronic environment: transfer of paper records to electronic form, necessary to determine what should be this kind (Yumasheva, 2015: 321): IPS, graphic image etc.; the fate and functionality of inventories in the era of electronic systems: from EDMS to the industry software complex of the Federal archive Agency «Archive Fund», designed to automate the accounting of archival documents of permanent shelf life transferred to the state archives); the study of techniques and methods of traditional archival heuristics in connection with their transfer to an electronic environment; search and description of new, possible only in the electronic sphere, methods of research documents; the study and development of the basic requirements for the description and publication of archival documents in the electronic environment, the definition of the typology (forms) of publications of archival documents and standard requirements for them; the formation of requirements for various (catalog, within the thematic resources, full Archeographic, accompanying facsimile reproduction) descriptions of electronic copies and originals of archival documents; the formation of requirements for the publication of electronic copies (metadata of different levels and purposes) and the development of standards of description) (Cuz`min, 2013).

Among the automated archive technologies (AAT) the databases of the simplest structure on large homogeneous data sets quantitatively prevail. For each direction there are several software products made by different developers on different shells. For example, the database of the Ministry include «archives», «Stock catalog». The database developed by vniidad includes «archive Passport», «Accounting of funds», «abstract of funds», «Institutions – sources of acquisition», «accounting of Execution of requests», «Reading room», «Physical condition of documents», etc.

Of great interest is the experience of foreign countries that have achieved significant results in the Informatization of the archival industry on the

example of the United States, which gives an overall picture of Informatization on a global scale.

The United States is one of the most advanced countries in the field of information technology and its applications in the NARA – National Archives and Records Administration (National archives and records administration).

Now, NARA is deservedly one of the largest and most authoritative organizations in the world in the field of archives and records management. The vaults of the National archives of the United States contain more than 7 billion paper documents, 5.5 million maps, about 35 million photos.

The main normative act that guides NARA employees is the Nara Strategic work plan, which is developed for a period of 10 years with possible updates every three years. The current plan is valid from 2006 to 2016 and is called: «Save the past to protect the future». At the end of 2009, the center for advanced systems and technologies (NCAST) was officially announced. According to the plan, the new structure should become a leading research center in the field of computer design and archival Affairs.

Ensuring broad access to archival materials is also a priority for NARA. Since 2010, the national center for declassification of archival documents has been functioning. The center has a special laboratory dedicated to declassification of documents on special media. In early 2013, the NARA administration approved the project to implement the first digital public library in the United States (digital Public Library of America – DPLA). According to the project, it is planned to create conditions free access to archival documents on the political, cultural and scientific history of the United States online. Thus, it is planned to digitize 2 million copies from the NARA catalog (Website of the National Archive of the USA, 2009). These are the main milestones in the formation and development of the National archives and records management of the United States in the field of information technology.

The national archives of the United States began to accept electronic documents for storage in 1970. At that time, a number of search engines were developed and implemented: SPINDEX-II, the purpose of which was to simplify the preparation of guides to various types of documents; NARA A-I, created to compile a topographic index on the placement of groups of documents and the integration of descriptions of archival series in a single file with a standardized format.

In 1972, the Center for electronic archival documents at the National archives was established in Washington. In the center, electronic documents

are stored in flat files consisting of homogeneous data, not related to each other; the content is presented in the form of tables.

In 1997, the Department of defense issued DoD 5015.2 – STD, which set out a list of basic requirements for the document management automation program. NARA specialists for use in all Federal institutions recommend the second version of this standard, created in 2002. The third edition, which was published in 2008, was supplemented by the rules governing the transfer of electronic documents for permanent storage in the national archives of the United States (Afanasieva, 2010:114)

Now let's look at the experience of the University of Minnesota in the use of digital technology. University of Minnesota is a leading University in the United States, it is included to the top 200 best universities in the world and is ranked 156th place in QS – world ranking. The University of Minnesota is a large, public, research institution with five campuses spread throughout the state of Minnesota. The largest campus is located in Minneapolis/St. Paul, the «Twin Cities», and serves nearly 50,000 students, with nearly 4,000 faculty and 14,000 staff. With such a large institution, archiving and preservation tasks take place in many ways, at many levels. The University possess archives including historical documents about the institution and the state, research materials generated by faculty, as well as numerous collections that have been donated or acquired by the University.

The primary organization responsible for the management of archival materials is the University Libraries (<http://lib.umn.edu>), which oversees a division called the University Archives (<https://www.lib.umn.edu/uarchives>), as well the department of Archives and Special Collections (<https://www.lib.umn.edu/special>). The University Archives are responsible for preserving «historically valuable documentation of University units and individuals, including faculty, staff, and administrators». They preserve both physical and «born-digital» assets. The University also serves as a depository for numerous state, federal, and international documents.

In addition to materials specific to the University, Archives and Special Collections maintains over 6000 collections across 14 collecting areas, documenting the history of technology, the world's largest collection of children's literature, the largest collection of material on Sherlock Holmes, and many other extensive collections. These collections are spread across multiple storage facilities, including an extensive underground cavern system specially

built for long term archival, and holding over 1.5 million volumes. Beyond archiving, many groups within the University run digital preservation efforts designed to ensure that teaching materials remain accessible and easily discoverable for use within classrooms throughout the University.

At the University level, the digital preservation efforts of the University Libraries are guided by a Digital Preservation Framework (<https://www.lib.umn.edu/dp/digital-preservation-framework>) which provides guidance for technical and governance policies. These areas include issues of trust, metadata standards, long term file integrity, and access policies. Unless there are specific legal reasons preventing the sharing of information, the goal of preservation efforts is to make materials accessible to a wide audience. This is achieved in a number of ways. The University maintains the UMedia Archive (<http://umedia.lib.umn.edu>), an in-house digital asset repository which collects a huge volume of digitized documents, images, audio and video files. These include large numbers of whole-book archives and documents ranging from antiquity to the modern day.

With so many archival efforts taking place across the institution, there is no single «standard» in use for the digitization of assets. Different organizations make difference choices based on their professional expertise, budgets, and use cases. The descriptions that follow cover the general cases.

Two-dimensional assets (documents, books, photos, slides, etc.) are generally acquired as TIFF files and stored at their native resolution, without compression, with a color sampling of 24 bits per pixel. Documents and books are captured at either 300dpi or 600dpi, while slides are generally captured at between 5000 and 6000 dpi. There is no fixed resolution target (in terms of pixels), but rather a target dpi determines the resulting resolution based on the physical dimensions of the object. In general, we seek to embed appropriate metadata directly in digital assets.

Capture devices include essentially every type of technology available within this discipline. This includes traditional flatbed scanners, high speed document scanners, overhead scanners, book scanners, copy stands with large format digital cameras, slide scanners, and custom hardware.

It is likely clear by now that there is no «one» platform for the management of digital materials at the University. The University runs some platforms itself, including some that are developed internally. It also takes advantage of numerous platforms maintained by other organizations. A key to all of

these platforms is an ethos of «open source». In general, all of the technology behind these tools are released as free and available for others to examine and repurpose. In general, all of these preservation efforts work to ensure that assets are safe, secure, trusted, and discoverable. This includes things like keeping many redundant copies, chain-of-custody metadata, fixity checks, and reformatting of material as appropriate. Some material is also «dark archived» – stored entirely offline and in long term archival facilities using technologies like LTO tape. Many of the previously mentioned platforms are based on the Fedora open source repository platform (<http://fedorarepository.org>), with a variety of interfaces based on platforms like Drupal or Hydra/Samvera. Fedora provides much of the necessary integrity management.

One special case is our «Elevator» digital asset platform (<http://elevatorapp.net>), which was developed by the College of Liberal Arts to provide a low cost, highly flexible digital asset platform for archival collections that are still being developed and actively grown.

Elevator is a cloud-hosted platform that utilizes Amazon Web Services (AWS). It allows for the creation of numerous, independently managed collections, which can have custom metadata structures, organizational standards, and permissions. Elevator is designed to accept any type of digital asset, and leverages an extensive asset processing toolset to automatically create access copies. This same platform can be used to bulk-reformat content if a forward migration is deemed necessary by archivists.

This approach to a rapid, easily scaled digital asset platform has found diverse uses across the University of Minnesota and other institutions. It currently hosts everything from collections of art history research materials (<http://dcl.elevator.umn.edu>), archival syllabi collections, medical specimen samples, radiology data, archaeological rock samples, and many other types of assets.

By leveraging the Amazon Web Services platform, Elevator is able to take advantage of very low-cost cloud computing and storage. Amazon's S3 storage platform provides high durability data storage at a low cost. The S3 platform itself also includes built in fixity checks and asset restoration in the case of damage. The standard durability figure of 99.99999999% is appropriate for the types of media Elevator preserves, though that can be enhanced by leveraging other Amazon technologies. Elevator is an open source application, built using the PHP programming language with the CodeIgniter

framework. It leverages many Linux virtual machines deployed within Amazon's EC2 service. Metadata is maintained in a PostgreSQL database, and search is handled through Elastic. Other key technologies include Redis, Beanstalkd, and Chef. Asset manipulation takes advantage of standard open source tools like FFmpeg, Imagemagick, OpenOffice, Blender, and many others.

Kazakhstan experience of informatization of the archival industry

The archive of the President of Kazakhstan is a pioneer of computerization of the archival sphere in the Republic. The archive of the President of the Republic of Kazakhstan adopted the Concept of computerization of the institution in 2014, for its phased implementation «the Program of computerization of the Archive for the years 2014-2016, then for the years 2017-2019» was approved (Dzhaparov, 2014).

By the decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 14, 1994 № 1502 on the basis of CGA of modern history of Kazakhstan was created the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, which entered the jurisdiction of the presidential Administration, which had a positive impact on the financing and logistics and continued work on information. In 1998, the Archive was completed development of database software «Accounting of archival funds», «Stock catalog» and «Nominal catalog» (for funds of personal origin).

Work on the development of information technology required the development of a systematic approach based on the policy document. At the request of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, the Archive Agency of the Russian Federation put into operation the program complex «Archive Fund» and signed an agreement on gratuitous use. By order of the President of the Republic of Kazakhstan dated June 15, 1999 No. 52 a new regulation on the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan was approved, which establishes a fundamentally new obligation – to accept electronic documents for state storage together with software and appropriate electronic computing equipment. From 1999 began to operate the program complex «Archival Fund», which took into account the characteristics of accounting documents of the party organs, the party and investigative, personal and appellate cases of the Communists. In accordance with the State program for the formation and development of the national

information infrastructure, approved by presidential decree No. 573 of 16 March 2001, the concept of an «Electronic archive of a state body» was envisaged and implemented, which was designed to create an electronic archive and ensure the storage and retrieval of archival documents, as well as to provide ample opportunities for their classification and use. The archive of the President of Kazakhstan was included in the list of institutions of the first stage.

In 2001, the archive Fund database was again improved – the fields were expanded and data on the physical state of Affairs were entered: the number of damaged documents requiring filing and restoration, restoration of low-contrast text, the presence of particularly valuable documents, insurance Fund, use Fund and secret Affairs.

The system «Electronic archive» (SEAGO), supposed at that time for implementation, was intended for acquisition, storage, accounting and use of electronic documents in departmental and state archives. It is based on a document-oriented data warehouse with an information retrieval system based on the IBM Content Manager Software product that provides the ability to search for information both on the details of the attributed documents and their content (context). The industrial database management system (DBMS) DB2 is used as a database.

The adoption in 2004 of the State program «On the creation of e-government» gave a powerful impetus to the widespread introduction of a unified system of electronic document management in state bodies (esedo). By the resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated April 17, 2004 № 430 the rules Of electronic document circulation were approved. The archive of the President as a state body was included in the list of users. In April 2005, was approved the program of development of Archives in 2006-2008, in accordance with which provided for digitizing 18 thousand staff microfiche of the insurance Fund copies of valuable documents, 2400 cases of 240 thousand sheets. During the year, more than 5 thousand personnel of microforms from the Fund 139 «Kirobkom RCP (b) were transferred to digital format for the first time. With the help of new equipment the restoration and digitization of audio recordings of the Fund 5-N «President of the Republic of Kazakhstan» for 1992 (about 28 hours. soundings.) In November 2005, SEAGO was officially put into operation in the archive of the President of Kazakhstan (Chuprov, 2018).

In the framework of Informatization since 2006, the Archive was opened to researchers have access to the database: «Decisions of the party

committees», «Personal directory», «Personal file Cabinet», «archives», «the Acts of the President of the Kazakh SSR». At the same time, the creation of an electronic photo library and a thematic catalog for photo documents began.

In 2011, the third version of the database «Archive Fund» put into operation, which was developed by the Republican state enterprise «Banking service Bureau of the National Bank of Kazakhstan» on the basis of «Lotus Notus». The database was a separate module in the electronic archive system. The program provides automatically: a General list of funds by types and categories, the number of inventories, storage units, personnel of the insurance Fund of particularly valuable documents, personal, party investigation and personal Affairs, personal origin, passport Archive. The database is connected on a local network to the module «Reading room» and the researchers could receive, taking into account the degree of access to electronic inventories, cases and the entire scientific reference device to them.

Thus, by 2014, a number of local information retrieval systems (IPS) and databases for thematic complexes (funds) of archival documents were developed and implemented in the Archive, which were intended for operational reference and information services for consumers of archival information, as well as for the preparation of archival directories in an automated way. These include local databases (DB) of the most popular funds stored in the Archive: «Policy decisions of the Supreme authorities», «Archival Fund», «Acts of the President of the Kazakh SSR», «Acts of the President of Kazakhstan», «Especially valuable documents», «Institutions – sources of acquisition of the Archive of the President of Kazakhstan», «Personal catalogue of documents of personal origin», «Personal file of documents of personal origin», «reference and information Fund», «Library Fund», «Nomenclature personnel of Soviet Kazakhstan». A total of 16 information retrieval modules were developed and implemented in the main areas of the Archive (Shailazymov, 2017).

The creation in the Archive of a single electronic database of primary documentary information by digitizing paper originals, as well as audio, video and photo documents, lagged far behind modern needs. The objective reasons preventing the mass digitization of documents were a huge amount of source material, the high cost and complexity of work, the limited involvement of foreign organizations in its implementation due to the «regime» conditions.

An important and promising component of the IPS Archive is the organization of on-line access

of virtual users to its information resources on the Internet in the form of a specialized archive portal. Internet technology also plays a significant role in the internal archival segment of the use of documents. In particular, the automation of the reading room requires automated formation of requirements, obtaining permission to issue a document and transfer requirements on the local computer network to the repository, the formation of statistical reporting on the use of archival documents, etc. In addition, this portal can be used as an innovative educational resource, including for the training of students and advanced training of specialists in archival Affairs.

The development of databases on personnel, financial and material condition of the Archive and the use of electronic systems will make it possible to increase the validity and efficiency of management and planning, monitoring the implementation of decisions.

Informatization of the Archive of the President of Kazakhstan, which is entrusted with the task of providing scientific, methodological and practical assistance to the state and departmental archives of the Republic of Kazakhstan, will achieve the greatest effect when, following his example, « e-archives » of institutions-sources of acquisition of the Archive and all archival institutions of the country will be developed and implemented, and a single corporate electronic network of archives of Kazakhstan will be created.

In April 2017, the Archive of the President of Kazakhstan hosted a presentation of the system «Electronic archive» organized in the framework of the program «Digital Kazakhstan» in accordance with the Message of the President of Kazakhstan N. Ah. Nazarbayev «the Third modernization of Kazakhstan: global competitiveness». During the presentation, topical issues of development and implementation of information technologies in the state archives of Kazakhstan were discussed.

At the beginning of 2017, an introduction to the activities of leading archives and libraries of the United States, which took place within the framework of the program «International visits on request», theme: «Technical development of archives». The organizer was the Department of State. The program included visits to the archives and libraries of four major cities: Washington, Chicago, New York, and Boston.

Much attention was paid to familiarization with the technique and technology of the main directions of archival activities of the host country: ensuring the preservation of archival documents, the creation of an electronic Fund of use, the creation of an

insurance Fund, the operation of information systems and databases, scientific reference apparatus, work with researchers, as well as information security (Alimgazinov, 2018).

The electronic archive of the Archive of the President of Kazakhstan was created on the platform of domestic development of TOFI. TOFI technology is a methodology for the study of the subject area and information-analytical system (tools), automating the proposed methodology. The basis of the design of the electronic archive is the modeling of scientific reference apparatus, which is a structured set of elements of document descriptions (secondary documentary information) presented in various types of archival directories, databases designed to search for documents and documentary information. Items finding AIDS are guides to collections, lists, funds, lists, directories, indexes. Archival Fund, archival collection, storage unit – are the main units of accounting documents, regardless of the type of media, method and technique of fixing information.

To conduct scientific reference system has a special module «EEPSEA» – «finding AIDS». This module provides a convenient tool and a set of entities to the technologist designing a scientific reference device (Shailazymov, 2015). The module «Directories and classifiers» is designed to maintain reference information in the system and allows you to create an unlimited number of directories in three languages. In this module, you can create two types of directories: list, hierarchy. The module «Sources of acquisition» is designed to keep records on all Fund-makers of the archive of The President of Kazakhstan and consists of two subsystems: «Institutions – sources of acquisition»; «Sources (persons) of acquisition of documents of personal origin». The module «Institutions – sources of acquisition of the archive of The President of Kazakhstan» is designed to store information about the institutions-sources of acquisition, the composition of the documents accepted for state storage, the state of the regulatory framework for documentation and document management. It is also possible not only to generate standard reports, but also to monitor the timely preparation of documents for transfer to the archive, to take into account the activities of curators and staff responsible for the acquisition of the archive. In the module, «archives» are the key business processes for government Fund accounting. There are funds, inventory, the works and edited them cards, made search and sort by Fund, are formed in passport files and other records, maintain records of the movement of cases

and so on. The «Reading room» module provides both local and remote user access to the electronic archive. Working with the module is characterized by ease of access to cases and documents, ease of use. «Reading room» has sample opportunities to search for cases and documents. At the same time, there is a system of differentiation of readers' access rights to information. The option is made in a three-tier architecture: client-server database application server. The option automates the process of user access to the following information: archive case cards; archive document cards; electronic images of documents. At the same time, the functions of the «Reading room» allow you to: view the contents of archival collections, cases and documents in accordance with the access rights established for the reader; create and maintain public and personal folders of users, where the selected cases and documents are placed; search for cases and documents by their attributes and content. The module «Workplace of

The administrator of the reading room» performs the following functions: registration of new researchers; confirmation of registration of researchers; editing the card of the researcher; adding new research topics; confirmation/rejection of new requirements; preview of ordered cases; formation of a report on the work of the reading room. The modular system of TOFI categorization proposed for the Archive of the President of Kazakhstan, as the experience of working with it, was the most acceptable for the organization of archival work in the «electronic archive».

Hereby, the computerization of archival business has its main goal such as the development of the system of formation, preservation, comprehensive use of the national archival Fund of the Republic of Kazakhstan and protection of its information resources. Currently, computerization (digitalization) is a strategic development priority in many countries.

References

- Yumasheva Yu. Yu. (2015) *Rossiskoe arkhivovedenie i vyzovy informatsionnogo obshestva. «Deloproizvodstvo I arkhivnoe delo»*. – Moskova. Cuz'min A. i dr. (2013) *Otsifrovka // Vestnik Permskogo Universiteta* (2): S.18-19.
- Website of the National Archive of the USA. Preserving the Past to Protect the Future. The Strategic Plan of the National Archives and Records Administration. 2006-2016. Revised 2009 (англ.) [electron. resource]. <http://www.archives.gov/about/plans-reports/strategic-plan/2009/nara-strategic-plan-2006-2016-final.pdf> (date of application: 20.08.2016).
- Afanasieva L.P. (2010) *Avtomatizirovannye arkhivnye tekhnologii*. – Moskova
- University Libraries // <http://lib.umn.edu> (Data obrashcheniia: 05.03.2019)
- University Archives. University of Minnesota Libraries // <https://www.lib.umn.edu/uarchives> (Data obrashcheniia: 05.03.2019)
- Archives and Special Collections [electron. resource]. <https://www.lib.umn.edu/special> (Data obrashcheniia: 04.04.2019)
- Digital Preservation [electron. resource]. <https://www.lib.umn.edu/dp/digital-preservation-framework> (Data obrashcheniia: 15.04.2019)
- UMedia Archive [electron. resource]. <http://umedia.lib.umn.edu> (Data obrashcheniia: 15.04.2019)
- Fedora is the flexible, modular, open source repository platform with native linked data support [electron. resource]. <http://fedora-repository.org> (Data obrashcheniia: 15.14.2019)
- «Elevator» digital asset platform [electron. resource]. <http://elevatorapp.net> (Data obrashcheniia: 15.14.2019)
- Dzhaparov B. (2014) *Kontsepsiya informatizatsii Arkhiva Prezidenta Respubliki Kazakhstan // Voprosy dokumentooborota* (3): S. 49-59.
- Chuprov V. (2018) *Iz istorii informatizatsii Arkhiva Prezidenta RK: proshloe, nastoyzshee, budushee* [electron. resource]. <http://archive.president.kz> (Data obrashcheniia: 12.09.2018)
- Shailazymov B. (2017) *Voprosy organizatsii elektronogo arkhiva v uchrezhdeniakh – istochnikakh komplektovaniya: (na primere Arkhiva Prezidenta RK) // Voprosy dokumentooborota* (10): S. 37-40.
- Alimgazinov K. (2018) *Obzor zarubezhnogo opyta informatizatsii arkhivnoi raboty // Voprosy dokumentooborota* (12): S. 13-17
- Shailazymov B. (2015) *Po kursu informatizatsii: iz opyta raboty Arkhiva Prezidenta RK // Voprosy dokumentooborota* (№ 8): S. 54-61.

Heinrich Härke¹, Bilalov S.², Amirgalina G.³

¹Professor, Doctor of archaeology Institute of early medieval archaeology, Eberhard and Karl University of Tübingen, Germany, e-mail: heinrich.haerke@uni-tuebingen.de

²PhD doctoral candidate, of the Department «Archaeology, Ethnology and museology», Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: seidaly.bilalov@mail.ru

³Researcher of the Research Center «Archeology and Ethnography» Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kazakhstan, Kyzylorda, e-mail: amirgalina81@mail.ru

**PRELIMINARY RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH
THE WESTERN GATE OF THE MEDIEVAL SETTLEMENT
DZHANKENT IN 2018**

The article highlights some of the results of the archaeological study of the defensive structures of the medieval hillfort of Dzhankent, located in Kazaly district, Kyzylorda region. According to medieval eastern sources, the mound in the last period of its existence functioned as the capital of the Oguz state in the lower reaches of the Syr Darya. The article describes the features of the planigraphy of the main entrance gate of the ancient hillfort Dzhankent. The preliminary results of field archaeological research at the main entrance gates of the monument show that, during the erection of the fortress walls, the construction techniques of the neighboring region in the Lower Amudarya were used, which confirm the features of the Dzhankent building structures that have similar architectural traditions of the urban culture of Central Asia. His closest analogies are the design of Dzhankent in Khorezm. First of all, it is the hillfort of Toprak-Kala, which gives the closest analogies for Dzhankent on the internal layout and location of the Citadel. And although Toprak-Kala dates from an earlier period, the comparison of the planning features of the two monuments is quite legitimate, since it is obvious that the spatial-planning model used in the late re-planning of Dzhankent was formed much earlier.

Key words: Dzhankent, defensive structures, fortification, entrance gates.

Генрих Харке¹, Билалов С.², Амиргалина Г.³

¹археология докторы, профессор, Ертеортағасыр археологиясы Институтының жетекшісі, Эберхард және Карл атындағы Тюбинген университеті, Германия, Тюбинген қ., e-mail: heinrich.haerke@uni-tuebingen.de

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Археология, этнология және музеология» кафедрасының PhD докторанты, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: seidaly.bilalov@mail.ru

³Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, «Археология және этнография» Ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері, Қазақстан, Қызылорда қ., e-mail: amirgalina81@mail.ru

**2018 ж. ортағасырлық Жанкент қалашығының
қорғаныс құрылыстарында жүргізілген
археологиялық жұмыстардың қысқаша қорытындылары**

Мақалада Қызылорда облысы, Қазалы ауданында орналасқан ортағасырлық Жанкент қаласында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының кейбір нәтижелері баяндалады. Ортағасырлық Шығыс деректері мәліметтері бойынша Жанкент қаласы тіршілік еткен соңғы кезеңінде Сырдарияның төменгі ағысындағы Оғыз мемлекетінің астанасы болған. Мақаланың негізгі бөлігінде Жанкент қаласының бас қақпасының жоспарлануы сипатталған. Ескерткіштің басты қақпасына жүргізілген археологиялық зерттеулердің алдын ала қорытындылары бойынша, бекініс қабырғаларын тұрғызу кезінде Әмударияның төменгі ағысындағы көршілес өңірдің құрылыс әдістемесін пайдаланғанын Жанкент құрылыс конструкциялары растап шықты. Аталған әдістеме Орталық Азияның қалалық мәдениетінің архитектуралық дәстүрлерімен сабақтасып,

ұқсас тұстары көптеп кездеседі. Жоспарлануы жағынан Жанкент қаласының аналогиясын Хорезмнен көреміз. Ең алдымен Топрақ-қала қалашығының ішкі жоспарлануы, цитаделінің орналасуы бойынша Жанкентпен қатты ұқсастық бар. Алайда, Топрақ-қала ерте кезеңнің ескерткіші болып табылады. Дегенмен, екі ескерткіштің жоспарлану ерекшеліктерін салыстыру заңды әдістеме, өйткені Жанкенттің қайта жоспарлануы кезінде қолданылған кеңістіктік-жоспарлау моделі көптеген ғасырлардан бері қалыптасқан тарихи модель болып табылады.

Түйін сөздер: Жанкент, қорғаныс құрылыстары, фортификация, басты қақпа.

Генрих Харке¹, Билалов С.², Амиргалина Г.³

¹профессор, доктор археологии, Институт раннесредневековой археологии.

Тюбингенский университет Эберхарда и Карла,

Германия, г. Тюбинген, e-mail: heinrich.haerke@uni-tuebingen.de

²PhD докторант кафедры «Археология, этнология и музеология», Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: seidaly.bilalov@mail.ru

³научный сотрудник Научно-исследовательского центра «Археология и этнография»,

Кызылординский государственный университет им. КORKYT АТА,

Казахстан, г. Кызылорда, e-mail: amirgalina81@mail.ru

Предварительные результаты археологических исследований западных ворот средневекового городища Джанкент в 2018 году

В статье освещаются некоторые результаты археологического изучения оборонительных сооружений средневекового городища Джанкент, расположенного в Казалинском районе Кызылординской области. По средневековым восточным источникам городище в последний период своего существования функционировало как столица Огузского государства в низовьях Сырдарьи. В статье дается описание особенностей планиграфии главных въездных ворот городища Джанкент. Предварительные итоги полевых археологических исследований на главных въездных воротах памятника показывают, что при возведении крепостных стен использовалась строительная методика соседнего региона в низовьях Амударьи, это подтверждают особенности строительных конструкций Джанкента, имеющие сходства с архитектурными традициями городской культуры Центральной Азии. Ближайшие свои аналогии планировка Джанкента находит в Хорезме. В первую очередь, это городище Топрак-кала, которое дает ближайшие аналогии для Джанкента по внутренней планировке и расположению Цитадели. И хотя Топрак-кала датируется более ранним периодом, сравнение планировочных особенностей двух памятников вполне правомерно, т.к. очевидно, что пространственно-планировочная модель, использованная в поздней перепланировке Джанкента, сформировалась гораздо раньше.

Ключевые слова: Джанкент, оборонительные сооружения, фортификация, въездные ворота.

Introduction

Archaeological research on the medieval hillfort of Dzhankent carried out with few interruptions for the past 14 years. All this time the Kazakh-Russian archaeological expedition conducted by the Kyzylorda state University named after Korkyt ATA (Kazakhstan) together with the Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia)¹ works at the monument. Since 2011, doctor of archaeology

¹ Initially, in 2005, within the framework of the triple agreement, employees of the Institute of archaeology named after A. H. Margulan of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan took part in the work. Then in 2006 a group of former employees of this Institute have formed a LLP «Archaeological expertise», and continued work on Dzhankent. Unfortunately, the works of «Archaeological expertise» LLP do not agree in any way with the work plan that was originally agreed upon, and are conducted with numerous violations.

at the University of Tübingen Eberhard and Karl, Professor Heinrich Harke has been taking part in archaeological work on a regular basis. During the work of the expedition was published two summary reports on the work on the monument, several dozen articles on the results of studies on Dzhankent in Russian, Kazakh and English languages, published a collective monograph «*Comprehensive study of the hillfort Dzhankent: activity 2011-2014*» (Almaty, Arys, 2014) and the album «*Civilization lost in the Sands*» (Astana, 2013). The materials obtained in the course of work in Dzhankent were presented at conferences in Kazakhstan, Russia and Europe.

The hillfort Dzhankent is 1.5km southern from Dzhankent village (Kazalinsk district, Kyzylorda oblast). The size of the area of the monument, according to the topographic survey of 2005, 16 hectares. 375 (420) × 225 m (figure 1). The monument has a «T» – shaped shape, elongated from East to West, with a significant expansion in

the Eastern half. The walls are built of pakhsa². They are well preserved only in the Eastern part. Along these traces of the towers, located at a distance of 25 – 40 m from each other. The gate is centered in the Eastern and Western walls. In the middle of the Eastern wall is a well-preserved pre-construction in the form of a semicircular ledge wall about 20 m long (from South to North), with a gate perpendicular to the wall at the Northern end. The ledge is flanked by two external towers.

The North-Western corner of the city is occupied by the citadel – a square-shaped elevation measuring 110 × 110 m. the Hillfort is divided into two parts by the main street running from West to East parallel to the outer walls. By the nature of the relief, the densely built-up Northern part of the hillfort and the much less built-up, flat and low-lying southern part are visually distinguished. In the North-Eastern sector of the hillfort is traced adjacent to the Northern wall of a rectangular hill measuring 60 x 70 m and a height of about 3-4 m. To the Northern wall with the outer side adjacent enclosed by a low semi-circular shafts in plan area (Margulan reads 2018).

In the field season of 2018 on the site of Dzhankent, site was set at the main gates of the hillfort, in the Central part of the Eastern defensive wall.

Fortifications of Dzhankent are solid clay array remote fortified with semicircular towers. On the citadel of the hillfort the distance between the towers is 15-17 m, on rabat the distance between the towers is from 25 to 40-45 meters.

The size of the hillfort is equal to 320 × 400 m (figure 1). The best preservation of the defensive walls is observed in the Eastern wall. Today, the Eastern wall, built of adobe blocks rises above the surrounding surface of the hillfort at 3-5 meters.

Prior to the excavation, it was assumed that the Eastern wall of the hillfort was re-built in the XVIII century by the Khan of the younger Zhuz Abulkhair, who asked the Imperial court to make Dzhankent his residence in the lower reaches of the Syr Darya (Rychkov, 1762).

However, according to the materials found during an archaeological work, we come to the conclusion that the Eastern bypass wall of the monument during the existence of the hillfort (IX-XI centuries) underwent a major overhaul.

The Eastern bypass wall, together with the ramparts and the remaining part of the walls, rises 8-9 m above the surrounding surface.

Around the perimeter of the hillfort outside surrounded by a moat width of at least 30-40 m which is evidenced by the lowland along the Eastern and Southern walls of the monument.

The length of the Eastern wall is 420 m, the wall can be visually divided into Northern and Southern parts.

The Northern part is longer than the Southern one by 1/4, 235 m and 185 m respectively. Starting from the extreme North corner tower, the wall is reinforced with five external semicircular towers. The size of the towers relative to each other are the same and ranges from 40 to 45 m, preserved at 2.5-3 m in width and 3-5 m in length, the height of the bypass shafts from 2 to 4 meters. Behind the extreme southern tower (Northern part of the wall) the wall continues for another 45-50 m.

The southern part of the bypass wall, starting from the Southernmost tower along the wall, is reinforced by three external semicircular towers. The distance between the towers is also from 40 to 45 meters, the towers are also preserved at 2-4 m in width and 5-6 m in length, the height of the shaft of the bypass wall from 3 to 4.5 meters.

The length of the Southern part of the wall is from 175 to 190 m. closer to the entrance gate, the wall turns to the West by 10-12 m and forms a passage to the hillfort at the end of the Northern part of the wall (figure 1, 2).

The entrance gate of the monument was flanked by two external towers, the width of which was 2-3 m, the length of the North remained at 6-7 m, the South 5-6 m. Between the flanking towers preserved structure in the form of an arc connecting the tower with each other. Most likely it is the remains of the pre-gate ledge, which was located drawbridge over the surrounding moat. The distance between flanking towers is 35-40 m.

On the South side at the corner, where the southern part of the wall turns to the West attached semicircular wall «shield», the height of the wall remained at a height of 3.5-4.5 m, the width at the base reaches 2.5-3 m at the top of the tapering is 50-70 cm, the length of the semicircle 22-25 m.

Thus, the entrance to the hillfort was labyrinthine, that is, entering from the beginning rested against the wall-the shield turned to the right, then skirting the wall-the shield turned to the left, and rested against the Northern part of the wall, turning to the left went through a narrow corridor, between the wall-shield and the Eastern wall rested against the «Г» shaped turn of the Southern part of the wall again turned to the right and only then could get into the city (figure 3).

² Pakhsa – blocks and layers of clay mixed with water and organic and vegetable additives, most often with chopped straw (Adobe).

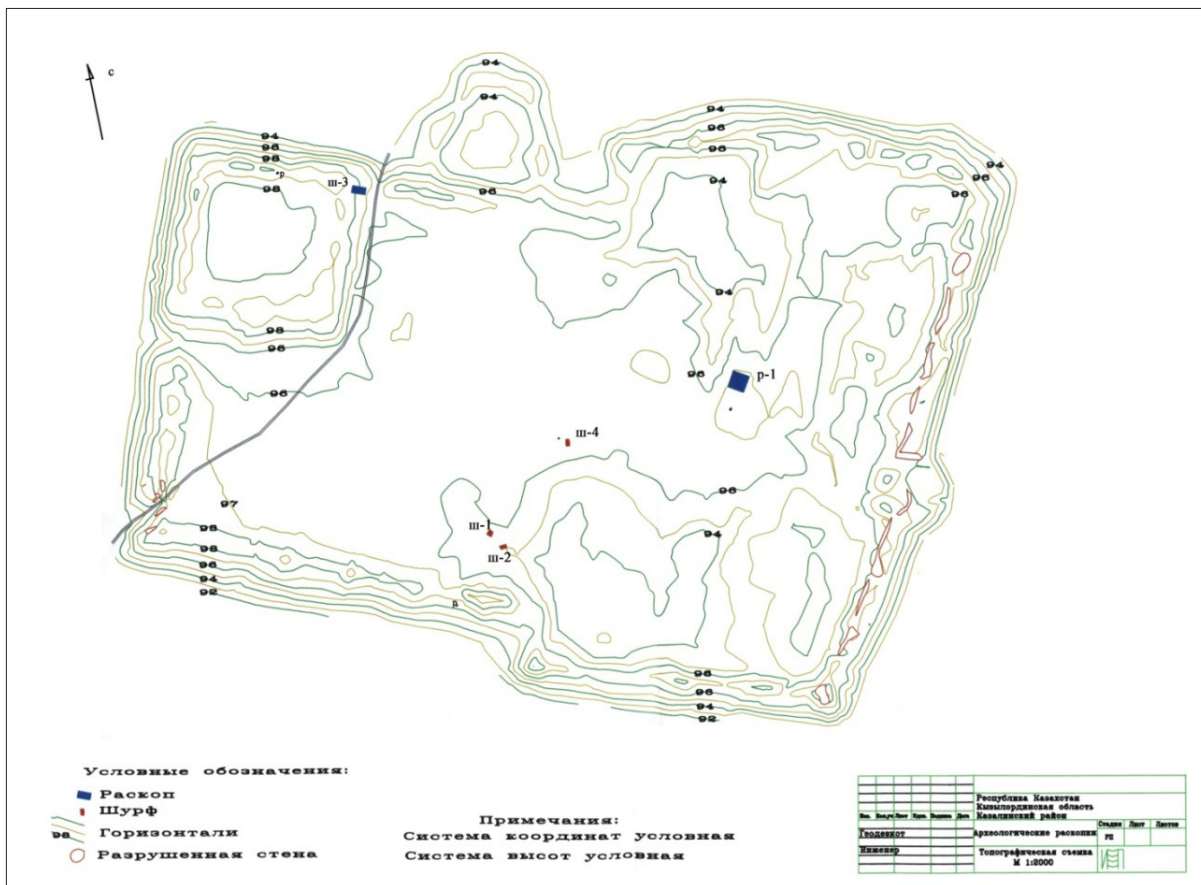

Figure 1 – Dzhankent. General plan of the hillfort. (topographer A. Chernyaev)

Figure 2 – Dzhankent. General view of the hillfort. View from East. Aerial view by the Martin Gofrilla on the international project Djetiasar Documentation Project

Entrance gate of Dzhan Kent thus probably planned on the analogy of ancient and medieval Khorezm hillforts. Such as Janbas-Kala (Lavrov, 1950: 16-18), Toprak-Kala (Tolstov, 1948: 119-123), Kurgashin Kala (Lavrov, 1950: 32.), Guldursun (Tolstov, 1948: 177).

Although the above-mentioned monuments existed long before the medieval monuments of the Eastern Aral sea region, the influence in the construction technology of Khorezm culture in the Syr Darya hillforts can be seen everywhere (in the production of ceramic products, building materials) (Arzhantseva and etc, 2014:).

Aims and methods of research

In the field season of 2018, during the inspection of the hillfort, it was decided to lay a excavation at the main entrance gate of the hillfort. In the course of archaeological work on the site complex methods of field archaeological research used in the excavation of monuments containing elements of architectural structures were used (Martynov, Sher, 1989: 76-86).

Excavation №7 (further R-7) was laid on the South side of the Northern flanking tower, at the corner where the Northern part of the bypass wall forms a right angle with the tower.

The purpose of laying the excavation on this site is:

- identification of the structure of the monument walls;
- obtaining stratigraphy of the hillfort to the mainland.

The size of the R-7 was initially estimated to be 9 × 3 m, as the excavation was intended as a cut on the outside of the bypass wall. However, after opening several fragments of buildings, it was decided to expand the excavation in the Southern direction, and the final size of the excavation was 9 × 14 m.

The excavation is conventionally divided into squares of 3 × 3 m, with the designation from West to East A, B, V, G, D from North to South through 1, 2, 3 that is A1, B1, V1... and extremely southern A 3, B 3, V3, etc. Conditional reference point was chosen on the Eastern wall of the hillfort over the excavation.

Results and discussion

In the course of archaeological works uncovered a few fragments of buildings, lined with mud bricks and adobe blocks (figure 4).

As mentioned above the upper part of the preserved walls and towers of the extension are

composed of adobe blocks. The height of the blocks varies from 90-100 cm to 120-150 cm, however, it is very difficult to trace the width of the blocks is most likely due to the fact that the blocks were put tape method. That is, the finished mixture of clay (mud) was filled with pre-prepared formwork and during the masonry it was also heavily compacted. In this way covered some distance (part of) the walls up to a width of 4-5 m, then removed the formwork from the hardened adobe blocks and set over flooded with blocks for the next row of blocks.

Between the rows mandatory laid a layer of reeds in a few centimeters. Reed is a unique natural waterproof building material, which also served as a reinforcing building material between the rows of blocks.

After removing the upper alluvial layer in squares A3, A2 and B1 start to show a «body» pakhsa wall (Mug Wall), which was erected in several rows. The rows of blocks varying in color and density of the applied building material. The upper row of blocks is preserved for a few cm (20-25), only in the South-Western corner of the safety of blocks reaches 80-90 cm in height. The upper blocks are light blue and very dense in structure (figure 5).

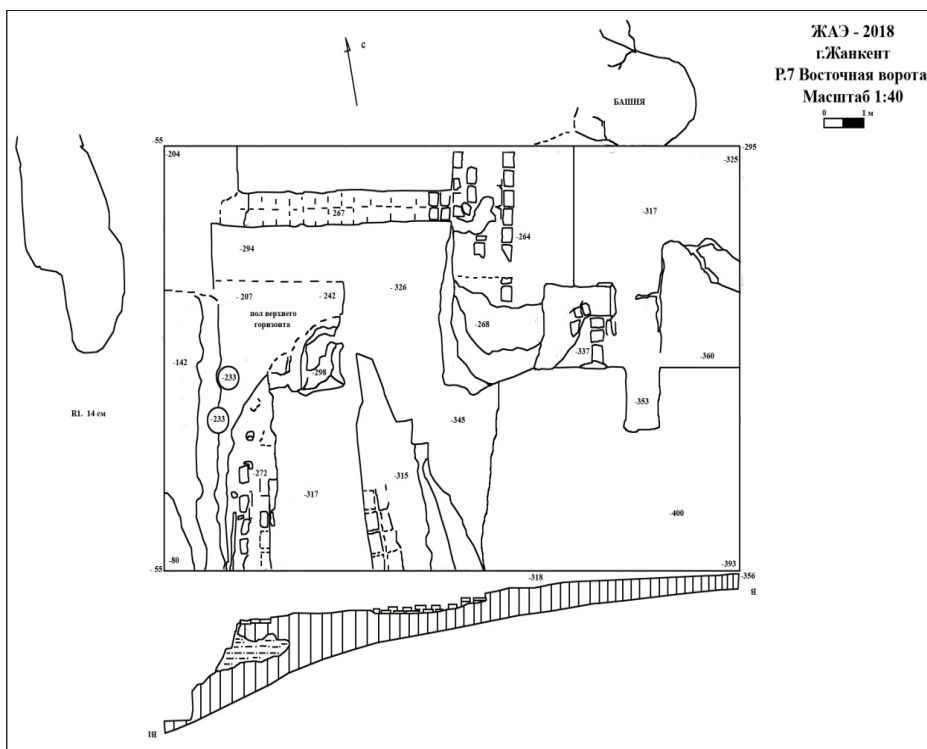
Under the upper row of blocks lies the second row of blocks of light yellow clay, which is not very dense in structure and when clearing crumbles into small clay clods. In the lower part of the second row there are also 2-3 rows of raw bricks, the sizes of which are difficult to determine since they are strongly scattered along the edges. The thickness of the second row varies from 60 to 70 cm. In the North-Western corner of the Quad. A3 what is the location of the incision there is a loose structure of the second row of adobe blocks. Probably the second row of blocks in some places just spread on not marked wet clay. This is evidenced by the crumbly structure of the light yellow row of blocks.

The third row of adobe blocks lies at a depth -224 cm from the main frame. In the Quad. A3 a fragment of the 3rd row of adobe blocks cleared area of 3 × 1 m. the thickness of the third row small, 25-30 cm, however, the structure (very dense) and color (light blue) it is very similar to the first row of blocks on top. The third row of blocks was laid out on a Golden-clay Suite of layers mixed with dry soil.

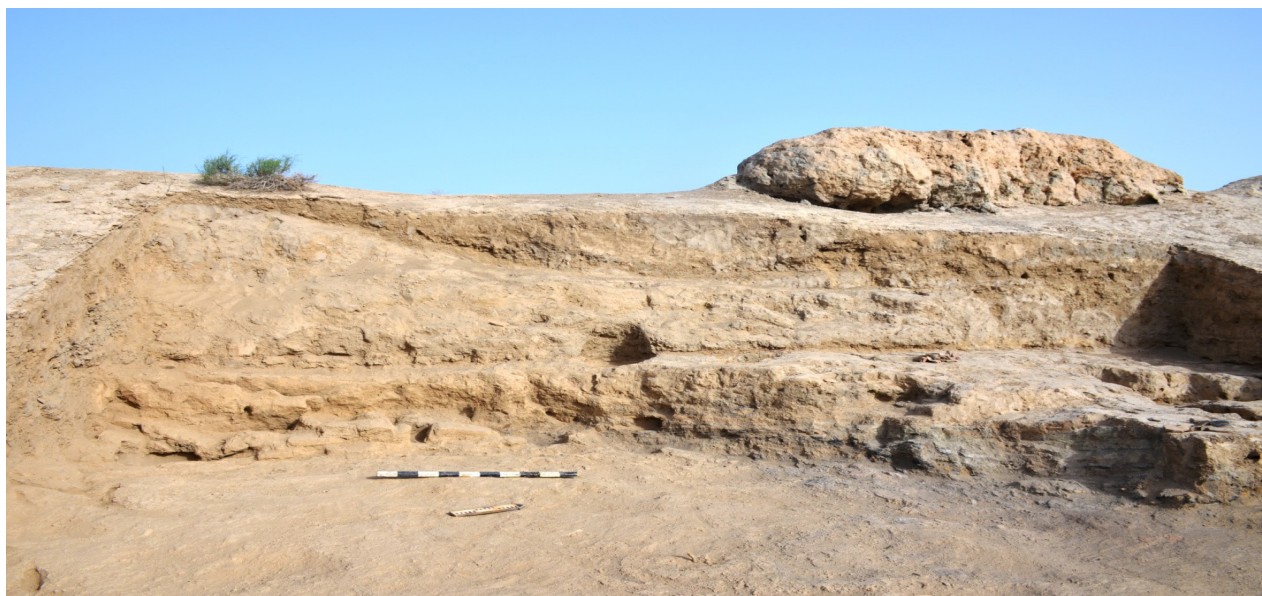
The Suite of Golden-clay layers began to appear in the Quad. V2 at a depth of -267 cm from the main reference point (further ▼). During archaeological work in the Quad. V3 the ash-clay layers were cleared to the base of the upper blocks (figure 5).

Figure 3 – Dzhankent. Scheme of the entrance gate of the hillfort. Aerial photo of Martin Gofrilla on the international project Djetiasar Documentation Project.

Figure 4 – Dzhankent. Excavation №7. General plan

Figure 5 – Dzhankent. Excavation №7. FAS Eastern bypass walls and to the right in the foreground entourage Golden clay layers beneath the guide walls. View from East

Thus the overall picture of the construction of the defensive walls built in the following way: in advance of the raised soil (beneath the wall) is laid out Golden clay Suite of the layers to the desired height. In this case, 4-5 m from the surrounding surface, then it spread pahs blocks(Mud blocks) with a width of 4-5 m to 8-9 m and a height of 5-6 m, which we see in the surviving rows of pahs(Mud blocks) on the West side of the excavation at distances 1 m from the edge of the excavation.

The width of the third row of pahs(Mud blocks) reached 4-5 m from the Eastern edge of the excavated part of the wall, i.e. it coincides with the thickness of the shaft bypass East of city wall.

In the course of archaeological excavations delving further into the Quad. B3, V3, G3, D3 was opened and laying of Adobe bricks with a width of 70-75 cm, length up to 5.5 m. The masonry was laid at a depth of cm from -284 ▼. Masonry remained at a height of 35-40 cm, the size of the bricks are standard for monuments of the middle ages of the Eastern Aral sea region, 21-23 × 32-3 × 6-7 cm thickness of clay solution between the rows reaches 10 cm. This indicates the nature of the structure being built, that is, not for living space, most likely it was necessary to achieve the desired height of the walls as soon as possible (figure 6).

Exactly the same method of construction of walls in 2014 was recorded at the Excavation №2 in the section of the Northern wall. Squared 103-105/106-107 depth -510 cm ▼. However, the

dimensions of the raw bricks were slightly different 41 × 25 × 8 cm.

Figure 6 – Dzhankent. Excavation №7. The clutch of Adobe bricks under the guide walls. View from West

The above masonry was laid perpendicular to the Eastern wall and rests on an even more massive masonry of raw bricks with a size of 5x5 m at this stage of the study, the size of the bricks also differs 29 × 30 × 7 cm. Probably this design is the base of the flanking Northern tower of the Central gate

of the hillfort. However, above the brickwork in the Northern section of the excavation is well traced clay backfill, which gives us to assume initially flanking tower had other dimensions (smaller?) it was then destroyed and rebuilt, or most likely rebuilt, by another tower of a larger size (figure 7).

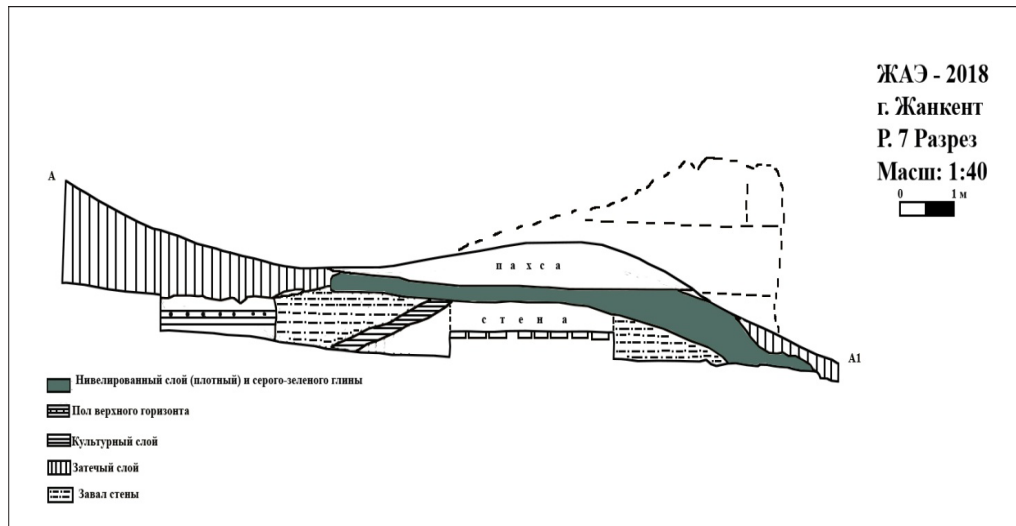

Figure 7 – Dzhan Kent. Excavation №7. Northern profile

Figure 8 – Dzhan Kent. Excavation №7. General view of the excavation. Bird's eye view

In the southern part of the excavation, closer to the Western profile right in the body of the bypass wall cleaned 2 pits with a diameter of 57 and 53 cm depth of 15 to 40 cm. Both pits were probably dug to install huma (Ceramic vessel) (Quad. A2). Pits lie at a depth of -228 cm from °.

In the Quad. A3 several rows of raw bricks (21 × 31 × 6 cm) have been cleared directly under the inguinal blocks. During the clearing it was determined that this layout was laid as a leveling layer between the second and third row of pakhs blocks (Mud blocks), also in this layer is well traced reed layer at a depth of -227 cm from ▼.

Further, after clearing the squares B3 and V3 at a depth of -308 cm ▼, revealed irregular masonry or blockage of raw bricks. Also this accumulation of raw material can be interpreted as a bridge in the passage of the main gate (figure 8).

In the Eastern part of the dig in the Quad. D3 and D2 is cleared, the laying of pakhs blocks (Mud blocks), of bad preservation. Display strongly tilted to the East, probably laying out on a level with the third row of pakhs blocks (Mud blocks) A1 square, at least the depth coincides with the depth of the third row of pakhs blocks (Mud blocks).

Ceramic material

During the excavation of the site at the gate (Site No. 7: the next R-7) on the Eastern wall of the hillfort Dzhankent was revealed a small archaeological material consists of pottery (Figure 9, 1-11, 14), single pieces of glass (Figure 9, 15) and metal (Figure 9, 12-13).

The ceramic material is fixed at a depth of -217 – 326 cm and below the level of the day surface. The largest areas of accumulation of ceramic fragments in the squares A1,2,3 and B1,2,3. Ceramics are highly fragmented. There are fragments of dishes: pans (Figure 9, 9), troughs (Figure 9, 10), huma (Figure 9, 8), lids (Figure 9, 6-7), dastarkhans (Figure 9, 2, 11), kitchen pots (Figure 9, 14), jugs, hearth stands (Figure 9, 3-4) and a fragment of one glazed saucer (Figure 9, 1). Whole products are represented only by the cover (Figure 9, 5) and a spinning wheel.

The main recipe for the molding mass of ceramics with R-7 – clay with the addition of chamotte and fine-grained sand (G+SH+MP), there are fragments with the presence of impurities to the clay in the form of gruss's (G+D) or organic (G+SH+O).

And in most cases used highly ferruginous clay, as evidenced by the brick-red shards. Rarely used, poorly ferruginous clay. The ceramics often qualitative, with the exception of fragments from cooking pots, or a fireplace stand. Surface treatment of this collection is weak, only some fragments are covered with engobe or streaks of angoba red or dark brown. Other methods of surface treatment cannot be traced. The ornament on the considered collection of ceramics is presented rarely, basically it is a carved ornament of straight and wavy lines, rarely stamps.

With regard to the categories of ceramics, it presents a crockery and a small table – dastarkhan. Accounting profiling shards and whole products revealed the following statistics categories of dishes. Khums and hamchi account for an average in this collection with the R-7 is about 35 units. Large pitchers with handles – about 10 units. Pots – about 10 units. The chigiri – about 8 units. Dastarkhans – 6 units. Covers – about 6 units. Frying pan – 2 units. Trough (tabak) – 1 unit.

Thus, in the study of the site at the gate on the Eastern wall of the hillfort Dzhankent found 119 pieces of ceramics, fragments and whole objects including. The number of profiling fragments of all squares – 58 pieces. Their external features and technological characteristics are different, that is, it can be assumed that in this collection of ceramics with P7 revealed fragments of 58 ceramic products and utensils including.

Ceramic with molded R-7 both manually and on a Potter's wheel, however, prevails stucco material. Products formed on the Potter's wheel a little more than 20%. Found in R-7 collection of ceramics typical of early detected at the site of Dzhankent ceramic material (Arzhantseva, 2014).

The revealed fragments of ceramic material are similar to the products from the jetyasar monuments. These are fragments of frying pans (Levina, p. 17, Figure. 3, 189-190, 192-193), fragments of hum with carved straight and wavy lines (Levina, p.), Dating from the I and II stages of jetyasar culture – the last centuries before. Fragments of pots with oblique notches and nail dents are similar to those from the hillfort Otrar, where they date back to no earlier than the X century (Akishev, Baipakov, Erzakovich, Ancient Otrar. 103, Figure. 58) and the hillfort Sauran, dated somewhat later (Smagulov, Sauran, 371, Figure 58).

Figure 9 – Archaeological materials of Dzhankent

Conclusion

Preliminary results of archaeological work on the site of Dzhankent, allows us to argue that the fortifications of the medieval hillfort of Dzhankent is one of the main elements of its urban structure. Also, these buildings served as an important guarantor of the existence of not only the hillfort but also the whole Oguz state. Thus, the fortress walls were an indicator of the economic potential and the level of military engineering. Strictly thought-out location on the ground not only served the purposes

of self-defense of the hillfort, but also contributed to the successful functioning of the district – rabad.

At this stage, archaeological research has been stopped and will continue in the next field seasons.

This work was carried out as part of the scientific project of the MES RK Reg.№0118PK00571 «Ethnocultural relationships of Turk-oguzs with settled-agricultural tribes of the Aral region in foundation of urban culture at downstream of Syrdarya (I millennium AD)» financed by the grant of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

References

- Akishev K.A., Baypakov K.M., Yezakovich L.B. (1972). Drevniy Otrar (topografiya, stratigrafiya, perspektivy) [Ancient Otrar (topography, stratigraphy, perspectives)]. Alma-Ata: «Nauka». 213 s.
- «Margulanovskiy chteniya – 2018. Dukhovnaya modernizatsiya i arkhologicheskoye naslediyе». (2018). Sbornik materialov Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. [«Margulanov's readings – 2018. Spiritual modernization and archaeological heritage». Collection of materials of the International Scientific and Practical Conference.]. Almaty – Aktobe. 639 s.
- Arzhantseva I.A., Tazhekeyev A.A. i drugiye. (2014). Kompleksnyye issledovaniya gorodishcha Dzhankent (raboty 2011-2014 gg.). [Comprehensive studies of the ancient settlement Jankent (works 2011-2014)]. Almaty: Izd-vo «Arys». 320 s.
- Kurmankulov ZH.K., Arzhantseva I.A., Zilivinskaya E.D., Ruzanova S.A. (2006). Arkheologicheskiye raboty na gorodishche Zhankent (predvaritel'nyye itogi). [Archaeological work on the site Zhankent (preliminary results)] // Aralo-Kaspiyskiy region v istorii i kul'ture Yevrazii. Aktobe, s 29.
- Lavrov V.A. (1950). Gradostroitel'naya kul'tura Sredney Azii. [Urban culture of Central Asia]. Moskva: Gosudarstvennoye Izd-vo, Arkhitektury i Gradostroitel'stva. 177 s.
- Levina L.M. (1971). Keramika nizhney i sredney Syrdar'i v I tysyacheletii n.e. [Ceramics of the lower and middle Syr Darya in the I millennium AD]. Moskva. 252 s.
- Martynov A.I., Sher YA. A. (1989). Metody arkheologicheskogo issledovaniya: Uchebnoye posobiye dlya studentov vuzov. [Methods of archaeological research: Textbook for university students]. Moskva: Vyssh. Shk. 223 s.
- Smagulov Ye.A. (2011). Drevniy Sauran. [Ancient Sauran]. Almaty. 401 s.
- Tolstov S.P. (1948). Drevniy Khorezm. Opyt istoriko-arkheologicheskogo issledovaniya. [Ancient Khorezm. The experience of historical and archaeological research]. Moskva: Izdaniye MGU im. M.YU. Lomonosova. 352 s. + 87 tabl.
- Shishkina G. V., Inevatkina O. N. (2012) Zapadnyye zemli Samarkandskogo Sogda. Tipologiya arkheologicheskikh pamyatnikov. [Western lands of Samarkand Sogd. Typology of archaeological sites]. Problemy istorii, filologii, kul'tury (Journal of historical, philological and cultural studies). 4 (38) Oktyabr'–Noyabr'–Dekabr'. Moskva–Magnitogorsk–Novosibirsk.

Литература

- Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. (1972). Древний Отрар (топография, стратиграфия, перспективы). Алма-Ата: «Наука». 213 с.
- «Маргулановские чтения – 2018. Духовная модернизация и археологическое наследие». (2018). Сборник материалов Международной научно-практической конференции. Алматы-Актобе. 639 с.
- Аржанцева И.А., Тажекеев А.А. и другие (2014). Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011-2014 гг.). Алматы: Изд-во «Арыс». 320 с.
- Курманкулов Ж.К., Аржанцева И.А., Зиливинская Э.Д., Рузанова С.А. (2006). Археологические работы на городище Жанкент (предварительные итоги). // Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. Актобе. – С. 29.
- Лавров В.А. (1950). Градостроительная культура Средней Азии. Москва: Государственное Изд-во. Архитектуры и Градостроительства. 177 с.
- Левина Л.М. (1971). Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тысячелетии н.э. Москва. 252 с.
- Мартынов А.И., Шер Я. А. (1989) Методы археологического исследования: учебное пособие для студентов вузов. Москва: Высш. Шк. 223 с.
- Смагулов Е.А. (2011). Древний Сауран. Алматы. 401 с.
- Толстов С.П. (1948). Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. Москва: Издание МГУ им. М.Ю. Ломоносова. 352 с. + 87 табл.
- Шишкина Г.В., Иневаткина О. Н. (2012) Западные земли Самаркандского Согда. Типология археологических памятников. Проблемы истории, филологии, культуры (Journal of historical, philological and cultural studies). 4 (38) Октябрь–Ноябрь–Декабрь. Москва–Магнитогорск–Новосибирск.

Kunitake S.¹, Bexeitov G.T.², Kurmaniyazov I.S.³

¹PhD, Nara National Research Institute for Cultural Properties,
Japan, Nara, e-mail: kunitakesadakatsu@gmail.com

²Candidate of historical sciences, of the Department of Archeology, e-mail: bek_ok@mail.ru

³Doctorate Candidate, e-mail: egypt.993@mail.ru
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**SOME PROBLEMS OF RESEARCH
OF THE LATE STONE AGE MONUMENTS
IN THE SUBURBS OF THE NORTH- EAST ARAL**

The article was considered on the geographical location of the North-East Aral region and archaeological research of monuments held at each stage of the late Stone Age. Paleolithic monuments are especially important in the solution of the urgent problems of the Stone Age epoch of the Paleolithic Aral (the development of the Stone Age cultures, labor tools, etc.). In addition, there were scientifically analyzed the definition of the Neolithic era of the later Stone Age, its location, the discovery and study of the Kelteminar culture, and research about dating and periods of S.P. Tolstov and A.A. Formozov. Also, the results of excavations and prospecting works were conducted in the parking of I, II Sekseuil by A.V. Vinogradov.

Key words: North-East Aral area, parkings, stone tools, ceramics.

Кунитаке С.¹, Бексеитов Г.Т.², Құрманиязов И.С.³

¹Наро ұлттық құндылықтар институтының ғылыми қызметкері,
Жапония, Наро қ., e-mail: kunitakesadakatsu@gmail.com

² т.ғ.к., археология, этнология және музееология кафедрасының доценті, e-mail: bek_ok@mail.ru

³докторант, e-mail: egypt.993@mail.ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**Солтүстік-Шығыс Арал маңындағы кейінгі
тас ғасыры ескерткіштерінің зерттелу тарихнамасы**

Мақалада Солтүстік-Шығыс Арал маңының географиялық орналасу аймағы және ашылған кейінгі тас ғасырының ескерткіштерінде әр кезеңде жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары қарастырылды. Ең алдымен Арал маңы палеолит тұрақтарының тас дәуіріндегі өзекті мәселелерін (тас дәуірі мәдениеттерінің дамуы еңбек құралдарының эволюциясы т.б.) шешуде палеолиттік ескерткіштердің алар орны ерекше. Сонымен қатар кейінгі тас ғасырының неолит дәуірінің анықтамасы, орналасу аймақтары, Кельтеминар мәдениетінің ашылуы мен зерттелуі және С.П. Толстов пен А.А. Формозовтың берген мерзімдеулері мен кезеңдеулері ғылыми тұрғыдан талданады. Сондай-ақ А.В. Виноградовтың Сексеуіл I, II тұрақтарында жүргізілген қазба және барлау жұмыстары нәтижелері сараланады.

Түйін сөздер: Солтүстік-Шығыс Арал маңы, тұрақтар, тас құралдар, керамика.

Кунитаке С.¹, Бексеитов Г.Т.², Курманиязов И.С.³

¹Наро Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей,
Япония, г. Наро e-mail: kunitakesadakatsu@gmail.com

²к.и.н., доцент, e-mail: bek_ok@mail.ru

³Докторант, e-mail: egypet.993@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

История изучения памятников позднего каменного века в Северо-Восточном Приаралье

В статье рассмотрены вопросы географического расположения Северо-Восточного Приаралья и археологического исследования, проведенного в разные периоды на памятниках позднего каменного века. Особое место в решении актуальных проблем палеолита Приаралья (развитие культуры каменного века, эволюция орудий труда и др.) занимают стоянки каменного века. Кроме того, с научной точки зрения проанализированы определения эпохи неолита позднего каменного века, зоны дислокации, изучение и открытие Кельтеминарской культуры и т. д. Анализируются с научной точки зрения археологические периодизации и хронологии С.П. Толстова и А.А. Формозова. А также рассмотрены результаты разведывательных и раскопочных работ А.В. Виноградова на стоянках Саксаул I, II.

Ключевые слова: Северо-Восточное Приаралье, стоянки, каменные орудия, керамика.

Introduction

Research on the monuments of the late Stone Age monuments of the North-East Aral region was not sufficiently studied, it was limited by exploration. Many of the major parking of the late Stone Age – the Neolithic era have been identified in these regions. Among them was the Sekseuil parking, which was opened in 1944. As a result of the collection of stones gathered from the open ground surface of this parking, the investigator A.A. Formosov referred it to the monument of the Kelteminar culture (Formozov, 1945: 3-5). The materials collected from the parkings in the suburbs of the North East Aral in Neolithic epic Kontu, Zhelgi-Zagem (nowadays single stream), Tampi, Sholkum, Kara-sandyk, Akespe parkings and groups of parkings were similar to Sekseuil parking (Vinogradov, 1955: 76-81).

In 1954-1958 exploring work of Khorezm archaeological and ethnographic expedition on the initiative of A.V. Vinogradov research group (the head of the expedition S.P.Tolstov) discovered the monuments of Zhalspak 1-6, Esentobe in Zhana Darya and the Syrdarya river channel, monuments of Kosmola 1-6, Aimora, Talas 1 between 1963 and 1973 (Vinogradov, 1963: 91-97). The collection of found stone tools were similar to the stones found in the monuments of Sekseuil I, II which found in the proximity of the stone blades such as blades, slit plates, sharp edges with vertical and blunt faces made of local, quartzite and imported raw materials (Vinogradov, 1979: 3-10). The arrowheads are flat, most of them were taken from the surface; their length is 3-5 cm. The complex of ceramic vessels

is flat, the edges of the vessels are straight, slightly thick, sometimes cut by the edge, and the wedge is not clearly carved. Additives in clay is: wood and organic. Ornamental patterns were decorated by: hollow zigzags, horizontal and recurring vertical, scratched waves, and short with stamp imprints (Tazhekeyev, 2012: 102-108).

Geographical location of the region of the Aral Sea considered to be the fourth largest lake in the Eurasian continent, and it is referred as a lake in the scientific circulation, but having a small salty water is considered as a sea (Berg, 1908: 24).

The Aral Sea is located in the territory of Uzbekistan and Kazakhstan (now Kyzylorda and Aktobe region) in the desert of the Turan lowland, on the eastern edge of the Ustyurt Plateau. People populated by ancient times in the banks of the Amu Darya and Syr Darya rivers flowing into the Aral Sea and it is rich in plants and animal habitat (Andrianov, 1960: 3-8).

The Ustyurt plateau and the plains occupy the most part of the Aral Sea area. The western part of the region is surrounded by the Ustyurt Plateau, surrounded by deserts, surrounded by vertical hills, dry cliffs and ravines. In the northern part of the territory is located the Mugalzhar Mountains, the southern ridge of the Ural Mountains. They stretch from the north to the south and the slopes are like a circular ceiling with fine stones and stone peaks.

The Syr Darya River, which flows into the Aral Sea, crosses the territory of four Central Asian states (Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgyzstan) and has 497 permanent streams that the length is about 10 kilometers in its arena. The total length of this river is 14750 km.

The southern part of the Aral Sea is occupied by the Kyzyl Kum desert, a large part is surrounded by sandy massifs, some parts are surrounded by various vegetation, they stretch to the north with near Karakum of Aral, Big and Small Borsuk sands (Andrianov, 1960: 201-204).

2002-2005 and 2008-2010 there were done complex study to determine the life of the Aral Sea by researchers of Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences of the Institute of Geology and Mineralogy named after V.S.Sobolev and foreign scientists by organizing geomorphological and geoarcheological studies on the dried bottom of the Aral Sea (Krivonogov, 2012: 46-53).

Methodology and Methods of Research

During the international expeditions, the age of the sea was determined by the methods used in geo-archeology, the methods used by the natural sciences, the method of radiocarbon that is by drilling and by applying this method was defined the age of the medieval Aral asar town and Kerder Mausoleum that found in the dried bottom of Aral Sea.

The results of the received radio-meter method were analyzed at the Arizona University of the USA, concluding that the age of the Aral Sea was based 18 to 24 thousand years ago.

The geologist S. Krivonogov who studied Aral Sea bottom said in his article: «The Aral is dead. Welcome the Aral!» radioactive date has been pointed out as it is about 18 thousand years old (and up till the end of the year – 24 thousand years)».

The medieval Aral asar monument is located 60 km from the coast of the Aral Sea placed under the water of 20 meters is similar to the age of archaeologists obtained by the radiocarbon analysis. Archaeologists had described this monument as the 14th century. That is, according to scientists, in the medieval times the ecological situation of the Aral Sea was concluded that it was like to present time. The work of the international expedition was limited to medieval monuments and there was not investigated the Stone Age monuments.

Currently, more than 450 Paleolithic, about 40 Mesolithic and about 800 neolithic parkings had been identified in Kazakhstan (Baygunakov, 2003: 70).

Let us briefly speak about the history of the post-Stone Age of Kazakhstan, the history of the Neolithic monuments in Kazakhstan. The Central Asian region after joining to the Russian Empire, various military scientific expeditions were collected

and were done research works to explore the natural resources of Kazakhstan.

Members of the Russian Geographical Society, Orenburg Archival Science Commission and members of the Turkestan Archeology Amateur Club have collected stones from the monuments of Stone Age in Kazakhstan and made several records.

The research works of members of this community conducted in Mangystau, suburbs of Aral, Torgai, East and South Kazakhstan and recorded interesting monuments of these regions. The works of scientists as A.Beloslyudov, F.I. Pedeatchenko, I.T. Poslavsky, M.A. Kirkhgoft, I.A. Kastane, P.S. Nazarov, M.V. Bayaruanas, I.M. Petrijkevich, G.N. Kirillin, I.N. Bulgakov, V.Andusov were among them (Chalaya, 1970: 241-250).

In the 20-30th years of the 20th century, the Neolithic parkings on the territory of Kazakhstan can be found in the research works of some geologist-zoologist researchers as P.E. Chernyakhovsky, I.S. Zagorodonov, A.Y. Bryusov, N.Harlomov, I.P. Novokhatsky, G.A. Popov, S.I. Rudenko, A.A. Marushenko, A.L. Yanchin. Owing to these scientists, many Neolithic parkings have been included in the work «the Archeological Map of Kazakhstan» that published in 1960 (Arkheologicheskaya karta Kazakhstana, 1960).

As it was the first archaeological collection, the scholars above-mentioned, did not separate the monuments of the Neolith-Eneolithic of the Bronze Age, and the problem of elaboration was not set correctly. The question was risen in the examples of the candidate dissertation of D.S. Baigunakov on the theme: «The period of Stone Age of Kazakhstan: the history of the Study and the Main Problems» (Baygunakov, 2003).

The concepts of the location of the Neolithic era are described by M.N. Lentovsky, P. Davert, A.F. Sosedko, P.S. Rykov, B.N. Grakov and Kh.A. Alpybaev and L.A. Chalaya.

Further let discuss about the history of the exploration of the Stone Age monuments of the Aral region. It is worth mentioning that the archaeological and ethnographic expedition of Khorezm had started exploring the monuments of the Stone Age, which was the first to be introduced into the scientific circle, investigation of the region was held from 1946 to 1991.

The history of the stone age of the region

Studying the ancient Stone Age of the suburbs of the North-East Aral, the first monuments of these

regions were discovered under the influence of geologists, geographers and biologists. During the state control work of the Aral Sea by these scientists Sekseuil parking was discovered by the geologist A.L. Yanshin in 1938 and collected many stone tools from the monument's face. The Moscow State History Museum rediscovered the full range of rock materials as a result of expedition in 1944, further it was given a full description in the article of A.A. Formozov, it subsequently belonged to kelteminar culture, was concluded the period of the Neolithic to the Bronze Age, and some articles were published related to it (Formozov, 1946: 24-25.1950: 15).

For the first time, the Kelteminar culture was discovered by the head of the Khorezm archeological ethnographic expedition S.P.Tolstov in 1939 that opened the lower stream of the neighboring Amu-Darya river near the Zhanbas castle, and the name of the culture was named after the nearby «Kelteminar» channel (Tolstov, 1948a: 65;). The date time of culture of this is BC III-II millenniums. The distribution area of the Kelteminar culture ranges from the channels between Akshadarya Island, Uzboy, Sarykamys, the lower stream of Syr Darya River, to the mouth of the Inkardarya River, to the Zeravshan region (Tolstov, 1948b: 34-77).

The parkings of Kelteminar culture are considered as temporarily parkings and settled down for four seasons. Good parking spaces are rarely found, including the best preserved was Zhambas 4 parking. During the digging expedition work of this parking was taken materials about showing development of culture. The excavations were carried out in 1939-1940, 1945, as a result the plan was written down, the types of parkings were determined that they were as taper, covered with a tree or reed outside, and the area occupying 300 square meters. There was a large home for a large, patriotic family. Throughout the excavations, in the house was found settings of *oshak* (fire places), broken ceramic vessels and bones of animals. The *oshak* (fire places) was for every families and the middle *oshak* was fired for a long time, fire was important from this period, it is a phenomenon that is typical for the families of the Central Asian people. Bodies of fish, wild boar, deer, birds had been found mostly in the parking. The discovery of marine shells and poultry egg shells and other poultry bones had proven to be an emerging entity.

During the excavation of the Tumek-Kichidjik burial monuments on the territory of northern Turkmenistan, the first kelteminar hunter and fisherman were found and anthropological species were reconstructed (Vinogradov, 1981:90-94).

At present time about 1500 monuments of the kelteminar culture had been discovered, the excavations are Zhambas 4 near the Aral Sea, parking named after S.P. Tolstov and Kavut 7 Lyavlyakan monuments (Korobkova, 1996: 87-134).

The similarities of the things of kelteminar culture are similar to the Mesolithic of countries located near the Caspian Sea. Monuments of the suburbs of Ural and the Western Siberian Neolithic era are similar to kelteminar culture.

As a result of the research, A.V.Vinogradov said that the parking Zhambas 4, the parking after S.P. Tolstov, the parking Kavut 7 Lyavlyakan near the Aral region were subsequently attributed to the kelteminar culture, in similarity is close to the Sekseil parking.

In 2004-2011, the exploration team of Shyrik-rabat archeological expedition (head Zh. Kurmankulov) visited the lower flow of the Syrdarya, and many monuments were subtracted and included in the work «list of monuments of Kyzylorda region» the Russian version was published in 2007 and the Kazakh version in 2011. While collecting these monuments mostly was given location of the Stone Age settlements of the Aral region and the Kazaly district (Svod pamyatnikov istori kultury Respubliki Kazakhstan. Kyzylordinskaya oblast', 2007).

In addition, since 1979 in the North-East suburbs of Aral had been discovered besides the Neolithic monuments also the Paleolithic parkings. The Small Borsyk sand was first found and conducted by researchers as Zh.M. Kulumbaev, B.Zh. Aubekeroev, D.P. Pozdnysheva, A.A. Slozarev, O.A. Artyukhova and others. In the parkings Aral 1, Aral 2, Aral 3 were collected stone tools from the ground surface and published articles (Artyukhova, 2001: 32-38).

The Russian scientific academy, Russia-Kazakhstan-Kyrgyzstan-Uzbekistan joint archaeological expedition (heads of academics A.P. Derevyanko and Zh.T. Taimagambetov) conducted huge exploration of the Paleolithic era in the Aral region in 1998-1999, as the results of researches of the Paleolithic, Neolithic eras were discovered parkings as Aral 1-2, 4-6, Akespe Akkyr 1,2, Aiteke bi workshop in Kazaly region, 1-12 paleolithic monuments and stone materials were collected from the surface layer (Chekha, 2012:74-80; 2014:63-72; Chekha, Kulik 2015:242-245; 2016: 114-119).

According to these expedition, scientific reports and articles were published about this research and the results were published in some articles. The stone tools found in the Paleolithic parkings of the Aral had been dated to the Early and Medium Period of the Paleolithic Period in Kazakhstan,

and has been reported in separate articles. By these materials Candidate dissertation of T.B. Mamirov was defended on the theme «Paleolith of Aral-Caspian region» and later published as a book (Taymagambetov, Mamirov, 2012: 254).

On the basis of the Aral 1-8 and Saryshyanak, Kosaman and Irgiz parkings near the Northern Aral region was defended doctoral dissertation «The stone industry in Mugojar and the Northern Aral in the Mesolith-Eneolite» by G.T. Iskakov that opened by the Russian-Kazakhstan expedition, and published some articles on the Neolithic parkings of Aral region (Iskakov, 2006:30).

The parkings opened in the North Aral area were dated to the Early or the later Neolithic, Bronze Age (Iskakov, 2006b: 108-111).

Due to the subsequent researches in medieval Aral asar, Mausoleum of Kerder found in Barsakelmes island after the Aral Sea discharge in 2001-2004, the scholars of the Margulan Institute of Archeology and the Korkyt Ata Kyzylorda State University conducted exploration work and identified the Paleolithic, Neolithic, Bronze Age settlements and parkings (Baypakov, Borofkko, Savel'yeva, Akhatov, Lobas, Yerzhanova, 2004: 236-254). Among them were the names 1-12, because they were close to the village of Tastubek near the Northern Aral region. During these years of exploration monuments near Aral city was studied by A.V. Vinogradov in 1955.

The next Stone Age of the Sekseuil parking, which was first discovered in the North Aral, was located on the hill of Termenbes mountain 8 km to north of the Sekseuils station in the Aral region, Kyzylorda Oblast. Observing the following materials collected from the surface of the monuments, A.A. Formozov claimed that a large number of quartzite rocks in this area were used by ancient people and local soil used to make ceramic dishes. In 1945, A.A. Formozov published the first article on the theme «About opening of the kelteminar cultures in Kazakhstan»

Among the ceramic vessels made of decorative ornaments found in well-prepared vessels, which are made with the technique of sealing, and some dishes are not commonly found in other parkings. It is surrounded by rounded points and inclined lines. In spite of preserving poorly things as kitchen spoons were made of bones of pets, cows, sheep and horses were found among other things in the Sekseuil parking. Permanent inhabitants were engaged in animal husbandry and hunting. They made their own weapons, made ceramic dishes, and decorated them with various ornaments and put their food on fire in ceramic vessels.

A.A. Formozov referred the monument to the Neolithic to the Bronze Age or to the first period of the Bronze Age, during the second millennium BC that was collected from the surface of the parking Sekseuil I.

In 1955, A.V. Vinogradov conducted exploration on the territory of the Aral region, opened other parking spots apart from Sekseuil I and II, and collected archaeological materials from the surface of the earth and carried out small excavations.

Monuments

In the above-mentioned Sekseuil parking were collected a lot of materials from the surface during excavation. In 1955, according to the results of these researches was published the article by A.V. Vinogradov that titled as «Archeological exploration in the district of Aral-Sekseuil in 1955». In this article was proved the stone and ceramic vessels found in the Sekseuil monument was belonged to the early Neolithic and pointed out that the similarity of many objects was similar to those foundings in the monument of Zhantas 4, in the first monument of the kelteminar culture.

During A. Vinogradov's exploration, he opened the second monument of Sekseuil II. The main raw materials were mountainous, rock, jasper, chalcedony. Most of them were made of arrowheads, spindle heads and darts head, scrapers, pincers, niches, knives with blades, and jewelries made of soil.

A.V. Vinogradov determined the location of small parkings from the 7-8 km to the southwest of Sekseuil parking area, and good things had been collected from the parking of Termenbas-4 were stone tools, collections and shards of ceramic dishes. Looking at the set of vessels and stone tools, the things that found in the Sekseuil II parking and near the Akhadarya channel were similar to those discoverings in the parkings of Kauyndy 3, Tazhi-Kazgan 2, 3, 6.

The parking opened in the Aral region in 1955 are located near the present city of Aral. Most of these parkings can be renovated by the Neolithic or Bronze Age, and these parking spaces are not yet preserved.

A.V. Vinogradov divided the parkings near the city of Aral into two groups:

The first group includes 5 parking spaces. The Saryshyanak hill is located on the north-eastern part of the railroad to the west from Aral. The terms are named after Aral 2, 3, 4, 5. Because of rainfall, grass growth, heavy winds the condition of parking

spaces were in critical. According to different construction works the monuments may not be preserved in present times

The monuments of the second group are located on the border of the railway at the present-day Zhaksylysh village to the south-east of Aral city. The parking are located above intermittent sands, so some of the things can not be reconstructed.

The 3 parkings were discovered in the Shelgi-Zagem suburb to the north of the city of Aral, and besides the railroad tracks at the station Kontu area was opened one more parking place, where ceramic vessels and stone tools were collected.

The common chronological framework and boundary of the kelteminar culture is not still defined, each region can be treated differently by considering the presentation of S.P. Tolstov.

During archaeological exploration work conducted by A.V. Vinogradov in Aral district in 1955, was discovered nearly twenty parking places and was introduced to the science and in the discovered parkings were found a large number of ceramic vessels of the Neolithic and Bronze Age. He also mentioned that there are akshadarya, uzboilyk, western-Kazakhstan models in the culture of Kelteminar.

According to the materials of the kelteminar workshops, A.B. Vinogradov showed two large chronological groups, representing the stages of the development of the Kelteminar Culture.

Early period is mostly belonged the materials of Zhanbas 4, Kuniyak; Kuniyak – 1 (district of Akshadarya); Bufynek – 22; Bala-Esil – (Upper Uzboy); Akespe and other North East Aral areas. The materials of these parkings are mainly different types of ceramics and ornaments, as well as similar materials as matches. Early kelteminar ceramics were made of shamodo, a mixture, local forest clay, wood mixture, crushed shells and sand, they have the main types.

Conclusion

The last stage includes materials of Zhingeldi-6, Tadzhi-kazgan-2, 3, 8 (Akshadarya), Lyavlyakan and

Besh-Bulak (Kyzylkum), Sekseuil-II (North-East Aral) and other ten large parkings. The materials of all subsequent kelteminar parking have a very strong early kelteminar tradition.

In the latest ceramics of kelteminar parkings were kept some early types of vessels. This is the first and second-group vessels that mentioned above.

There are early neolithic substances among the materials collected from the surface of the North-East Aral area. According to A.B. Vinogradov's point of view, to the Early Neolithic was referred part of collection of the Sekseuil 1 parking, as well as the Shollum 1.

According to archeological data, by the end of the III century BC in the South-East Aral region, the main channel of ancient Syrdarya was formed. There are a lot of monuments of this period, but at the same time, it defined that the ancient river Syrdarya had two main directions in the flow of water; in the western part of the Inkardarya canal system existed Amudarya river to the north, the Akshadarya river on the right bank (Shopan kazgan gorge, the Zhalpak parking) (by M.I. Itina) and in the central part of the Syrdarya from south to north, from Inkardarya flow to Eskidarya (Kosmola parking).

This was the main nomadic cattle-breeding farm of the first tribal tribes, which did not require permanent housing, and the traces of the existence of the first tribal tribes were not preserved in the cultural landscape and were now renamed or renovated as parkings. Most of the temporary parking places are located close to the existing channels, which are not subsequently flooded.

Based on the above-mentioned data, we can see that this period is not fully studied, focusing on the Stone age of this region, including the later Stone Age of Neolithic monuments. Nevertheless, based on existing materials, the monuments of Aral region materials are often associated with the materials of the kelteminar culture, contribute to the creation of chronology of the cultures of this region. The level of research is still insignificant, and complex research has not been carried out since the independence years. Monuments of the Neolith-Eneolithic era are required research now.

References

- Formozov A.A. (1945) Ob otkrytii kel'teminarskoy kul'tury v Kazakhstane. [On the opening of the Kelteminar culture in Kazakhstan]. Vestnik KAZFAN, 1945, №2, Alma-Ata. pp.3-5.
- Vinogradov A.V. (1959) Arkheologicheskaya razvedka v rayone Aral'ska –Saksaul'skoy v 1955 g. [Archaeological exploration in the area of Aral'sk-Saksaul in 1955]. // Trudy IIAE AN KAZSSR. T. 7. 1959. pp. 76-81
- Vinogradov A.V. (1963) Novyye materialy dlya izucheniya kel'teminarskoy kul'tury [New materials for the study of the Kelteminar culture]. // MKHE. Vypusk 6. 1963. pp. 91-97

- Vinogradov A.V. (1979) O rasprostraneni nakonechnikov strel kel'teminarskogo tipa [On the distribution of Celteminar type arrowheads]. // Etnografiya i arkhologiya Sredney Azii. Moscow. Nauka, 1979. pp. 3–10.
- Tazhekeyev A.A. (2012) Pamyatniki kel'teminarskoy kul'tury Nizhney Syrdar'i [Monuments of the Kelteminar culture of the Lower Syr Darya]. // Otan tarikhy. Almaty. №1 (57). 2012. pp. 102-108.
- Berg L.S. (1908) Aral'skoye more: Opyt fiziko-geograficheskoy monografii [Aral Sea: The Experience of the Physico-Geographical Monograph]. // Izvestiya Turk. otd. RGO, Moscow. t. 5. vyp. 9. 1908, 24 + 580 p.
- Andrianov B.V. (1960) Drevniye orositel'nyye sistemy Priaral'ya [Ancient irrigation systems of Priaralie]. / Moscow. Nauka. 1960. pp.3-204.
- Krivonogov S.K. (2012) Aral umer. Da zdravstvuyet Aral [Aral is dead. Long live the Aral]. // zhurnal Priroda №8, 2012. P. 46-53.
- Baygunakov D.S. (2003) Kazakstan tas ğasyry d uiri: zerttelu tarikhy men negizgi m seleleri [Kazakhstan Age of the Stone Age: The history of the study and the main problems]. // kand. dissertatsiyasy. Almaty. 2003 g. 172 p.
- Chalaya L.A. (1970) Nekotoryye voprosy istorii izucheniya neolita Kazakhstana [Some questions on the history of the study of the Neolithic of Kazakhstan]. // Po sledam drevnikh kul'tur Kazakhstana. Alma-Ata. Nauka, 1970, pp. 241-250
- Arkheologicheskaya karta Kazakhstana. (1960) [Archaeological Map of Kazakhstan]. Alma-Ata, Izd-vo AN KAZSSR.1960, 450 p.
- Formozov A.A. (1946) Novyye tochki kel'timinarskoy kul'tury v Kazakhstane [New points of Keltimantar culture in Kazakhstan]. // Vestnik Kazakhstanskogo filiala AN. SSSR 1946. №5 pp. 24-25.
- Formozov A.A. (1950) Kel'timinarskaya kul'tura v Zapadnom Kazakhstane [Kelteminar culture in Western Kazakhstan]. KSI-IMK. Vyp. KHKH, 1950.
- Tolstov S.P. (1948) Drevniy Khorezm [Ancient Khorezm] Moscow. 1948. p. 65
- Tolstov S.P. (1948) Po sledam drevnikh khorezmskiy tsivilizatsiy [In the footsteps of ancient Khorezm civilizations]. Moscow. 1948 pp.34-77.
- Vinogradov A.V. (1981) Drevniye okhotniki i rybolovy Sredneaziatskogo mezhdurech'ya [Ancient hunters and fishermen of the Central Asian interfluvium]. // TKHAE. T. XIII. Moscow. 1981. pp. 90-94.
- Korobkova G.F. (1996) Srednyaya Aziya i Kazakhstan [Central Asia and Kazakhstan]. // Arkheologiya. Neolit Severnoy Yevrazii. Moskva Nauka 1996. pp. 87-134.
- Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Respubliki Kazakhstan. Kyzylordinskaya oblast'. Kollektivnoye entsiklopedicheskoye izdaniye. (2007) [The set of monuments of history and culture of the Republic of Kazakhstan. Kyzylorda Region]. Almaty. Aruna. 2007. 376 p.
- Artyukhova O.A. (2001) Paleolite Priaral'ya [Paleolite Priaralye]. // Izvestiya MON RK NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk 2001 №1. pp. 32-38.
- Chekha A.M. (2012) Paleolitichskiye komplekсы Severnogo Priaral'ya s poverkhnostnym zaleganiyem artefaktov (Aral-1, Aral-2) [Paleolithic complexes of the Northern Priaralye with surface artifacts (Aral-1, Aral-2)]. Vestnik NGU Seriya istoriya filologiya 2012 tom 11 vypusk 5 pp. 74-80 Arkheologiya i etnografiya.
- Chekha A.M., Kulik N.A. (2014) Kamennyye syr'ye paleoliticheskikh mestonakhozhdeniy Severnogo Priaral'ya (Po materialom punkta Aral 1) [Stone raw materials from Paleolithic locations in the Northern Aral region]. // Zhurnal Arkheologiya i Antropologiya Yevrazii 2014. pp. 63-72.
- Chekha A.M. (2015) Kamenny vek Severnogo Priaral'ya (po materialom mestonakhozhdeniya Aral 4-6) [Stone Age of Northern Priaralye (based on the location of the Aral 4-6)]. // Izvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta. 2015. pp. 242-245.
- Chekha A.M. (2010) Paleolitichskiye mestonakhozhdeniya s bifasami v Severnom Priaral'ye: Problemy khronologii i periodizatsii [Paleolithic sites with bifaces in the Northern Aral Sea region: Problems of chronology and periodization]. // Vestnik TGU Istoriya 2016 №6 (44) pp. 114-119.
- Taymagambetov Zh.K., Mamirov T.B. (2012) Paleolit Aralo-Kaspiyskogo regiona. [Paleolithic Aral-Caspian region]. // Almaty: Kazak universiteti, 2012. 254 p.
- Iskakov G.T. (2006) Kamennaya industriya Mugodzhzar i Severnogo Priaral'ya v mezolite–eneolite. [The stone industry of Mugodzhzar and Northern Aral in the Mesolithic – eneolithic.]. // Avtoreferat diss... na soiskaniye uchenoy stepeni kand. istor. nauk: 07.00.06. Almaty. 2006. 30 p.
- Iskakov G.T. (2006) Kamenny inventar' stoyanki Aral'sk-7 [Aralsk-7 tower equipment]. // Kazuw khabarshysy, Tarikh seriyasy №4(43). 2006. pp. 108-111.
- Baypakov K.M., Borofkko N., Savel'yeva T.V., Akhatov Ğ.A., Lobas D.A., Yerzhanova A.A., (2004) Itogi arkheologicheskikh issledovaniy po projektu INTAS «CLIMAN» [INTO «CLIMAN» archaeological research project]. // Izvestiya NAN RK. №1 Seriya obshch. nauk 2004. pp. 236-254.

Egorova O.V.¹, Shalginbaeva S.H.²

¹Prof., Dr., I.N. Ulyanov Chuvash State University, Russia, Cheboksary, e-mail: eoks71@gmail.com

²PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: dd.hr@mail.ru

CHUVASH POPULATION DYNAMICS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The authors of the article consider the issues of the Chuvash diaspora in Kazakhstan. Historically, the Chuvash were settled in different regions of the republic. There were several reasons for the Chuvash to relocate to Kazakhstan – industrialization, the development of virgin lands. However, with the collapse of the USSR and the changed socio-economic and political living conditions, the number of Chuvashes living in the Republic of Kazakhstan decreases every year. In the 90s of the twentieth century. Since the mid-1990s, cultural centers have opened in places of compact residence of the Chuvash in the territory of the Republic of Kazakhstan, in the city of Almaty, Pavlodar, Chuvash cultural centers were established. Like any ethnos, living outside their historical homeland strive to preserve their language, traditions and customs. Today, the Chuvash diaspora, despite its small number in Kazakhstan, is trying to preserve its culture, language, and maintains contact with the Chuvash Republic. This desire is strong among the elderly part of the Chuvash diaspora, who do not plan to change their place of residence. However, the young Chuvash, in families with low income, the inherent desire to leave to study, stay to work and live in Russia.

Key words: migration, diaspora, identity, culture, ethnics.

Егорова О.В.¹, Шалғынбаева С.Х.²

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, И.Н. Ульянов атындағы

Чуваш мемлекеттік университеті, Ресей, Чебоксары қ., e-mail: eoks71@gmail.com

²тарих ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: dd.hr@mail.ru

Қазақстан Республикасында Чуваш популяциясының динамикасы

Мақаланың авторлары Қазақстандағы чуваш диаспорасының мәселелерін қарастырады. Тарихи оқиғаларға байланысты чуваштар республиканың әр түрлі облыстарына тарады. Қазақстанға чуваштардың көшуінің бірнеше себептері болды – индустрияландыру, тың жерлерді игеру. Алайда, КСРО ыдырағаннан кейін және әлеуметтік-экономикалық және саяси өмір сүру жағдайларын өзгерту арқылы Қазақстан Республикасында тұратын чуваштардың саны жыл сайын азаюда. XX ғасырдың 90-жылдардың ортасынан бастап Қазақстан Республикасының аумағында (Алматы қаласында) чуваштардың шоғырланған аудандарында мәдени орталық ашылды. Павлодарда чуваш мәдени орталықтары құрылды. Өздерінің тарихи отанынан тыс өмір сүретін кез келген этнос сияқты өз тілін, салты мен дәстүрлерін сақтап қалуға тырысады. Бүгінгі таңда чуваш диаспорасы аздаған санына қарамастан, өзінің мәдениетін, тілін сақтап қалуға тырысуда және Чуваш Республикасымен тығыз қарым-қатынас жасайды. Мұндай байланыс тұрғылықты жерін өзгертуді жоспарламайтын чуваш диаспорасының қарт адамдарының арасында күштірек. Дегенмен, жас чуваштардың табысы төмен отбасыларында Ресейге оқуға кетуге, жұмысқа тұруға және сол жақта қалуға деген ниет байқалады.

Түйін сөздер: көші-қон, диаспора, бірегейлік, мәдениет, этника.

Егорова О.В.¹, Шалгинбаева С.Х.²

¹доктор исторических наук, профессор, Чувашский государственный университет им. И.Н. Ульянова, Россия, г. Чебоксары, e-mail: eoks71@gmail.com

²кандидат исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: dd.hr@mail.ru

Динамика численности чувашей на территории Республики Казахстан

Авторы в статье рассматривают вопросы чувашской диаспоры в Казахстане. Исторически сложилось так, что чувашаи расселялись в разных областях республики. Причин переселения чувашей в Казахстан было несколько – индустриализация, освоение целины. Однако с распадом СССР и изменившимися социально-экономическими и политическими условиями жизни количество чувашей, проживающих в Республике Казахстан, с каждым годом уменьшается. В 90-х годах XX в. С середины 90-х годов открываются культурные центры в местах компактного проживания чувашей на территории РК, в г. Алматы, Павлодаре были созданы чувашские культурные центры. Как и любой этнос, чувашаи, проживающие вне своей исторической родины, стремятся сохранить свой язык, традиции и обычаи. Сегодня чувашская диаспора, несмотря на свою малочисленность в РК, старается сохранить свою культуру, язык, поддерживает связь с Чувашской Республикой. Такое стремление сильно среди пожилой части чувашской диаспоры, которые не планируют менять место жительства. Однако молодым чувашам, в семьях с невысоким доходом, присуще желание уехать учиться, остаться работать и жить в России.

Ключевые слова: миграция, диаспора, идентичность, этника.

Introduction

Kazakhstan occupies a special position in Central Asia due to the polyethnicity of the population. Today, representatives of more than a hundred nations live in the republic. Great work in the consolidation of the Chuvash is played by the Assembly of Peoples of Kazakhstan and the regional House of Friendship. In the Republic of Kazakhstan, 2015 was the Year of the Assembly of the People of Kazakhstan. Such serious attention and, in fact, state financial support of the activities of national-cultural societies is aimed at controlling their activities and with their help minimizing negative processes (grievances) among diasporas. The purpose of this article is to consider the dynamics of the Chuvash population in Kazakhstan at the turn of the XX-XXI centuries.

Chuvashs in Kazakhstan

Historically, the Chuvash settled in different regions of the country. According to the results of the last national (general) population census of 2009, the Chuvash became part of 112 ethnic groups, which constitute 456 thousand people, or 2.7% of the total population of modern Kazakhstan. According to the census, the number of Chuvash people was 7.3 thousand (the proportion was 0.05%). (Zhumasultanov, 2012). According to the data on January 1, 2014, the Chuvash has 6741 people (the proportion is 0.04%) (Population of

Kazakhstan. The history of the ethnic composition according to the census, 2015). With the collapse of the USSR, the number of Chuvashs began to decline dramatically, many began to return to their historical «small» homeland – to Chuvashia. The reason for the departure of the Chuvash, like the rest of the Russian-speaking population, researchers usually call a number of social, political and economic problems: rapid demographic growth of the Kazakh population, migration of the excessive rural population to the cities, increased interethnic competition in labor markets, nationalization of government personnel and leading sectors of economy and others (Yagafova, 2013). Chuvashs, returning home, recalled good work, friendly relations in auls before the collapse of the USSR, and then much has changed, first of all, they lost their jobs, were left without means of subsistence. (Vadimov, 1998). Many informants say that «in a foreign land the sense of homeland is very developed» and many were forced to return to their parents. According to the migration service of the Chuvash Republic, as of January 1, 1996, 2,840 refugees and internally displaced persons were registered, of which 2,705 came from neighboring countries, including 509 from Kazakhstan. Number of forced migrants in 1994-1995 from Kazakhstan was high. [A man changes his place of residence, 1996]. And today, some Chuvash of Kazakhstan are trying to return to their homeland.

In 2014, Chuvashia was involved in the implementation of the state program to assist the

voluntary resettlement to the Russian Federation of compatriots living abroad. From June to December 2014, 299 applications were received, 8 of them from Kazakhstan. In addition, 17 applications were received from citizens abroad (in Kazakhstan, Tajikistan, Georgia). (Mihailova, 2015).

Censusdata

Many Chuvash seek to send their children and grandchildren for higher education in the cities of the Russian Federation (Omsk, Barnaul, Novosibirsk, etc.). According to informants, the level of education there is better. Parents want their children to settle in Russia.

In the Republic of Kazakhstan, studying in universities can be done in three languages: Russian, Kazakh and English. Higher education is very popular among the population. According to the 2009 census data for ten years, the Chuvash population in Kazakhstan at the age of 15 years and older decreased by 36%, the number of those who graduated 14.2%, and the incomplete higher education 5.8%. In general, if we compare the population and the number of people who have received incomplete higher and higher education, we can conclude that the proportion of those who have received education is growing among the Chuvash of Kazakhstan. (Table 1.)

Table 1 – Education level by education

	Population from age 15 and above		From them:			
			Higher education*		Incomplete Higher Education*	
	1999*	2009	1999	2009	1999	2009
Both Genders						
Chuvash	10448	6690	801	688	87	82

Being in considerable isolation from their historical homeland, the Chuvash maintain ethnic identity and observe the spiritual traditions of their people. During the interview, the question about what emotions arise when you hear news about

Chuvashia, informants note that the heart is «yoka», shout: «My motherland! Motherland», «I tremble all over when I hear about the Chuvashes», «Oh, my countrymen», «Come here, they show Chuvashia!». [Ethnographic material of the author].

Ella Fomin's family. Almaty

There were several reasons for the Chuvash to relocate to Kazakhstan. An almost twofold increase in the proportion and absolute number of Chuvash in the population of Kazakhstan in 1939-1959 was associated with the development of virgin lands and mass migration in 1954-1960 Chuvash to the east of Russia and Kazakhstan. Only from Chuvashia during this period about 100 thousand people has been departed

Another factor in socio-demographic transformations in the region was the large-scale industrialization of Kazakhstan in the postwar period, which caused an influx of labor from the European part of the USSR (Yagafova, 2013).

In those years, young people gladly went to Kazakhstan. Many girls saw this as an opportunity to leave the village, see new places, get a passport. Those wishing to travel in the 50s of the twentieth century appealed to the district committee of the Komsomol for vouchers. Many informants noted that they «ran off» after classmates or relatives. [Ethnographic material of the author]. In Kazakhstan, they mastered various professions: assistant combiner, cook, etc. There is an example when one managed to grow from an ordinary assembler of the first-class road to the head of MEGA-Z Company LLP. (Teterina, 2014). In Kazakhstan, the Chuvash met from different regions of Russia. Many girls, having met the guys, left Kazakhstan and settled in the husband's homeland. The informants with joy

recall the years of youth spent on the development of virgin land, they remember the lines of their favorite song:

Virgin lands, virgin lands, wonderful planet,
 Nine months is winter, the rest is summer
 [Ethnographic material of the author]

An analysis of the Chuvash population according to the 2009 Census showed that, by age group, the largest number of Chuvash people (1304 people) were among the age group 50-59 years, and in 1999 2038 people. to the age group of 40-49 years. We are talking about one generation of people born in 1950-1959. Apparently, it is mainly young people who came to the Komsomol to work in the virgin lands, mines, as we wrote above. Many Chuvash people living in Almaty came from the Krasnoyarsk Territory, the Kemerovo Region and other regions of Siberia. The city attracted them by the warm climate, orchards, rich apples, fertile soil, beautiful landscape. Currently, the number of Chuvash significantly reduced. In 1992, in the city of Almaty, a Chuvash cultural center was established, with a population of 1,096 Chuvashes. However, at present it does not exist [Ethnographic material of the author]

Today, the Chuvash are mainly concentrated in five regions of the republic: in Karaganda, Kostanay, Pavlodar, North Kazakhstan, Aktobe regions. The table shows the decrease in the number of Chuvash in all regions of Kazakhstan.

Pavlodar Chuvash. Friendship House. Leader Elena Sofronova

Andrianovfamily. Almaty

Table 2 – Chuvash population dynamics in the Republic of Kazakhstan by regions*

regions \ years	2006	2008	2010	2011	2013	2014
Aktubinsk	352	348	267	259	252	246
Karaganda	2491	2406	2012	1964	1883	1833
Kostanay	1554	1504	1100	1073	1012	994
Pavlodar	968	947	728	716	675	656
North-Kazakhstan	1089	1055	823	808	763	752

* Population by separate ethnic groups.

The total number of the Chuvash population in 1970 was 22,690 people, on January 1, 2014 – 6,741 people. The population loss was 70.3%. As for the decrease in the number among the urban Chuvash population in the period from 1999 to 2009, we note that the number is almost proportional. The number of men decreased by 44.83%, and women – 41.38%. Among the rural population, the difference between the loss rates of the male and female population is less than in the city and amounts to 29.11% for men and 30.62% for women.

The decrease in the number in the Chuvash diaspora is also due to mixed marriages. According to the 1999 census, 105566 monogamous and nuclear families are registered in the West Kazakhstan region, of which 91368 (86.6%) are made up of people of the same nationality and 14198 (13.4%) of people of two nationalities. Families with the participation of Turkic ethnic groups account for 1,082 (32.6%) families, including 847 with Tatars, 90 with Bashkirs, 50 with Azeris, 43 with Uzbeks, 24 with Kyrgyz, 18 with Chuvash, 8 with Uigurs, and Turks – 2 (Kalysh, 2013).

Table 3 – The ratio of the share of urban and rural population among the Chuvash population in the Republic of Kazakhstan by sex

	Male		female	
	1999	2009	1999	2009
City	3560	1964	4212	2469
Village	1917	1359	2175	1509
Total	5477	3323	6387	3978

* National composition, religion

Conclusion

The results of the study show a steady downward trend in the number of Chuvash equally in the male and female population. Migration from the Republic of Kazakhstan occurs not only to the Chuvash Republic, but also to other regions of the Russian Federation. The proportion of inter-ethnic marriages among the Chuvash population is gradually increasing. Chuvash diasporas are trying to preserve

their culture, language, keep in touch with the Chuvash Republic.

As a rule, this desire is strong among the elderly part of the Chuvash diaspora, who do not plan to change their place of residence. People of pre-retirement age have a desire to come to the Russian Federation in order to retire at 55 years old, and not at 63, as in Kazakhstan. However, the young Chuvash inherent desire to leave to study, stay to work and live in Russia. This is especially noticeable in families that have low income.

References

- Vadimov V. (1998) V poiskah zemli obetavannoi. [In search of the promised land] Cheboksary.
- Zhumasultanov T.Zh. (2012) Socialno-etnicheskaya struktura naseleniya sovremennogo Kazakhstana [Socio-ethnic structure of the population of modern Kazakhstan]. Almaty.
- Kalysh A.B. (2013) Semya i brak v sovremennom Kazakhstane [Family and marriage in modern Kazakhstan]. Almaty.
- Mihailova E. (2015) Svoi sredi svoih [Their among their]. Cheboksary.
- Naselenie Kazakhstana. Istoriya etnicheskogo sostava soglasno perepisyam. [population of Kazakhstan. History of ethnic composition, according to the census] (08.06.2015).
- Komitet po statistike Respublike Kazahstan [Committee on statistics of the Republic of Kazakhstan] (04. 03.2015).
- Teterina T. (2014) Doroga dlinou v polveka [The road is half a century long]. Pavlodar.
- Chelovek menyaet mesto zhitelstvo (1996). [A person changes his place of residence] Cheboksary.
- Yagafova E.A. (2013) Chuvashskaya diaspora na postsovetskom prostranstve. [Chuvash Diaspora in the former Soviet Union] Samara.
- Chuvashi. (2017) Seriya «Narody i kultury». [Peoples and cultures Series] Moskva. 654 s.
- Chuvashskaya mifologiya etnograficheskii spravochnik (2018). [Chuvash mythology ethnographic guide] Cheboksary. 591 s.
- Prazdniki, obryady i verovaniya chuvashskogo naroda. (2016). [Holidays, rituals and beliefs of the Chuvash people.] Cheboksary. 687 s.
- Semedova-Polupan N.G. (2015) Nekotorye aspekty sociokulturnoi modernizatsii chuvashi. Vestnik Omskogo universiteta. «Seriya Ekonomika». [Some aspects of social and cultural modernization of Chuvash [Bulletin of Omsk University. «Series Economics»] 381s.
- Boiko I.I. (2016) Shkolniki i student Chuvashii o problemah etnokulturnogo obrazovaniya po materialam oprosa. Vestnik Chuvashskogo universiteta. [Pupils and students of Chuvashia about the problems of ethno-cultural education [based on the survey. Bulletin of Chuvash University] 30 s.
- Mineeva A.I. Mineeva E.K. (2018) Mezhetnicheskoe vzaimodeistvie v Chuvashskoi Respublike [Interethnic interaction in the Chuvash Republic]
- Davydova T. B. (2017). Razvitie etnokulturnykh b mezhnatsionalnykh otnoshenii v Chuvashskoi Respublik monitoringovoe issledovanie. Rossiskie region: vzglyad v budushee. [Development of ethno-cultural relations in interethnic relations in the Chuvash Republic monitoring study [Russian regions: a look into the future].
- Informator Altyrev Anatolii Nikolaevich 1941 g.r. [PMA]
- Informator Adreyanov Aleksandr Adreyanovich [PMA]
- Informator Abdul Gainula Sadykovich 1952 g.r. [PMA]
- Informator Ishutkina Nadezhda Alekseevna 1956 g.r. [PMA]
- Informator Nikitina Galina Nikitichna 1930 g.r. [PMA]
- Informator Putinceva Raisa Petrovna 1956g.r. [PMA]

Sultangalieva G.S.

Professor, Doctor of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: sultangalievagulmira@gmail.com

**THE ROLE OF TATAR MERCHANTS IN THE FORMATION
OF THE INNER TRADE MARKET IN THE TURGAI REGION
(XIX century)**

This article reveals the role of Tatar merchants in the formation of the inner regional market in the Turgai region during the XIXth century. A special place in the formation of a regional market was occupied by fair trade in district centers, the creation process of which began in the late 60s of the XIXth century. Documentary materials extracted from the funds of the central state archive showed that the leading positions in the development of trade were taken by the Tatars of the Volgo-Ural region, who opened trading shops, slaughterhouses, tallow houses and exported livestock from this territory to the central provinces of the Russian Empire. Moreover, Tatar merchants formed a certain infrastructure in the region: they built inns, trading shops, trading houses, warehouses became vowels of city дума, members of trade deputations.

Key words: Tatars of the Volga-Ural region, regional trade market, fair trade, Kazakh steppe.

Сұлтанғалиева Г.С.

т. ғ. д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ. e-mail: sultangalievagulmira@gmail.com

**Торғай өңірінде ішкі сауда нарығын қалыптастырудағы
татар көпестерінің рөлі (XIX ғасыр)**

Бұл мақала XIX ғасырда Торғай аймағындағы ішкі аймақтық нарықтың қалыптасуындағы татар саудагерлерінің рөлін көрсетеді. Облыстық нарықты қалыптастырудағы ерекше орынды аудан орталықтарында жәрмеңке сауда орталықтары алды, оның құрылу процесі 60-шы жылдардың соңында басталды. Орталық мемлекеттік мұрағат қорынан алынған құжаттық материалдар Волга-Орал өңірінің татарлары сауда аймағын дамытуда жетекші орындарды алғанын көрсетеді, олар сауда алаңдарын, мал сою алаңдарын, май үйлерін ашып, осы аймақтан Ресей империясының орталық провинцияларына ірі қара мал экспорттайтын болды. Сонымен қатар, татар саудагерлері аймақтағы белгілі бір инфрақұрылымды қалыптастырды: қонақ үйлерді, сауда цехтарын, сауда үйлерін, қоймаларды қалалық думаның даусы, сауда депутация мүшелері болып сайланды.

Түйін сөздер: Волга-Орал өңірінің татарлары, аймақтық сауда нарығы, жәрмеңке сауда, Қазақ даласы.

Султанғалиева Г.С.

д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: sultangalievagulmira@gmail.com

**Роль татарских купцов в формировании внутреннего торгового рынка
в Тургайском регионе (XIX век)**

В данной статье раскрывается роль татарских купцов в формировании внутреннего регионального рынка в Тургайской области на протяжении XIX века. Особое место в формировании регионального рынка занимала ярмарочная торговля в уездных центрах, процесс создания которых начался в конце 60-х годов XIXв. Документальные материалы, извлеченные из фондов Центрального Государственного архива, показали, что лидирующие позиции в развитии

торговли занимали татары Волго-Уральского региона, открывавшие торговые лавки, скотобойни, салотопни и занимавшиеся вывозом скота из этой территории в центральные губернии Российской империи. Более того, татарские купцы формировали определенную инфраструктуру в регионе: строили постоянные дворы, торговые лавки, торговые дома, складские помещения, становились гласными городских дум, членами торговых депутатий.

Ключевые слова: татары Волго-Уральского региона, региональный торговый рынок, ярмарочная торговля, Казахская степь.

Introduction

Strategic plans of the Russian Empire in the XVIII century involved the task to establish new trade routes through the southern Urals, and from the 30s of the XVIII century through the Kazakh steppes to Central Asia. A reflection of this direction was the «Privilege to the City of Orenburg» adopted by the government (1734), which was a significant phenomenon in the history of the Russian trade legislation of the XVIIIth century. «Privilege ...» proclaimed extensive trade and business benefits for those who settled in Orenburg, regardless of ethnicity or religion. The next step in the commercial development of the Southern Urals was the decree of a Senate from 8th March, 1744 «On the settlement of Kazan Tatars in Orenburg and allowing them to build a mosque outside the city», which were to become the communicative link between the natural-consumer economy of the pastoral periphery of Eurasia with the commercial-industrial urban core of the Russian Empire. The founding of the Novo-Moscow trade road or the Kazan post road connecting Kazan and Orenburg was completed with the founding of Seitovskiyi posad. According to the Orenburg historian Yu.S. Zobov, by 1747, 54 new settlements of state peasants were established here starting from Kazan to Yaik, numbering 1 940 souls of Tatars and 19 Udmurts (Zobov, 1996:6-10)

A special place in the government's trade policy was occupied by the organization of trade points along the border fortified lines with the Kazakh steppe, where favorable conditions were created for exchange operations for nomads and merchants coming to the line. The head of the Guryev customs post, in 1807 stated that almost in all the fortresses and outposts of the Ural line, bargaining with the Kazakhs «is done by clerks from the Tatars of various officials of the Ural Cossack army.» (SAOrO F.6. In.7. C.5812. L.43).

Literature review

In historical science, the question about trade policy formation of the Russian government, the

regional market, its mechanism and influence on the development of the Kazakh Steppe was considered both in pre-revolutionary (Nebolsin, 1855; Meyer, 1865; Krasovsky, 1868; Dobrosmyslov, 1902) and in the Soviet (Apollova, 1960; Rozhkova, 1964; Kafengauz, 1958; Litvinova, 1958; Dikhtyar, 1960; Sladkovsky, 197; etc.) literature.

In modern historical literature there are studies revealing the role of the Kazakh steppe as a cross-border trade route between Russia, Central Asia, and China (Maduanov, 1997; Kasymbaev, 1996; Mikhaleva, 1982; Galieva, 1997; Sultangalieva, 2002). The roles of the Orenburg province, cities (Troitsk, Orsk, Verkhneuralsk) in the development of the trading system of the Russian Empire with the Steppe and the Central Asian khanates in the second half of the XVIIIth – the first half of the XIXth centuries were devoted to the research of V.D. Shkunova, H.E. Pashkova, D.T. Samodurov (Shkunov, 2002; Pashkova, 2002; Samodurov, 1999).

In modern national historiography, such issues as the development of grain trade in northern and northeastern Kazakhstan (Otarbayeva, 1986), commercial and industrial entrepreneurship in the second half of the XIXth and early XXth centuries (Zhakupbekova, 1999, Akhmetova, 2003, Abilov, 2006), the formation of a chains of fairs in the system of socio-economic relations in the south of Kazakhstan in the second half of the XIXth – early XXth centuries (Naumov, 1995)

The role of Seitovskaya Sloboda(settlement) in the establishment of trade and diplomatic relations between Russia, Kazakhstan and Central Asia in the XVIIIth-XIXth centuries is the work of R.Sh. Iskandarova (Iskandarov, 2005:19-27), D.N. Denisova (Denisov, 2005:13-19], G.S. Sultangaliyeva (Sultangaliyeva, 2005:56-62), E.N. Popova (Popova, 2005: 71-74)

As we can see, significant material was studied on the penetration of trade operations into the Kazakh steppe, the development of trade relations between the peoples of the Empire, trade entrepreneurship and fair trade in the county steppe centers. However, the role of Tatar merchants in the process of folding the

inner market of the Turgai oblast and the formation of transport communications has practically not been studied.

The role of Tatars in the development of fair trade in the Turgai region

Nicolai Andreevich Kryzhanovsky, the Orenburg general governor, in 1867 developed a project to create a chain of fairs in the Trans-Ural steppe. However, the solution of this issue stretched over several years. And only three years later, on November 12, 1870, the Minister of the Interior, Alexander Egorovich Timashev, approved the «Rules» and the dates for holding fairs in Aktobe and Irgiz fortifications. In Aktobe, the first fair was to be held from July 15 to August 15, and in Irgiz from September 10 to October 10 (CSA RK, F.25. In.1. C.67. L.16).

The first three shops in Aktobe appeared in Tatarskaya Slobodka, where, according to the town headman, Vasily Moshansky, by the 70s of the XIXth century, 80 Tatar families already lived in the fortification. Almost twenty years later, in 1892, the number of trade shops increased six times and amounted to 18, of which 10 belonged to Tatar merchants, and in 1896 there were already 24 outlets. The trade turnover in the shops reached 120 thousand rubles at the end of the 90s (CSARK, F.318.In.1. C.65. L.1). Evidence of the pace of development of fair and distribution trade in Aktobe county was the fact of increasing the issuance of certificates for the right to trade. Compared with 1893, three years later, in 1896, 27 times more certificates were issued, of which the 1st guild – 1345, the 2nd guild – 378, the 3rd guild – 780, for the petty trade – 261, distribution trade – 63 (CSARK F.318. In.1. C.41. L. 213-214). In 1903 the turnover of trading capital at the fair in Aktyubinsk amounted to 262,078 rubles, and in 1907 – 4,71026 rubles. Cattle prices varied: cattle from 12-60 rubles; small cattle from 1-7 p. ; camels from 25 –70r. ; horses from 15-70 r. ; for livestock products: camel wool –3–5 p., goat fluff 10–14 p., skin 2–5 p., horse hair 8–16, feline – 90 kopecks –1 p. (Review of the Turgay region for 1894, 1895.).

Major shops in the Aktyubinsk fair were mainly in the hands of Tatar merchants: Murzakhat Gabbasov, Sibagutally Gabitov, Baymulla Anamaev, Seytmulla Hudayberdinov. Their trading capital ranged from 10 to 30 thousand rubles. Items of sale were groceries and haberdashery goods, iron products, and leather. In 1907, at the autumn fair,

special leather rows were formed. Of the 56 shops in this row, 24 were in the hands of Tatar merchants (CSARK, F.25.In.1. C.1529. L.124).

Merchant from Aktobe, Tatar Murzakhat Gabassov is the owner of not only taverns, but also slaughterhouse at the fair. The need for a large number of slaughterhouses in Aktyubinsk did not exist, and at the end of the nineteenth century you had a lot of cattle, and 99% of the export was livestock products (CSARK, F.25.In.1. C.4201. L.29). In addition, Murzakhat Gabassov invested his capital in the maintenance of a flour mill in Aktyubinsk, and in the Aktyubinsk volost in the aul №2 opened a flour mill (CSARK, F.318.In.1. C. 31. L.146.).

Big turnover was also carried out at the Berdyansk bazaar, located on the Burena volost, on the border of the Orenburg province and the Turgai region. The bazaar was opened in 1890. The bargaining was carried out only by cattle, which passed inspection at the veterinary station located in the same place. As noted by the veterinarian of the Turgai oblast A. Dobrosmyslov, cattle driven by the Kazakhs to the Berdyansk bazaar are «bought up by serious Tatars from the Orenburg province» (Dobrosmyslov, 1898: 92-94).

Evidence of the expansion of inner trade in the Turgai region was a fair in Irgiz, which was held from September 10 to October 10, 1870. The gross turnover at the fair grew steadily, and in 1897 it amounted to 520 thousand rubles (CSARK, F.25. In.1. C. 480. L.21.). In Irgiz, permanent trading shops were in the hands of Tatar merchants: Abdul-Gali Khusainov with the fund of 6 thousand rubles, as well as Faizulla Makhmutov, Ahmet Ziganshin and Latyf Gaynullin with the fund of 1 to 3 thousand rubles (CSARK, F.25.In.1. C. 4260. L.8 ob.).

One of the largest Tatar merchants in Irgiz was Kashafutdin Shagidullin, who had not only sales outlets, but also storage facilities for storing livestock products and drying the skin. In 1897, he opened a tannery in Irgiz, where 6 hired workers worked (CSARK, F.318.In.1. C. 51. L.184.).

Control over the development of trade in Irgiz was carried out by a trade deputation. Based on Art. 36 of the Provision «On State Trade Tax» of June 8, 1898, in Irgiz, where there was no city government, a trade deputation was elected by secret ballot from among the local merchants. The members of the trade deputation were officials whose main duty was to «monitor the proper production of commerce and industry». (CSARK, F.25.In.1. C. 1651. L.9.).

In 1896, the tradesman K. Solodov and the merchant K. Shamidullin were part of the trade deputation, and in 1901 merchants N. Gabassov,

A. Ziganshin, F. Makhmetov (186, L. 5) were elected as trade deputies. Thus, at the meeting of the trade deputation of Irgiz for 1896, the question of the improvement of the trading area of the upcoming spring fair, which was reserved for the Irgiz river, was discussed. The situation was aggravated by the fact that the forthcoming spills were possible in the spring. Therefore, members of the trade deputation believed that a «pedestrian road» device was needed, the installation of lanterns in the commercial area (CSARK, F.25.In.1. C. 1618. L.5).

In addition, in 1902, the merchants M. Mullarahmetov and N. Gabassov were elected by the Irgiz landlords as part of the commission for the revaluation of real estate from the merchant class (CSARK, F.25.In.1. C. 1770.L.1).

Every year the role of trade in the economic life of Irgiz increased. Created a certain infrastructure for the development of trade. Thus, merchants A. Khusainov and Y. Khamzin opened new warehouses for storing products of livestock raw materials. In the spring, the leather stored in these warehouses was sent to Orenburg, Orsk, Troitsk (CSARK, F.25.In.1. C. 4250.L.9ob.). In 1914, the Ilets'k burghers Mukhamedgaziz Ismagilov and Abdul Ismailov established a partnership in Irgiz – the company «Trading house Mukhamedgaziz Ismagilov and K.» to trade manafactory, haberdashery, grocery, livestock, livestock products. (CSARK, F.25.In.1. C. 873.L.6)

Furthermore, at the end of the XIX century 7 sewing shops worked at the fair in Irgiz, 6 of them belonged to Tatars (2 – Irgiz merchants, 4 – Orsk), 1 to Kazakh, who arrived from Kazalinsk. Also there was working tatar coppersmith at the fair, who arrived from Orenburg (Dobrosmyslov, 1902: 39).

The next busiest point of trade in the Irgiz county was Fort Karabutak, the main population, according to the head of the veterinary part of the Turgay region A. Dobrosmyslov, were «mainly Tatars»(CSARK, F.25.In.1. C. 4201.L.18.). The main occupation of the Tatar population was barter trade with the Kazakh population, as until 1869 there were 3 shops in Karabutak, 2 of them belonged to the Tatars, including a peasant from the Kazan province Fazley Rakhmatullin (CSARK, F.25.In.1. C. 4250. L.23.). Thirty years later, in 1898 there were 9 shops in Karabutak, and in 1893 – 9, while 7 of them belonged to the Tatars (CSARK, F.25.In.1. C. 480.L.20)

Peasant from the province of Kazan Sibagat Shagidullin, who began bargaining in the Kazakh steppe with the petty goods in the amount of 1 thousand rubles, opened in Karabutak new stores in

1886, and three years later he already had a fund of 6 thousand rubles (CSARK, F.25.In.1. C. 4250. L.21ob.). His ascent was typical for the formation of energetic, enterprising, adapted to local conditions of Tatar traders. Sibagat Shagidullin's first victory was the transition from the category of peddlers to the category of shopkeepers. With the accumulated money he bought a patent for opening a shop where the set of goods was unpretentious, but designed for the needs of the main buyers – cattlemen.

Gradually increased the speed of trading, established a stable connection, have formed a loyal clientele. Sibagat Shagidullin's own shop allowed him to increase prestige, become a respected man in the steppe and eventually grow to a merchant of the 2nd Guild in Irgiz.

Irgiz county was linked to trade tract (Irgiz – Turgai-Kustanai) with the Kustanai county. There was opened autumn fair in Kustanai in 1886, and in 1892 there began to function the summer fair. Control over organization of the fair was carried out by the Fairgrounds Committee, whose functions consisted in allocation of trading places, the resolution of disputes, the levying of fair fees, monitoring the accuracy of weights. As the Treasurer of the fair Committee was elected a trinity merchant of the 1-St Guild, Abdul-Valei Yaushev, who opened the trading Department of his firm in Kustanai in 1887, and in 1894 «A-V. Yaushev's Trading house»(CSARK, F.25.In.1. C. 4550. L.24ob.). A-V. Yaushev was one of the largest merchants who had an extensive network of shops in the villages of Kustanai county. Kostanay city Duma entrusted him to the construction of two-storey brick shops instead of wooden ones on the Nikolaev trade square in Kostanay in 1910. (CSARK, F.25.In.1. C. 1735. L.97).

Trade at the Kustanai fair was mainly in the hands of large Troitsk, Orsk merchants, who conducted trade in haberdashery, manufactory and grocery goods. The trade turnover of the Kustanai fair in 1892 was 600 thousand rubles.

(CSARK, F.25.In.1. C. 4250. L.37.).

Also, there was a constant shop trade in Kustanai, in 1895 there were 102 shops. Butchers were in the hands of merchants: M. Khakimov, Sh. Safinov, J. Bektimirov, who lived in Kustanai (C.194, L.12).By the 90s of the XIXth century, 197 merchants lived in Kustanai, including 60 Tatars and 1 Bashkir – Almukhamed Filmukhamedov (CSARK, F.25.In.1. C. 878. L.3.).

Among Tatar merchants we can distinguish the people who invested their money in real estate in Kustanai: Bakirov, who owned the large Bakirov

and K. Trading House, Garif Belimov (2 houses, a shop, warehouse premises), Bibidar Khusnutdinov, Irdet Gizatullin, Mustafa Rakhmatullin, who had shops and houses (196. L.1-4). Ownership of real estate strengthened the position of these merchants in the competitive struggle, allowed to acquire respectability in everyday life and social ties. (CSARK, F.25.In.1. C. 170. L.1-4).

In order to further development of trade and the influx of new customers in Kustanai, tradesman M. Alishev hoped to build an inn in the Tatar settlement in 1910. However, according to Art. 136 Steppe regulations of 1891, the Tatars were forbidden to purchase properties in the Kazakh steppe. Based on this restriction, the authorities refused to allocate estates for the Tatar slobodka and other Tatar burghers M. Gainulina and H. Maksyutov, who had lived in Kustanai for more than 20 years. (CSARK, F.25.In.1. C. 1735.L.2.).

Owner of tallow house and creamery in Kustanai was A-B. Yaushev. Products of livestock raw materials exported from Kustanai county by A-B. Yaushev's agents went for processing to Troitsk, where worked A-B. Yaushev's candlelight and tannery plants. The trade caravans from the Akmola region to the Verkhneuralsk county of the Orenburg province went through Kustanai county; from Troitsk through Kustanai county and further to Siberia (198, L.21-22).

An important fact in the activities of Tatar merchants in Kustanai is the fact that they were engaged not only in trade, but also penetrated into the governing bodies of the city. So, the Tatar merchants X-A. Dautov, G.Kh. Yakupov were vowels of the Kustanai City Duma. In 1915 G.Kh. Yakupov became a member of the Kustanai city at the council (CSARK, F.25.In.1. C. 330. L.72.).

With the opening of the fair in Thurgay (1898), merchants began to be involved in the improvement of the trade area. In particular, the merchants M. Mumanov, B. Akhtamanov, H. Habibullin (trustee of the Trinity merchant A-V. Yaushev), who lived in Turgay, were given places on the market square. And there were concluded contracts with them, on the basis of which tenants had the right to build commercial premises in the area allocated to them. After the 12-year period, these premises became their property. At the same time, tenants had to provide,

during the fair, on the trade area, three shops built at their own expense, free of charge and in good condition, to the fair committee, which managed them at their discretion. In addition, the merchants were obliged to supply lights to illuminate the trade area in Turgay (CSARK, F.25.In.1. C. 1325. L. 53, L.75.).

The shops selling haberdashery and manufactory goods were in the hands of Tatar merchants, particularly H. Khabibullin, Z. Gubaidullin and others with a fund of 30 to 10 thousand rubles. (CSARK, F.25.In.1. C. 4250.L. 3-4.). A bourgeois from Verkhneuralsk, Kh. Khabibullin, joined the trade deputation in 1901, which controlled bargaining in Turgai (CSARK, F.25.In.1. C. 1651.L. 1-79.).

The geography of the export of cattle and livestock products from the Turgai region was diverse. Especially differed the vectors of livestock paths from Troitsk, located closer to the borders of the Kazakh steppe. In 1859, the herds from Troitsk followed three paths: 1. through Verkhneuralsk, Cossack settlements in Sterlitamak; 2. Through the Zlatoust county of the Ufa province to Kazan; 3. Through Ufa to Chistopolsky county of Kazan province. According to the customs data, annually up to 7-8 thousand cattle, up to 200 thousand small cattle went through Troitsk in the 60s of the XIX century (State archive of the Orenburg region F.6. In.6. C.14210. L.9). Sterlitamak county police officer in 1860 reported that along the trade route to Sterlitamak, up to 5 thousand cattle and 10 thousand small livestock were driven in (State archive of the Orenburg region F.6. In.6. C.13759. L.37).

Since the second half of the XIX century trade relations between the nations of the region began to be relatively regular and mutually beneficial. The development of fair trade in the steppes, the inclusion of Kazakhstan in the all-Russian market contributed to the establishment of economic relations between individual regions of Russia. At the same time, the Tatar merchants, who seized much of the trade in Kazakhstan, Bashkiria, and Central Asia, took a leading position in the development of market relations among the nations of the region. Gradually accumulating their fund, they took a strong position in the leather, fats and soap production.

References

- Apollova N.G. (1960) *Economicheskie i politicheskie svyazi Kazakhstana s Rossiei v XVIII – nachale XX vv.* [Economic and political connections of Kazakhstan with Russia]. Alma-Ata. 350 p.
- Akhmetova G.M. (2003) *Torgovye bazy Severo-Vostochnogo Kazakhstana v XIX – XX vv.* [Trade bases of North-Eastern Kazakhstan] Avtoref. dis. ... kand. ist. Nauk. Almaty. 28 p.
- Abilov K.Zh. (2006) *Istoriya stanovleniya i razvitiya predprinimatelstva v Kazakhstane (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vv.)* [History of formation and development of entrepreneurship] Avtoref. dis. ... doct. ist. nauk. Karaganda. 40 p.
- Galiev V.V. (1997) *Kazakhstan v sisteme rossiisko-kitaiskih otnoshenii torgovo-economiceskikh otnoshenii v Sinszyane (k. XIX – n. XX vv.)* [Kazakhstan in system of Russian-chinese relations] Avtoref. dis. doct. ist. nauk. Almaty. 28 p.
- Denisov D.N. (2005) *Osnovanie Tatarskoi Kargaly* [Foundation of Tatar Kargaly] // *Iz istorii tatar Orenburzhya (260 let Tatarskoi Kargale)*. Sbornik materialov oblastnoi nauchno-prakticheskoi konferencii. Orenburg. pp.13-19.
- Dobromyslov A. I. (1898). *Torgovlya v Turgaiskoi oblasti*. [Trade in Turgay area]. Orenburg. pp.92-94
- Dithtyar G.A. (1960). *Vnutrennyaya torgovlya v dorevolucionnoi Rossii*. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR. 236 p.
- Zhakupbekova D.Sh. (1999) *Torgovo-promyshlennoe predprinimatel'stvo v Kazakhstane vo vtoroi polovine XIX – nachalo XX vekov (na primere Ural'skoi i Turgaiskoi oblasti)* [Trade-industrial entrepreneurship in Kazakhstan]. Avtoref. ... dis. kand. ist. nauk. Almaty. 26 p.
- Zobov Yu.C. (1996) *Nachalniy etap formirovaniya tatarskogo naseleniya Orenburzhya (40-50-e gg. XYIII v.)* [Initial stage of formation of tatars population] // *Tatary v Orenburgskom krae*. Orenburg. pp.6-10.
- Iskandarov R.Sh. (2005) *Rol' Seitovoi slobody v ustanovlenii torgovyh i diplomaticheskikh otnoshenii mezhdru Rossiei i gosudarstvami Srednei Azii v period 1745-1845 gg.* [Role of Seitova Sloboda in establishment of diplomatic relations] // *Iz istorii tatar Orenburzh'ya (260 let Tatarskoi Kargale)*. Sbornik materialov oblastnoi nauchno-prakticheskoi konferencii. Orenburg. pp. 19-27.
- Kasymbaev Zh.K. (1990) *Goroda Vostochnogo Kazakhstana v 1861-1917 gg.* [Cities of East Kazakhstan] Alma-Ata. 184 p.
- Kasymbaev Zh. (1996) *Kazakhstan-Kitai: karavannaya torgovlya v XIX – nachalo XX vekov.* [Kazakhstan and China]. Almaty. 206 p.
- Kafengauz B.B. (1958) *Ocherki vnutrennego rynka Rossii pervoi poloviny XVIII v. (po materialam vnutrennih tamozhen)* [Reviews of internal market of Russia]. Moskva: AN SSSR. 354 p.
- Krasovskii N.I. (1868) *Oblast' sibirskih kirgizov.* [Area of Siberian Kirghiz] Sankt-Peterburg. Ch. 1-3. 264 p.
- Litvinova T.K. (1958) *Organizacionnye formy i character torgovli v dorevolucionnom Kazakhstane* [Organizational forms and character of trade] // *Uchenye zapiski KazGU: economica*. Vyp. 3. pp. 221-283.
- Maduanov S.M. (1997) *Vzaimootnosheniya kazakhov s drugimi sosednimi narodami Central'noi Azii v XVIII – nachalo XX vv.* [Interconnections kazakhs and other countries] Avtoref. dis. doct. ist. Nauk. Almaty. 35 p.
- Meier L. (1865) *Kirgizskaya step' Orenburgskogo vedomstva.* [Kirgiz steppe of Orenburg Department] Sankt-Peterburg. 265p.
- Michaleva G.A. (1982) *Torgovie i posol'skie svyazi Rossii so sredneaziatskimi hanstvami cherez Orenburg.* [Trade and diplomatic links of Russia with Centralasian khanates] 2-ya polovina XVIII – 1-ya polovina XIX vv. Tashkent. 92 z.
- Naumov S.N. (1995) *Yarmarochnaya torgovlya v sisteme social'no-economiceskikh otnoshenii na uge Kazakhstana* [Fair trade in system of social-economic relations] (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vv.). Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. Alma-Ata. 25 p.
- Nebol'sin P.I. *Ocherki torgovli Rossii s Srednei Aziei* // *Zapiski Imp. RGO.* – Spb., 1855, kn. 10. – 450 s
- Otarbaeva B. (1986) *Hlebnaya torgovlya Kazakhstana v sisteme hozyaistvennyh vzaimootnoshenii s Rossiei v konce XIX – nachale XX vv.* [Bread trade of Kazakhstan in system of economic interrelations with Russia] Na materialah severnogo i severo-vostochnogo Kazakhstana. Avtoref. dis. kand. ist. nauk. Almaty. 24 p.
- Pashkova O.N. (2002) *Kupechestvo Uzhnogo Urala vo vtoroi polovine XIX veka (po materialam Orenburgskoi gubernii)*. Orenburg. 340 p.
- Popova E.N. (2005) *Economicheskoe opisanie Seitovskogo posada pervoi poloviny XIX veka v dokumentah Gosudarstvennogo arhiva Orenburgskoi oblasti* // *Iz istorii tatar Orenburzhya (260 let Tatarskoi Kargale)*. [Economic description] Sbornik materialov oblastnoi nauchno-prakticheskoi konferencii. Orenburg. pp. 71-74.
- Rozhkova M.K. (1964) *Economicheskie svyazi Rossii so Srednei Aziei v 40-e, 60-e gody XIX v.* [Economic links of Russia with Central Asia] Moskva. 198 p.
- Sladkovskiy M.I. (1974) *Istoriya torgovo-economiceskikh otnoshenii narodov Rossii s Kitaem (do 1917g.)* [History of trade-economic relations of Russia and China]. Moskva. 439 p.
- Shkunov V.D. (2002) *Orenburzh'e v sisteme torgovo-economiceskikh otnoshenii Rossii so stranami Vostoka: vtoraya polovina XVIII – pervaya polovina XIX vv.* [Orenburg in system of trade-economic relations]. Saransk. 228 p.
- Samodurov D.T. (1999) *Utverzhdenie kapitalizma v torgovle dorevolucionnoi Bashkirii (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vv.)*. [Capitalism approve in trade]. Sterlitamak. 349 p.
- Sultangalieva G.S. (2001) *Zapadnyi Kazakhstan v sisteme etnokul'turnykh kontaktov (XVIII – nachalo XX vv.)* [West Kazakhstan in ethnocultural contacts system]. Ufa. 261 p.
- Sultangalieva G.S. (2005) *Seitovskii posad v novoi istorii Kazakhstana* // *Iz istorii tatar Orenburzhya (260 let Tatarskoi Kargale)*. Sbornik materialov oblastnoi nauchno-prakticheskoi konferencii. Orenburg. pp. 56-62.

Mukanova G.K.

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Acting Professor,
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

**ORIENTALIST ESPER UKHTOMSKY (1861-1921)
ON HISTORICAL MIGRATIONS ACROSS THE GREAT STEPPE**

The aim of our study is to analyze the text of a half-forgotten work of the Russian orientalist Ukhtomsky E., who visited Central Asia in XIX c. The task of the study was to determine the place of this book, among other works made in the genre of cut-up, or travel notes. The relevance of the topic is justified by the implementation of the State Program «Ruhani Zagyr»». The subject of the research is the author's original scientific hypotheses about the role and place of ethnic groups, including the Turkic-speaking peoples of the region, in the history of Eurasia and the world. The practical and scientific significance of the work lies in the comparative analysis of the works of Ukhtomsky, on the materials of foreign historiography published in recent years, which was done for the first time in Kazakhstan. The results of the study can be applied in the process of university training of historians, orientalists, and cultural studies.

Key words: steppe, Ukhtomsky, methodology, history, migration.

Мұқанова Г.Қ.

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, профессор м.а.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

**Шығыстанушы Эспер Ухтомский (1861-1921)
Ұлы Даладағы тарихи көші-қон туралы**

Зерттеудің мақсаты – XIX ғ. Орталық Азияға келген ресейлік шығыстанушы Ухтомскийдің ұмытылған жұмысының мәтінін талдау. Зерттеу тұрғысынан осы кітаптың орны және саяхат жазбаларында жасалған басқа да жұмыстардан ерекшелігі анықталды. Тақырыптың өзектілігі «Рухани жаңғыру» Мемлекеттік бағдарламасының орындалуына негізделген. Зерттеудің ішінде Еуразия және әлем тарихында, этникалық топтардың, түркітідес халықтардың рөлі мен орны туралы автордың түпнұсқа ғылыми гипотезасы дәлелденді. Жұмыстың практикалық және ғылыми маңызы – Қазақстанда алғаш рет Ухтомскийдің еңбектерінің, соңғы жылдары жарық көрген шетелдік тарихнамалармен салыстырмалы талдауында. Зерттеуіміздің нәтижелері тарихшылар, шығыстанушылар мен мәдениеттанушыларды дайындау барысында университеттің оқу үрдісінде қолданылуы мүмкін. Зерттеу әдістері салаға сәйкес: тарихи принципі; талдау және синтездеу; салыстырмалы; көздерді сәйкестендіру; сандық және сапалық; синхрондау және т.б. Бізге мәтіндерді салыстыру үшін және Ухтомскийдің сапарымен байланысты бірқатар оқиғаларды талдау кезінде оның саяси өмірбаянын бағалау үшін салыстырмалы әдіс қажет болды. Тарихи принципі Орталық Азиядан, Таяу Шығыстан көшіп-қонуға қатысты айтылған бастапқы гипотезаларды анықтауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: Дала, Ухтомский, әдіснама, тарих, көші-қон.

Муканова Г.К.

кандидат исторических наук, доцент, и.о. профессора,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

**Востоковед Эспер Ухтомский (1861-1921)
об исторических миграциях через Великую Степь**

Целью нашего исследования являлся анализ текста полузабытого произведения востоковеда Ухтомского Е., посетившего Центральную Азию в XIX в. Задача исследования состояла в определении значения и места данной книги, в числе других научных работ, выполненных в жанре cut-up, или путевых заметок. Актуальность темы обоснована Государственной программой «Рухани жаңғыру». Предметом исследования явились оригинальные научные гипотезы автора о роли и месте этносов, в том числе тюркоязычных народов региона, в истории Евразии и мира. Практическая и научная значимость исследования заключается в анализе трудов Ухтомского, на материалах зарубежной историографии последних лет, впервые в Казахстане. Результаты исследования можно применять в вузовской подготовке историков, востоковедов, культурологов. Методы исследования соответствуют научной отрасли: принцип историзма; анализа и синтеза; компаративный; идентификации источников; количественный и качественный; синхронизации и т. д. Нам потребовался сравнительный анализ, чтобы сравнивать тексты и датировку ряда событий, связанных с поездками Ухтомского Е., оценки его политической биографии. Принцип историзма позволил выявить высказанные им оригинальные гипотезы о миграциях из региона на Ближний Восток.

Ключевые слова: Степь, Ухтомский, методология, история, миграции.

Introduction

The aim of our study is the reconstruction of half-forgotten, erased work of Orientalist Ukhtomsky Esper (1861 – 1821), who can replenish the historiography of Kazakhstan and Central Asia of the New Age. The task of the study was to systematize those works that were performed in the genre of cut-up, or travel notes. Our choice is explained by the fact that when studying the Great Steppe, as an original single cultural-historical region with common historical roots, the authors should have a deep knowledge of religion and spirituality, history and ethnology. This approach seems to be effective in terms of reconstructing the intellectual base of reviving and strengthening the national code, in the context of modernizing the public consciousness of the Kazakhs. The relevance of the topic is based on the state program «Rouhani zhangyru». The subject of study is scientific hypotheses around the role and place of the Turks in Eurasia. The object of study is the works of Ukhtomsky E. The problem situation is the biased criticism of Ukhtomsky in the works of contemporary researchers, in geopolitical fervor.

Hypothesis

The elite origin enabled Ukhtomsky E.E. – express your thoughts directly, publish the results of educational trips in Russia and to adjacent states. Education and analytical mind allowed

him, Chingizid, to remain among the recognized Russian experts on Eastern communities and states. Moreover, using the conditional patronage of the royal family, he allowed himself to criticize the actions of the administration, especially against foreigners, on the outskirts of the empire. In his views and convictions, he defended tolerance, tolerance and local self-government. He was confident that the peoples' knowledge of their economy and geographical conditions a priori gave them the right to establish the order of management themselves.

The proof of the continued interest in the heritage of the scientist Ukhtomsky, is the translation into English and reprint the German work «Mythology of Buddhism in Tibet and Mongolia», written by the great Buddhologist Albert Grunwedel (Leipzig, 1900), was first translated into English by Dr. Sushama Lohia, who defended her doctoral thesis under the supervision of Mongolian professor Walter Haisig. the Preface to the book is written by Ukhtomsky (GrUnwedel, 2013).

In the diplomatic field, E. Ukhtomsky's mediatory activities in Russian-Tibetan and especially Russian-Chinese affairs are known. Just before the coronation of Nicholas II in April 1896, an embassy headed by the de facto foreign minister of China, Lee Hong-chang (1823–1901), arrived in Russia. Meeting and seeing Lee Hong-chzhana in St. Petersburg, «bypassing foreign states», by order of S.Yu. Witte was entrusted to E.Uhtomsky (Biografia of Uhtomsky).

Ukhtomsky's book is a processing of information collected by him in 1889. In the Preface, the author explains why the journey and the publication of its results are several years apart: «...Я занимался историей и этнографией этих краев, пересекаемых Закаспийской железной дорогой... Однако, я был внезапно отозван в далекое путешествие на восток...» (УХТОМСКИЙ, 1891: 5). Thus, it becomes clear that the prince had no plans to travel with the crown-prince, and this is a response to the criticism of foreign opponents, see below.

Materials and methods

Accordingly, the materials for our study are diverse: biographical information; memoirs; epistolary heritage; scientific works; official reports on the journey of Crown Prince Nicholas; documents of the Soviet period; museum exhibits; Orientalist reviews; travel notes; foreign studies. Research methods correspond to the industry: the principle of historicism; analysis and synthesis; comparative; source identification; quantitative and qualitative; synchronization, etc. We needed a comparative analysis in order to compare the texts and date a number of events connected with Ukhtomsky E.'s trips, assessments of his political biography. The principle of historicism made it possible to identify the original hypotheses expressed by him regarding migrations from Central Asia to the Middle East. Comparativistics is necessary when analyzing the historiography of a topic.

Discussion

In this book, van der Oyet (Oyet, 2001) examines several ideological paradigms that existed in Russia at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries (orientalism, imperialism, quiet penetration) in order to justify the factors that prompted the country to a failed war with Japan. The weakness of the author's position is particularly noticeable in the chapter on the Shimonoseki peace treaty, which describes the choice facing Russia: either with China against Japan, or with Japan for dividing China.

In short, Oye describes in detail the development of relations between Russia and its Far Eastern neighbors after the Sino-Japanese War (the «triple» coalition, the concession for the construction of the CER, the seizure of Port Arthur and Qiao-Chao, the IheTuan revolt, the Beijing punitive expedition), and upon careful reading it becomes obvious that the problems of Russia in this region stemmed not

because of the choice of any one half-real ideology, but because of the inability to choose one, because of indecision and constant fluctuations between different variants of imperial politics. In general, the book is very informative and entertaining, although the author himself at the end recognizes the intricacies of his concept.

It is curious that several years later another researcher from the United States shared the same position, Marlene Laruelle (George Washington University). Laruel, apparently not having any other arguments and sources, attacked Ukhtomsky's phrase from an 1891 essay. She, in particular, writes: «Ukhtomskii coopted and developed this discourse, construing Central Asia as a world arena in which the struggle would be resolved between «the barbaric and eternally decadent Turan and the Iran of the Enlightenment, eternally on the defensive. (...) Hidden in here are all the world events of one of the oldest arenas of human activity.» (Laruel, 2008:59)

«Russia's attraction to Tibet was significant for its direct political implications: ideologues of the «White Tsar,» such as Badmaev, Dorzhiev and Ukhtomskii were men committed to their time who tried to take their country's destiny into their own hands. In so doing, they played a by no means insignificant role in the strategic setbacks suffered in the Far East and in putting their country on course for a war with Japan that would lead to bitter defeat...» (Ibidem). The above quote from the article by M. Laruel, published, which is, in a Japanese scientific journal, cannot be regarded as neutral, because the author puts on the map, on the one hand, Russians, in the person of enlightened foreigners: Badmayev, Dolzhiev and Ukhtomsky, on the other hand – «yellow race». Interestingly, the state officials are not named, but only the researchers of Buddhism?

The underestimation of the true scientific views of Ukhtomsky by individual researchers, against the background of such speculation about his alleged role in the foreign policy of tsarism in the Far East, caused similar publications by Russian authors. (Strizhak, 2012)

It is known that the «yellow race» meant Asians, to which, in particular, belonged to Valikhanov, and Ukhtomsky, and Dorzhiev, and Badmayev. I would like to warn colleagues and researchers that it is not entirely correct to draw a parallel between the heir's journey travel history and Ukhtomsky's visit to the Caspian Sea and Central Asia a decade earlier. Moreover, it is not serious to the Russian-Japanese relations in the Far East that are relevant at the beginning of the twentieth century, not to refer Esper Esperovich's quotation about the alleged conflict

of Turan – and enlightened Iran! The decadence of Turan in the mouth of Ukhtomsky is somehow perceived, but in an article by an orientalist of the 21st century – without scientific comments, it sounds very controversial .... After all, in his travel notes of 1891 he gives an overview picture of the development of the region, with the participation of different ethnic groups and their communities and state formations, and the Arabs, by which they mean the Turks, and the Silk Road, which allowed the transfer of unique goods and knowledge, cultural values and artifacts from Asia to Europe.

Let us turn to the Russian information materials about Ukhtomsky E.E. In the brochure, he asks himself a polemical question: «...способны ли мы взаправду что-либо путное создать за Каспийским морем, в Туркестане, после тяжелых жертв и материальных затрат?». (Ухтомский, 1891:6). Such a formulation of the question gives it an extraordinary mind and civic responsibility.

What does a modern historian or orientalist know about this person? Frequent mention of him in the pre-revolutionary era has now been replaced by almost complete oblivion. Meanwhile, his biography is of interest: the origin and even his name are unusual for hearing.

According to Wikipedia, the genus of the Ukhtomsky princes is a branch of the house of Rurikovich, including in the number of ancestors along the female line of Yuri Dolgoruky and Khan Batu. That is, on the family tree, Ukhtomsky was a descendant of Genghis Khan.

The education he received was brilliant for his time. E.E. Ukhtomsky graduated from the Faculty of History and Philology of St. Petersburg University. He studied Slavic philology and philosophy. The first poem dedicated to the 100th anniversary of Zhukovsky.

During his studies, he became interested in Buddhism and compiled a bibliography of works on the history, religion, culture and art of the peoples of Central, South Asia and the Far East.

After graduation, he entered the service of the Ministry of Foreign Affairs, the Department of Spiritual Affairs of Foreign Confessions.

He was ready for Oriental studies. Deeply working through the material, the scientist saw the crisis of the tsarist administrative concept. We read from him: «С натуралистической точки зрения Средняя Азия нами более или менее исследуется, с духовной – мы как будто не в состоянии освоиться... Мы сами еще не настолько цивилизованны, чтобы объективно относиться к покоряемому востоку» (Uhtomsky, 1891: 7).

In the period from 1886 to 1890 was sent several times to Mongolia, China, Transbaikalia to study foreigners Buddhists (Ukhtomsky, 1904).

Descriptions of travel published in the «Russian Herald» and other publications. His penchant for journalism eventually led him to the post of publisher-editor of «St. Petersburg Vedomosti» (1896-1917), and he received this appointment after returning from a trip around the world. In addition, Ukhtomsky traveled as a personal translator from Eastern languages, the very heir to the throne! In 1890-1891, Prince Ukhtomsky accompanied the crown prince, the future Nicholas II, on his journey to the East.

After returning from a world tour, E.E. Ukhtomsky was elected a member of the Russian Geographical Society.

In a word, there is information that Ukhtomsky was close to the heir to the Russian throne, the future emperor Nicholas II. Friendship with a scientist, a traveler, an extraordinary man (deeply studied Buddhism) Ukhtomsky does the honor of Nikolai Alexandrovich.

In addition, Ukhtomsky independently visited Lamaist temples and even wrote a book about Lamaism. He is highly regarded as an expert in this field of knowledge.

As a publisher of «St. Petersburg Vedomosti», Ukhtomsky, in his editorial and journalistic activities, ardently defended the beginnings of legality and humanity, spoke out against administrative arbitrariness, defended religious tolerance and local self-government.

Notes of such an enlightened and prepared for the study of the East, a person about Central Asia should be of interest as independent judgments about the same nomads (Kazakhs, for example) and about the Turks in general.

Having found his travel notes «From the Kalmyk Steppe to Bukhara», in 1891, in collections of pre-revolutionary editions, having become acquainted with its content, we marveled at the breadth of knowledge. Since the Great Steppe lies just on the way from the lands of the Kalmyks to Central Asia, we considered the source of the travel notes of the 19th century as a visualization of the observations of an enlightened orientalist. Moreover, we were not mistaken.

Indeed, the recordings of Ukhtomsky represent the original «cutting» of associations and images drawn by the author. Moreover, against the background of available sources and an array of publications, the level of skill of the researcher is noticeable. In fairness, we must pay tribute to the

ability of the author to note the historical trends that no one had thought of him before. Observations of the aborigines of the Steppe, adjacent to the Caspian Sea, successfully superimposed on his knowledge of the world history of Eurasia.

The degree of ownership of the comparative method Ukhtomsky very similar to the German scientist Weber (Weber, 1905). Our conclusion is authentic to the conclusion of the Dutch biographer Max Weber, who writes: 'Dissatisfied with the intellectual traditions of the social sciences and law in German and Western universities, Weber sought to develop a scientific approach that overcame their deficiencies. Weber demonstrated that the comparative method was essential because the behaviour of institutions in societies could not be understood in isolation' (Mitzman, 2013).

The work of E. Ukhtomsky consists of 21 chapters. Of these, the most interesting for us is Chapter XI «Ethnographic significance of Central Asia». Orientalist leads to argue their findings, data from foreign scientists. He's writing: «По новейшей теории санскритолога Брунхофера (на основании Риг-Веды), нынешняя Закаспийская область была населена арийскими и скифскими племенами, двинувшимися затем на Индию» (УХТОМСКИЙ, 1891: 195).

The reader does not doubt the veracity of Ukhtomsky's notes; in his work there are hydronyms of the region: «Amu Darya, Syr Darya, Aral, Caspian», as well as the political names «Turkmenistan», «Turkestan», «Turan» and «Iran» (УХТОМСКИЙ, 1891: 189-192)

The text contains the words of Turkic origin: dastarkhan (tablecloth), bek (ruler title), etc. (УХТОМСКИЙ, 1891: 181)

Such historical figures as the Arab Kuteiba, the Greek Alexander the Great of Macedon, the Iranian Shah Nadir are mentioned. (Ibidem, 179)

Chapter XIX, «On the Edge of the Bukhara Territories,» contains a description of the Baiga tradition, and the author reports that it is characteristic especially of nomads in the Kyrgyz steppes. «(Ibidem, 175). Ukhtomsky also mentions Moser's album «A travels l'Asie centrale», where there is an image of a Baiga. (УХТОМСКИЙ, 1891:178).

We agree that the figure of Ukhtomsky, a descendant of Khan Baty, the son of Genghis Khan, was largely incomprehensible to contemporaries. The fascination with his Buddhism gave his personality a raid of mysticism, unconditionally. At the same time, those who closely communicated with him speak enthusiastically about him, even to the recommendation of him to Leo Tolstoy.

His knowledge as an orientalist was useful to the court; otherwise he would not have been approached and would not have been given the post of ideologist-editor of the central Russian newspaper! This, in turn, caused the malignant envious and detractors, who began to search in the history of his ancestors for signs of degradation, villainy, etc.

Meanwhile, in none of his books is there any information that could – directly or indirectly – harm the ruling family or the state.

After the Soviets came to power, Ukhtomsky was not touched; he was a scientist, a collector and did not represent a threat to the new government. This fact clearly refutes those / lifetime and modern, in the 21st century! / Speculation about its influence on Nicholas II. After completing the world tour, Ukhtomsky no longer had the opportunity for direct meetings with the Nicolas.

Returning to the brochure of Ukhtomsky in 1891, let us turn his attention to the beliefs of local residents. This is a very important section, since with the coming of the Soviets to power, all references to religion, especially Islam, were considered heresy. Ukhtomsky not only notes signs of Islam as he moves along his route, but also makes an important remark. This summary of it has a negative connotation regarding the actions of the tsarist government in Central Asia. The destruction during the conquest of such developed centers of Islam as Samarkand and Bukhara, identified the problem of the execution of one of the canons of Islam by local believers. We are talking about Hajj, visiting holy places and centers of religious education.

Ukhtomsky stressed that the actual elimination of them in the region has caused a new social process – migration from Central Asia to the Middle East. In Arabia, streams of people who wanted to establish themselves in the faith and teachings of the Prophet moved to the holy places and training centers. That is, Ukhtomsky clearly named the causes of the phenomenon. Moreover, he writes that part of the pilgrims leaves forever: stay there, or return with a different consciousness (Ukhtomsky, 1891)

The Center for Northeast Asian Area Studies at the National Museum of Ethnology (Minpaku) in Japan is interested in ethnological and anthropological studies of Asian regions, and Central Asia is in the orbit of their interests. The region Central Asiain the past has been a donor for emigration of nomads, for social and economic reasons. It seems appropriate to link here to our publication on Kazakh cross-border migration in the pre-revolutionary period. (Mukanova, 2014).

Fujimoto Toko, Associate Professor of National Museum of Ethnology, Department of Cultural Research, represents a new generation of orientalists, which is interested in migrations from Central Asia and back, as well as issues of religious identity. With her words, «I have been studying the dynamism of communities and religion in Central Asia, particularly in Kazakhstan. My special interest has been in how Islam is practiced in today's daily lives after the country's transition from a socialist regime. Accordingly, I have focused on the revitalization of memorial rituals of reciting the Qur'an for the deceased in line with genealogical awareness and «ancestry's land.» Since such Islamic practices in Kazakhstan are related to a variety of movements of people, I am also interested in the memory of nomadic life, the process of settlement of patrilineal clans, and recent migration of Kazakhs abroad to Independent Kazakhstan» (Fudjimoto, 2016).

This brilliant piece of travel notes reflects the author's propensity to analyze data and the ability to compare them on a continental scale. He takes part in the fate of the ummah who lost their training centers. In fact, Ukhtomsky condemns the methods of colonization, the destruction of cultural centers in Central Asia.

Where did the courage of his views and journalism? It is obvious that Ukhtomsky was not an ordinary subject of the Romanovs. He had an independent worldview. Oriental specialization allowed him to understand the relationship between spiritual and every day. He sharply criticizes the state and administrative institutions of tsarism for not paying attention to the sacral values of the peoples. He sees in their collapse a threat to the very system.

Considering near the Caspian region, Ukhtomsky draws attention to the Steppe and its inhabitants, nomads.

He resents how the Steppe is barbarously plundering, citing as an example Henri Moser. The German entrepreneur, possessing capital, bought from nomads and brought to Europe treasures: silver and gold jewelry, etc. How is he better than other characters who robbed the Steppe earlier?

Ukhtomsky gives an example of the conquests of the Greeks, led by Alexander the Great. The Greeks, having come to the region, kindled a desire to connect the Caspian Sea and the Amu Darya with the Black Sea (Pontic).

The author writes about the nomads-Kazakhs in an interesting way, skillfully conveys their mobility, knowledge of trick riding. He described in detail the competition «baiga» and «kokpar». The term «Baiga» in the book is given without distortion,

because the author conducted inquiries from local residents.

On sports competition among the Kazakhs under the name «Baiga» Ukhtomsky left a comment in another edition, in the description of the visit by Tsarevich Nikolai to the outskirts of the city of Omsk, where the yurts – the dwellings of the Kazakhs and treats – were placed. (Ukhtomsky, 1897) The author demonstrates his outlook, mentions of the Khitan, Kashgar people from China, who left their mark on the history of Central Asia. Note that this topic was subsequently developed by the Kazakhstan historian, now an employee of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, A. Kadyrbaev (Kadirbaev, 1990).

It negatively relates to uncontrolled migration from central Russia to the Steppe. Understanding the potential consequences in the form of land shortages, he writes that unauthorized «relocation» to the region should be prohibited. Moreover, in this he appears as a humane person, a fair commentator. He understood the essence of the nomadic way of life well.

Being a connoisseur in the field of world art, especially Asian, Ukhtomsky during the trip gave explanations to the future king and his entourage about Eastern products. In particular, his thinking activity led associations between the art of Indian weavers and Sicilian embroideries. Moreover, he knew well the past campaigns of the Arabs and the history of the Sassanids. Among Kazakhstan historians, mention should be made of Professor Abusseitova M.Kh., whose works reflect the nomadic diplomacy and statehood based on Arab and Persian sources (Abusseitova, 2006) In his other work, Ukhtomsky cites information on the history of art, commenting on the exhibition of fabrics brought to Russia from India: «Connoisseurs see identity between them and Sicilian precious embroideries glorified in the West in the Middle Ages, the art of making of which is brought by the Arabs seized from the destroyed kingdom of Sassanids, from which leaders led them and until Spain settled colonies of the defeated Iranians, and including artisans-Indians.» (Ukhtomsky, 1897).

Foreign researchers uncritically and straightforwardly attributed the figure of E. Ukhtomsky to those who allegedly kindled the Russian-Japanese war of 1905. See the biographical note of Ukhtomsky in the publication: (Kowner, 2017:568). Rotem Kowner founded the Department of Asian Studies at the University of Haifa, Israel and was its first chair. He teaches Japanese modern history and culture and naval history.

Results

The geography of coverage in the brochure of Ukhtomsky: the Kalmyk region of residence in Russia, or the Volga region, the Caspian Sea and the adjacent areas populated by Kazakhs, Turkmen, Bashkirs, Bukhara and Tashkent, Samarkand, the Amu Darya coast and basin, etc. The extensive space he studied was in contact with and was part of Central Asia, which in turn bordered on Ching China, Persia and Afghanistan.

Foreign historiography of the topic currently presents a mosaic of polarly different opinions about Ukhtomsky. The authors tend to exaggerate his influence on Nicholas II, and Japanese phobia is attributed to the scientist, etc. (Laruel, 2008 et cetera)

Depending on the date of publication and views, Russian researchers are also ready to either discredit the status of Ukhtomsky as a kind in general (before the Revolution of Solovyov), some, on the contrary, recognize his charisma and scholarship (Стрижак, 2012) or correspondence of Leo Tolstoy.

Others – Buryats – worship Ukhtomsky-Buddhologist, who was personally acquainted with lamas, etc.

The historiography of the topic is currently burdened by geopolitics, unfortunately. This makes it difficult to evaluate the scientific contribution of Ukhtomsky, an orientalist and a member of the RGO, to the study of important issues of continental migrations: cultures, objects, and the human mass. The methodology of his works, a comparative analysis of the movement of goods and handicrafts – from Asia to Europe – remained in the shadows, due to a biased attitude. In Soviet times, the scientist was forgotten. However, should be noted that at the end of the 19th – 20th century, it was embodied in the writings of the German sociologist, philosopher, and historian Weber. In particular, in his works on the features of capitalism, «Economy and Society», etc.

The years of life of E.E. Ukhtomsky indicate that he could not be personally acquainted with Chokan Valikhanov (1835 – 1865), who was also investigated by the tsarist government for hard-to-reach Eastern Turkestan. Nevertheless, it is interesting: in describing the presence of crown prince Nicholas (the future emperor) in Omsk, during the world tour, it was Shokan's father, Sultan Shyngys Valihanov, who gave Nikolai gifts from the Kazakhs. This coincidence, not an accidental episode, – as if a reminder of the fate of the enlightened Chingizids, took place in the summer of 1891, in the eyes of E. Ukhtomsky.

Ukhtomsky E.E. (1861-1921) as a researcher, honored by the people of the post-Soviet space, in Buryatia. His collection on Lamaism and Buddhism is now part of the Hermitage fund. The heritage of an orientalist is of value to world science. Artifacts created for him, the fate of the multi-figure composition «Sukhavati – the pure land of Buddha Amitabha», commissioned by the prince, turned out to be happy. It can be seen in the Buddhist exposition of the State Museum of the History of Religion (GMHR) in St. Petersburg. Made in the technique of papier-mache and woodcarving in Buryatia in 1904-1905 by the monks of Tamchinsky (Gusinoozersky) and Gegetuyevsky datsans, it numbers 600 figures and details and is exhibited for the first time in full. (Uhtomsky, 1904)

This is a unique composition about the Pure Land of Buddha Amitabha – Sukhavati. In total, there are two of them in Russia; one can be seen in the GMHR and the second in the Ivolginsky Datsan of the Republic of Buryatia. This collection of the prince was acquired in his time by Emperor Nicholas II and donated to the Ethnographic Department of the Russian Museum. In the early 1930s, it was transferred to the State Museum of the History of Religion and Atheism. (Buddist...)

Conclusion

Having studied the content of the 1891 edition and the author's biography, we concluded that his planned trip to Central Asia was not complete. The reasons were as subjective: the underestimation of the historical role of the Turks in the past of Eurasia; passion for poetry; a landmark on the culture of India and Iran; superficial view of Islam. We consider objective factors to be an unexpected invitation to participate in a world tour with a crown prince. As a result, the notes had to be finalized hastily, after returning, which is noticeable in the text. It remains to be regretted that interference from above distracted the scientist from promising finds in the orbit of the Great Steppe.

However, Ukhtomsky studied additional literature, refers to the work of Radlov, for example. The brochure contains ethnonyms, hydronyms and political names of Central Asia. The author spends a deep thought about the migration of Hajj members from the region to Arabia, after Russian colonization. Inherent ability to abstract Ukhtomsky gave notes a special value. A book has been written with respect to local cultures, but at the same time, there is little information about nomads, which is explained by the inaccessibility of the area.

The fact itself, Chingizid visited the places where the horse of his famous ancestor, the shaker of the Universe, set foot, should have inspired the researcher. His fascination with Buddhism attracted the author to the Kalmyks; sympathy for their fate is noticeable at the beginning of the book. After the revolution, E.E. Ukhtomsky left Petersburg for Tsarskoye Selo, where he lived alone in his son's house, earning his living in translations. After the death of his son, he wrote a letter to the historian S.P. Platonov (November 10, 1919) with a request to «present me with the opportunity to work on the archival part and save half-finished books from the destruction» (Biografia of ...).

According to a certificate issued in 1920, E.E. Ukhtomsky was a guardian assistant at the Far Eastern Branch of the Russian Museum, a researcher at the Academy of History of Material Culture, as well as an employee of Pushkin House, the Museum of Anthropology and the Russian Committee for the Study of Asia.

The fate of foreigners in the Russian Empire was not always cloudless. If we recall the biography

of Chingizids: Kazakh Shokan Ualihanov, Khakas N.F. Katanov, Buryats Dorzhiev and Badmanov, they managed to contribute to enlightenment during their lives. Another descendant of Genghis Khan, Ukhtomsky Esper, paved the way for the study of Eastern beliefs, at a minimum. Exploring Turkestan (Turan), on his trip to Bukhara, he kindly speaks of Kyrgyz (Kazakhs).

In the work of 1891, the author demonstrates deep knowledge in the history of Maverannakhr and Turan, adjacent to them in China. The Arab conquests and the imposition of Islam also did not escape his careful search. If Ukhtomsky had created favorable conditions for the study of Central Asia, world oriental studies would have acquired good work, since, in fact, he came close to Weber's sociological method. Thus, the methodology of Ukhtomsky E. turned out to be parallel to the methods of the German sociologist; in a sense, the orientalist Ukhtomsky even outstripped M. Weber's publications, but fate did not allow him to end his hypotheses.

References

- Abusseitova.(2006)Abusseitova M.H. Istorija Kazahstana v arabskikh istochnikah. [The history of Kazakhstan in the Arab sources] Vol. 3. Almati: Daik-Press, 2006. 273 p. [In Russian]
- Biografia of Uhtomsky – Biografia Uhtomsky Esper Esperovich [Biography Ukhtomsky Esper Eperovich] http://qwerqus.narod.ru/zz/uchtomskijEE_bio.htm[In Russian]
- Buddist. Buddhist Encyclopedia. [http://www.minpaku.ac.jp/nihu/cnaas/english/member/fujimoto.html](http://vbuddisme.ru/wiki/%D0%A3%D1%85%D1%82%D0%BE%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%BB%D0%B9_%D0%AD%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%AD%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87GrUnwedel.(2013)GrUnwedel, Albert,Dr. Mrs. Lohia, Sushama (translator). Mythology of Buddhism in Tibet and Mongolia. Guide to the Lamaist Collection Prince Ukhtomsky. Aditya Prakashan. Fudjimoto. (2016) Fudjimoto. Toko.<a href=)
- Kadirbaev. (1990) Kadirbaev A.Sh. Tiurki i iranzi v Kitae I Tzentralnoi Azii XIII-XIV cc. [Turks and Iranians in China and Central Asia, XIII-XIV centuries]. – Almati.
- Kowner. (2017) Kowner, Rotem. Historical Dictionary of the Russo-Japanese War. Rowman & Littlefield.
- Laruelle (2008) Laruelle, Marlene.»The White Tsar»: Romantic Imperialism in Russia's Legitimizing of Conquering the Far East // Acta Slavica Iaponica. Tomus 25, pp. 113-134.
- Mitzman. (2013) Mitzman, Arthur. Max Weber. German Sociologist // Encyclopaedia Britannica// <https://www.britannica.com/biography/max-weber-german-sociologist>
- Mukanova (2014) Mukanova, G.K. The Kazakh Expatriate Community of the XX Century through the Prism of Diplomacy // Bylye Gody. 2014. № 31 (1), pp. 82-85.
- Oye (2001) – Oye, David Sch. van der. Toward the Rising Sun: Russian Ideologies of Empire and the Path to War with Japan. USA. Northern Illinois University Press.
- Strizhak.(2012)Strizhak Ju.N. Vostochnichestvo kn. E.E. Uhtomskogo [Orientalism of Prince E.E. Ukhtomsky]// Vestnik LGU named after A.S.Pushkin.
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vostochnichestvo-kn-e-e-uhtomskogo> (дата обращения: 18.02.2019).
- Uhtomsky. E.E. (1891) Ot Kalmitzkoi stepi do Buhari: putevie otcherki [From the Kalmyk steppe to Bukhara: travel sketches]. Saint-Petersburg.
- Ukhtomsky. E.E. (1897) Journey to the East of The journey of Emperor Nicholas II to the East (in 1890-1891). Saint-Petersburg. Leipzig: F.A. Brockhaus.
- Ukhtomsky (1904) Ukhtomsky Esper.From region Lamaism. Petersbur.1904.
- Weber. (2002.) – Weber, Max. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. 1905. Transl. by Stephen Kalberg, Roxbury Publ.

Begalyeva A.K.¹, Amirkhanov M.B.²

¹senior lecturer, e-mail: aysha.1958@mail.ru

²senior lecturer

Faculty of Pre-University Education, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty

STATE INDUSTRIAL SECTOR OF THE ECONOMY IN 20-IES OF THE XXTH CENTURY

In the article the questions of the state industrial policy of the 1920s are considered from the perspective of neoinstitutional approach that identifies feedback between the economy and political institutions and explore real but not only formal management practices. It is shown that the NEP management system was not complete and holistic. It consisted of a set of not always correlated measures aimed at the elimination of major imbalances of the economy. Management decisions fitted into the overall scheme of approval mechanism for centralized management of state industry and market trend were implemented mainly in the peripheral sectors of the economy. Attempts to fit the public sector of economy to a market economy in order to overcome the latter provided fertile ground for the crisis. A series of crises of the twenties (the financial crisis of 1922, the crisis of sale in 1923, commodity hunger in 1924-1925, the grain procurement crisis in 1927-1928, etc.) were broken out due to the combination of natural process of market relations revival and active but poorly efficient intervention of the party-state leaders. And measures taken to overcome another crisis contributed to further decrease of the market space.

Key words: new economic policy, management, industry, market relations, trust, Council of People's Commissars, foreign trade.

Бегалиева А.К.¹, Амирханов М.Б.²

¹аға оқытушы, e-mail: aysha.1958@mail.ru

²аға оқытушы

ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

XX ғ. 20-жж. мемлекеттік экономиканың өнеркәсіп саласы

Мақалада XX ғ. 20-жж. экономиканың өнеркәсіп секторын басқару мәселелері экономика мен саяси институттар арасындағы кері байланысты көрсетуге мүмкіндік беретін неоинституционалды тәсіл тұрғысынан қарастырылады. Авторлар ЖЭС аяқталған, тұтас басқару жүйесі болмағанын дәлелдейді және халық шаруашылығының негізгі диспропорциясын жою бойынша шаралар әрқашан жүргізіле бермегенін көрсетеді. Басқарма шешімдері үнемі мемлекеттік өнеркәсіпті орталықтан басқару механизмін бекітудің жалпы схемасына сай келді, ал нарықтық ұстаным экономиканың перифериялық секторында жүзеге асты. Экономиканың мемлекеттік секторын нарыққа ыңғайластыру дағдарысты құбылыстарды туғызды.

Түйін сөздер: жаңа экономикалық саясат, басқару, өнеркәсіп, нарықтық қатынас, трест, Халық комиссарлар кеңесі, сыртқы сауда.

Бегалиева А.К.¹, Амирханов М.Б.²

¹ст. преподаватель, e-mail: aysha.1958@mail.ru

²ст. преподаватель

факультет довузовского образования, Казахский национальный университет
имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Государственный промышленный сектор экономики в 20-е годы XX в.

В статье вопросы управления промышленным сектором экономики в 20-х гг. XX в. рассматриваются с позиции неинституционального подхода, позволяющего выявлять обратные связи между экономикой и политическими институтами. Авторы доказывают, что НЭП не был законченной и целостной системой управления и представлял собой набор не всегда согласованных мер по ликвидации основных диспропорций народного хозяйства. Управленческие решения вполне вписывались в общую схему утверждения механизма централизованного управления государственной промышленностью, а рыночная тенденция реализовывалась преимущественно в периферийных секторах экономики. Попытки приспособления государственного сектора экономики к рынку в целях преодоления последнего создавали питательную среду для кризисных явлений.

Ключевые слова: Новая Экономическая Политика, управление, промышленность, рыночные отношения, трест, Совнарком, внешняя торговля.

Introduction

The issues of management of the NEP industry (including the state one) are fairly thoroughly considered both in Soviet and in post-Soviet historiography (Bogomolova, 1993, Drobizhev, 1966. Economic mechanism ... 1990). But in most cases (first of all, in the works on the history of state and law) we are talking about the formal institutional component of management technologies (Korzhihina, 1986. Nepin, 1999). But in recent years, the study of the informal aspects of the implementation of industrial policy has become increasingly common. If traditional neoclassical theory considers production as an interrelation of resource costs and technologies with GDP, then in the framework of a neoinstitutional approach, attention is drawn primarily to the feedback links between economies and institutions that determine the «rules of the game» (Orlov, 2015). At the same time, the study of real (including formal) practices is added to the analysis of the activities of formal and informal institutions. Thus, the problem of the effectiveness of management ineffectiveness acquires another, very important, dimension.

A new economic policy should be considered not only as a real economy of the 1920s, but also as a management and economic model aimed at solving the problems of economic recovery. Of course, NEP was not a complete and holistic management system. Administrative decisions of this period fit into the general scheme of approval of the mechanism of centralized economic management. The market trend was implemented mainly in peripheral sectors

of the economy. The functioning of the state and non-state sectors was not organically linked by a single market. In this vein, NEP should be viewed as an attempt to adapt the public sector of the economy to the market in order to overcome the latter.

Nevertheless, paradoxically, the significance of NEP consists not so much in the transition to a market economy and the dismantling of the super centralized policy system of military communism, but in the experience of overcoming a crisis situation. But the anti-crisis and recovery potential of NEP was limited by a number of demographic (by 1921, in the remaining territories of the empire, population losses in comparison with 1914 amounted to about 25 million people), economic (total industrial output decreased by 5 times, and agricultural production by 40%) and political factors (armed against the communist regime).

Methodology

The article is based on general scientific principles of historicism and objectivity. When writing an article, the authors relied on the principle of historicism, which considers any event in the prism of the past and the future. The comparative method made it possible to investigate the historiography of the problem in close connection with the socio-political and historical situation, as a result of which it arose and acted.

The following methods were used: idiographic, describing the individual characteristics of individual historical facts and events, problem-chronological, reflecting facts and events in a logical sequence.

Main part

The transition to market relations was basically completed by the fall of 1921, prompting the party leadership to implement reforms in the field of state industry. The economic reform of 1921-1923 yy.in industry it was the allocation to the public sector of the largest and most efficient enterprises, more or less provided with fuel, raw materials and personnel and subordinated directly to the Supreme Council of National Economy. Accordingly, the state industry management system was rebuilt. At the end of 1920, the number of main departments and centers of the Supreme Council of National Economy was reduced several times, and with the transition to the NEP, some decentralization of industrial management was accompanied. In May 1921, as a part of the Supreme Council of National Economy, 16 main departments were set up by industry, which led the industrial enterprises through the provincial councils of the national economy.

The industry has been restored monetary wages and introduced tariffs, excluding equalization. Labor armies were abolished and compulsory labor service was abolished. A significant part of the enterprises was withdrawn from the control of the Supreme Economic Council and transferred to local authorities. In addition, some small enterprises were leased to state and cooperative organizations and private entrepreneurs. But the transition of the local industry to new economic relations turned out to be a difficult and painful process. The equipment of most enterprises was extremely worn out, and economic ties between various regions of the country were interrupted during the Civil War. Many enterprises, according to the decree of the Council of People's Commissars of August 9, 1921, taken from public supply and provided to the power of the market, found themselves in a very difficult position.

The Order of the Council of People's Commissars on implementing the principles of the new economic policy, published on August 11, 1921, provided for a radical reorganization of the system. For the management of the largest enterprises, trusts were created – associations of homogeneous or interconnected enterprises that received a certain economic and financial independence. In particular, economic accounting provided for the right of trusts (after mandatory fixed contributions to the state budget and contributions to the formation of reserve capital) to manage the income from the sale of products and be responsible for the results of their economic activities. By the end of 1922, almost 90% of industrial enterprises were merged into 421 trusts

(of which 40% were centralized, and 60% were of local subordination). True, only trusts received economic independence, and individual enterprises did not become subjects of law. Self-financing rights of factories and plants received only in 1927.

After the reorganization of the Supreme Council of National Economy in connection with the formation of the USSR, the Main Economic Directorate (a regulatory and planning body) and the Central State Industry Directorate (the operational management body) were created instead of the main administrations. Actually, the management of state industry was concentrated at TsUGPROM, the composition of the Board of which was determined by a resolution of the Presidium of the Supreme Economic Council in early 1924. G.L. Pyatakov, and his deputy – SD Shein. The Board included A.I. Yulin, M.L. Nikiforov, A.P. Chubarov and V.N. Ksandrov, and also A.N. Dolgov and A.M. Ginsburg from GEM VSNH. In turn, two members of the Board of the TSUGPROM (Shein and Yulin) were appointed representatives to the Board of the Main Investigative Board of the Supreme Council of National Economy. Functional departments, bureaus and sectoral directorates were formed as part of the Central management of State Industry (CMSI). The latter were created in order to coordinate and monitor the activities of subordinate industrial and commercial enterprises. Responsibilities between the members of the Board were distributed as follows: Pyatakov and Dolgov were in charge of the financial and budgetary department, the main accounting department, the economic bureau and supervised the general activities of the Board. Shein was in charge of the Directorate, Yulin – the reporting and auditing department, the institutional division, the secretariat and all administrative work, and Nikiforov – the foreign trade department and the capital management department (Orlov, 2015). As we see, the created model of state industry management provided for the coordination of decisions and actions taken in the field of planning and real practice. It is another matter that the general principles and priorities of industrial policy were developed by the party-state leadership of the country, among which, as already noted, there was no unity.

The general management of the economic policy was carried out by the reorganized Labor and Defense Council (STO), headed by the chairman of the Council of People's Commissars, and the members were the people's commissars for military affairs, labor, means of communication, agriculture, food, the chairmen of the Supreme Council of National

Economy and the All-Union Central Council of Trade Unions. Since 1921, regional, provincial, and county economic meetings were formed as local economic authorities. The main bodies of the station were economic meetings in enterprises.

In turn, the task of developing general economic (including industrial) plans was assigned to the State Planning Commission (Gosplan in Russian) established in February 1921. If the SRT carried out the general management of economic policy, and the State Planning Committee worked out a general economic plan and linked the interests of industry with other sectors, the Supreme Economic Council (the Commissariat) implemented the approved SRT plans and general economic directives in the field of industry. According to the Constitution of 1924, the Supreme Council of National Economy was considered as a united people's commissariat, who headed the republican economic councils, which simultaneously submitted to their CEC and Council of People's Commissars.

Circulars of higher authorities to the trusts in the years 1923-1925 yy. reflect a very strict regulation of their activities. But an analysis of real practices demonstrates attempts by trusts to circumvent or even ignore prescriptions that are lowering. For example, the circulars of the Presidium of the Supreme Economic Council on January 16 and June 22, 1923, when concluding credit transactions with private organizations and individuals, were requested to make inquiries about solvency and business qualities of future contractors in the Russian Credit-Bureau partnership each time. In fairness, it should be noted that a whole number of trusts of all-union significance did not comply with these circulars until July 1924 (Orlov, 2015). The acquisition and withdrawal of any property from the main fund of trusts was connected with a change in their authorized capital, which, by virtue of a decree of April 10, 1923, required the authorization of the Workshop. Since the end of November 1924, the Board of CMSI [37. D. 946. L. 123-126]. In accordance with the «Provision on the reserve capital of the trust» of April 12, 1924, the trusts were asked to submit data on the provision of reserve capital, and in the absence of such security, to develop a plan for such security by June 1 [47]. This decision was confirmed on April 24 by a special circular of the Presidium of the Supreme Council of National Economy to the boards of trusts (Orlov, 2015).

By a separate circular of TsUGPROM dated November 10, 1924, trusts of all-union significance indicated the need to produce the orders and purchases necessary for the trusts, primarily from

similar trusts. It was motivated by the fact that the conditions for maximum cooperation, mutual support and mutual assistance of the all-union trusts are the key to the successful development of «the entire socialist economy.» However, according to the already established managerial tradition, the circular was understood as a direct prohibition of operations with enterprises of republican and local significance, regardless of the benefits offered by the latter. It took a special clarification that the above circular meant «only the need for all-union trusts to support each other» (Orlov, 2015).

The Council of People's Commissars of the USSR issued a resolution dated January 8, 1925, a duplicate order of the Supreme Economic Council of Ukraine dated January 25 «On the storage of free monetary amounts of state institutions and enterprises operating on the basis of commercial calculation» and a circular to the trusts of all-union values of February 28, 1925 draw up applications for the limits of the amounts that were allowed to be kept at the cash desks for each trust and syndicate enterprise to meet current expenses. This resolution canceled the relevant regulations of the SNK of the RSFSR of March 30 and May 22, 1922, and April 19, 1923 on cash transactions of state enterprises and institutions and the resolution of the SRT of the RSFSR of August 25, 1922 on keeping cash in the cash desks of state enterprises and institutions for the issuance of wages to workers and employees. Now it was established that state institutions and enterprises could keep in their cash desks only the sums necessary to meet current expenses. The maximum amount of the sums was established by the relevant Commissariat of the USSR or the Union Republic in agreement with the People's Commissariat of Finance (Narkomfin in Russian) of the Union and the Republic, and for local institutions and enterprises – by the executive committees of councils of deputies. In addition to these amounts, the cash desks could be kept no more than three days before the date of issue, salaries and then three funds necessary for current payments. All other sums should have been paid no later than the day following their receipt into current accounts with the State Bank of the USSR, the Industrial and Commercial Bank of the USSR, the Bank for Foreign Trade of the USSR and other credit institutions, the list of which is established by the USSR Narkomfin (Orlov, 2015).

By order of the Supreme Economic Council on January 12, 1925, all trusts and enterprises of the Supreme Economic Council were invited to use the Realfond office created by Prombank and Electrobank to implement illiquid funds. Since the

trusts stubbornly avoided her services, TsUGPROM, by a circular of March 9, 1925, was compelled to strongly recommend trusts to use the services of this office (Orlov, 2015). On March 10, a decision was made to approve collective agreements of enterprises receiving state subsidies (metal, coal and oil) were assigned to the trusts of the TUGPROM board. The next order of CMSI dated May 22, 1925 ordered the trusts to insure the property belonging to them not directly in the State Insurance, but through the insurance department of Prombank. Despite the fact that the accumulation of insurance rates in the PromBank gave the bank the opportunity to increase its active operations in the interests of industry, it appears that the trusts often ignored these orders (Orlov, 2015).

On March 16, 1925, by a separate circular of CVSI, the trusts were asked to stop issuing advances on wages and all sorts of allowances. But circulars of June and August of the same year testify to the frequent violation by the trusts of this prescription, including authorizing travel to unauthorized persons, paying daily allowances for local travel, using sleeping cars, paying daily allowances in the amount of more than 1/24 of the monthly payout, etc. (Orlov, 2015).

As we see, «it was smooth on paper.» Despite the rapidly spreading cost accounting, mismanagement and squandering of the main funds and funds of enterprises continued to flourish. The confusion of the initial period of NEP was especially notable. For example, in the fall of 1921, Glavkozkh released the Bogorodsk leather tannery 50,000 pounds of chromium for sale and 80,000 for food. But during the holidays, neither the sales order nor the minimum selling prices were established. As a result, almost 38 thousand pounds were sold at a price significantly lower than the market. It is noteworthy that this chromium passed through 4 persons, employees or formerly serving in Glavkozkh, and their relatives (Bulletin of the Technical Industrial Inspectorate of the NC RCT. 1921: 1).

At the state Izmailovsky plant, when accepting 22 barrels of linseed oil, water was found in two of them, and the rest – a shortage of 23 pounds. During the acceptance of the threads to the warehouse of Glavkustprom No. 1, there were stones in two boxes. On September 16, 1921, 7 barrels of tar weighing 198 pounds 20 pounds were sent to the Ostashkov State Leather Factory from the Moscow Pyatnitsky warehouse of the Glavkozhi warehouse. Upon arrival, 47 pounds of water turned out in the barrels (Bulletin of the Technical Inspection of NK RKI.8. No. 2: 3).

Reporting trusts left much to be desired. Thus, the materials of the Central Department of Statistics of the Main Economic Directorate of the Supreme Economic Council of the USSR for April 1924 show that a number of trusts (Uralplatina, Russian Gems, Sakhartrest, Severoles, Yugostal, etc.) did not comply with the order of the Supreme Council of National Economy of the USSR dated October 25, 1923 about reporting, have not submitted it for one month of the operational year. Summarizing the results of the competition for the best report and the balance of the trust and syndicate in July 1925 showed that only 15 of them were submitted for bonuses, but with the proviso that they did not fully meet all the requirements. For the same reason, it was decided not to award the first prize (Orlov, 2015).

The work of large-scale industry was significantly affected by the system of state orders, which began to spread as early as 1922. By the middle of the decade, the state order covered 30% in the metal industry, 41% in the coal industry, and 44% in the oil industry. But since the work of enterprises on state orders was closely related to the state of the state budget, the financial difficulties of the state were shifted to suppliers of products (NEP and cost accounting. 1991: 21). The financial condition of the trusts was aggravated by the fact that social education institutions (schools of the 1st and 2nd stages, children's homes, pre-school institutions, etc.) hung on their balance sheets. Despite the decree of the Council of People's Commissars of July 30, 1923, prescribing the trusts to transfer these institutions to the bodies of the People's Commissariat of Education no later than October 1, and the analogous Circular of the Supreme Economic Council on September 26, 1923, the transfer process was delayed until spring 1925. The trusts at the end of July 1924 were ordered not to incur any expenses for the maintenance of these institutions in the 1924-1925 operational year.

The inability of trusts to compete in the market with a private trader led to the rapid and forced syndication of state industry. Already by the end of 1922, 80% of the traded industry was syndicated, and by the beginning of 1928 there were 23 syndicates that operated in almost all industries, concentrating in their hands the bulk of the wholesale trade. Since the sale of finished products, the purchase of raw materials, materials and equipment were made by syndicates in the market, this determined the emergence of a wide network of commodity exchanges, fairs and trade enterprises.

In the conditions of NEP, the economic functions of the state have changed. If in previous

years, the center established, by order, natural and technological proportions of industrial production, now it has moved on to price regulation, trying to ensure balanced economic growth by indirect methods. A broad campaign to reduce industrial prices was launched by the government at the end of 1923, and the following year they began to regulate them comprehensively. As early as April 1923, the Presidium of the Supreme Economic Council, on the basis of a report from the Council of Syndicates, called for holding a discussion on the state of the market and the regulation of industrial prices. But until the autumn of 1923, industry leadership expressed the need for an extremely cautious approach to the problem of pricing and proposed to shift the center of gravity in regulating the prices of the trade policy of trusts and syndicates.

In general, price regulation was originally planned to be carried out by economic pressure on the market by means of maneuvering goods in accordance with the requirements of the situation, and the establishment of firm and marginal prices by administrative means was considered inexpedient. Again, the issue of price regulation was raised in connection with the consideration by the State Planning Committee of the draft of the People's Commissariat of Finance on setting prices for mass consumer goods in pure calculus. This project was brought to life, on the one hand, by the desire of the financial department to compress the «scissors» of prices for industrial and agricultural products, and on the other hand, the resulting «hitch» in the marketing of industrial goods. At the meeting of the Presidium of the State Planning Committee on October 9, 1923, the Chairman of the Finance Section V.M. Smirnov spoke against the forced compression of the «scissors» proposed by the People's Commissariat of Finance. Instead of declaring rigid prices, they were offered a system of measures to regulate them: the expansion of industrial production, the cheapening of production costs, the importation of goods from abroad, etc.

But such a pricing policy, with the help of which government agencies tried to manage the public sector of the economy, proved to be ineffective. Thus, the decline in the general index by April 1, 1924 took place only in relation to the selling prices of trusts (21%), while all other general stock indices, on the contrary, showed an increase. Moreover, the rise in agricultural prices with a slight decrease in industrial prices led to a general increase in high prices. In addition, the indices of the industrial group decreased in retail by a smaller percentage than the selling prices were reduced. And, finally, a tendency

has emerged towards a growing divergence between the selling, wholesale and retail prices of the industry. As in the beginning of NEP, the reduction in the selling prices of trusts under these conditions turned out to be in the hands of only intermediaries (Kantorovich, 1924: 103-107).

In the summer of 1924, in connection with the decisions of the August (1924) plenum of the Central Committee of the RCP (b) to expand production and reduce the cost of industrial products, a new stage was opened in reducing prices (Pravda, 1924). But this policy led to the commodity crisis of the fall of 1924, which grew into a real commodity hunger next year (Rykov, 1924: 25-26,28). The fact is that in the course of eliminating the «sales crisis» of the fall-winter of 1923/1924, there was a decrease in the industrial situation more than allowed by the real national economic proportions and the financial position of the industry. Another consequence of the policy of reducing industrial prices at any price was the formation of excess fuel due to the lack of working capital in state industry and the «terrible», according to L.B. Kamenev, the backlog of metallurgy (Kamenev, 1924).

To maintain a policy of reducing industrial prices, even foreign trade levers were used. For example, on April 23, 1924, the SRT decided to allocate 50 million rubles. to finance the purchase of finished products abroad in order to keep low prices on manufactured goods. To accomplish this task and monitor the import operations, a special commission was created headed by L.B. Krasin. In June 1924, F.E. Dzerzhinsky spoke in favor of the need to import agricultural implements, and in December he acknowledged that the policy of resisting the import of capital goods and consumption from abroad was not quite correct, and sometimes completely wrong (Dzerzhinsky, 1977: 12, 91) the factual recognition of the policy of commodity intervention proposed by the opposition at the end of 1923.

In turn, the emission began to act as a means of «supporting» the industry in the context of lower prices, the industrial plans of the summer of 1925 gave impetus. In addition, the long-term construction slowed down (and in some industries stopped) the cost reduction and productivity growth, waste of resources. It had a negative effect on state industry and tax policy. Despite the fact that the provision on the trade tax of January 1923 established preferential conditions for state-owned enterprises (Soviet Commodity Exchange: 1920s, 1992: 88-89], the proportion of income tax on them in the budget reveals a tendency to increase in the twenties. If in 1923-1924 yy. it was only 0.8%, then

in 1924-1925 it was 1.7%, in 1925/1926 it was 2.6%. In the next operating year, despite this area of measure, the proportion of income tax decreased slightly – to 2.3% (Popov, 1927).

In 1925-1927 Narkomfin admitted the volume of industry lending, which led to another increase in inflation. The regulators simply transferred it to a hidden form through the administrative purpose of low prices. This hidden inflation in the form of commodity hunger disrupted the consumer goods market, and then the means of production, laying the foundation for replacing market forms with non-market ones, and trade – with a centralized distribution (Simonov, 1990: 65-57). At the end of 1927, the State Bank also sharply expanded lending to industry, which caused a new rise in prices, exacerbated the shortage of goods and exacerbated grain-supplying difficulties (Manevich, 1989: 70-71). That is, the campaign to regulate (more precisely, to reduce) industrial prices under the pressure of the NKVT promoted the transformation of price regulation into a lever for establishing the rule of the bureaucratic apparatus over the country's economy.

The transition from the «mixed» to the administrative-command management model. Already at the initial stage of NEP (1921-1923), recognition of the role of the market was combined with measures to abolish it, and from the mid-1920s. measures to curb the development of NEP have been replaced by an open course on its curtailment. The breakdown of NEP was due primarily to its internal contradictions: between «commanding heights» and the private sector, market and administrative methods of managing the economy, etc. In NEP there were many remnants of war communism: the natural tax system, which existed until 1924; nationalization of cooperation; decentralization of industrial management only at the level of trust cost accounting, etc. There was no market mechanism in the relationship between heavy and light industry, heavy industry worked on government orders and subsidies.

The breakdown of NEP was largely due to the inconsistency and inefficiency of the public sector management system of industry. At the same time, all unsuccessful attempts to create a «single economy» were piled onto private capital, despite the fact that in 1923-1924 its share in the fixed capital of the entire industry accounted for a very modest part – only 12%. In the industry of qualification 1, it was generally negligible – no more than 0.7% (Dolgov, 1993: 126).

The strategic benchmarks remained, reflected in the GOELRO plan, which limited the limits of the

new economic policy both in content (a retreat in order to run for a jump ahead) and in chronological terms – «seriously and for a long time, but not forever.» NEP was considered as a temporary policy, and the attraction of private capital was regarded as the way of its «dialectical» overcoming. In turn, the «foreign policy» NEP was aimed at overcoming international (above all, economic) isolation in the context of the postponement of the world revolution.

The program of the PSC (b) was not revised during the transition to NEP. The emerging concept of NEP was opposed by an ideological scheme of a transitional period, leading to the obligatory victory of socialism. The political outcome of NEP was the survival and strengthening of the Bolshevik regime, which began to highlight the implementation of the political and ideological tasks of the party, which turned into a shadow over the transition to NEP. A system with a combination of economic and political power in the person of the state and the presence of a quasi-market naturally developed into a «coercive economy».

It was in this direction that the organizational structure of state industry management was transformed. On June 3, 1925, a special subdivision of the syndicates department was created at the department of trade policy and prices of the Main Directorate of the Supreme Council of National Economy of Ukraine, and the department itself became an advisory department of the operational management of syndicate activities. In the autumn of 1925, the idea of creating the All-Union Council of Syndicates (ARIA) appeared.

Power plants were considered qualifying at a power of 15 kilowatts, and the mining industry – regardless of the number of workers. Council of syndicates, uniting the latter from above. Such a council was created at the beginning of 1926. It included 15 syndicates, 4 syndicate type trusts, 3 raw materials societies, the Council of Congresses of the Chemical Industry, the Council of Local Trading and the Prombank. In order to coordinate the activities of local branches and branches of syndicates, and, most importantly, the implementation of directives of the governing bodies in October 1926, 11 regional BSS offices were created. By the spring of 1927, 16 local bureaus were deployed, whose functions were not limited to the promptly planned regulation of the supply and marketing activities of the syndicates. Representative offices of large trusts and local tenders, branches of banks and cooperative associations got into the orbit of the bureau's activities. Thus, the local apparatus of the BCC contributed to the establishment of the control

of syndicates over the local industry (Lyutov, 1996: 67-69).

For the 1920s. characterized by a complex and multi-stage system of negotiation and the establishment of concessions: the negotiations were conducted by the local and the Main Concession Committee, the agreements were concluded by the latter, and the agreements were ratified by the Council (except for agreements on the admission of foreign firms to trade operations in the USSR) by the Council of People's Commissars of the USSR. But the latter were also to be agreed upon by Main Concession Committee with the ITC at the SRT and NKVT. The rights to grant concessions also belonged to different bodies: they gave permission to trade, agricultural, and transport activities to the Main Concession Committee; agreements on technical assistance, financing of exports and construction were concluded directly with government agencies with the permission of the government and under the control of the Main Concession Committee. Direct agreements between the government of the USSR and foreign firms were also allowed (Yakovleva, 1990: 163,166-167).

In connection with the deterioration of the international situation, the Stalinist leadership once again began to stimulate the development of concessions. In particular, on July 24, 1928, the CPC decided to intensify the concession policy. An indicative plan was approved for putting the objects into concession, and the State Planning Committee was tasked with developing a detailed plan published in September 1928 (Economic Life, 1928). But already in December 1928 at the VIII Congress of Trade Unions in the report of V.V. Kuibyshev called to organize an offensive on concessions as the last island of capitalism. The «harmfulness» of the concession policy was also mentioned in the resolution of the congress (8th All-Union Congress of Trade Unions, 1929: 374, 515). Therefore, by 1930, the concession policy was practically discontinued. At the end of 1930, the Soviet government decided not to conclude new technical assistance agreements in the current financial year in order to save money, and in 1931 it was decided to terminate the conclusion of such agreements in general (Bogomolova, 1992: 161-162). By 1936, only 11 concessions remained in the USSR, but they were small, and the benefits from them were political rather than economic (Pintelin, 1998).

The economic mechanism of the NEP period had a serious influence on the possibilities of the state policy of sectoral research in industry. The

assumed stability of the plans, especially GOELRO, was undermined by the orientation of the national economy towards the restoration of market relations. For example, electrotechnical trusts were under state control, which is why industry-wide promising science and technology policy in electrical engineering did not depend on self-interest interests, that is, on those factors that most stimulated the search for effective ways of scientific and technological re-equipment of industry. There were no syndicates here, and in fact it was the last in the twenties that were active agents of a promising scientific and technical policy. By 1926, the rate of recovery of the national economy slowed down, as a result of which electrification rates also decreased. No state subsidies could compensate for the lack of machinery and equipment and the underdevelopment of infrastructure (Bogomolova, 1992: 135-136).

NEP also revealed a number of problems caused by new forms of economic relations in the field of scientific research and experimental design development (R & D). Since the second half of the 1920s, government agencies have become increasingly hard to link the work of research institutions with individual parts of the long-term plan for the development of the national economy.

In practice, this led to the curtailment of a number of scientific and technical developments and laying the foundation for science to largely follow the tail of state tasks. The institutes themselves preferred contractual work to the detriment of long-term scientific and technical projects. In turn, the weak development of contractual relations between science and industry narrowed the scope of application of the results of work carried out within the industry or even one trust (Bogomolova, 1992: 141-145).

Conclusion

The results of the NEP policy in general and of industrial policy in particular turned out to be very contradictory. Total for the period 1921-1928. The average annual growth rate of national income was 18%. But at the same time per capita national income in the late 1920s, accounted for less than 19% of American. According to A.L. Weinstein, in 1928 the real amount of national income was not 119% (as stated by official statistics), but only 90% of the 1913 level. During the years of NEP, there was no change in the structure of the national economy: the economy was restored almost to the pre-war level, but disproportions between sectors of the economy persisted. The USSR still remained at

the initial stage of industrialization: no more than 25% of the country's national income was produced by large-scale industry.

The undoubted success of NEP was the restoration of a shattered economy. But significant economic growth rates were achieved to a predominant degree due to the commissioning of pre-war facilities. The private sector was not allowed to «commanding heights in the economy», and foreign investment was not particularly welcomed. By 1928, the share of the «socialist» sector in industry reached 86%. At the intersection of the natural process of the revival

of market relations and the active, but incompetent intervention of the party-state leadership in all spheres of social life, a chain of crises of the 1920s was born. An integral part of the NEP reality was a serious structural crisis manifested in various forms: the financial crisis of 1922, the «sales crisis» of 1923, the commodity hunger of 1924-1925, the grain procurement crisis of 1927-1928. In turn, the measures taken to overcome the next crisis contributed to the further narrowing of the NEP freedoms and the formation of a rigid administrative system.

References

- Bogomolova E.V. (1992). Gosýdarstvennaia naýchno-tehnicheskaiia politika [State science and technology policy] // Organizatsionnye formy i metody gosýdarstvennogo regýlirovaniia ekonomiki v period novoi ekonomicheskoi politiki. Sb. obzorov. Moscow. S. 111-165.
- Bogomolova E.V. (1993). Ýpravlenie sovetsoi ekonomiki v 20-e gody: opyt regýlirovaniia i samoorganizatsii. [Management of the Soviet economy in the 20s: experience of regulation and self-organization.]. Moscow.
- Býlleten tehprominspektsii NK RKI. [Bulletin of the Technical Commission of the People's Commissariat] (1921). 8.№ 1.
- Dzerjinskii F.E. Izbr. proizv. V 2-h tt. [Selected works in 2 volumes] 3-e izd. T. 2. Moscow
- Dolgov L.N. (1993). Nep: mejdy ekonomicheskim pragmatizmom i revoliýtsionnym ekstremizmom [NEP: between economic pragmatism and revolutionary extremism] // Ocherki po otechestvennoi istorii. Komsomolsk-na-Amýre. – S. 120-133.
- Drobíjev V.Z. (1966). Glavnyi shtab sotsialisticheskoi promyshlennosti (Ocherki istorii VSNH. 1917-1932 gg.). [The main headquarters of the socialist industry (Essays on the history of the Supreme Economic Council)]. Moscow.
- Kamenev L.B. (1924). Ocherednye zadachi: Rech v Sverdlovskom ýniversitete [Immediate tasks: Speech at the University of Sverdlovsk] // Pravda. 21 sentabr. № 215.
- Kantorovich V. (1924). Obzor promyshlennoi konýnktyry v 1-m polýgodii 1923/24 hoz.goda [Overview of industrial conditions in the 1st half of the year 1923/24 of the financial year] // Vestnik promyshlennosti, torgovli i transporta. № 6-7. – S. 103-107.
- Korjulina T.P. (1986). Istoriia gosýdarstvennykh uchrejdenii SSSR. [History of public institutions of the USSR]. Moscow. Vysshaiia shkola.
- Lítov L.N. (1996). Gosudarstvennaia promyshlennost v gody nepa (1921-1929). [State industry in the years of NEP (1921-1929)]. Saratov: Izd-vo SGÝ.
- Manevich V.E. (1989). Ekonomicheskie diskýssii 20-h godov. [Economic discussions of the 20s.]. Moscow. Ekonomika.
- Nepin A.E. (1999). Sovnarkom i novaia ekonomicheskaiia politika (1921-1923 gg.) [Council of People's Commissars and the New Economic Policy (1921-1923)]. Novgorod: Izd-vo Volgo-Viatskoi akad. gos. slýjby.
- Nep i hozraschet [NEP and economic accounting]. (1991). Moscow. Ekonomika.
- Orlov I.G. (2015). Gosýdarstvennaia promyshlennaiia politika v 1920-e gg.: antikrizisnaia ili krizisnaia model? [State industrial policy in the 1920s: an anti-crisis or crisis model?] // Rossiiskie regiony: vzglad v býdyee // KiberLeninka: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-promyshlennaya-politika-v-1920-e-gg-antikrizisnaya-ili-krizisnaya-model>
- Pintelin A.V. (1998). Sovetskaia gosýdarstvenno-kapitalisticheskaiia kontsessionnaia politika v 20-e gody [Soviet state capitalist concession policy in the 20s.]. Avtoref. diss. na soisk. ýchen. step. kand. ist. naýk. Moscow.
- Popov N.V. (1927). Sovetskaia nalogovaiia politika [Soviet tax policy] // Vestnik finansov. – № 11. S. 57-83. Pravda. (1924). 5 sent.
- Rykov A.I. (1924). Osnovnye voprosy hoziaistvennoi politiki SSSR: Doklad na VI Vsesoiýznom sezde professionalnykh soýzov [The main issues of the economic policy of the USSR: A report at the VI All-Union Congress of Trade Unions]. Moskva-Leningrad. -45 s.
- Sovetskaia tovarnaia birja: 20-e gody. Dokýmenty i materialy [Soviet Commodity Exchange: the 20s. Documents and materials]. (1992). Moscow: Delo. – 343 s.
- Simonov N.S. (1990). Sovetskaia finansovaiia politika v ýsloviiah nepa (1921-1927 gg.) [Soviet financial policy in the conditions of NEP (1921-1927)] // Istoriia SSSR. № 5. – S. 42-59.
- Hoziaistvennyi mehanizm perioda novoi ekonomicheskoi politiki (Po materialam 20-h godov) [The economic mechanism of the period of the new economic policy (According to the materials of the 20s)]. (1990). Sb. obzorov. M.: INION AN SSSR. -178 s.
- Ekonomicheskaiia jizn [Economic life]. (1928). 15 sent., 28 i 31 okt.
- Iakovleva E.L. Kontsessionnaia politika i praktika (1990) [Concession policy and practice] // Hoziaistvennyi mehanizm perioda novoi ekonomicheskoi politiki (Po materialam 20-h godov). Sb. obzorov. M.: INION AN SSSR. – S. 130177.
- 8-i Vsesoiýznyi sezid professionalnykh soýzov. Moskva, 1928 [8th All-Union Congress of Trade Unions. Moscow, 1928. Full shorthand report]. Polnyi stenograficheskii otchet. (1929). Moskva.

Habyzhanova G.¹, Koshymova A.O.²

¹Professor, e-mail: gulnara020166@gmail.com

²Senior lecturer, e-mail: aknur_k@mail.ru

faculty of History, archeology and ethnology, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty

**INFLUENCE OF MEDIEVAL OGHUZ TRIBES
ON FORMATION OF AZERBAIJAN PEOPLE**

The article is written to show significant place of Oguz in the history of medieval West Asia and East Europe as other nomad tribes of Eurasia. The fact that Oguz took a place in the world history scene is closely related to many events. It took place during collapse of Samanid and Buwayhid states, Ghaznavid dynasty, and Byzantine Empire. One of the important events of that period is formation of Seljuk Empire and beginning of Crusades, therefore historical fate of Oguz is closely connected with many regions of Middle East, Western Asia and Asia Minor. Oguz tribes in their turn, had ethnical, political, and social influences on the history of neighboring countries. Significant influence of Oguz had been made in the history of Black Sea, South Russian territory, and Balkan.

Migrated Oguz tribes had role in formation of many nations as countries. There are many debatable and unresolved issues of ethnical formation of Oguz tribes, which attract interests of many scientists. In the article the role of Oguz tribes in formation of Azerbaijan people on ethnical-linguistic and ethnical-toponymic basis is analyzed.

Key words: Oguz, azerbaijan, toponymus, tribes.

Хабижанова Г.Б.¹, Кошымова А.О.²

¹профессор, e-mail: gulnara020166@gmail.com

²аға оқытушы, e-mail: aknur_k@mail.ru

тарих, археология және этнология факультеті, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**Әзербайжан халқының қалыптасуына
ортағасырлық оғыз тайпаларының ықпалы**

Мақала Еуразияның өзге көшпелі тайпалары секілді оғыздардың да ортағасырлық Батыс Азия мен Шығыс Еуропа тарихында айтарлықтай орын алғандығын ашып көрсетуге құрылған. Оғыздардың әлемдік тарих сахнасына шығып орын алуы көптеген оқиғалармен тығыз байланысты. Ол өз кезегінде Саманидтер мен Буид мемлекеттерінің өмір сүруін тоқтатуымен, Газневидтер әулетінің құлауымен және Византия империясының да құлдырауымен сәйкес келеді. Бұл дәуірдің өзіне тән ерекше оқиғалары қатарына Селжұқ империясының құрылуы мен крест жорығының басталуы жатады, сондықтан да, оғыздардың тарихи тағдыры Таяу Шығыс, Алдыңғы және Кіші Азияның көптеген аумақтарымен тығыз байланысты. Оғыздар өз кезегінде көрші елдер тарихына этникалық, саяси және әлеуметтік тұрғыдан да ықпалын тигізбей қоймады. Оғыз тайпаларының тарихи айшықты ізі Қара теңіз, Оңтүстік Орыс өлкесі, Балқан түбегі тарихында да қалды.

Қоныс аудара көшкен оғыздардың көптеген халықтардың халық болып қалыптасуында да өз орны бар. Этникалық қалыптасу тұрғысынан көптеген ғалымдардың қызығушылығын тудырған оғыздар мәселесінің даулы әрі шешілмеген тұстары көп-ақ. Мақалада әзербайжан халқының қалыптасуындағы оғыздар рөлі этнолингвистикалық және этнотопонимдік негіздемелер арқылы сарапталады.

Түйін сөздер: оғыз, әзербайжан, топонимдер, тайпалар.

Хабижанова Г.Б.¹, Кошымова А.О.²

¹профессор, e-mail: gulnara020166@gmail.com

²старший преподаватель, e-mail: aknur_k@mail.ru
факультет истории, археологии и этнологии, Казахский национальный
университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Влияние средневековых огузских племен на формирование азербайджанского народа

В статье показано, что огузы, как и другие племена Евразии, играли значительную роль в истории средневековой Западной Азии и Восточной Европы. Место огузов на арене мировой истории тесно связано со многими событиями. Это, в свою очередь, совпадает с приостановлением существования государств Саманидов и Буидов, а также с падением династии Газневидов и распадом Византийской империи. Уникальные события этой эпохи включают в себя начало империи сельджуков и начало крестовых походов, поэтому историческая судьба народа огуз тесно связана со многими частями Ближнего Востока, Передней и Малой Азии. Огузы, в свою очередь, оказали влияние на этнические, политические и социальные аспекты соседних стран. Исторический след огузских племён сохранился в истории Чёрного моря, южнорусского региона и Балканского полуострова.

Переселившиеся огузы имеют своё место в формировании многих народов. Существует много противоречивых и нерешённых аспектов огузской проблемы, которая вызвала интерес многих учёных к этнической принадлежности. В статье анализируется роль огузов в формировании азербайджанского народа по этнолингвистическим и этнополитическим основам.

Ключевые слова: огуз, азербайджан, топонимы, племя.

Introduction

It is clear that during the research of ethnogenesis issue historical, written and archeological data information are taken as a basis. Moreover, ethnography, anthropology, linguistics, and other sciences will help in this case. Yet we cannot confidently say that using the colossal data sources, such important issue with difficult and complicated parts will find its solution in history science soon.

When it comes to the ethnogenesis issue of Azerbaijan people, there is no theoretical viewpoint of either its researchers of Azerbaijan or historians-researchers from other nations who are investigating this issue. Therefore, we can state that the topic of formation of ethnogenesis of Azerbaijan people still needs deep research to be done. G.A. Geibullayev is the only one researcher, who expressed his opinion on this topic in his work called «To ethnogenesis of Azerbaijan people». While reading his viewpoint on it, one can make a certain conclusion. However, according to the author, in 11-12 centuries in the same territory Azerbaijan was formed long before Seljuk and Oguz tribes. According to him, Oguz people increased the population of Turkic people in Azerbaijan and mixing with Azerbaijanis participated in medieval ethnogenesis (Gejbulayev, 1991).

Description of ethnical process of Azerbaijan people has been discussed actively as one of the considerable issues of history science in 20th

century. One of the important and debatable issues was turkification. According to viewpoints of some researchers, people of ancient Azerbaijan (Caucasian Albania) were from Turkic language group (Drevneishie gosudarstva..., 1985:13).

J. Buchan states that invasion of Seljuk people who settled on the land of Azerbaijan in 11 century only increased the number of population of Turkic people in Shirvan, Arran, and Mugan (Buchan, 1923:229).

While investigating ethnical history of any nation the name of that country, history of ethnonyme has the most important role. Every researcher uses various methods and determines aims to investigate such issue.

Ethnonyme relations

According to research of Azerbaijani toponymist G.A. Geibullayev, we can see that the meanings of ethnotoponymes in Azerbaijan give a direction to Turkic ethnonymes, which has significant importance in investigation the topic of history of ethnical processes in this area (Gejbulayev, 1987).

In the middle of 11th century Azerbaijan was invaded by Seljuks, who were part of Oguz, nomad Turkic tribes from Central Asia. As a result, new Turkic names came to Azerbaijan toponymes. According to Mahmoud Kashkari, Oguz were composed of twenty two tribes, including Kynyk, Kaiyg, Baiundur, Iua – Yiua, Salghur, Afshar,

Baktili, Bugduz, Bayat, Yazghyr, Aimur, Karabuluk, Igdir, Uragir – Yuragir, Tutyрка, Ulaiundlug, Tugar – Tigar, Bazhanak, Chuvuldar, Chabni, Charuklugh (Mahmud Qashqari, 1997: 85-87). While Rashid ad-Din includes Karyk and Karkyn tribes to them, stating there were twenty four tribes, and later during the Oguz invasions Uigur, Hallaj, Kypshak, Kangly, and Karluk tribes were included to them and participated in their invasions (Fazlullah Rashid ad-Din, 1960). According to A. Huseinzade, we can see from the history that among abovementioned tribes Afshar, Bayat, Baiundur, Baktili, Chabni, Chuvuldar, Aimur, Salghurs made contribution to Azerbaijan toponymes. However, we cannot say that this list is completed, as apart from toponymes in Azerbaijan territory, 17 Turkic ethnonyms such as Hallaj, Kangly, Karabuluk, Chepne, Salor, and etc. Turkic ethnonyms. This means that research of Oguz and Azerbaijan history has to be conducted more deeply.

Such comparative analysis can be found in the work of G.A. Geibullayev «Toponymes of Azerbaijan» (Gejbulayev, 1987). He draws attention to Oguz and Seljuk ethnonyms according to names of tribes shown in the work of Mahmoud Kashkari.

Abovementioned information let us conclude that Oguz had to certain extend their influence on people who lived in the territory of Azerbaijan. Because if there wasn't any ethnical, political, etc. influences of Oguz in that area, the names of Oguz tribes wouldn't be saved.

The aim and main reasons of medieval migration process, especially among nomad people, is connected with invasions. In the future the issue of migration of Oguz to Asia Minor, North Caucasus, Balkan forced by Kypshaks and influence of Oguz on ethnical processes and formation of nations on mentioned territory needs to be researched. In turn, on the basis of migration processes using names of tribes as toponymes is a frequent case. A.R. Ageeva in her work «Countries and people: origin of names» states the following: Investigating Turkic ethnical names in toponymes of Dagestan helps to research ethnogenesis, geography, and ethnography, as well as migration process of Dagestani Turkic people. For example, ethnonyme of Terkeme came from Azerbaijan; this term related to migrant (name of area called Ulu-Terkeme in Great Derbent region) groups. Presence of Dagestan migrants-ethnonyms in Turkic toponymes shows that Turkmens and Karabaghlians migrated from Azerbaijan. This fact proved by elderly people as well. Number of settled Turkmens and Karabaghlians is a few, therefore they were in foreign Turkic environment under

influence of Kumyks and Russians, thus lost their language and traditions. However, toponymes saved ethnonyms» (Ageeva, 1990: 17-18).

A. Huseinzade in his paper called «Parallels of Oguz ethnonyms in the modern toponymes of Azerbaijan USSR» about Oguz components in the toponymes in Azerbaijan territory, noting about Oguz tribes in data of M.Kashkari and Rashid ad-Din stating «that some phonetic changes in Transcaucasus toponymes reached us today and eleven of them are from Azerbaijan territory», concludes that Turk-Seljuks and Oguz outnumber Turkic inhabitants in Azerbaijan territory on 11-12 centuries (Gusejnzade, 1977: 47). CHI authors estimate that the movement of Turks, that is migration results took place in 4-6 centuries during the Great Migration of People (The Cambridge History of Iran, 1986).

These toponymes are names of nomadic and military settlements and villages that were formed in the period of Seljuks or Ildegizids. Some of these tribes in 12 century had significant role in the military and political history of Azerbaijan. For example, the following tribes played important role: Kynyk, Bektili, Afshar, Iyve, and Kypshak. Kyzyl Arslan in 1191 organized a coup in Iraqi Seljuks' state and declared himself self-formed Azerbaijan Sultanate ruler, therefore military forces of Iyve had to rely on him (Sumbatzade, 1990: 148-149). N.N. Shengeliya had the similar opinion: «Seljuks entering Georgia, took important place in strategic and administrative points... Settling process of Turkic tribes on the territory of Georgia started. Seljuks who came to rob the country never went back home» (Shengeliya, 1968). Stating abovementioned words of N.N. Shengeliya, V.L. Gukasyan wrote the following: «Settling Oguz and Kypshak tribes on East Georgia can be seen from the following ethnical toponymes: Tekeli (Marneul region), Mugaily (Dmanski, Bolniski, and Marneul regions), Saatly (Dmanski region), Akkullar, Borchalu (Marneul region), and etc. (Gukasyan, 1980: 25).

As we can see any tribe during migration had influence on their way to some extent. One of the authors in Russia who wrote on toponymes N.I. Nadezhdina called «Experience of historical geographical Russian world» (1837) says the following: Toponyme is a land name, and land is a book, where geographical nomenclature of a human history is written» (Entsiklopediia). We can see from it, that many nations have one root and one history. For example B.S. Koshym-Nogay analyzing the origin of city called Nahchyvan in Azerbaijan and place «Nakozgan» in Ulytau region of Zhezkazgan

oblast in Kazakhstan states the following: «...In Azerbaijan, which one of the closest heir of an ancient Oguz tribes, there is a city called «Nahichevan». ... If to research them, we can see that «Nahchyvan» and «Shobanak» toponymes have same meaning: «Nah+chyvan» = «Shoban+nak» (Qoshym-Nogai, 2003: 140).

Certainly, in terms of literature, it is easy to make conclusion using pronunciation of such words. However, it is obvious that behind every place names there is a hidden history.

The word «Nak» is not only used as a suffix, but also can be used as a morpheme in some toponymes in Kazakhstan. There is a place called «Nakozgan» in Ulytau region of Zhezkazgan oblast. In this name we can see one heritage of Oguz period: Nak+Ogyz+Kagan=capital of Ogyz Kaganate (settlement, summer place, etc.) or settlement of Ogyz Kagan» (Qoshym-Nogai, 2003: 140-141). Research of such toponymes will help to determine ethnical relations of Turkic people.

Ethnical-linguistic (ethnical-cultural) relations

Along with the issue of reflection of ethnical names in toponymes, the national origin of the historical heritage «Korkyt Ata Book», which is common to many Turkic people nowadays has importance. Because, the artifact «Korkyt Ata Book» which raise the interests of Azerbaijan and Turkish scientists, belongs to Azerbaijan, Turks, Turkmens, and other Turkic language speaking people.

The debate on the origin of the epos and the territory was expanded is reasonable. Many scientists believe that the place where this epos came from is Azerbaijan. These scientists are G. Arsly, A. Demirchizade, M. Erkin, F. Kepryal, A. Dilachar, etc.

The author explains this viewpoint as follows: «The correctness of this viewpoint is proved by certain logic. Firstly, we can find in the epos some Azerbaijan toponymes such as Alyndzha (Nahichevan fortress), Glyandzha, Barda, and other cities. Researching the latter A. Demirchizade notes that Ogyz and Kypshak elements in Kitabi Dede Korkud language were used as much as majority of Ogyz elements» (Demirchizade, 1959: 28). Mixong Ogyz and Kypshak elements could take place only in regions where Kypshak and Ogyz families of Turkic language speakers lived and influenced each other long time (Sumbatzade, 1990: 155). Such closeness and similarity is reasonable, because when Ogyz moved from Syrdarya, they brought with them to a new territory their epos and

myths which are considered as folklores. Probably opinions that «Korkyt Ata Book» was written on Azerbaijan territory is connected with those cases. However, such opinions in historical works show some connection of people. For example, father of Korkyt Ata Karakozha was from Bayat tribe of Ogyz, while mother was from Kypshak tribe. This shows the origin of historical epos and continuation of researches on historical personality of Korkyt.

Generally, formation of tribes into nations and ethnical assimilation, consolidations is one of the issues required to be investigated theoretically. Nation is a result of a complex ethnical process. It is a process of collapse of state structures or formation of new tribal unities on that territory and their economic relations.

Consolidation (grouping) is divided into ethnical evolution and ethnical transformation. Ethnical evolution consolidation is consolidation of tribes and tribal groups, assimilation of ethnographical groups of people and cultural and traditional features during the process. All of these processes are done after formation of nation. Ethnical transformation consolidation is joining process of relative tribes in terms of language and culture. That is, in this period the process of ethnical changes take place, when one ethnos is demolished, while another ethnos is formed, and the latter leads to ethno-genesis process. This case can be seen in the history of Azerbaijan. Tribes living on their territory didn't disappear from the history scene, but assimilation process between migrants and locals took place. The result is language features and cultural and spiritual closeness of these people. For example, we can conclude that ethnical evolution and ethnical transformation consolidation of ethnical process took place, as it can be seen from closeness of persons and toponymes and names of tribes in the common heritage of all Turkic people «Korkyt Ata Book».

Moreover, if take into consideration the role of language and letter in formation of a nation, debatable issues (to which nation it relates to) in «Korkyt Ata», which is popular composition among Turkic people, can prove that there is closeness and connection between any Turkic medieval nation originated from Ogyz (accepted any component). Because one of the last process of formation of nation is common language and culture, that is letter, tradition and etc.

R. Fray notes that the result of settlement of Turkic on Azerbaijan land is replacing their language (Frye, 1986: 660). With the invasion of Seljuks Turk-Oguz became main ethnical and political factors in South Caucasus and Western Asia. Thus process of

formation of Azerbaijan, composed mainly from Turk and Oguz people, completed. Azerbaijani Turk language replaced Arabic and Persian languages, thus became common language in Azerbaijan (Mahmudov, 2005: 17-26). This opinion P. Golden confirms as follows: «Turkic tribe Ogyz moved from Central Asia to Azerbaijan and brought many ethnical and linguistic changes. Here we can state that «turkification» took place (Gusejnzade, 1977). Moreover, L. Johansson believes that ethnical turkification of Azerbaijan started with migration of Seljuks in 11 century (Johansen, 2006: 166).

If to consider that common territory and language as a condition to form a nation, then formation of a common territory can be explained by necessity to develop common economy and cultural relations. One thing to note is that there is a territorial relation between Oguz, who influenced formation of ethnical genesis of Turk people and Gagauz, Azerbaijan, Turkmen and Turks, as well as Kazakh and etc. In other words, abovementioned nations' historical territory expanded from territory of Ogyz Zhanbghu state structure from Syrdarya, west of Great Steppe and further. On this issue E.D. Smith in his work called «Ethnical sources of nation» says the following: «General conclusion on the issue of formation of nations today is that these nations had territory, ethnical principles and components in common. Any nation cannot live without a territorial homeland and myth on formation of society» (Smit, 2000: 93). In terms of linguistic structure and relativity abovementioned nations relate to Ogyz group. Formation of letter shows formation of common language, which becomes language for communication of many non-relative tribes who live on that territory. Arutiunov S.A. and Cheboksarev N.N. in determining term ethnical genesis shows that information plays a role of language. The authors explain the usage of mother tongue and maintaining it, renewal of spiritual

traditions as basis of ethnical self-recognition (Arutyunov, 1989: 20). Moreover, language saves ethnical and cultural and ethnical historical memory, and plays role of connector between generations.

Researchers who supported the idea that migration movement have no influence on ethnical genesis of nation do not take into consideration that migrated Ogyz tribes influenced locals' culture, religion, ethnicity. Before Ogyz migration Azerbaijan people were considered as Persian language group people, after their migration they brought changes to language. Nowadays it is proved by relation of Azerbaijan people to Ogyz group of Turkic language.

Conclusion

It is clear that migration of Ogyz to the west had many directions. It is important to research history of Azerbaijan, that is Caucasian Albania to determine their location in Caucasus. Determining Ogyz component in the ethnical structure of Azerbaijan people helps to determine not only the origin of that nation, but influence of the Ogyz group of Turkic language people on people who lived far from them. In this term, it is vital to find out how Ogyz influenced on Azerbaijan ethnical structure on the basis of actual data. Therefore, we tried to analyze how medieval Ogyz tribes influenced on formation of abovementioned Azerbaijan, researching names of lands and lakes, that is toponymes, and common linguistic and cultural values. We can see from toponymic sources how Ogyz and Seljuk had important influence on the structure of Azerbaijan people. In conclusion, comparative analysis of history of Azerbaijan and ancient local autochthon people of Caucasus and migrated Ogyz influence shows that history of Ogyz has many issues that still need systematic continuative historical research.

References

- Ageeva R.A. (1990). *Stranyinrody: proiskhozhdenienazvanij* [Countries and peoples: The Origin of Names]. Moscow. Nauka.
- Arutyunov S.A. (1989). *Narody i kultura: Razvitie i vzaimodejstvie* [Peoples and Cultures: Development and Interaction]. / Otv. red. Bromlej Yu. V. Moscow. Nauka.
- Buchan J. (1923). *The Baltic and Caucasian States: the Nations of To-day. A new History of the World.* – London: Hodder and Stoughton Ltd.
- Demirchizade A.M. (1959). *Ob epose «Kitabi Dede Korgud»* [About the epic «Kitabi Dada Korqud»]. // *Trudy APlim.* V.I. Lenina. Sektor yazyka i literatury. Baku. S. 91-98.
- Drevneishie gosudarstva Kavkaza i Srednej Azii (1985). [The most ancient states of the Caucasus and Central Asia]. / Otv. red. toma G.A. Koshelenko. Moscow. Nauka.
- Entsiklopediia fonda znanj «Lomonosov» [Encyclopedia of knowledge fund «Lomonosov»]. MGUimeni M.V. Lomonosova. // <http://www.lomonosov-fund.ru/enc/ru/encyclopedia:0132412> (25.05.2016).

- Fazlullah Rashid ad-Din (1960). *Dzhami at-tavarikh*. – Moscow-Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR.
- Frye R. (1986). *Arran / The Encyclopaedia of Islam*. New edition: in 12 volumes. Vol.1 / Ed. by H. Gibb, J.Kramers, E.Levi-Provençal, J.Schacht et al. Leiden: E.J.Brill. P.660-661.
- Gejbulloev G.A. (1991). *K etnogenezu azerbajdzhancev [To the ethnogenesis of Azerbaijanis]*. T.1. Baku: Elm.
- Gejbulloev G.A. (1987). *Toponimia Azerbajdzhana (Istoriko – etnograficheskoe issledovanie) [Toponymy of Azerbaijan (Historical-ethnographic research)]*. Baku: Elm.
- Golden P. (1996). *The Turkic Peoples and Caucasia / Transcaucasia. Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia / Ed. by R.Suny*. – Michigan: The University of Michigan Press. P.45-67.
- Gukasyan V.L. (1980). *Ob azerbajdzhano-gruzinskikh iazykovykh kontaktakh [About Azerbaijani-Georgian and language contacts] // Sovetskaya tyurkologiya. №4. S. 22-33.*
- Gusejnzade A.(1977). *Paralleli oguzskikh etnonimov v sovremennoj toponimii Azerbajdzhanskoj SSR[Parallels of the Oguz ethnonyms in modern toponymy of the Azerbaijan SSR] // Sov. tyurkologiya. №4. S. 7-51.*
- Johansen L. (2006). *On the roles of Turkic in the Caucasus Area / Linguistic Areas Convergence in Historical and Typological Perspective / Ed. by Y.Matras, A.McMahon, N.Vincent*. – London: Palgrave MacMillan. P.160-181.
- Qoshym-Nogai B.S. (2003). *Til ushyndagy tarikh («Biraz soz qazaqtyñ tubi qaidan shyqqany turaly») [The History of Language «Some words about the origin of the Kazakh bottom»]*.Almaty: Zhazushy.
- Makhmud Qashqari (1997). *Turik tilining sozdigi: (Diuani lugat-it-turik) [Turkish Dictionary]: 3 tomlyq shygarmalar zhinagy / Qazaq tiline aударган, algy sozi men gylymi tusinikterin zhazgan A.Egeubai*. Almaty: HANT.
- Mahmudov Y.M. (2005). *Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi*. Bakı: Təhsil. 140 s.
- Smit E. (2000). *Образование наций [The formation of nations]*. // *Etnos i politika. Khrestomatiya*. Moscow. URAO. S. 86-94.
- Sumbatzade A.S. (1990). *Azerbajdzhancy – etnogenez i formirovanie naroda [Azeris – ethnogenesis and the formation of the people]*. Baku: Elm.
- The Cambridge History of Iran (1986). Vol.6. The Timurid and Safarid Periods (Edited by P.Jackson and L.Lockhart)*.Cambridge University Press.
- Shengeliya N.N. (1968). *Seldzhuki v Gruzii vXI vv. [Seljuks in Georgia in the XI centuries]*. Tblisi.

Әдебиеттер

- Агеева Р.А. (1990) *Страны и народы: происхождение названий*. Москва. Наука.
- Арутюнов С.А. (1989). *Народы и культуры: Развитие и взаимодействие*. / Отв. ред. Бромлей Ю.В. Москва. Наука.
- Buchan J. *The Baltic and Caucasian States: the Nations of To-day. A new History of the World*. London: Hodder and Stoughton Ltd, 1923.
- Демирчизаде А.М. (1959). *Об эпосе «Китаби Деде Коргуд»*. // *Труды АПИ им. В.И. Ленина*. Сектор языка и литература. Баку. С. 91-98.
- Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии (1985)*. / Отв. ред. тома Г.А. Кошеленко. Москва: Наука.
- Гейбуллаев Г.А. (1991). *К этногенезу азербайджанцев*. Т.1. Баку: Элм.
- Гейбуллаев Г.А. (1987). *Топонимия Азербайджана (Историко-этнографическое исследование)*. Баку: Элм.
- Golden P. (1996). *The Turkic Peoples and Caucasia / Transcaucasia. Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia / Ed. by R.Suny*. – Michigan: The University of Michigan Press. P.45-67.
- Гукасян В.Л. (1980). *Об азербайджано-грузинских и языковых контактах // Советская тюркология. №4. С. 22-33.*
- Гусейнзаде А. (1977). *Параллели огузских этнонимов в современной топонимии Азербайджанской ССР // Сов. тюркология. №4. С. 7-51.*
- Johansen L. (2006). *On the roles of Turkic in the Caucasus Area / Linguistic Areas Convergence in Historical and Typological Perspective / Ed. by Y.Matras, A.McMahon, N.Vincent*. – London: Palgrave MacMillan. P.160-181.
- Қошым-Ноғай Б.С. (2003). *Тіл ұшындағы тарих («Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы»)*. Алматы: Жазушы.
- Махмұд Қашқари (1997). *Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай*. Алматы: ХАНТ.
- Mahmudov Y.M. (2005). *Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi*. Bakı: Təhsil. 140 s.
- Смит Э. *Образование наций // Этнос и политика. Хрестоматия*. – Москва: УРАО, 2000. – С. 86-94.
- Сумбатзаде А.С. (1990). *Азербайджанцы – этногенез и формирование народа*. Баку: Элм. 304 с.
- The Cambridge History of Iran. (1986) – Vol. 6. – The Timurid and Safarid Periods (Edited by P.Jackson and L.Lockhart)*. – Cambridge University Press.
- Шенгелия Н.Н. (1968). *Сельджуки в Грузии в XI вв*. Тбилиси.
- Фазлуллах Рашид ад-Дин (1960). *Джами ат-таварих*. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР.
- Frye R. (1986). *Arran / The Encyclopaedia of Islam*. New edition: in 12 volumes. Vol.1 / Ed. by H. Gibb, J. Kramers, E. Levi-Provençal, J.Schacht et al. Leiden: E.J. Brill. P. 660-661.
- Энциклопедия фонда знаний «Ломоносов». МГУ имени М.В. Ломоносова. // <http://www.lomonosov-fund.ru/enc/ru/encyclopedia:0132412> (25.05.2016).

Kalshabaeva B.K.¹, Beisegulova A.K.²

¹Doctor of historical sciences, professor, e-mail: kalshabaeva@mail.ru

²PhD doktoral candidate, e-mail: aika_n75@mail.ru

Department «Arheology, ethnology and muzeology»,
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**MATERIAL CULTURE
OF THE KAZAKHS OF UZBEKISTAN**

The article is devoted to the material culture of the Kazakhs of Uzbekistan, who find themselves outside the ethnic homeland. Special attention is paid to the issues of preserving the originality of the traditional culture and the ethnographic peculiarities prevailing in the foreign environment. On the basis of the study of special literature and fieldwork materials, it was revealed that both the continuity of the traditional economy, material culture, and their changes under the influence of local conditions were preserved, which is manifested in the peculiarities of the dwelling, clothing, the traditional food system, etc.

The traditional clothes of the Kazakhs reflected national elements of local ethnic groups such as «chapan», which is tied with a belt scarf, a traditional headdress «skullcap», etc. as well as in the dwelling buildings of the Kazakhs, it was noticeable that all residential and household buildings were turned into the courtyard with windows and doors, open aivans, vineyards, and 'tapchanes' characteristic of the Uzbek peoples.

Key words: Kazakhs of Uzbekistan, dwellings, traditional clothing, material culture, food.

Қалшабаева Б.К.¹, Бейсегулова А.К.²

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: kalshabaeva@mail.ru

²PhD докторанты, e-mail: aika_n75@mail.ru

археология, этнология және музееология кафедрасы, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Ўзбекстан қазақтарының материалдық мәдениеті

Мақала өз Отанынан тыс жерде өмір сүріп жатқан Өзбекстандағы қазақ ирреденттерінің дәстүрлі материалдық мәдениетіне арналады. Зерттеулер мен ел арасынан жиналған материалдар негізінде қазақтардың материалдық мәдениетінде ұлттық болмысымызды айқындайтын дәстүрлі элементтердің сақталуы мен бөгде ортаның ықпалдастығы нәтижесінде қазақ тұрмысына этноэволюциялық жолмен енген материалдық мәдениет элементтері: баспана, киім, тағамындағы ерекшеліктері жайлы мәлімделеді.

Бөгде ортада өмір сүріп отырған қазақтардың қоныстану жоспарлары, баспана ерекшеліктері, ұлттық киім үлгілері мен ас, тағамдану мәдениетіндегі дәстүрліліктің сақталуы мен жергілікті ортадан қабылдаған мәдениет элементтерін саралағанда қазақ мәдениетінде жергілікті ортаның ықпалы сөз болады. Қазақтардың дәстүрлі киімдерінде өзбек халқының шапанының сыртына ақ орамал байлап, ұлттық тақиялары «тюбетейкаларды» киюі, дәстүрлі баспаналардың есік, терезесінің көшеге қаратып салынуы, аулаға жүзім, бау-бақшаның егілуі, тапшандар мен айвандардың болуы қазақ халқының материалдық мәдениетіне өзге этностың элементтерінің ерекшелігінің көрініс табуы жайлы баяндалады.

Түйін сөздер: Өзбекстан қазақтары, баспана, дәстүрлі киім, материалдық мәдениет, ас тағам.

Калшабаева Б.К.¹, Бейсегулова А.К.²

¹доктор исторических наук, профессор, e-mail: kalshabaeva@mail.ru

²PhD докторант, e-mail: aika_n75@mail.ru

кафедра археологии, этнологии и музеологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Материальная культура казахов Узбекистана

Статья посвящена материальной культуре казахов Узбекистана, оказавшихся за пределами этнической родины. Особое внимание уделяется вопросам сохранения самобытности традиционной культуры и этнографическим особенностям, сложившимся в инонациональной среде. На основе исследования специальной литературы и материалов полевых работ был выявлен факт как сохранения преемственности традиционного хозяйства, материальной культуры, так и их изменения под воздействием местных условий, что проявляется в особенностях жилища, одежды, системы традиционного питания и др.

В традиционной одежде казахов отразились национальные элементы местных этносов, как, например, «чапан», который подвязывается поясным платком, традиционный головной убор «тюбетейка» и т.д., а также в постройках жилищ у казахов было заметно то, что все жилье и хозяйственные постройки окнами и дверями были обращены во двор, открытые айваны, виноградники, тапчаны которых характерны для узбекских народов.

Ключевые слова: казахи Узбекистана, жилище, традиционная одежда, материальная культура, пища.

Introduction

There is no doubt that national integrity is the sole prerequisite for the development of our country. Therefore, in forming the national idea, the main task for the Republic of Kazakhstan is to carry out considerable research into the ethnic history of our compatriots who live abroad. This research will cover their ethnic and ethno-cultural approaches in a foreign environment, and to what extent they've preserved or changed national traditions and customs. During the World Kurultai II of the Kazakhs, President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev focused on this problem and said: 'There is only one Kazakh nation in the world, therefore, its national existence, mentality and traditions are common to all Kazakhs of the globe, and its spiritual wealth is also inseparable. That's why there is no border between our literature, culture and art. We must make every effort to retain the spiritual wealth that was gained by the people who had to flee the motherland due to different fateful historic events' (Nazarbayev, 2005:8). In fact, only after the independence of the country Kazakh people had an opportunity to identify themselves and to obtain what they'd lost many years ago.

We are well aware of the historic events which forced our compatriots became alienated from the motherland. It happened due to the hardship of the XVII-XVIIIth century: Zhongar invasion and enduring Russian imperialism (imperial and administrative influence over the traditional Kazakh settlements, occupation of fertile Kazakh

lands and the Tsar's Decree in 1916) in the XIX-XXth centuries. Moreover, those people were confronted with the political and economic crises in 1917-1918, succeeding social-political situations, forced collectivization, famine and other adversities in the country. Describing those hard times of the Kazakhs in one of his speech, President N.A. Nazarbayev has mentioned: 'Social trials of the XXth century had forced the Kazakhs flee the homeland. Unfortunately, no one can detail the cause of ruthless decade of the XXth century that was full of grief and tragedy; they know nothing about the fate of the deceased between Iran and China or refugees who desperately escaped the revolution and civil war heading for safer places through the deserts, iced peaks of the Ala-Tau and Pamir mountains. No one can describe under what conditions the ancestors of those 5.5 million Kazakhs had lived, how they had survived and what they had witnessed' (Nazarbayev, 1999: 140). Thus, the Kazakh diaspora and irredentists sprang into existence due to the short-sighted policy conducted by the Communist Party of the Soviet Union and local high rank officials of that time. Focusing on their difficult life, President N.A. Nazarbayev said: 'We had been persecuted in the land of our ancestors. Thousands of our fellow citizens had perished; the survivors had to flee the country. The fact that we had lost 2.2 million of 6 million people including those courageous and loved ones, who were victims of the repressive regime, is grief-stricken and a serious blemish on bolshevism' (Nazarbayev, 1996:8).

Many of those Kazakhs who live in neighboring countries of Kazakhstan are the descendents of the indigenous people or of those who had fled the homeland during the Zhongar invasions, political unrest, collectivization, famine, while some of them had gone there seeking for a better life.

Material Culture

Settlement

Depending on the types of the economic structures, the size of the villages varied from place to place. Until the 40-50s of the XXth century, the total number of the villages was significantly miscalculated by the local administration. As we know from the 1920 population census, the amount of the villages was estimated by the administrative divisions, but not by the economic divisions. For example, 6 of the 596 nomadic administrative villages in Syrdarya oblast were located in Tashkent. There were 478 people per one administrative community, but it was about 704 people in Aulieata (Proceedings of the National Census of 1920, 1923:13). In Tashkent uyezd, there were more settled localities which had 200-300 population as well as localities with 300-500 population. Those localities were mainly inhabited by Kazakh people. Besides, there were 56 localities which had 1000-2000 population. Many of them were inhabited by Uzbek people (Proceedings of the National Census of 1920, 1923: 16). Karakalpaks and Kazakhs began to lead sedentary lifestyle in the regions of Amudarya. According to the 1912-1913 study of the migration department, there were 14788 permanent settlements, 51713 ownerships, 27439 yurts (felt dwellings) in the sedentary districts of Amudarya, and there were 3337 ownerships and 3251 yurts in Daukara district (Materials of survey nomadic...1915: 145).

Larger sedentary communities were situated close to the towns, markets and the cotton plants. The closer they approached towards the mountains and steppes, the smaller and rarer they became. Approximately 16-61% of the communities in Fergana were small sedentary communities with less than 100 population, while the communities with 100-500 population made up 43-51%; 9-23% of them had 500-1000 population and other 0,5-18% had more than 1000 population. 42-50% of Kazakh communities had 100-500 population, 49-50% had 500 populations, 62% of kurama kishlaks had 100-500 population and only 11% had 1000 residents in Bukhara, Khorezm, Uzbekistan and Turkistan ACSR (Central State Archive of the Republic of Uzbekistan,

383 fund.,166 document P.103). According to the structure of the economics, geographical position, methods of economics, territory and population, there were widely developed villages in the intensive agricultural locations, while there were small villages in middle and semi-nomadic regions and extensive agricultural locations (Central State Archive of the Republic of Uzbekistan, P-1 fund.,706 document P.104). Moreover, there were only 3 largest villages of the Kazakhs in Tashkent uyezd which had only 3000 population and 18 villages with 2000 population. On the contrary, there were 198 sparsely populated communities which had 400 population, 78 communities with 200 population and 38 communities with 400-500 population (Proceedings of the National Census of 1920, 1923). As far as the temporary communities were concerned, the Kazakhs were settled in groups. This kind of settlement was typical to the Kazakh clans such as baiys, buzaushy, balta, konyrat, ramadan and sirgeli which resided in Angren, Middle Shyrshyq, Parkent and Shyrshyq (Materials of Census of the Uzbek SSR in 1926, 1927: 159). Today's collective farms inhabited by the Kazakhs were created in the places where the clans had had their winter and summer camps. For example, Kanly village, which was situated around Troitsky, had been the winter camp of the representatives of kanly, while Azadbash village had been shanyshkyly's summer camp, and Darkhan village had served darkhan's winter camp. Sparsely populated Kazakh communities had existed until the 50s of the last century. Since 1960, like their Uzbek comrades, Kazakh people have been living in the houses surrounded by high walls (Zilina,1989:195).

Types of permanent and temporary dwellings

As the facts present, semi nomadic and settled Kazakhs in Uzbekistan had lived in permanent dwellings. Until the end of the XIXth century and 30-40s of the XXth century, they had lived in the houses made of turf. It was carved out of the very turfy land, cut into bricks and got drained. Then its surface was turned upside down, put on each other to build up the walls of the house. The houses made of turf had no basement, they were built like boxes. They mainly consisted of two rooms. The log supporting the roof was called 'khary' by the Kazakhs in Uzbekistan, while the Turkmen called it 'yeshek arkasy' (a donkey's back) (Zholdasbayev, 1996). Before covering the roof of the house, the Kazakhs in Uzbekistan conducted a ceremony of 'kary koterer' (lifting the log) and gave a shapan or a kerchief to a person who would do it. As soon as the log was placed, it was riveted with the beams on

the both sides. The beams were covered first with the bushes or cane then plastered with clay. The roof of the house would be of convex shape (thickness of it is 30-35 cm). The inner and outer sides of the house were smeared with thatch or dung mixed clay mortar. Such dwellings had existed in Uzbekistan until the 60s of the last century (Vostrov, 1961).

Moreover, the Kazakhs had used the methods the Central Asian and Yedil populations in building clay houses (Rudenko, 1955: 237). First, they mixed the thatch with the clay and shaped bricks, then placed those bricks in a row. The following day the next row of bricks were laid on the top of the previous one, thus the house would be built up. Such kinds of houses usually consisted of two rooms and a corridor. They were owned by the richer families in the volosts of Zhaleltobe, Khoshkorgan, Gaibata and Toitobe of Tashkent uyezd in the second half of the XIXth century (Proceedings of the National Census of 1920., 1923: 39).

In the end of the XIXth century and in the beginning of the XXth century, the Kazakhs predominantly used pahsa for the construction of the yards, later they used it to build up a house. L.F. Kostenko wrote about it in his work: 'Sedentary populations (Uzbek, Kazakh and Kara-kalpak) had built clay houses. The beams with some props were tied up together below the level of the ground and were filled with clay mortar. As soon as the walls of the house were built up, logs and beams were laid on the roof. They were covered with canes and plastered with clay. The windows of the house looked into the yard. Large and small niches were carved out on the walls of the house' (Kostenko, 1880). Under the great influence of the local Uzbek people, since the 30s of the XXth century, the Kazakhs had developed the construction of the houses according to 'pahsa' method. This method of constructing houses usually started in July. The houses were built with a foundation on solid soil. First, the ground where the house was supposed to be built would be leveled. Then a hole was made inside of it. The basement was usually poured in two pieces: a layer of thatch and clay. Such type of construction of houses needed a well-produced brick; that's why the loam made for them should be kept for 1-2 days. Specially prepared brick moulds of 50-60 cm x 30 cm size were laid on the foundation. Then the ready loam was poured into them and properly pressed on. The process would go on and on until the walls of the house reached 3 meters high. The roof was covered with the wood and ground; finally, it would be plastered. Inner and outer sides of the house were leveled and plastered. Such kinds of houses were

built up quickly and counted warmer than the other types of the houses (Yuferov, 1910). The Kazakhs living in Takhtakopir, Beruni, Tortkul and Kojeli had built the houses according to such methods. The architecture and design of their houses were very similar to the Uzbeks' (Shalekenov, 1966). The building of the houses made of molded raw bricks began in the 40-50s of the XXth century. The wealthier stratum of the society had used raw bricks of 30x30cm size for their house construction. Raw bricks of 35x40 cm size were usually made of the loam molded in special wooden forms.

Very old types of dwellings of the Kazakhs in Uzbekistan were zhertole or mud huts, and a shack or hovel. Of course, poor population had lived in such dwellings. Those dwellings had also played a significant role in the life of the Kazakhs in Kara-Kalpakstan. To make a mud hut, they dug the ground about 1-1,5 meter deep in quadrangular shape. They put a stove in the middle of it. Such kinds of stoves had been kept as the temporary housing (huts, shacks). Mud huts and hovels were regarded as permanent accommodation of the indigenous people (Argynbaev H.A. Historical and cultural communication..., 2007). As A.N. Glukhov described, such types of accommodations had belonged to small families of Central Asia who engaged in seasonal activities (Gluhov, 1972:101). The residents of Uzbekistan had lived in the same dwellings whose walls were of 60-70 cm thick. They built up their shacks under the method of pakhsa using loam, thatch and cane.

The population in the areas of the Shyrshyq and Syr had built and lived in thatched dwellings, because those areas were rich in those plants. Such dwellings were called 'shom' in Karakalpakstan. In accordance with this, U.K. Shalekenov wrote: 'The people in Moinaq had used thatch (shom) for construction purposes. 2-2.5 meter high thatch was fastened to wooden frames. To build up the walls of it, approximately 25-30 cm part of the thatch should be dug in and horizontally bound. Then its inner and outer parts were plastered with clay mortar (Shalekenov, 1966: 222). In Central Asia, such kind of thatched dwellings had been mainly used for the economic needs of the Kazakhs (Tatimov, 1993).

The people had had a very convenient but strange method of heating the house. In one of the rooms they made a large hole of 30-40 cm deep, filled it with hot coals and covered with a table. Then they sat around the table and got warmed up. This kind of method had come from the settled Uzbek population. But it is not used now.

The most widespread type of dwelling among the Kazakhs in Uzbekistan is an 'aivan' (open verandah) built up of brick walls. In the past aivans had facades into the courtyard and windowless walls faced the street and adjoined to the house. Nowadays they are built separately in the yard (Argynbaev, 2007: 139). Bolohonas (superstructure) were built on the roof of the house and served as a sitting-room, but now they are used as a storehouse. In the yard under the trees, the Kazakhs in Uzbekistan also have the supa a square platform made of clay where the family gathers for its meals and the evening tea. Thus, the main dwellings of the Kazakhs in Uzbekistan were different houses and verandahs. Most of the dwellings had no front entrances. If somebody wanted to enter the house it was necessary to pass through a gate which led into an outer courtyard. Since the 30s of the XXth century, the elements of such house constructions have already become a part of today's Kazakhs in Uzbekistan.

Types of moveable dwellings/yurts

Until the middle of the XIX-XXth centuries, the yurts were the main dwellings of the Kazakhs who lived in the volosts of Zhausogym, Altyn, Irizhar and Maidantal volosts of Tashkent uyezd. They were usually built next to the houses. It was draughty in them in summer. M.S. Andreev wrote about his ethnographic trip to Samarkand oblast made in 1921: 'The Kazakhs of Zhyzak, Samarkand and Khattakorgan uyezds had preferred the yurts to mud huts, but only rich families could afford them' (Andreev, 1924:124). The yurts were divided into two types, 'black' and 'white'. The latter was particularly owned by the wealthy Kazakhs.

Some Uzbeks and Kipshaks had covered black yurts with white cloths. However, 1-2 years later the cloths got used up. That's why it was much better to use yurts made of white felt.

The yurts of the population of Central Asian countries and Turkic speaking countries had some resemblances to each other. The structure of the yurts, the methods of building them, names of their components and some other elements were similar. Such similarities in the cultures of Central Asian countries and Kazakhstan's peoples show that they have something in common with their ethno-genetic origin. However, each of them has preserved own national peculiarities in housing, clothes and food culture. For example the yurts the Kazakhs had used were a bit different from the yurts of other peoples of Central Asia. They had had more sophisticated wooden parts of the yurts such as shanyrak (upper part of a yurt), kerege (frames which stand on the ground and fasten to uyk) and uyk (special curved

sticks on which shanyrak holds). Since they were very portable, convenient and flexible, the people could use them until the recent times. Both the Kazakhs living in Uzbekistan and Uzbeks used yellow willow to make wooden components (kerege, uyk, shanyrak and door) of the yurts. The Kazakhs painted those components in ochre and red, while the Uzbeks didn't (Makovetsky, 1893). They got red paints mixing the blood of slaughtered sheep and its squeeze lever (Argynbaev, Zakharov, 1961). The number of the uyk of the ancient semi-nomadic Uzbeks reached about 70 pieces (Culture and life of Kazakh..., 1967), while the Kazakhs used 200 uyks to build up 12 foot diameter white yurts (Karmysheva, 1954). Both the Kazakhs and Uzbeks had used 'boira' (made of sandy reed) to prevent their furniture from getting damaged. They were very comfortable in summer when it was windy (Karmysheva, 1954). The roof of the yurts were usually covered with uzik (felt covering the roof of the yurt) and tundik (tetragonal felt closing the upper opening of the yurt), and the yurt was wrapped with boira.

The people in Khorezm oasis had used 4 types of yurts: karakalpak, kazakh, turkmen and uzbek. Though they were similar in structure, they varied concerning some elements. Like the Karakalpak people, the Kazakhs residing on the banks of the Amudarya had predominantly used sandy reeds in making yurts. They protected them from sunlight and heat

Features of national clothes

In general, national clothes of any people are associated with their lifestyle and mainly depend on the climate of the country. The style of the clothes of the Kazakhs and peoples of other Central Asian countries had undergone considerable changes in their historical development. The Kazakhs in Uzbekistan and Turkmenistan try to get dressed in accordance with their age. Traditional elements in today's clothes are found in the clothes of 70-80 year-old people. For example, men are still wearing shirts with steadfast collar and 2-3 buttons. Besides, in the beginning of the XXth century, there were dresses with folded collar and open chest with laces or designed with a pattern either buttoned. The Kazakh men had mainly worn steadfast collar shirts, while the women preferred maxi dresses with open chest and long sleeves. They were similar to Uzbek kuinak-yaktak dresses (Shaniyazov, 1972). Those dresses were so popular in the regions of Zerafshan and Fergana, and had been long kept by the Uzbek mullahs of Tashkent oblast until the middle of the XIXth century. Yaktak with a steadfast triangular

collar was worn untucked. The shirts of the Kazakhs had buttons, while the shirts of the Uzbeks had laces. That was the only difference between them (Shaniyazov, 1972). Such maxi shirts with long sleeves and folded collar were worn by the Kazakhs in Amudarya region. In Zerafshan, the Kipshak and Uzbeks called steadfast collar shirts 'Kazakh shirt', while the Amudarya Kazakhs called it 'Tatar-collar shirts' (Shalekenov, 1966: 201).

The Uzbeks wore blue-colored clothes, while the Kurama wore green-colored clothes on mournings (Sukharev, 1982). Like this, the Kazakhs in the upper part of Shyrshyq and in the areas of Pskent and Boke had worn blue kerchiefs on the day of mourning. But the dress made of silk wasn't considered a mourning dress, because silk was regarded as 'sacred' fabric and never worn on naked body. Young women and girls of Orta juz had preferred pleated waist, double-hem dresses, while middle-aged women, until the 20-30s of the last century, had worn dresses with steadfast collar, long sleeves and wide hem. That very model was very common for both nations. However, the dress of Uzbek women was longer and of different shape on chest. The dress of the girls was mainly designed with a pattern, and either laced or buttoned (Abdullayev, Hasanov, 1978).

Until the end of the XIXth century, folded collar and pleated waist dresses were popular, but at the beginning of the XXth century, under the influence of the European style, chest pleated dresses and Uzbek-style dresses became fashionable.

Kazakh national clothes reflected ancient traditions of Kazakhs and their national experience of employment. In addition, it was possible to determine the social status of a person by a traditional costume. Kazakh people used traditional materials for the manufacture of clothing. In Central Asia, men's national clothes consisted of a shirt, wide trousers and outerwear. Important details of the costume were the leather and fabric belts. Spacious long robe – shapan was one of the main items of clothing. Shapan was sewn from both thin and thick fabrics of different colors, but one-color and dark colors were more popular. It was made of wool or cotton in cold weather. Unlike everyday shapan, smart shapan was made of velvet, adorned with gold embroidery. This gown was a mandatory part of the wardrobe of rich Kazakhs. One of the wide spread kamzol (jacket) was nymsha. Nymsha made of sheepskin has been worn until now. It can be long or short, warm and light.

Under the influence of the local population, Kazakh people in Amudarya region had worn a bit different clothes. For instance, imitating the

urban Uzbeks, rich Kazakhs wore turban, bukhar and khiua shapan. In the 70s of the XIXth century, A.P.Khoroshkhin wrote about such changes in the life of the Kazakhs: 'The traditions, customs and languages of the Kyzylkum Kazakhs are the same, but there are some differences in the way they get dressed. For example, those who live close to Khiya wear Turkmen headdress, while the Kazakhs neighboring the Uzbeks wear turbans' (Horoshhin, 1876.). Shapan was a wide spread clothing of the Kazakhs. L.F.Kostenko commented on it: 'Kazakh people wore clothes made of silk or cotton; rich people wore long shapans made of velvet and wide trousers. Rich people wore shapan on the shirts, while the poor wore it on naked body' (Kostenko, 188: 338). The daily clothes of the Kazakhs in Uzbekistan and Kara-kalpakstan were light cotton shapans. Kazakhs of Tashkent uyezd wore blue-colored shapans, while Karakalpakstan's Kazakhs wore brown shapans. Light shapans were covered with velvet and sewn lining inside. They were usually worn in summer, while cotton shapans were worn in cold seasons (Fedorov, 1853: 53).

Apart from these clothes, they also had worn the clothes made of different animals' skins and wool. They always valued animals' skins and fur. They sewed fur coats (tons) of skins and fur coats (shashes) of fur-bearing animals' fur. Overcoats were made of skins and fur of either wild or domesticated animals. Accordingly, the clothes were called: zhanat ton – a fur coat made of raccoon fur, kara tulki ton – a fur coat made of silver fox fur, kamshat borik – a fur-cap made of beaver, bota ton – a fur coat made of young camel skin, zhargak ton – a fur coat made of colt skin, etc. They were designed with national ornaments, decorated with coral beads, covered with gold and precious stones or adorned with gold embroidery. But only rich people could afford such clothes. In Uzbekistan 'ton' (outer wear) was usually made of sheep's kin. Its front, hem and edges of the sleeves were decorated with national ornaments and velvet. Today 'ishik' (fur coats) are rarely met in Uzbekistan. Ton was made of dyed skins of wolf and sheep. To dye them, the people used the paint of pomegranate peel and got yellow color (New archeological and ethnographical..., 1961: 106).

In winter, the people wore sheepskin or wolf-skin ton. Female population had also worn shapans, jersey and ishik. They were covered with expensive cloths. Such clothes had been used until the 50s of the XXth century. Women's outerwear clothes were quilted and of rich tones. (Vamberi, 1868: 273).

Like the Uzbeks, Kazakhs had also 2-3 meter long coarse calico belts around their waist. Middle-

aged people used kerchiefs instead of belts. Rich people had used silver belts.

As for the head wear of the Kazakhs was concerned, they mainly had worn tyubetyka, borik (a cap with ear-flaps), malakai (also a cap) and caps made of white felt. However, they predominantly had used the caps with ear-flaps covered with different fabrics and winter caps such as tymak (cuff) and malakai made of animal skin (Kostenko, 1880: 123).

In general, middle-aged men and young men had worn a dome shaped borik made of different fabrics. Its domelike top was shaped separately and sewn to borik. Lower part of borik was covered with skin of animals such as musk-rat or marten, and accordingly, they were called 'musquash' borik or 'marten borik'. The Kazakhs in Karakalpakstan had used skins of astrakhan sheep, foxes and musk-rats to sew borik, and poor people had worn sheepskin warm hats. Tuybeteyka served as a everyday headwear of Uzbekistani Kazakhs. It was also a dome shaped cap seamed in the back. Besides, the people also used triangle top tyubetyka. In the 40-50s of the XXth century, it was fashionable to wear kerchiefs on tyubetyka. Old people preferred to wear turban on tuybeteyka. As for the Kazakhs, turban was worn only by old people or mullah; however, it was popular among middle-aged and even young Uzbek men. A newly married young Uzbek man used to wear a turban during the first month of his marriage (Shaniyazov, 1972: 258).

In the second half of the XIXth century, Kazakhs in Central Asia had worn usual shoes. More fashionable shoes that the Kazakhs in Uzbekistan had worn were 'saptama etik' (high boots with felt socks). They were generally tighter around the leg shaft and ankle than at the top with turned-up toes and heels. Such shoes were made of skins of animals such as ox and horse. Apart from them, there were shoes made of wood and of goat skins, and rubber overshoes for dairy workers (Kostenko, 1880: 338). The shoes made of leather were also popular at that time. They were usually made of head skin of cattle or camel's neck skin (Traditional clothes of the peoples..., 1989: 42). Not only Kazakhs but also kipshaks of Zerafshan had worn leather boots with wide turned-up toes which were dyed to brown or blue colors. Kazakh people called it 'kebis' (Asian shoes). Nogai people wore red leather high shoes. Kazakh and Uzbek people had worn the same shoes, but they called them differently. For example, 'saptama etik' of Kazakh people was called 'mukki' by Uzbeks, though they used the same materials and method to make them. Daily shoes of the women were leather 'masi' (shoes) and kebis. As time

had passed, they began to use rubber shoes. As for young girls, they had worn high-heeled shoes. Rich women wore leather shoes and kebis decorated with patterns and silver ornaments (Zakharov, Khodjaeva 1964: 272). Nowadays, they wear more trendy shoes; however, old people still prefer kebis-galosh to manufactured foot wear.

Characteristics of food culture

Until the beginning of the XXth century, dairy products and meat products had prevailed in the Kazakh cuisine. However, with the development of agricultural sectors in some regions and cities, people began to consume more vegetables and fruits. Since the middle of the XXth century, under the influence of Uzbek and Tajik population, considerable changes took place in Kazakh cuisine. As a result of it, some traditional foods of Uzbek became a part of Kazakh cuisine. In connection with this, L.P. Potapov wrote: '... there were few flour products in the cuisine of nomadic Kazakh people, but then they used various types of dairy and meat products (Potapov, 1949: 79).

Since the beginning of the XXth century, Kazakh people had tried to cook different grain foods; thus, they used wheat flour, millet flour, maize flour and sometimes barley flour for cooking. It was poor people who mainly used grain foods for cooking. They baked various kinds of bread such as 'katyrma', 'patir', 'taba', 'tandyr', 'zhukpa nan' and bauyrsak (Zilina, 1966: 72). To bake katyrma, dough was kneaded and rolled round. Then it was baked in kazan (cauldron). It was usually round and thin. Taba nan was thicker than katyrma and baked in special cast-iron pans, while tandyr nan was baked in special tandyr stove. Tandyr was the main stove of the people in summer kitchen. It was installed in the yard under the shed and had a narrowed mouth of cylinder form. Tandyr was hand-made by the handicraft method. Clay, water, sand, sheep or camel wool and skilful hands of a master were the simple secret of making the wonder-stove. First, the master should knead some clay mixing it with some dumps of a goat or horse and let it settle for three days. Only after that, clay stove forming started. Sun heat was very important as tandyr was dried out for a week in the sun without burning. Tandyr nan was baked by means of the heat going from the hot stove walls and came out not roasted, stewed or boiled. It had no fat surplus and preserved all natural juices at the same time. Before using the stove people burned dry brushwood, small firewood or cotton stems. The firewood was added and the flame was kept until the inner side would be red-hot. Nowadays tandyr nan is still in great demand. As it was not traditional, Orta

juz Kazakhs preferred taba nan to tandyr nan. Apart from them, kattama and zhukpa nan were largely baked for special occasions and family parties. Like dough for beshbarmak (Kazakh meat noodles), kattama dough was rolled round, re-kneaded and greased with oil on both sides, then baked in boiling fat (Shaniyazov, 1972: 274).

One of the popular dishes of the Kazakhs in Uzbekistan is naryn. It is pasta dish made with fresh hand-rolled noodles and horse meat. Naryn can be served as a cold pasta dish or as a hot noodle soup. Homemade pasta is rolled very thinly and cut into strips 1–2 mm in width and 50–70 mm in length. It is also prepared like dough for beshbarmak, but it is greased to prevent its gluing together. The noodles are cooked in plain boiling water or often in a broth of horse meat. Horse meat is then shredded into the pasta and naryn is served on a lagan decorated with slices of horse meat sausage (kazy). Like dograma, ‘nan salma’ was also one of the frequent cooked dishes of the Kazakhs. After being boiled the pasta would be covered with fried meat and onions. Kazakhs of Orta juz called it ‘nan salma’, while Uzbeks and Uly juz Kazakhs called ‘shylpyldak’. It was named ‘mai kulshe’ by Zarafshan population. Besides, there were dishes such as samsa, orama and hanum which stuffed with ground meat and carrots, topped with a pepper sauce.

Kyzylkum Kazakhs used to cook ‘kara bylamyk’ (black mash). It was a mixture of flour and tail-fat. As I. Falk wrote: ‘... ‘kuyrmash’ is made of wheat and fat (it might be oat flour – K.B.K.), the people rarely consume fish and animals (Falk, 199: 132). Wheat, millet and rice soups are of great significance in the life of Central Asian Kazakhs until now. They are good to slake thirst. Ground millet mixed with hot milk is called ‘sut bortpe’. Millet mixed with homemade butter and pressed is called ‘zhanshyma tary’. Oat flour is not popular today. However, one can find different kinds of oat flour and homemade butter, cottage cheese, shubat (camel’s milk) and curds on dastarkhan of the Kazakhs in Turkmenistan.

Kazakhs in Uzbekistan had widely used solid soup called ‘atala kozhe’. It was made of flour added to meat bullion or water. This type of dish was also cooked by Uzbek people. Atala was usually made of wheat or maize flour. Kazakh people ate it with airan (kefir), while the Uzbeks added some fried onions to it (Zilina, 1966: 10). Kazakhs in Karakalpakstan had prepared mash using some meat products and millet. One more delicious food they had frequently used was ‘tary sok’ (mixture of millet, homemade butter and sugar).

Moreover, beans were also used in Kazakh cuisine. People prepared mash dishes such as ‘mastava’, ‘mashava’ and ‘mash’. ‘Mash kurish’ is a thickened soup made of meat, mash and rice, and thinner soup made of the same ingredients including peas is called ‘mashava’, while mastava is prepared thinner and added some airan.

Since the 50–60s of the XXth century, plov had become a main dish cooked for special occasions. A.K. Ganes wrote about the fact that the Kazakhs had cooked plov without carrots early in the XIXth century (Gaines, 1897: 99). Plov prepared for big parties contained a good deal of mutton as well as meat of other cattle, because mutton was supposed to divide into pieces.

As I. Falk supposed, the main dish of Kazakh people was mutton. As a rule, mutton was used for everyday cooking, while kazy and zhaya (horse flesh) were served to honored guests. Large intestine of the horse was cut off, properly salted and kept. It was cooled and served separately from the main dish (Falk, 1999: 132).

In his work A.I. Shahnazarov mentioned that Kazakh people had practiced the tradition of sogym (slaughtering cattle for winter); sogym was divided between some families. Until the middle of the XXth century, Kazakh people slaughtered the cattle, salted its meat and smoked it over the stove or hang it up in the cool room of the house (Shahnazarov, 1908: 326). One more tradition of the Kazakhs was parting the meat before serving to guests. They were arranged in the following order: thigh bone, shinbone, large shinbone and radial bone. The guests were also served to a sheep’s head along with the pastern, shins and entrails. Similar procedure of serving the meat is also practiced among Uzbek people.

All dishes prepared from dairy products were usually boiled. It was typical to all Kazakhs. In accordance with this, F.A. Fielstrup wrote in his work: ‘The nomads of Asian steppes who engaged in animal husbandry differed from the Europeans in drinking only boiled milk (Fielstrup, 1930: 264). The milk of cow, sheep and goat was mixed up and boiled. When it cooled down, it was added some airan to get katyk (thick soured milk). Homemade butter was taken from katyk. For this, katyk was shaken up in a special cask made of mulberry. It would be shaken up until the butter would come out on the top of it. There are two types of airan: one is made by adding some water and salt into katyk, the other is a butterless katyk. Kazakh people and Uzbeks had the same methods of making airan and the same names for them. As soon as airan is boiled

up, it will be poured into a special sack and kept until it gets thickened. The remaining substance is called *suzbe* (cotton cheese). Curds are made of *suzbe*. One of the dairy foods of Kazakhs was *irimshik*. It was made of sour milk boiled in cauldron. In some parts of the region, particularly, in Kazakhstan and Altai, the people had two types of *irimshik*, white and reddish. White *irimshik* is a mixture of boiling milk and *airan* (boiling time is about 15-20 minutes); getting reddish *irimshik* needs the same ingredients taking more time to boil (4-5 hours). They were stored in a vessel made of sheep's belly (Fielstrup, 1930: 177).

Kymyz is one of the favorite drinks of the semi nomadic Kazakhs of Uzbekistan. To get *kymyz*, they poured *saumal* (horse's fresh milk) into *torsyk* (a leather vessel) adding some ferment. During the next 24 hours, they kept shaking it with a special stick until it got ready.

In the end of the XXth century, *naiman*, who resided in the villages of *Kyzyl tu* and *Azadbash* of *Bostandyk* district of *Tashkent* oblast as well as *Kybrai* and *Angren* districts, had used this drink. As A. Divayev wrote: 'At the end of the XIXth century, Kazakhs in Turkistan region mixed camel milk with cow milk and got a drink similar to *kymyz*' (Divayev, 1998:26).

When their dairy cows gave birth, Kazakhs of Central Asia had a tradition of inviting old people for *uyz kozhe* (soup made of cow colostrum); they prayed to Allah and thanked him for giving them all; this tradition is still kept in many areas. Generally, until the end of the XIXth century and 30s of the

XXth century, despite the preservation of own traditional clothing, food, housing and settlements, the Kazakhs to some extent had been subject to local influence. For example, the house they had built just slightly differed from the houses of the local population. Moreover, location of the houses, construction of the yards, having gardens, furniture and niches and etc. were the result of the people's cultural interaction.

Conclusion

Exploring the material culture of the Kazakhs of Uzbekistan, we conclude that at the end of the XIX and early XX centuries national traditional cultures were preserved in settlements, dwellings, clothing and food, but also traditional elements of local populations were found. For example, in straw dwellings it was very similar to Uzbek. As well as the face of the house, they looked outside, there were gardens in all the houses, as they were distributed in Uzbek families, furniture in the rooms was put up like in local ones. From the middle of the twentieth century, the Kazakhs of Uzbekistan multiplied balconies. In clothes, especially in light outerwear (*chapans*) for men, the place of the buttons was tied with a white belt material, there were long shirts blooming on top of the trousers, and Uzbek caps (*tubeteika*) wore a lot of clothes. And women mostly dressed in a dress with Uzbek silk patterns, shawls were also tied up like local peoples. In the food place the meat was consumed a lot mainly vegetables and greens. Food from bread was prepared like Uzbeks in a *tandyr* oven.

References

- Abdullayev T.A., Hasanov S.A. (1978). *Odejda Uzbekov XIX nashalo XX v. [Clothing of the Uzbeks of early XIX – XX centuries]*. Tashkent: Fan.
- Andreev M.S. (1924). *Nekotorye rezultaty etnograficheskoi ekspeditsii v Samarkandskuyu oblast v 1921 g. [Some results of ethnographic expedition in Samarkand region in 1921]*. Tashkent.
- Argynbaeva H., Zakharov I.V. (1961). *Ontustik Kazakhstan oblysynda uymdastyrylgan etnografyialyk ekspeditsiya. [Ethnographic expedition organized by the South Kazakhstan region. New archeological and ethnographical materials of Kazakhstan]*. Almaty.
- CGA of the RU, F. 383. Op.166 D.103.
- CGA of the RU, F. 383. Op.706 D.104.
- Divayev A.A. (1889). *Neskolko slov o kirgizskom hozyiastve. [Few words about the Kyrgyz economy]*. Type of Russian Turkestan. T.I. Tashkent.
- Fielstrup F.A. (1930). *Moloshnye produkty turkov-kochevnikov. [Dairy products of Turkish nomads]*. Materials commission research expeditions. Leningrad.
- Falk I. (1999). *Opisanie vseh natsionalnostei Rossii [A description of all the nationalities of Russia]*. Almaty: Gylym.
- Fedorov K.M. (1853). *Zakaspiskaya oblast [Trans-Caspian region]*. Ashxabad: Pervaya tipografiya.
- Gaines A.K. (1874). *Step i kochevniki. [Step and nomads]*. Essays of Turkestans. St. Petersburg: Type of M.M. Stasyulevich.
- Zhilina A.I. (1989). *Uzbeki v Yuzhnom Kazakhstane. [Uzbeks in southern Kazakhstan]*. Ethno-cultural processes in the national mixed environment. Moskva.

- Horoshhin A.P. (1876). Sbornik statei. kasayushikhsyiya Turkestanskogo kraya. [Collection of articles relating to Turkestan region]. St. Petersburg: Type of Transhel.
- Karmysheva B.K. (1954). *Uzbeki-lokaisy Yuzhnogo Tadjikistana*. [Uzbeks of southern Tajikistan]. Proceedings of the Academy of Sciences. T.18. Stalinabad.
- Kostenko L.F. (1880). *Materiyaly dlyia Geografii i statistiki Rossii*. [Materials for Geography and Statistics of Russia]. T.1. St. Petersburg.
- Makovetsky L. (1893). *Yurta letnie zhilicha Kyrgyzs* [Yurt – summer homes of the Kyrgyzs]. Notes of the Western Siberian Department of RGS. Omsk.
- Materiyali perepiski naseleniya Uzbekskoi SSR. [Materials of Census of the Uzbek SSR in 1926]. (1926). Tashkent.
- Materiyali po obsleovanyu kochevogo i osedlogo tuzemnogo xozyaistvo i zemlepolzovaniya v Amudarinskom otdele Syrdarinskoi oblasti. [Materials of survey nomadic and sedentary indigenous and land management department]. (1915). Tashkent: Resettlement Management.
- Materiyaly Vserossiiskoi perepisi 1920 goda. (1923). [Proceedings of the National Census of 1920]. Tashkent: CSO of Turk Republic.
- Nazarbayev N.A. (2005). *Duniye zhuzi kazaktarynyn II kuryltayinda jasagan bayandama* [Report by the World Congress of Kazakhs in the world history of the Kazakhs]. Almaty: World Association of Kazakhs.
- Nazarbayev N. (1999). *Tarih tolkynynda* [The flow of history]. Almaty: Atamura.
- Nazarbayev N. (1996). *Pyiat let nezavisimosti*. [Five years of independence]. Almaty: Kazakhstan.
- Nazarevskiy O.R. (1964). *Geograficheskoe-etnicheskoe osobennosti selskogo rasseleniya v respublikah Sredney Azii i Yuzhnogo Kazakstana*. [Geographic and ethnic characteristics of rural settlement in the republics of Central Asia and South Kazakhstan]. Moskva: Nauka.
- Osobennosti oxoty u tuzemsev Turkestanskogo kraya (1891). [Features of the natives hunt in Turkestan region]. Nature and hunting.
- Potapov L.P. (1949). *Osobennosti materialnoi kulturi kazakhov, obuslovlennye kochevym obrazom zhini*. [Features of the material culture of the Kazakhs, due to nomadic way of life]. T.XII Collection of the Museum of Anthropology and Ethnography. Moscow-Leningrad.
- Palen K.K. (1910). *Pravovyi byt tuzemnogo naseleyia*. [The legal life of the native population]. Produced by imperial order Senatorial Hoffmeister Count St. Petersburg.
- Rudenko S.I. (1955). *Bashkirs* [Bashkirs]. Historical and ethnographic essays. Moscow-Leningrad.
- Sukharev O.A. (1982). *Istoriya Sredneazyatskogo kostyuma*. [History of Central Asian costume]. Moskva: Nauka.
- Traditsionnaya odejda narodov Srednei Azii i Kazakhstana. [Traditional clothes of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. (1989). Moskva: Nauka.
- Vamberi A. (1868). *Ocherki Srednei Azii*. [Essays on Central Asia]. Moskva: Type of A.I. Mamontov.
- Vostrov B.B. (1961). *K istorii razvitiya osedlogo zhiliche u kazakhov*. [To the history of the development of sedentary housing in the Kazakhs]. Proceedings of the Institute of Ethnography. T.17. Moskva.
- Yuferov V.I. (1910). *Khozyaystvennyy byt kirgizskogo, sartovskogo i russkogo naseleniya yugo-vostochnoy chasti Chimkentskogo uezda Syrdarinskoy oblasti*. [The economic life of the Kyrgyz, Russian and Sart population of the southeastern part of the Syrdaria county of Shymkent area]. Tashkent: Type of V.M. Ilyin.
- Shalekenov W.H. (1966). *Kazakhs lower reaches of the Amu Darya. On the history of relations between the peoples of Karakalpakstan in XVIII – XX centuries*. [Kazakhi nizov'yev Amu-Dar'i. K istorii vzaimootnosheniy narodov Karakalpakii v XVIII – XX vv.]. Tashkent: Fan.
- Shahnazarov A.I. (1908). *Sel'skoye khozyaystvo v Turkestanskom krae*. [Agriculture in Turkestan]. St. Petersburg.
- Shaniyazov K.K. (1972). *O traditsionnoy pishche Uzbekov*. [On the traditional food of Uzbeks]. Ethnic history of the Uzbek people. Tashkent: Fan.
- Zapiski imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshesrvo. (1874). [Notes of the Imperial Russian Geographical Society]. St.Petersburg: Academy of Sciences.
- Zholdasbayev S. (1996). *Jetisu tarikhy*. [History Zhetisu]. Almaty: Kazakh University.
- Zakharov I.V., Khodjaeva R.D. (1964). *Kazakhskaya natsional'naya odezhda XIX i nach XX vv*. [Kazakh national clothes of the XIXth and early XXth centuries]. Alma-Ata.

Nurtazina N.D.¹, Maidanali Z.²

¹doctor, professor, e-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

²Ph.D., Associate Professor, e-mail: zeremmm@mail.ru
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**PROCESSES OF DISINTEGRATION AND THE CRISIS
OF CIVILIZATION IN THE TURKIC WORLD
(16-th – 19-th centuries)**

Scantly explored problem of crisis and disintegration in the Turkic world of late medieval period is studied in the article. It is necessary to indicate the climatic, economic, geopolitical and other factors of the disintegration of cultural and civilizational space of the Turks to the new time. As a part of the Muslim East, the Turkic world of Eurasia lagged behind in civilization development compared the European countries. The characteristic features of Turkic history of late medieval period are the growth of internal military conflicts, frequent migrations, decline of the economy, increasing disintegration of the Turkic civilization system and isolation of previous connected ethnic communities. There was deep crisis and decline of Eurasian nomadism in a new era. It is determined that Russia and China pursued expansionist policies and supported ethnic separatism of Turkic peoples. Despite present attempts of some scholars to explain Russian colonialism through Frontier Thesis of F.Terner, the policy of Tsarism in the East had serious differences and was reactionary. So mass uprisings against tsarism broke out in the territory of Kazakhstan and other parts of Turkic Eurasia. The authors consider that at the same time the formation of separate ethnic groups and national languages in the late Turkic history partly reflected objective challenges and trends of Global history. In Kazakh historical memory one can see evidences in favor of common Turkic identity.

Key words: Turkic world, ethnic consciousness, civilization, crisis, «black death», the decline of the Silk Road, military and political potential of East and West, reduction of nomadism, geopolitical situation in Central Eurasia, consequences of the colonial expansion of Russia, common historical memory of Turkic peoples.

Нұртазина Н.Д.¹, Майданали З.²

¹доктор, профессор, e-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

²т.ғ.к., доцент, e-mail: zeremmm@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**Түркі әлеміндегі ыдырау мен өркениеттік дағдарыс үдерісі
(XVI-XIX ғғ.)**

Мақалада аз зерттелген түркі әлеміндегі кейінгі ортағасыр дәуірінен басталған дағдарыс пен ыдырау проблемасы қарастырылады. Түркілердің бірыңғай мәдени-өркениеттік кеңістігінің жаңа заманда ыдырауының себептері арасында табиғи-климаттық, экономикалық, геосаяси, т.б. бірқатар факторларды атау керек. Мұсылман әлемінің бір бөлігі ретінде түркі әлемі еуропалық елдермен салыстырғанда өркениеттік дамуында артта қала бастады. Кейінгі ортағасыр дәуіріндегі түркі әлемінде ішкі қақтығыстар мен миграциялардың жиілеуі, экономикалық дағдарыс, түркі өркениеттік жүйесінің ыдырауы мен бұдан бұрын өзара байланыста болып келген түркі халықтарының окшаулануы белгілері байқалады. Жаңа заманға қарай еуразиялық номадизм терең дағдарыс пен құлдылауды басынан кешіреді. Ресей мен Қытай экспансионистік саясат жүргізіп, әрі түркілер арасында этникалық бөлшектенуді қолдап отырғаны негізделеді. Кейбір ғалымдар тарапынан Ресей отаршылдығын Ф. Тернердің «фронтир» (шекара) теориясымен түсіндіруге тырысушылық болғанымен патша өкіметінің Шығыстағы саясаты түбегейлі өзгеше

және кертартпалық сипатта көрініс берді. Сондықтан Қазақстан және басқа түркі Еуразия аймақтарында патшалыққа қарсы үнемі халық көтерілістері болып отырды. Авторлар түркі әлемінде дербес этностар мен ұлттық тілдердің қалыптасуына бір жағынан дүниежүзілік объективтік сұраныстар мен үрдістердің көрсеткіші ретінде де қарайды. Қазақ халқының тарихи жадында ортақ түркі бірегейлігі туралы айғақтар табуға болады.

Түйін сөздер: түркі әлемі, этникалық сана-сезім, өркениет, дағдарыс, оба індеті, Ұлы Жібек жолының құлдырауы, Шығыс пен Батыстың әскери-саяси әлеуметі, номадизмнің әлсіреуі, Орталық Еуразиядағы геосаяси жағдай, Ресейдің отарлық экспансиясының салдары, түркі халықтарының ортақ тарихи жады.

Нуртазина Н.Д.¹, Майданали З.²

¹доктор, профессор, e-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

²к.и.н., доцент, e-mail: zeremmm@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы

Процессы дезинтеграции и цивилизационного кризиса в тюркском мире (XVI-XIX вв.)

В статье исследуется малоизученная проблема кризиса и дезинтеграции в тюркском мире позднесредневекового периода. Следует определить множество факторов дезинтеграции единого культурно-цивилизационного пространства тюрков к новому времени, как природно-климатический, экономический, геополитический и др. Как часть мусульманского Востока тюркский мир начал отставать в цивилизационном развитии в сравнении с европейскими странами. Характерными чертами позднесредневековой истории тюркского мира выступают рост внутренних конфликтов, частые миграции, упадок экономики, усиление распада тюркской цивилизационной системы и обособления ранее взаимосвязанных тюркских этносов. Наблюдается глубокий кризис и упадок евразийского номадизма в новое время. Определяется, что Россия и Китай проводили экспансионистскую политику и поддерживали этнический сепаратизм среди тюркских народов. Несмотря на попытки некоторых ученых объяснить русский колониализм при помощи теории фронта Ф.Тернера, политика царизма на Востоке имела существенные отличия и носила реакционный характер. Поэтому вспыхивали массовые восстания против царизма на территории Казахстана и других частях тюркской Евразии. Авторы считают, что вместе с тем формирование в тюркском мире отдельных этносов и национальных языков отчасти отражало объективные вызовы и тенденции глобальной истории. В исторической памяти казахов можно найти свидетельства в пользу общей тюркской идентичности.

Ключевые слова: тюркский мир, этническое самосознание, цивилизация, кризис, «черная смерть», упадок Великого Шелкового пути, военно-политический потенциал Востока и Запада, ослабление номадизма, геополитическая ситуация в Центральной Евразии, последствия колониальной экспансии России, общая историческая память тюркских народов.

Introduction

Neither the classical works of the Orientalists or Turkologists, nor the modern literature on the history of the Turkic peoples, gives sufficient attention to this crisis that shattered a single cultural and civilizational space stretching from Siberia and the Altai to the Black Sea. The crisis of disintegration in the Turkic world remains largely unstudied. The authors of scientific papers do not seek to analyze the factors and circumstances that led to the cultural assimilation of the Turks or their dependence on external civilizational forces such as Russia and China. So far, each of the Turkic republics has focused only on their own narrow, national history, with little attention given to global processes or the dynamics of global history.

In general, major works on the history and culture of the Turkic peoples are lacking. The focus of the literature is either the ancient and early medieval periods (i.e. that era in which the Turkic world retained a common cultural basis) or certain narrow phenomenon in the history of the early twentieth century, usually associated with the spread of Pan-Turkism or the activities of intellectuals. The general or common history of the Turkic world of the late XVI – XIX centuries is reflected only weakly and contradictorily in textbooks and joint research. What is needed is a broader, civilizational approach that will examine the origins of the fracture and crisis of Turkic civilization in Eurasia and of each of its constituent peoples, as well as their permanent struggle for cultural and political survival.

Methods of research

In the modern understanding, progress is not simply a linear process but one with cycles of organization and disorganization; it does not preclude temporary phases of regression or deterioration. The history of the Turkic world and the development of Turkic culture and civilization should be understood in view of this paradigm. Emerging from ancient processes of growth and self-development, Turkic civilization at this particular point in history, from the late Middle Ages on, was, in our view, beginning to decline and stagnate. The characteristic feature of its cultural history in this period is differentiation, fragmentation and the formation of local Turkic cultures and ethnic communities. Also in our vision, in the modern and contemporary period the Turkic world was an organic part of the Muslim East.

The main part

The realities of Eurasian and world history changed dramatically with the end of the medieval era and the beginning of the modern period in the XVI-XVIIth centuries. A landmark event was the collapse of the Golden Horde. «This was the last powerful imperial nomadic confederation and the last to shape Eurasian history as a whole... Despite the relative weakness of this passionate drive for Europe, its influence was felt in the East. The East at the beginning of the modern era was impacted by two forces – that of Europe, in the form of the first steps of colonial expansion, and that of the steppes, in the form of the ongoing movements and development of nomadic tribes. Europe's influence was manifested in active colonial penetration and the establishment of trade relations. Despite this, the traditional structure of the East had not undergone major changes. «From XV to the XIX century, there was a kind of inertia, in which traditional laws continued to operate...» (Artykbaev, 2006:141).

In fact, the global world-system had already shifted tangibly in favor of the primacy of the Western community of nations by the middle of the XV century, a result of its having taken the path of industrial development, and in the XVI-XVIII centuries, owing to the hegemonic growth of capitalism into a veritable global (Kradin, 2007:96). Economic decline in Central Asia was clearly manifested in connection with the most important event in world history – the eclipse of the Silk Road as merchants began to turn away from the ancient caravan route through Central Asia in favor of the cheaper and safer sea route to the East. This global

imbalance began in the Age of Discovery (XV). The young bourgeoisie of European countries gained access to the markets of Eastern countries owing to the brilliant discoveries of navigators and to technical innovations, above all modern firearms. «Due to global geo-economic changes the flow of goods from the European part of Eurasia to the Middle East intensified while the traditional land routes of the Silk Road and other trade routes weakened; the influx of new industrial and handicraft products and technologies to nomadic regions was reduced to a minimum» (The History of Kazakhstan, 2000: 110).

As we analyze the underlying factors of this unprecedented crisis, the isolation and marginalization of Turkic Central Asia, it is necessary to seriously consider such problems as natural and environmental factors (climate change in Eurasia), increased starvation, migration, and finally, the pandemic plague in Eurasia – the «black death», against which ancient man had little or no defense. The plague that swept across Europe and Asia in the middle of the XIV century (1346-1353) was devastating and had disastrous consequences, claiming the lives of tens of millions of people in different parts of the continent. The nidus of this terrible infection from China and Mongolia spread westward with the Mongolian armies and trade caravans. Modern science recognizes that the plague had a huge impact on world history, affecting economics, psychology, culture, and demography (Hays, 2005:47). Large cities and sedentary civilizations were severely impacted by the outbreaks of the disease; they had a less devastating effect on the nomads owing to their natural dispersion and mobility.

The consequences of the plague directly and seriously impacted the Golden Horde, in which the decline in population led to political instability, as well as technological and cultural retrogression; it also paralyzed international trade. The natural phenomenon of the plague set the stage for the subsequent crisis. In general, the decline of the Silk Road was the beginning of decline in Central Asia. Strife and conflict spread throughout previously unified Turkic states in the region, including the Golden Horde and the Empire of Amir Timur, in the XVI-XVII centuries.

A complex set of factors, both internal and external, gradually and negatively impacted consciousness, culture, education, religion, art, etc. The poor quality of the late medieval Muslim education system, for example, stood in sharp contrast to earlier Islamic madrassahs; their intellectual level dropped significantly, and bigotry,

intolerance of dissent, and a disregard for science and knowledge intensified in the mentality of the average Muslim.

It was not by chance that Western European or Russian travelers and experts were unable to travel in the open and often had to disguise themselves as persons of Muslim origin (e.g. the great Hungarian scientist and orientalist Armin Vambery and Chokan Valikhanov, a Kazakh scholar who served as an intelligence officer in the Imperial army) in Bukhara and Kashgar in the XVIII-XIX centuries, owing to the non-compliance of these states with diplomatic norms and international protocols, as well as to escalating religious fanaticism.

The civilizational and ideological history of Central Asia from the XVI century on is marked by the sharp split between and growing conflict among Sunnis and Shiites, the cause of which is mainly attributed to the policies of the Safavid shahs of Iran, who made the Shia faith their state religion (Barthold, 1971:173). The main rival of Shiite Iran under the «Qyzylbash» was the Ottoman sultanate, whose leasers were «orthodox Sunni.» This fact resulted in the even deeper isolation of Muslims in Central Asia. Sunni Turkestan and Shiite Iran formed a wall of religious estrangement, a sectarian barrier that halted the exchange of cultural values, ideas, and communication among spiritual and religious elites. In this way, the heart or center of Central Asia was also cut off from Afghanistan and India.

Islam lost its original spirit of dynamism and creativity as a result (Yikbal, 2002:143). Intellectual stagnation had a direct impact on the state of science, including the natural sciences and engineering, medicine, industry, etc. The Muslim East, including the Turkic world, began to lag behind the West and Russia in the types and quality of weapons and in military affairs (the Ottoman Empire and the Moghul Empire of Babur are exceptions to this). As for the Eurasian nomads, the nomadic Kazakhs, their military and political potential and global reach were inadequate in the XVI-XVIII centuries; they were unfamiliar with artillery and rifles were a rarity in the steppe.

It is clear that the crisis in the system of science, education and technology in the Turkic lands was directly related to the crisis in the main centers of the Islamic world (in places such as Cairo and Baghdad). If Central Asia in the pre-Mongol period developed together with the general Muslim Renaissance of the IX-XI centuries and produced luminaries such as Abunahr Muhammad Al Farabi, Aburayhan Biruni, Abu Ali Ibn Sina, Omar Khayyam, among others,

in the late Middle Ages and modern period there was a growing decline and deterioration in science and the fine arts. This phenomenon had not only a local cause and causal framework but was also rooted in broader civilizational forces, as the Turkic world had long been an integral part of a far broader Islamic heritage. Many aspects of the history of Turkic culture and civilization should be viewed in the context of a larger problem – the competition and struggle between East and West, between Islam and the communities of western Europe.

Noting the objective factors (in this case climatic, biological, demographic factors, etc.) limiting the development of Turkic culture and civilization as a whole in the modern period, we should not gloss over external political factors: the aggressive designs of the European powers, and the pernicious ideas of their young bourgeoisie, who in pursuit of profit drove their countries to conquer weaker areas of the East in the interest of global expansion.

For Turkic history, given that the majority of its ethnic groups were located in Eurasia, we must emphasize the devastating economic, political and cultural consequences of the colonial expansion of the Russian empire, and the policies of the Qing (China) imperium, under whose authority expansive areas of indigenous Turkic lands were seized in the XVIII and early XX centuries. From the end of the XV-XVI centuries, the growing strength of Moscow and its aggressive Eastern policies splintered the unity of the Golden Horde, paving the way for the capture of Kazan, Astrakhan, and Siberia, and allowing its military to penetrate Kazakh lands.

This was accompanied by a policy of «divide and rule.» Moscow sowed ethnic discord between peoples once united in the Turkic world. In the late Middle Ages there began to emerge from a single mass of Turkic tribes several, more discrete groupings: the Nogai Horde in the west and the Uzbek nomadic confederation in the central steppes of Eurasia. Parts of the Turkic Nogai were closely linked with the west, their nomadic incursions reaching up to the Dniester. Among the Kazakhs, the Nogai and Tatar intensified political divisions, fueled in part by objective socio-economic realities that Moscow consciously manipulated. At the beginning of the XVI century two powers competed in Kazan – the pro-Crimea and pro-Russian; as the Kazakh historian M. Tynyshbaev has written, «with such severe internal troubles it was not difficult for Ivan IV to take Kazan and finally attach it to Russia» (Tynishbaev, 1993:135). The same forces, those that were either pro-Moscow or pro-Crimea, competed in the Astrakhan Khanate.

As for the Nogai, the words Ismail Mirza uttered to his rival brother, Yusuf, are characteristic: «Your people go to trade in Bukhara. And my people go to Moscow» (Trepavlov, 2001:523). This struggle took on a violent character, and as a result, at the urging of Moscow, Ismail killed Ismail and unleashed a brutal massacre in his lands. A part of the Nogai fled to the Kazakh khan Haqq-Nazar. Throughout the XVII-XVIII centuries tribalism and fragmentation steadily grew within the ruling Juchid dynastic lines in Kazakhstan. It is sufficient to recall the adoption of Russian citizenship by the junior or little Zhuz, a historical moment in which the Russian Ambassador Alexander Tevkelev observed the warring of two factions in the Kazakh horde: that of Abulkhair Khan's fighting in favor of the Russian protectorate against a grouping of opposed sultans and elders. (Kazakhsko-Russkie otnoshenia v XVIII-XIX vekah 1964:57).

Under the Russian Empire, the Turkic peoples reached a level of material decline, cultural stagnation, and fragmentation in language, religion, and education that was unprecedented in scope. A number of small Turkic ethnic groups in the Siberia and Altai were completely and irreversibly assimilated both linguistically and ethnically or their lands depopulated. In addition to the economic plunder of their lands, the Yakut (Sakha), Khakass, and others endured profound spiritual and cultural oppression, manifested in enforced baptisms and the forced adoption of Russian personal names and surnames. Beyond this, the metropolis deliberately spread alcohol in these distant lands, a proven tactic in placating indigenous populations in various colonial lands. This was intended to demoralize and completely enfeeble the population in order to facilitate the liberation of territories rich in natural resources.

Of course, the integration of the Turks of the Volga-Ural region, Siberia, the Altai, Turkestan, the Caucasus, North Caucasus, and the Crimea to the growing multi-ethnic and multi-confessional Russian Empire should be treated as a complex and ambiguous historical process with diverse phases that unfolded in line with the global drama of centuries of interaction between East and West and the regularities of the global capitalist economic system. We also have to consider that for many centuries and millennia there was a natural and logical process of ethnic splintering, transformation, stages of ethnic disintegration and re-consolidation, and shifting ethnic markers and identities in these ethnic histories (Lurye, 1997). However, the negative impact of Tsarist rule on Turkic history

is undeniable and obvious, as is its deep ethnic and cultural fragmentation under Russian rule, the evidence of which is replete in the history of nearly every nation in the period of Russia's domination.

So, examining the growing political and cultural disintegration of a single Turco-Islamic space throughout the XVI-XVIII centuries, the state of the Golden Horde, with its center on the lower Volga, disintegrated in the space of 30-70 years in the XV century, this painful process due to its «fragmentation» into smaller Turkic states and khanates in Eurasia such as the Crimean Khanate, the Khanate of Kazan, the Astrakhan Khanate, the Siberian or Tyumen Khanate, the Kazakh Khanate (with links to the Ak Orda or the state of the «Uzbek» nomads), the Nogai Horde (Mangytsky Yurt), and others.

The tragedy of late medieval Turkic history began with the Russian conquest of Kazan, Astrakhan, Isker, the liquidation of indigenous state functions in these areas and the accompanying massacres, vandalism, looting, and forced conversions to Christianity. The entirety of the male population was slaughtered with the capture of Kazan, and the Russian tsar placed its women at the disposal of his soldiers. «The city presented a horrible sight: blazing fires, looted houses, streets littered with corpses, blood flows everywhere;» «the immoral slaughter of the residents of Kazan after its capture is one of the worst pages in Russian history» (Khudyakov, 1923/1996:644).

By the end of the XVI century, the entirety of the middle and lower Volga, and the territory of the former Siberian Khanate Kuchum had been brought under Russia dominion. At the beginning of the XVII century Russia ended the political significance of the Turkic Nogai, and was encroaching on the borders of the Kazakh Khanate (which had existed from the 70s of the XV century).

The withdrawal from the historical arena of the powerful Turkic state – the Empire of Amir Timur and his descendants, the Timurids, was the second most important factor after the collapse of the Golden Horde on the negative trajectory of Turkic Eurasian history. Processes of decay and disintegration, the weakening of local religious and political elites, prevailed throughout Turkic Eurasia with its disappearance. As a result, the passionate energy that had created the growth and prosperity of a single, cohesive Turkic civilization was dissipated in rivalries and bloody feuds; the remaining, fragmented Turkic political entities were unable to withstand the onslaught of their civilizational rivals.

If in the ancient and medieval era processes of decay were temporary and alternated with strong resurgences (following the decline of the Great Turkic khaganate the Karakhanids and Seljuks, after the crisis of pre-Mongol era, the emergence of the Kipchak Turkic state of the Golden Horde, etc.), in the period from the end of the XV to XIX century any hope for the restoration of Turkic unity was lost: the force of decay and isolation was compounded by the incredible momentum and aggressive approach of powerful neighboring empires, and by the sharp increase in the military and technical potential of the Christian and European West.

«Of all the ethnic and political formations the Juchids of the post-Golden Horde period outlasted all the states of the Kazakh sultans and the Crimean Khanate. The end of the dynastic power in the Crimea of the Girey came in 1783 with the incorporation of the Crimea into the Russian Empire. Russian acquisition of Kazakh lands, a process which began in the 30s of the XVIII century and that for various reasons was delayed for decades, ended only in the 60's of the XIX century.» (Tynishbaev M. 1993: p. 178). With Russia's geopolitical gains, the development of a new system of economic relations hit the Turkic peoples living at the frontier of civilization, on the border of major powers, and disputed territories particularly hard. This applies to the Nogai, the Crimeans, Kazakhs, Tatars, Bashkir, and Uighurs.

In the first quarter of the XVIII century an unprecedented geopolitical situation emerged in Central Asia. In the XVIII century the Kazakhs were the most numerous Turkic ethnic group in Eurasia with 2.3 million people and had the potential and the best chance to integrate into modern civilization. Instead, its people became embroiled in many centuries in the hellish cultural experiments of the Russian Empire, though the most extreme of their cruelty and cynicism were achieved only after the communist takeover.

The historical background of the Kazakh-Russian political conflict has been outlined by local scholars (in the chapter «The political situation in Kazakhstan in the first third of the XVIII century,» of the academic edition of the 'History of Kazakhstan from ancient times to the present day', vol.3) who sketch a «worsening socio-economic and political situation in the south-east of Russia and in the Central Asian countries due to shifts in world trade and communications with the continent in the Atlantic basin and the intensive military and political expansion of the Russian state into the south-east of Europe and Siberia, and that of the Qing Empire

into Central Asia. The incursion into Eurasia of these imperial systems of government into Eurasia unfolded against a background of the gradual loss of the cultural and historical contacts between the nomads and the East and West; there was a gradual displacement of nomadic peoples along trade routes, the reduction of nomadism in Eurasia, and the disruption of traditional, nomadic migration routes and movements. These geopolitical developments resulted in the intensification of conflicts between nomadic peoples for pasturages and easy access to markets in nearby territories. On this basis, a new round of military confrontation in the international sphere stretched over the first third of the XVIII century and engulfed all those lands south of the Volga region, Western Siberia, as well as adjacent regions of Central Asia» (Istoria Kazakstana, 2000:10).

In the textbook 'The History of Kazakhstan and Central Asia' its authors raise the point that the growth of the Russian Empire reflected the historical pattern of expansion and transformation of large centralized settled and agricultural states and empires through the development of peripheral areas inhabited by nomads and other mobile populations. It is noted that Russia brought to the indigenous inhabitants of Central Asia «the idea of a centralized state, to which the latter opposed traditional ethnic, cultural, and religious values. Firearms and regular armies confronted indigenous peoples across the whole of Eurasia, Africa and the Americas who fought back with bows, arrows, and at best with cavalry armed with piercing and slashing weapons against modern forms of warfare, strategy and tactics; guerrilla warfare opposed centralized management and rigidly organized communication and management structures...» (Istoria Kazakhstana i Tsentralnoi Azii, 2001:353).

There is a tendency to remove subjectivity and the human aspect from interpretations of history (the right to choose, the will and the mind of man, which is exactly what distinguishes a human story from a blind, indiscriminate natural process and that imbues it with moral sense), and with it the moral responsibility of nations and states to one another, which, incidentally, should increase in proportion to the natural «development» of humanity. At present Russian history is actively refashioning theories to make their colonial conquests fit more modern conceptions, in particular, the theory of the frontier. Kazakh professor G. Kokebaeva has noted the inconsistency of this theory with respect to the frontier of the Russian Empire (Kokebaeva, 2012). She concludes that the theory of «new land» and

promoting the «natural boundaries» of an empire contradict the idea of a state among the nations, and of developing colonized, territorial Russian lands; it is no surprise that a group of Siberian researchers engaged in a comparative study of the American and Russian frontiers believe that the Kazakh Khanate was not a real state, «Kazakh khans were in fact military commanders and leaders, not rulers of an actual state» (Kokebaeva, 2012:116).

Overall, it is probably advisable to interpret history as the sum of objective and subjective factors, to take a sensible approach to the laws of human evolution, viewing it as a complex, interconnected anthropological system, and to the moral responsibility of communities, without compromising the will of political elites and ideologues. In fact, if you go back to the idea a centralized state exports, advanced social organization, etc., then the people of the East, including the nomads of the steppes of Eurasia (in contrast to the American Indians or Eskimos of North Asia), often generated these ideas and models in their histories and implement them. To claim that Russia introduced the idea of statehood to the Turks in place of tribalism is to be dishonest. In the history of the Eurasian expanse space there were several such organized under the banners of the Turks and Mongols themselves.

As for tribalism, as is noted in the work of the well-known Western scholar of the nomads, A. Khazanov, one needs to distinguish between «primitive» and secondary (or political) tribalism; more complex nomadic political associations were latent, or inherent, in what he terms secondary, or «marginal» tribalism (Khazanov, 1984:151). Among the later Kazakh nomads tribalism was secondary; a tribe or *juz* was not so much an ethno-linguistic community but rather a mobile military-political entity that under favorable historical circumstances quickly integrated into a unified state system, which indicates a higher level of sociopolitical organization. Of course, the realities changed in the modern epoch, the Turkic peoples splintered and weakened and needed to reunite. Yet it must be remembered that this very disintegration was largely the result of years of subversive «work» by growing empires – Russia and China, who in various ways, both direct and indirect, undermined the foundations of the indigenous peoples' natural unity.

So-called «Muslim fanaticism» or the later «predatory» actions of the nomadic Kazakhs (or similarly of nomadic Uzbeks, Turkmens, etc.) that increased military conflicts in the region (including among new ethnic formations of Turkic peoples,

and between tribes, clans, etc.) were actually caused by external pressures. Thus, it is well known that without access to trade nomads resorted to desperate raids, the confiscation of goods, and to hostile demands for the opening of markets, etc.

Growth of conflicts in Central Asia in the XVII-XIX centuries was deeply and objectively rooted in the rise and encroachment of the Great Powers, which resulted in widespread impoverishment and forced mass migrations. The seizure of pasturages by Russian authorities inevitably led to conflicts and disputes with neighboring and related nations and peoples. The notorious «laziness» or «rudeness» of the nomads or Muslim communities, their lack of hygiene, etc., were not some eternal ethnic trait but resulted from centuries of poverty, migrations, and wars, and which any nation would exhibit if it were in a state of moral crisis or degeneration.

A striking example of the «historically acquired» hostility among Bashkirs and Kazakhs. The mutual and unremitting nature of their raiding in the modern period is a result of the expansionist policy of Russia and the skillful diplomacy of the Empire in pitting one small people against other. In fact, as the Kazakh historian and poet Shahkarim Kudaiberdi-uly pointed out, the Bashkir were among those ethnic groups most closely related to the Kazakhs, as indicated by their common Kipchak roots and shared ethnic characteristics (Qydayberdi-uly, 2007:192). The great powers Russia and China made great efforts to deepen conflict between the two major warring ethnic groups of Eurasia – the Kazakhs and Mongol Oirats – until it turned into a large-scale, protracted, and exhausting war of mutual destruction.

However, speaking of subjective, political factors, and of the responsibility ruling indigenous elites, we must recognize that local leaders as well as what might be termed the «nobility of the white bone,» those of the ruling elite who could trace their descent through Chingiz Khan, played in the support and growth of ethnic separatism and tribalism; during this period no charismatic leaders emerged from this milieu – rulers that might have had credibility and influence across the entirety of the Turkic world.

M. Tynyshbaev's statement is appropriate here: «the Khanates that emerged in XV century on the ruins of the Golden Horde was not an independent entity but a number of smaller formations depended on one another, each of which aimed to seize the territory of its neighbors, or worked toward the larger goal of reducing or even destroying the Saray Khanate so they might take its place (Tynishbaev,

1993:130). In other words, we see how local dynastic ruling elites participated in the destruction of the Turkish state and civilization.

As is known, the struggle of Amir Timur with Toktamysch and his allies was characterized by the slaughter of tens of thousands civilians and the destruction of the infrastructure and cities of the Golden Horde. In the later history of Kazakhstan, we see how the Kazakh «white bone» leaders (with the exception of Abylmansur, Kenesary and others) excelled in conformism; being concerned with personal ambitions, their outlook was confined to the boundaries of their Zhuz and immediate surroundings, and they were frequently willing to make concessions to the Russian Tsars, Oirat xuntaydzhi, and Manchu bogdyxan. With very few exceptions, the rulers of the Uzbek khanates (Bukhara, Khiva, and Kokand), were open in their goals of personal aggrandizement and ethnic and cultural separatism; they permitted and at times encouraged increased ethnic tensions with the Kazakhs, allowing burdensome taxes and predatory raids on the villages of the senior and little Kazakh zhuz, the Kyrgyz people, and others subject to these asian states in the XIX century.

The continuing violence between Uzbeks and Turkmens in Khiva, and between Uzbeks and Kyrgyz in Kokand was a result of increasing distrust rooted in linguistic differences between nomadic and settled Muslims (often termed Tajiks or Sarts by various nomadic communities) despite century's old ties and their common Sunni faith. The Uzbek Khanates lost their political independence in the end, becoming the subjects of the Russian empire (the Kokand Khanate was abolished by the tsarist government in the second half of the XIX century).

The modern and contemporary processes of ethnic segregation in the Turkic world unfortunately intensified, and the idea of a political, spiritual and cultural union lost its appeal and power. While some Turkic political leaders in Eurasia sought to unite the Kazakh ethnic group, or to form opportunistic alliances with Karakalpaks, Kyrgyz, Uzbeks and others at the end of the XVI-XVIII centuries, the centrifugal forces and forces of decline exceeded the power of their will. Of course, as has been said, none of this happened without the substantial influence of external forces (Russia, China, England, etc.) interested in disintegration and destabilization in Central Asia.

Only later, in the late XIX and early XX twentieth century did a new Turkic intellectual elite of educators and educated Jadid reformers achieve considerable success and radical change in altering

the mass consciousness of the Turkic peoples of Central Asia, the Volga-Ural region, the Crimea, the Caucasus, and Asia Minor in the direction of unity, cohesion and ethnic solidarity.

During the XVII-XIX centuries, Russia increasingly expanded its protectorate, moving deeper into the Kazakh steppe through the construction of forts and military lines. «Russian colonial authorities sought every possible means, from military conquest to the bribery of the steppe ruling elite by gifts, salaries and even direct blackmail, to win the consent of the Kazakhs to build Cossack villages, fortresses and fortifications» (The History of Kazakhstan, 2000:73). More than 40 million hectares of Kazakh land had been forcibly seized by the Russian state by the beginning of the twentieth century. The Turkic peoples of Eurasia lost the final remnants of their independence, becoming part of a vast empire foreign to them in blood and spirit.

A vast and chaotic dispersal of the nomads and the forced displacement of traditional nomadic pasture routes occurred again in the late XIX and early XX centuries on the territory of present-day Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Turkmenistan. This caused a series of national liberation uprisings that the Russian Empire brutally suppressed, a suppression complemented by tsarist punitive actions, indemnities and heavy taxes. The masses of indigenous Turkic peoples were forcibly pushed beyond their ethnic borders, their historical homeland, becoming wanderers in a strange land.

The late Middle Ages were characterized by the formation of new, independent Turkic peoples: the Uzbeks, Kazakhs, Tatars, Bashkir, Kyrgyz, Turkmen and others. Along with the crisis and loss of Turkic identity and its increased fragmentation into disparate folk dialects and languages, there also occurred the formation of distinct ethnicities among Turkic peoples and an intense internal consolidation, creating the preconditions for the creation and codification of national literary languages and traditions. In some contexts, taking into account the different phases of world history, it is necessary to recognize the formation of national languages as historically progressive and necessary – this was true in the case of Kazakh, Tatar, Bashkir, Uzbek, and modern Turkish (as opposed to artificial Turkish-Ottoman), and others (Zya Gokalp, 2000:75).

This was particularly important in light of the dominance of the Arabic-Persian linguistic and religious consciousness that marked the Middle Ages. The artificiality of the literary language *Turki* also became obvious, versions of which had

performed an important integrating function but that had become outmoded and were unsuited to meeting the historical tasks of the modern era. In general, the processes of ethnic differentiation and the formation of local centers of Turkic culture expressed the objective-historical patterns and imperatives of the modern era, in which the principles of a new world order prevailed, one based on nation-states, national cultures, and secularism (Gellner, Ernst, 1991).

However, it would be wrong to believe that independent Turkic peoples quickly forgot their common origins, language, cultural heritage, etc. In fact, this issue requires comprehensive study. Facts, both direct and indirect, need to be gathered to illuminate how separate Turkic peoples maintained a common historical memory, what motivated or worked against their unity, in what manner they mourned their former glory, freedom, and ancestral heritage, the relationship of poets and thinkers related in origin and language, as well as understanding the reasons for the decline and separation of Turkic peoples. In addition, historians need to more closely examine the mutual assistance and cooperation among Turkic peoples who for many centuries experienced similar national and religious oppression.

In the folklore of the Nogai and Kazakhs, poets mourned their rupture and separation from a once ethnically and linguistically unified Golden Horde, which splintered after the death of the defeated Ormambet (Ulug Muhammed). According to V. Trepavlov, after the collapse of the Golden Horde, memory preserved an ideal of unity among scattered peoples and cultivated nostalgia for it, preserving traces of a spiritual heritage long after its collapse and dispersal (Trepavlov, 2011:9).

The Turkic peoples of Central Asia have repeatedly acted in concert against colonialists in mass armed rebellions. The highly educated Tatars, forced to settle in cities and villages among Uzbeks, Kazakhs, Turkmen, Kyrgyz, and sharing their fate, are highly respected. Kazakh nomads provided those Tatars who escaped from the imperial authorities and the threat of baptism ages all the assistance required to become part of their communities. In turn, these immigrants and their descendants have honorably served in the field of Islamic education. Several such facts can be noted in the history of Kazakhstan. For example, the village elder and Abay's father, Kunanbai-Hajji was friends with the native born but assimilated elder of the Tatar community, Ishaq Nogai; the son of Abay, Abdrakhman, married a girl of this family. The first teacher of the great

Abay – the village Mullah Gabithan Gabdynazaruly was highly respected among Kazakhs, even though his origins were Tartar (Abay. Encyclopedia, 1995:190).

Thus, there is reason to believe that despite artificial barriers and the policy of «divide and rule», the Turkic peoples sought to maintain economic, trade and cultural ties, and to preserve the consciousness of their historical community, in which language played a significant role. In addition, Islam was an important integrating factor, acting as a guardian of ethnic and cultural identity in the specific historical conditions of Central Asia.

Conclusion

At the XVI-XX centuries the Turkic world as an organic part of the East experienced and continues to experience a civilizational crisis, manifested in efforts to keep up with European nations in science, technology, and education; it is also evidenced in its increasing fragmentation, religious controversies, and the growing conflict and disunity among its varied ethnic formations and states. The characteristic feature of Turkic history of this period is differentiation, fragmentation and the formation of local Turkic cultures and ethnic communities.

In spite the processes of disintegration that play in the late medieval era ethno-cultural differentiation, linguistic diversity, and diverging historical paths – it is still possible to speak of Turkic-Muslim world marked by a resilient cultural and civilizational unity up until the beginning of the dramatic events of the twentieth century. The unprecedented struggles of the Turks of Eurasia and the Kazakhs for ethnic survival that unfolded over the course of the XVI-XX centuries had the paradoxical and positive effect of strengthening their national spirit and historical consciousness. Separation, suffering, and deprivation convinced the best among the Turkic peoples of the need for unity and the restoration of civilization and development.

So it would be wrong to believe that independent Turkic peoples quickly forgot their common origins, language, cultural heritage, etc. In fact, this issue requires comprehensive study. Facts, both direct and indirect, need to be gathered to illuminate how separate Turkic peoples maintained a common historical memory, what motivated or worked against their unity, in what manner they mourned their former glory, freedom, and ancestral heritage, the relationship of poets and thinkers related in origin and language, as well

as understanding the reasons for the decline and separation of Turkic peoples. In addition, historians need to more closely examine the mutual assistance

and cooperation among Turkic peoples who for many centuries experienced similar national and religious oppression.

References

- Abay (1995). Entsiklopedia [Encyclopedia Abai]. Almaty. 720 p.
- Artykbaev J.O. (2006). Istorija Kazakhstana [History of Kazakhstan]. Kostanay. 308 p.
- Barthold V.V (1971) Iran. Istorichesky obzor // Soch., Tom VII. Raboty po istoricheskoi geografii i istorii Irana [Works of the Historical Geography and History of Iran]. Moscow. P 35-125.
- Gellner Ernest (1983). Nations and nationalism. Ithaka, NY.-150 p.
- Gokalp Zya (2000). Tirkshildiktin negizderi (the Foundations of Turkism)./ Translated by Fadli Ali. Almaty.
- Hays J.N. (2005) Epidemics and Pandemics: Their Impacts on Human History. Santa Barbara.
- Iqbal, Muhammad (2012). The Reconstruction of Religious Thought in Islam. London, Stanford University Pres. 277 p.
- Istoria Kazakhstana s drevneyshih vremen nashih dnei (2000). [The History of Kazakhstan from ancient times to the present: V 5 tomah]. T.3. Almaty.
- Istoria Kazakhstana i Tsentralnoi Azii (2001) [The History of Kazakhstan and Central Asia]. Almaty.
- Kazakhsko-Russkie otnoshenia v XVIII-XIX vekah. Sbornik dokumentov i materialov (1964). [Kazakh-Russian Relations in the XVIII-XIX centuries. Collected Documents and Materials]. Alma-Ata.
- Khazanov A.M.(1984) Nomads and outside world.-Univ. of Wisconsin Press.
- Kokebaeva G. (2012) Teoria frontira i izuchenie kolonializma [The Theory of the Frontier and Research on the History of Colonialism]// Vestnik KazNU imeni Al Farabi, seria istoricheskaya. №1. P.113-118.
- Khudyakov M.G (1923/1996). Ocherki po istorii Kazanskogo Khanstva [Research on the History of the Kazan Khans] // Na styke kontinentov i civilizatsiy(iz opita obrazovaniya i raspada imperii X-XVI vv.). Moscow.
- Kradin N.N. (2007). Kochevniki Eurazii [The Nomads of Eurasia]. Almaty.
- Lurye S.V. (1997). Istoricheskaya etnologia [The History of Ethnology]. Moscow.
- Tynishbaev M. (1993). Istorija Kazakhskogo naroda [The History of the Kazakh nation]. Almaty.
- Trepavlov V.V. (2001). Istorija Nogayskoy Ordy [The History of the Nogai Horde]. Moscow.
- Trepavlov V.V (2011) Zolotaya Orda posle raspada: vospominaniya o edinстве [The Golden Horde after the collapse: recollection of unity]// Turkskie narody srednevekovoy Evrazii: izbrannie trudy. Kazan. P.8-23.
- Turk, qyrgyz-qazaq ham khandar shejiresi (2007) // Qydayberdy-uly Sh.Shigarmalary. [Genealogies of the Turks, Qazaq and khans] Almaty, P.123-212.
- Iqbal, Muhammad (2012). The Reconstruction of Religious Thought in Islam. London, Stanford University Pres. 277 p.

Әдебиеттер

- Абай (1995). Энциклопедия. Алматы: Атамұра. 720 с.
- Артыкбаев Ж.О. (2006). История Казахстана. Костанай. 308 с.
- Бартольд В.В. (1971) Иран. Исторический обзор // соч., том VII. Работы по исторической географии и истории Ирана. Москва. с. 35-125.
- Gellner Ernest (1983). Nations and nationalism. Ithaka, NY. 150 p.
- Гекалп Зия (2000). Түрікшілдік негіздері. Түрікшеден аударған Ф. Әли. Алматы.
- Hays J.N. (2005) Epidemics and Pandemics: Their Impacts on Human History. Santa Barbara.
- История Казахстана с древнейших времен до наших дней. (2000): в 5 т. Т.3 – Алматы.
- История Казахстана и Центральной Азии (2001). Алматы.
- Iqbal, Muhammad (2012). The Reconstruction of Religious Thought in Islam. London, Stanford University Pres.
- Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках. Сборник документов и материалов (1964). Алма-Ата.
- Khazanov A.M.(1984) Nomads and outside world. Univ. of Wisconsin Press.
- Кокебаева Г. (2012) Теория фронта и изучение колониализма // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби, серия ист., №1. С. 113-118.
- Худяков М.Г. 1923/1996). Очерки по истории Казанского ханства // На стыке континентов и цивилизаций (из опыта образования и распада империй X-XVI вв.). Москва.
- Крадин Н.Н. (2007). Кочевники Евразии. Алматы.
- Лурье С.В.(1997). Историческая этнология. Москва.
- Тынышпаев М. (1993). История казахского народа. Алматы.
- Тrepавлов В.В. (2001). История Ногайской Орды. Москва.
- Тrepавлов В. (2011) Золотая Орда после распада: воспоминания о единстве // Тюркские народы средневековой Евразии: избранные труды. Казань. с.8-23.
- Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі (2007) // Құдайбердуды Шәкірім. Шығармалары. Алматы, 123-212 б.

Kozybakova F.A.¹, Dauytbekova M.K.²

¹Professor

²Docent, e-mail: Marzhan.Dautbekova@kaznu.kz

Department of Kazakhstan History,
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

RAIYMBEK BATYR – A HISTORICAL FIGURE

The article discusses the exploits of Raimbek Batyr, who completed the liberation struggle in the eastern region of the Zhetysu region in the last years of era of the «Aktaban Shubyryndy, Alkakol Sulama». Raiymbek is a hero who is supreme in the interests of the tribe who have fought all their lives for the general Kazakh liberation. His battle is to liberate his land and his people, who were suffering from the Kalmyks. This article also discusses the sources of K. Sauranbayev about the grandfather of the warrior Hangeldi, his loyal companions: Bakai Batyr, Aralbai Batyr, Kopai Batyr, Satay Batyr, Irysel'di Batyr.

Key words: «The Great Disaster» («Aktaban shubyryndy, Alkakol sulama»), Alban, Hangeldi batyr, Oyrantobe, Shieli, Badam, Koryn, Aganas, Seker, Torehan, Sumbe, Kalzhat, Turgen, Shalkode, Kumbel.

Козыбакова Ф.А.¹, Дауытбекова М.А.²

¹профессор

²доцент, e-mail: Marzhan.Dautbekova@kaznu.kz

Қазақстан тарихы кафедрасы, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Райымбек батыр – тарихи тұлға

Мақалада «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» кезеңінің соңғы жылдарында Жетісу өлкесінің шығыс өңірінде азаттық күресін аяқтаған Райымбек батырға басты назар аударылады. Райымбек тайпа мен рудың мүддесінен биік тұрған және бүкіл тіршілігін жалпы қазақтың азаттығы үшін күрескен батыр. Оның әрбір шайқасы – қалмақтың табаны таптаған қазақ жері мен қалмақ қолында азап шегіп жатқан бауырларын азат етуге арналған. Сонымен қатар, мақалада батырдың атасы Хангелді, сенімді серіктері: Бақай батыр, Аралбай батыр, Қопай батыр, Сатай батыр, Ырыскелді батыр туралы Қ. Сауранбаевтың деректері келтірілген.

Түйін сөздер: «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама», Албан, Хангелді батыр, «Ойрантөбе» шайқасы, Шиелі, Бадам, Қорын, Ағанас, Секер, Төрехан, Сүмбе, Қалжат, Түрген, Шалкөде, Құмбел.

Козыбакова Ф.А.¹, Дауытбекова М.К.²

¹профессор

²доцент, e-mail: Marzhan.Dautbekova@kaznu.kz

кафедра истории Казахстана, Казахский национальный университет
имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Райымбек батыр – историческая личность

В статье рассматриваются подвиги Райымбека батыра, который завершил освободительную борьбу в восточном регионе Жетысуского региона в последние годы эпохи «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сулама». Райымбек – герой, который всю свою жизнь боролся за общее казахское освобождение. Его битва заключается в том, чтобы освободить свою землю и свой народ, который страдает от жонгаров. В этой статье также рассматриваются источники К. Сауранбаева

про деда воина Хангельди, его верные спутники: Бакай батыр, Аралбай батыр, Копай батыр, Сатай батыр, Ирыскельди батыр.

Ключевые слова: «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сулама», Албан, Хангелди батыр, Ойрантобе, Шиели, Бадам, Қорын, Ағанас, Секер, Торехан, Сүмбе, Қалжат, Түрген, Шалқуде, Қумбел.

Introduction

The last years of «the Great Disaster» (Aktaban shubyryndy, Alqakol sulama-*a definition that describes that period*) the man who put an end to the liberation struggle to the east of Zhetisu region was Raiymbek Batyr. His grandfather was the famous Khangeldi Batyr who won the battle of Anrakay, his father was – Toke, and mother was – Aitol. His heroic deed has not been repeated in the Kazakh history before and after. The secret of his name's becoming the war-cry of Alban tribe is that peculiarity of his. Looking back on the Kazakh history, only Ablay and Raiymbek cried out their own names as a battle-cry when attacked their enemies.

The main part

The work written by Kadambek Sauranbayev «The battles of Raiymbek Batyr» includes the information about Raiymbek, despite the disadvantages, is the recognition of the foundations of Raiymbek's doctrine. It is published in 2 Volume of «Five-Volume Collection of Handwritings» by Tolen Kaipynbayuly (Kaupynbaiuli, 2008:104-167). K.Sauranbayev was born in 1899. He spoke about thirty people who might have known Raiymbek, and he summarized the above-mentioned merits basing on their words. He met with Raimbek batyr's offspring: Nartuly Kashagan, aged 105 in 1922, and in 1945 Suan Satai batyr's grandson, 115-years-old Kezenkarauly Adilbek, as both of them had been grown up exposed to stories about their grandfathers heroic acts not from people of that time, but from their fathers and their relatives since the very childhood. Therefore, this situation will increase our confidence in Sauranbayev's data.

The kinship of Raimbek Batyr:

He is a descendant of the Great/Uly zhuz, Syrymbet branch of the Alzhan family, Alban tribes. At the period of Syrymbet his father, the eldest son of Alzhan was a well-known biy in Alban tribes, a hero of his native land. Kazakh people say «Sirymbet's bones are on the Syr steppes». Syrymbet's name was the motto of the Alzhan descendants, the heroism, wealth, and career were the things his descendants always struggled for. One of the glorious sons of Syrymbet biy in the Kazakh history, is Khangeldi.

He is a well-known commander who did his best to unite the Uysin tribes and fought against the Dzungar invaders for freedom many years (Lived in 1663-1760).

His grandfather, Khangeldi Batyr, became famous after the battles against Dzungars in the first half of the 18th century, and in 1733 he sent an envoy to the Russian queen Anna Ioanovna in the name of the Great Kazakhs, along with Tole biy, Kodar biy, Satai and Bulek batyrs.

At the beginning of the nineteenth century, a large number of the Kalmyk Khanate army attacked peaceful Zhalayir people. The covetous and merciless Kalmyk army that dreamed of endless wealth entered the country. The leader of Zhalayr, Orak Batyr, was out of the country at the moment. Hearing the news that «An enemy attacked the Zhalayir people» Alban Khangeldi batyr was as angry as a raging bull, gathered troops on guard of the country borders and immediately started off against Kalmyk invaders. Khangeldi Batyr addressed the following lines to the Kalmyk batyr, who did what he wished; killed people and destroyed the Kazakh villages:

Do you find the land ownerless?»

Or do you think a live stock unattended by us?

Or Do you think we have no guidance?

Who broke the peace
of the country as it is?

Who broke into the pasture
where peacefully grazing our stock?

Who set the fire
on my country creeping at night?

Disturbing Kalmak,

From head to toe,

Admit your guilt!

If you have nothing to say

Just get back!

If you do not do what I say

You will not get away with it! – he said.

Without considering the words said, Kuba Batyr burst into words:

I will invade your country

I will break your bones,

I'll take your country,

Orphaned children you will have

heavy regiment is behind me

I'm sure to do that- he overpowered himself.

In this way, the two warriors riding stately horses met in the middle of the battle field. The old warrior Khangeldi decapitated the Kalmyk warrior with his sword from the first attempt. When the Kazakhs prevailed in number, the enemy was defeated in an unfair war and they were in the hands of the Kazakhs, and some Kalmyks were captured and the rest could hardly escape.

Zhalayir Orak batyr was rather grateful to Alban Khangeldi's courage and wanted to give him some precious gift. Then Khangeldi Batyr said:

– My suggestion is to continue our relations with the famous Orakty batyr, whose name was the war-cry of the Great Zhuz Uysin people, and the fighter's battle-cry. If you give your consent, I'd like your daughter, beautiful Karashash marry my son Toke. « Thus, the two sides agreed to the marriage of Karashash and Toke. As the result of this marriage was born Raiymbek Batyr, a great name that lately became the motto of the Alban tribe.

According to the record, Khangeldi had eight sons. They are: Tileuke, Toke, Monke, Donke, Tursyn, Jung (Aybas), Kaybas, Yegemen.

And Raiymbek, the son of Toke, the grandson of Khangeldi was a prominent man that became a motto of all Alban tribes. He is consecrated to the ranks of the saints by Kazakh people.

In historical records, Raiymbek batyr, within thirty-three years spent at battle fields, was wounded 77 times, and made a great contribution to his country and became a motto of the Alban tribe. At his early 17, he actively resisted the Dzungar invasion of Kazakh territories and played a major role in liberating the Kazakhs from Dzungar rule. Kalmyk khans and Noyans, Batyrs people as Badam, Koryn, Aganas, Seker, Torekhan, etc. and liberated Karatau and Zhetysu from the enemy. He was remarkably courageous at the Battle of Oirantobe near Toraygyr region and Soget island. In 1733 he accompanied Bolek batyr to the Dzhungar as an ambassador. Due to Abylai khan's criticism Raiymbek batyr's name has become a motto of the Alban tribe, the poem below is a precise description of Khangeldi batyr's sons.

Khangeldi is my ancestor.
Win battles with his sword
Saw much blood.
To stop the bloody wars,
And to unite Alash offspring,
Abylai Khan gained the throne.
I'm riding a ganger,
It is ridden by a great man.
Aubakir made that sword
I'm holding it stronger.

My ancestor is Batyr Orak
Gave me armor.
My grandfather is Khangeldi
He gave seven sons.
The eldest is batyr Tileuke,
The second is Tuke
I was born from Tuke,
I decided to become a hero.

On his deathbed Raiymbek batyr said, «Whoever names my name first, I will support him.» Mukhtar Auezov was the first writer who mentioned that facts about in his work (Auezov, 1937: №2-3).

According to the information collected by Kabylybek Sauranbayev, «Raiymbek was brought up by his grandfather, Khangeldi, from birth to seven years.» When he came to that age, his uncle descending from Orak batyr family brought a horse, a bow, shackles, a sword, a spear, a shield, an armor, a steel sword, and handed them over to his grandfather Khangeldi, for his nephew Raiymbek. Probably it was the substitution for the forty horses that he should give to his nephew. Raiymbek himself named that horse Kokkoynak. Considering that he trained the horse galloping, swimming, and jumping, that made him physically strong from his childhood, a very fast even as fast as an arrow, skillful boy and lately a smart tactician and a military leader. When he was a boy, his enthusiasm in military games shocked some people and others just adored him. Making into consideration the line from K. Sauranbayev's work «It has been about twenty-five years on this war,» Raiymbek fought from 1745 to 1770, that is probably when he was 15 up to 40 years old in order to clear the east of Zhetysu (Kaupynbaiuli, 2008: 158,112,113).

Raiymbek was first spoken about in the country when he was over 15, that is nearly 16 years old. In the spring of 1745, when Nauryzbay Batyr defeated the great enemy of the Kalmyk army in Karkara, a group of Kazakh soldiers, including Khangeldi, had to stop for a while on the right bank of the Ili River because of Ice flow. Moving ice makes it difficult for horses to cross the river swimming and it were dangerous for the horses and riders. Having long dreamed to fight at a war, Raiymbek hurried to his grandfather on his horse to the river. When the boy learned the situation, he made a long rope of canes that could reach from one bank of the river to the other, tied it to the tree on one side and dragged the other side over the water to the other side on his Kokkoynak, and then tied it firmly. Now the migrating ice blocks did not flow over the river but stopped on the cane rope, gradually clinging to each other. Until the dawn broke, the ice climbing

into the ice rose and made a bridge so that a few horses were able to cross the river. Such a bridge was called «kuzer». This witty solution of a fifteen-year-old boy astonished the Kazakh soldiers. Everyone started questioning and found out that he was the grandson of Khangeldi batyr. Nowadays, this incident is known as «Break in the Ili River». There was hot water in the area where the sword of the batyr was shot in the ditch, and Arasan was emerged there called «Ayakkalkan». Today, both the river crossing and the Arasan «Ayakkalkan» has remained under Lake Kapchagay (F.K).

Raiymbek batyr's most valuable service is the fact that he united Kazakh men living on the territory invaded by of the Kalmyks and set them to fight to liberate their country.

Raiymbek is a hero who estimated the interests of the tribe and devoted all his life to the Kazakh independence. The Kazakh people, the Kazakh land were of great importance to him. Any of his battle was devoted to the struggle for the liberation of the suppressed Kazakh land and fellow countrymen suffering from Kalmyk oppression. The army, founded by Raiymbek, was a union that acted neither by khan's nor by biys' orders, but by Raiymbek's own decision and everyone's love for his country. His military troop was formed from young heroes of some Kazakh tribes, such as *Zhalayr, Alban, Suan, Dulat, Shanyshkyly* who settled on the eastern part of Zhetisu, and even Kalmyk's own people. The Raiymbek's troop arranged everything themselves: horses and weapons.

Raimbek's main and most important deed is his liberation of the left bank of the Ili River starting from Turgen to Sumbeand Kalzhat, on the right bank-starting from Altyn-Emel and Kogaly to Khorgos and eastern border driving the Kalmyk siege out of the country. This, in fact, is a state mission. According to the Petersburg agreement of 1881, the Kazakh territory included the lands of Sumbe and Kalzhat on the left side of the Ili River and reached to Khorgos on the right, and now our country acquires the same borders set by Raiymbek in the eighteenth century. This is the most noble heritage of his heroic deeds. The liberation of the former two counties, the present-day large five districts, is his eternal unforgettable feat.

Bakai batyr was considered to be Raiymbek batyr's right-hand man, who was a commander of 100 warriors. Bakai batyr was the son of Myktybek biy. He was probably much older than Raiymbek. In the National Encyclopedia «Kazakhstan» it was stated that he lived in 1703-1802. According to K. Sauranbayev, he was one of the men who brought

into the house Raiymbek's body right after he had been wounded on the battle at Kalmyk Turekhan's fortress and died. Kazakhs regarded it as a respect one can be shown to.

Moken Bolysuly writes in his poem «Raiymbek batyr»: «Raiymbek batyr divided Kazakh soldiers into three. The first group was led by Bakay batyr to clean up the southern part of Alatau and met at Sholadyr, « and points out the places freed from the enemy:

«Bakay batyr left,
Hurrying along Turgen,..
Searching every place,
mountain beams and ravines...
Chasing kalmak worriers
And taking theirherds,
From the road.
Kalmyk ran away,
Along the hills,
Keep running,
Along Merke ...
Bakai passed by
through Karkara.
the Kalmyk was driven,
to Shubartal,
in the mountains of Sholadyr
Bakai came joining,
Raimbek's regiment (Beksultanov, 2011).

The truth is exposed in these lines, because one of the initiators of the 1916 national liberation movement, Serikbay Kanayulywas the leader of the Kyzylborik tribe settling in Assy and Turgen, later named after this hero, Bakai region. It was a sign of respect of the Alban warrior towards the Zhalair hero that they named the region by his name, unlessone had respect of the tribe of Alban, to give his name, to be honored by the heroic deeds. In the twentieth of the last century, the county was disembodied because of the formation of the district, thus Bakay region included in the Verniy district was abolished. Unfortunately, since then, the name and courage of Bakai batyr went off and gradually slipped from memory of the later generation. The name of the place named after Bakay in Zhetisu is also observed in the Alban tribe chronicles (Bajdibek baba – alyp bajterek, 2003). K.Sauranbayev also mentioned that the name of Bakaytau in Talgar was dedicated tothe hero's deeds. Bakay was a worrier who showed a great heroism during the assault on the fortress, the Kalmuk headquarters with its leader Torekhan located between Zharkent and Koktal and attacked its second gate when Raimbek took the first one. At the same time, some of Raiymbek batyr's warriors died and some were wounded.

Because the Kalmyks were locked in the fortress, Kazakhs attacked them from the open field. During the capture of the Kalmyk fortress where weapons were kept and powder, Raiymbek was wounded in the thigh and Bakay was also wounded in this battle. This war was the most decisive and last battle of Raiymbek with Kalmyks. Defeated and hardly escaped Torekhan agreed to release Kazakh territory up to Khorgos (Kaupynbaiuli, 2008:157, 159). It was named Turgenkent, later called Turgen Tugay. The ruined remains of the fortress can be still found on the Almaty-Khorgos highway, on the slopes of Usharal village. During his visit to Kashgar in 1856, Shokan saw a shield at a distance and wrote a few things about Turgenkent in his diary. Unfortunately, there is no sign of Raiymbek, Bakay or other heroes anywhere in this fortress on the road. Today's generation does not know the history of this fortress related to their ancestors.

Another person, Suan Aralbai batyr, was Raiymbek's reliable partner. It was Aralbai batyr about whom Kenen writes in his poems:

«There are a lot of brave men from Suan
Like Satay, Bolek and, Aralbai.»

He was one of the envoys of the 1733's, informing that the Kazakhs were going to seek protection from the Russian Empire, and he was probably older than Raiymbek. He had been together with Raiymbek since the first war against the Koryn khan. They say said that he was a pathfinder, and could find and show others a way even in a dark night. When Raiymbek made a treaty with Aganas Khan ruling Zhalangash and Ush Merki and Arys Khan ruling Komirshi, Aralbai was with his other companions accompanied him. M. Bolyshevich wrote in his epic «Raiymbek batyr»: «Then we should take Aralbai batyr group and go to Kumbel and Shalkol» – he headed a troop of 100 warriors (Kaupynbaiuli, 2008:204). Despite the fact the Suan people of the right bank of the Ili River knew quite well Raiymbek's companions Satay, Bolek, they do not know Aralbai batyr's courage in details. Raiymbek was born in Albansai (former Yubileynyi village) east of Almaty, and Aralbai was born in Suansai (now Kensai). And Bakai Batyr as they said was the descendant of Talgar. Therefore, as the villages were closely situated, it is possible to say that these three heroes have grown up together.

Another trusted companion of Raiymbek is Kapai batyr from Zhalaiyr. Although the names of both Bakai and Kapai have been closely similar, there is no evidence of their brotherhood. The scientist Kadyrbek Zhunusbayev published in the «Leninshyl Zhas» newspaper (Zhunisbaev, 1968)

that Kapay Batyr's name was mentioned in a letter dated 1733 found in the Moscow archive. The fact that Raiymbek took Kapai with him to make a treaty with Koryn khan shows that Raiymbek highly appreciated Kapai and handed over the most important things to him. Before assaulting the Turgen fortress, Kapai captured Turekhan's brother and several confident companions and learned about the Kalmyk's military tactics. Later except Turekhan's brother imprisoned Kalmyks merged with Kazakhs, they were treated as Kapai's relatives, got mixed with the Zhalaiyr tribe and settled together.

One of the most prominent warriors fought in the Battle with Raiymbek was Suan Satai batyr. Arys Khan and Aganas Khan gathered Kazakh warriors at the meeting in Kartogay asked: «Why didn't Raiymbek batyr come himself?», Satay's response on behalf of the Kazakh heroes indicated not only his bravery, but also his age, who was older than others (Kaupynbaiuli, 2008:130,162). When Raiymbek was going to capture the Turgen fortress Satay batyr joined the battle with his army and after the victory he was presented a pastureland from the Osek River to Khorgas. Satai batyr is a man who displayed great courage in liberation of Sartau, Sarybel, Burkhan, Zharkent, Shezhin, Almaly, Oizhailau, Baskunshy and Khorgas.

After the country gained its independence, Satai Batyr's descendants set a monument in his fame in Sarybel village. Until Zharkent was disbanded, it included Satai region.

Bolek batyr was a man whose name is mentioned with Satai batyr's name, he was from the tribe of Suan, who fought alongside with Raiymbek. There is no doubt that Bolek batyr, who signed an agreement together with Khangedi in 1733, was Shapyrashty Bolek and not suan Bolek batyr. Because he was only four years old at that time. As for Bolek Karauly, winning a main warrior of Kalmyks at Anyrakai, became famous 'batyr' in Zhetisu. In order a child became a hero, for boy who was born in 1729 was given name Bolek batyr's name. According to Kazybek Bek's notes when Ablay celebrated the victory in 1757 and at the battles on the eve of his celebration, the young boy Bolek batyr was a little bit furious (Kazybek bek Tauasaruly, 1993:411). And researcher Turdakyn Dudakulov working on Bolek batyr's history says: «Our mother Aibike says:» This is the last generation of Borgeltai. So this child is different, and his name should be unique too,» and she gave him a name.» (Zhunisbaev, 1968). He is a hero, who made a great contribution to the liberation of the Kazakh steppes from Altynemel to the Osek River. When he

participated in the battles of Raiymbek batyr, Suan's descendants of Baitugei were ruled by Satai, and Bolek was the leader of Togaristan descendants. The country that valued him as a judge «bi» despite his age. When Raiymbek captured Koryn Khan, Satai and Bolek with their armies took part in driving Kalmyks from the Bugyty and Tastykara. After the Kazakh united army took the Turgen fortress, he settled in the present Konyroleng area. In the central park of Zharkent there is a monument in Bolek batyr's fame. Comparing the Shezhire data, Satai's, Bolek's, Raiymbek batyr's 8th, 9th generations live now. Hence, their age was not far from each other. T. Kudakulov says: «There is a place in the history of the Zhungar invasion that has been named «Battle at Oirantobe». And when Bolek batyr returned to his village with a glorious victory over Kalmyks, his wife gave birth to a son. He was especially elated and said: «Let give the name to my son Zhaukash, who was born on the day I defeated the enemy» (Kudajkulov, 2001).

In K. Sauranbayev's notes there is mentioned a hero, whose name has been changed to Shanyshkyuly Kozhamberdy Batyr. It was written: «Shanyshkyuly Kozhamberdy Batyr made his trip from the east of Sarykamysty, cleared all the enemies along the way and came to this war with good fortune.» (Kaupynbaiuli, 2008:127)

One of the participants of Raiymbek battles is Alban Yryskeldi Batyr. Historical data show that Yryskeldi and Aralbai Batyr handed a letter of the Great Zhuz to the Russian tsar. In the Chronicle of the Alban tribe: «Yryskeldi was a brother of Shabar Batyr. He was also a hero. It is said that Shabar left

his flag for Yryskeldi Batyr. « (Bajdibek baba – alyp bajterek, 2003:449) It means that his courage is not forgotten by the generation of today.

Investigation of Raiymbek's warriors is now incomplete. The research work on batyrs as Biekhe, Tileuke, Erdes, Barak, Otep and Akbas batyrs, who are mentioned in K. Sauranbayev's study, has not been completed yet.

Conclusion

Studying the history we have come to the conclusion that all his companions were older than Raiymbek. When they discussed some problems, he always referred to them «Brothers!» But even though he was younger, all the men wanted him to be a commander. It is because of the wisdom and the virtue, he was also distinguished by reasoning and organizational ability. For example, after the fight with Seker Khan, when dividing captured materials from the Kalmyks, 375 horses were given to the commander-in-chief, Raiymbek; after overthrowing Arys Khan, more than 400 horses were presented to him, and he was suggested more than 400 horses after winning the Kalmyk Torekhan. But he did not take any of them and divided them among his warriors, their families who lost their sons or were wounded, and the poor. (Kaupynbaiuli, 2008:133, 143, 161) His exceptional kindness, devotion, and generosity; his straightforwardness and the quality that did what he preached were valued and admitted by people. Raiymbek batyr is a hero in the Kazakh history, who is prominent by his courage and deeds.

References

- Akberen (1972). XVIII-XIX gasyrlardagy kazakh akyn-zhyraularynyn zhyrlary [The poems of Kazakh poetry of XVIII-XIX centuries]. Almaty.
- Almas klysh: batyrlar zhyry (1993). [Heroes' song] / Kurast. Dauituly S. Almaty.
- Auezov M. (1937). «Alma bagynda» [«In the garden of apples»] // «Adebiat majdany» zhurnaly [«Number 2-3 of the Literature front.»] №2-3.
- Bajdibek baba – alyp bajterek. (2003) Almaty.
- Beksultanov N. (6.08.2011). «M. Auezov at. Adzhoni, 813-papka, 4-dapter» // «Ajky» gazet. [The newspaper «Ajky».]
- Berlibaev B. (2005). Raiymbek batyr zhane tarikhi tanymdagy zhaungerlik dastur [Raiymbek batyr and martial tradition in history] // Myna zhinakta: [In this collection] Raiymbek – Kazakh khalkynyn dankty uly [Raiymbek is a glorious son of the Kazakh people]. Almaty.
- Bes gasyr zhyrlaidy XV gasyrdan XX gasyrdyn bas kezine deiingi kazakh akyn-zhyraularynyn shygarmalary [Five centuries of Kazakh poets' poems from the XV century to the early twentieth century]. (1989). 2-tomdyk / Kurast.: M. Magauin, M. Baidildaev. Almaty: Zhazushy. T. 1.
- Esim G.Ecim F. (2005). Aulie Raiymbek zholy eldikke bastaidy: Raiymbek batyrdyn tuganyna 300 zhyl [Said Raiymbek road begins to land: 300 years after Raiymbek batyr's birth] // Zhetisu.
- Kaidarov A.T. (1973). Dosphehi i vooruzhenie voina -batyra v kazakhskom epose I ih etno-lingvisticheskoe obyasnienie [The armor and weaponry of the warrior-batyr in the Kazakh epic and their ethno-linguistic explanation] // Izvestiya AN KazSSR. Seriya obshestvennyh nauk. №6.

- Каупынбайұлы Т. (2008). «Бес томдық шығармалар жинағы» [Five-volume collection of works] 2, Алматы.
- Қазыбек бек Тауасарұлы. (1993). «Түп-түкиянан өзiме шейiн» [From person to person] Алматы.
- Келiмбердiев А.М. (1993). Ел қорғаны – батырлар [The fortress of the country is the heroes] // АқтөбеА.
- Қозыбаев М. (1994). Зһауды шаптым ту байлап [The enemy tied the flag with a hammer] . Алматы: Kazakhstan.
- Құдайқұлов Т. (07.06.2001). «Суанның Бөлек батыры» [Hero of Suan] «Zhetisu» газетi [«Zhetysu» newspaper] .
- Тұрлыбайұлы Ж. (2005). Тарихи деректер және көркем шығарма [Historical data and artwork] // Мына жинақта: Райымбек – Қазақ халқының данқты ұлы: Түкеулы Райымбектің 300 жылдығына байланысты өткізілген respub. gyl.-teor.konf.mater [This collection includes: Raiymbek – the glorious son of the Kazakh people: the republic dedicated to the 300th anniversary of Tukeyuly Raiymbek]. Алматы. Zhedel basu baspakhanasy.
- Жүнісбаев К. (12.05.1968). «Қапай батыр» // «Лениншіл жас» газетi [The newspaper «Leninshyl Zhas».]

Әдебиеттер

- Ақберен. (1972). XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ ақын-жырауларының жырлары. Алматы.
- Алмас қылыш: батырлар жыры (1993) / Құраст. С. Дәуітұлы. Алматы: Жалын.
- Әуезов М. (1937). «Алма бағында»//«Әдебиет майданы» журналының №2-3 саны.
- Бәйдібек баба – алып бәйтерек. (2003). Алматы.
- Бексұлтанов Н. (6.08.2011). «М.Әуезов ат. Әджөни, 813-папка, 4-дәптер», //«Айқын» газеті.
- Берлібаев Б. (2005). Райымбек батыр және тарихи танымдағы жауынгерлік дәстүр // Мына жинақта: Райымбек – қазақ халқының данқты ұлы. Алматы.
- Бес ғасыр жырлайды XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. (1989). 2-томдық / Құраст.: М. Мағауин, М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы. Т. 1.
- Есім Ғ. (2005). Әулие Райымбек жолы елдікке бастайды: Райымбек батырдың туғанына 300 жыл // Жетісу.
- Жүнісбаев Қ. (12.05.1968). «Қапай батыр» //«Лениншіл жас» газеті.
- Кайдаров А.Т. (1973). Доспехи и вооружение воина-батыра в казахском эпосе и их этнолингвистическое объяснение // Известия АН КазССР. Серия общественных наук. №6.
- Келiмбердiев А.М. (1993) Ел қорғаны – батырлар // Ақтөбе. 16 қаңтар.
- Қазыбек бек Тауасарұлы. (1993). «Түп-түкиянан өзiме шейiн» Алматы.
- Қаупынбайұлы Т. (2008). «Бес томдық шығармалар жинағы» 2-том, Алматы.
- Қозыбаев М. (1994). Жауды шаптым ту байлап. Алматы: Қазақстан.
- Құдайқұлов Қ. (07.06.2001). «Суанның Бөлек батыры» //«Жетісу» газеті.
- Тұрлыбайұлы Ж. (2005). Тарихи деректер және көркем шығарма // Мына жинақта: Райымбек – қазақ халқының данқты ұлы: Түкеулы Райымбектің 300 жылдығына байланысты өткізілген respub. ғыл.-теор. конф. матер. Алматы: «Жедел басу баспаханасы».

Urazbayeva A.M.

candidate of historical sciences, associate professor,
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: akzhamal.m@gmail.com

**THE MAIN PRINCIPLES OF DOCUMENTS CLASSIFICATION
(on the basis of the examples of Kyrobkom (1920-1925))**

In the new conditions of the formed independence, the theoretical and methodological approaches to the study and analysis of our past have not only expanded, but also enriched. The significance of the theoretical foundations and methodological approaches in understanding and interpreting historical processes has increased. In other words, the importance of developing the theoretical foundations of historical knowledge and using new methods has increased.

The collapse of the communist party, which had an ideological influence on historical science, failed to overcome the challenge of time and the independent development of the republic opened up the possibility of a comprehensive study of the consequences of totalitarian rule in Kazakhstan. Formulating problems in a new way requires a search for a wide range of sources and their introduction into scientific circulation.

As clearly stated in the article «Seven Facets of the Great Steppe» by Elbasy, it is necessary to conduct fundamental research of all domestic and foreign archives, covering information from ancient times to modern times. Based on this, the principles of working with documents, their classification and the problem of analyzing information as a source become relevant.

In this regard, the author in the article analyzes the documents of the Kirghiz Regional Party Committee, based on the principles of scientific classification and types of archival documents. The features and the source value of party documents are considered on the basis of specific, group and other classifications.

Key words: classification, party documents, source study, totalitarianism, archive.

Уразбаева А.М.

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: akzhamal.m@gmail.com

**Құжаттарды сыныптаудың басты принциптері
(Қыробком құжаттары мысалында 1920-1925 жж.)**

Жаңа қалыптасқан тәуелсіздік жағдайында өткенімізді зерттеуге, саралауға деген теориялық және методологиялық әдістер кеңейіп қана қоймай байи түсті. Әсіресе, тарихи процестерді түсіндіру мен түсінуде теориялық қор мен методологиялық құралдың мәні бірден күшейді. Басқаша айтқанда, тарихи танымның теориялық негіздері мен жаңа әдіс-тәсілдерді игерудің маңызы артты. Тарих ғылымына идеологиялық ықпал жасап келген коммунистік партияның уақыт сынына төтеп бере алмай тарауы және республикамыздың тәуелсіз дамуы бір кездегі Қазақстандағы тоталитарлық билік зардаптарын жан-жақты зерттеп, зерделеуге жол ашты. Мәселенің жаңаша қойылуы сан алуан тың деректерді кең көлемде тауып, ғылыми айналымға енгізуді қажет етеді.

Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында айқын көрсетілгендей ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі кезеңді қамтитын барлық отандық және шетелдік мұрағаттар дүниесіне елеулі іргелі зерттеулер жүргізу қажеттігі өзекті болып отыр. Осы негізде құжаттармен жұмыс істеудің принциптері, оларды сыныптау, дерек көзі ретінде талдау мәселелерінің де өзектілігі артып отыр.

Осыған орай, автор мақалада архив құжаттарын сыныптаудың ғылымда қалыптасқан принциптері мен түрлерін Қырғыз облыстық партия комитеті құжаттары негізінде талдауға талпыныс білдіреді. Түрлік, топтық және т.б. сыныптаулар негізінде партия құжаттарының ерекшелігі, деректік маңызы қарастырылған.

Түйін сөздер: сыныптау, партия құжаттары, деректану, тоталитаризм, мұрағат.

Уразбаева А.М.

кандидат исторических наук, доцент,
Казахский национальный университет, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: akzhamal.m@gmail.com

Основные принципы классификаций документов (на примере документов Киробкома (1920-1925 гг.))

В новых условиях сформировавшейся независимости теоретические и методологические подходы исследования и анализа нашего прошлого не только расширились, но и обогатились. Особенно повысилось значение теоретических основ и методологических подходов в понимании и трактовке исторических процессов. Иначе говоря, возросла важность разработки теоретических основ исторического знания и использования новых методов. Распад коммунистической партии, оказывавшей идеологическое влияние на историческую науку, не сумевшей преодолеть вызов времени и независимое развитие республики, дал возможность для всестороннего изучения последствий тоталитарного правления в Казахстане. Постановка проблем по-новому требует поиска широкого спектра источников и введения их в научный оборот.

Как четко указано в статье Елбасы «Семь граней Великой степи», необходимо провести фундаментальные исследования всех отечественных и зарубежных архивов, охватывающих период с древних времен до современности. Исходя из этого, становятся актуальными принципы работы с документами, их классификация и проблема анализа информации как источника.

В связи с этим автор в статье анализирует документы Киргизского обкома партии, основываясь на принципах научной классификации и видах архивных документов. Рассмотрены особенности и источниковое значение партийных документов на основе видовой, групповой и др. классификациях.

Ключевые слова: классификация, документы партий, источниковедение, тоталитаризм, архив.

Introduction

During the years of independence, a lot of work has been done to study the past of our people on the basis of archival documents. The «Cultural heritage» program was successfully implemented, which made it possible to restore the forgotten fragments of the historical chronicle. Despite this, many documentary evidence about the life of ancestors has not yet been put into scientific circulation and are waiting in the wings in numerous archives around the world.

In this regard, the article by the Head of State «Seven Facets of the Great Steppe» is very important, where a special place is devoted to the need for serious fundamental research of all domestic and foreign archives, starting with antiquity and ending with modernity.

And in the qualitative studies of archival documents, the role of classifications is very important.

The possibility of systematic analysis of the information in the documents comes from the classification. In source studies science table of

classification analysis has cognitive function which researches types and classes of sources and their specification of historical fact. Therefore, one of the most complicated and efficient methods to use documents of Kyrobkom, which combines complex group of written sources, as tool of research of the historical problems of Kazakhstan in first quarter of XX century is classification of documents. Classification dividing many objects into clear logical groups (Bernheim, 1908: 81), research objects for science – classifying sources, defining their specifications and features, and grouping according to their specifications.

Historiography of the issue and methodology

Nowadays in source studies science classification issue is researched in several scientific works (Danilevski, Kabanov, Rumyantseva, Medushevskaya, 2004: 701). One of the authors who dedicated his works for source classification issue is N.N. Maslov and V.V. Stepanov (Maslov, Stepanov, 1974: 304). The problem of categorize

source by type, the stages of working with them is unfolded in the works of V.P. Danilov (Danilov, Yakubovskaya, 1961: 3-24), V.V. Farsobin (Farsobin, 1987: 438), V.I. Buganov (Buganov, Turkan, 1977: 3-16), L.N. Pushkarev (Pushkarev, 1975). For example, V.V. Farsobin considered in his works the classification problem in connection with the concept of «historical source». Along with Russian scientist, Kazakhstani scientists contributed to research of source classification as well. Namely, K.M. Atabayev's classification of sources (classification –author), his research of methods of source studies analysis could be base for source study analysis of the documents of Kyrobkom (Atabayev, 2002:172). However, no established one system for classifying sources by type and group is formed. Therefore, in case of its formation, it is necessary to consider, firstly, purposes, secondly, the amount and the types of source available.

The methodological basis of the study will be the principle of historicism, which involves the consideration of the classification of documents in accordance with specific historical conditions.

Types and special aspects of classification

During the research, widely used and with objective signs strictly considered various types of classification can be used. They are: dividing sources into historical traditions and historical remains, classification according to their content, normative and executive aspects. Mentioned classification types have specific advantages along with disadvantages. We can see them while individual analysis of each of them.

Firstly, while considering Kyrobkom documents as source, dividing sources into historical traditions and historical remains, German historian E. Bernheim who lived between the end of the XIX century and beginning of XX century considered conditions of source classification «according to their closeness level with facts», dividing respective sources into historical traditions and historical remains (Bernheim, 1908: 81), Communist Party source study scientist M.A. Varshavchik analyzing other classification types, divided sources into two types, according to relations to the event: historical traditions and historical remains (Varshavchik, 1984: 198). This tradition is described in the work of German methodologist and historian I.G. Droysen. The author takes the principle of correspondence of source with facts. Above-mentioned V.V. Farsobin using M.N. Tihomirov's presumption, states that there are two types of sources, which were formed

historically: one is historical remain, second is historical tradition (Farsobin, 1987: 204). The author describes historical tradition as one fact to be shown in source, which means that historical tradition is taken as a result of that fact influence to witness or others, while historical remain is remain of people's service, direct witnesses of historical facts.

According to conclusion of E. Bernheim, «remains» as a part of the event, gives deformed information as a result of subjective influence on event and direct result. Moreover, the author says the following on diversity of remain types: «...one of them is documents. Documents give many things without any change» (Bernheim, 1908: 87). In its narrow meaning, remain can be result of actions of subjects who did not consider inheriting for the next generation, which is relic used in daily routine.

Source study scientist M.A. Varshavchik describes «historical remain» as relic formed during the development of event being described (Varshavchik, 1984: 69). In written source concept of remain is corresponding with the concept of document. Namely, they are guidance, decrees and decisions, protocols of meetings and negotiations, stenographs, and other documents and relics related to the event, and describing it, giving opportunity to evaluate it. Historical tradition contains documents formed as a result of analysis of the subject taken as a result of impression from the event. They are memoirs, diaries, etc. Even though such relics were formed by influence of society, it was formed by special necessity. The importance dividing sources into historical traditions and historical remains for researcher is as following: remain (documents – according to our estimation – author) has subjectivism amount is less than usual, here viewpoint of individuals, their feelings are not taken into consideration. Therefore, compared to historical traditions, remains (documents) have more importance. However, as documents are formed as a result of acts of people, thus, it is impossible not to consider the influence of viewpoint of individuals-subjects. Such documents are reports, protocol prepared before stenographs of the meetings, etc. Here debates, disagreements can take place. Therefore, we highlight the necessity of paying attention to issue of determining the level of truthiness while using documents as source.

Along with that, one source can be remain and tradition at the same time. For example, even though some documents describe particular event, they cannot provide with information on event course. For example, let's take reports of party organizations as an example, they serve as historical remain during

conference or meeting, while reporter can be related to the event, that is historical tradition. In other words, consideration of the report in the meeting, is a fact (if it's recorded – author), the report itself and reporter are traditions. Furthermore, we can see that one source can be tradition and remain at the same time, in particular, publication documents. Party or Soviet periodicals are not only registers of past events, but also it was a tool in the hands of party to influence the society. Periodical publications which served as informer for readers on various events in the society, after some time, have become one of the precious sources (Zhdanovskaya, 1965: 381). Periodical publication as unique source describing the event becomes historical tradition, thus it serves as story teller, while as a connection between fact and its result, it becomes historical remain. In this term, E. Bernheim says the following «we can consider tradition as remain, if we consider them as result of time» (Bernheim, 1908: 87). In conclusion, even though sources can be conditionally divided into traditions and remain, it can be efficient method used in classifying documents.

For any historical research inner content of source takes important place. Therefore, it is logical condition to sort sources by their content. However, while sorting sources by their content some difficulties will raise. For example, related to Kyrobkom documents, first of all, Kyrobkom documents consider many issues in terms of content, purpose, description. Respectively, documents prepared during meetings, conferences includes documents which describe Kyrobkom service widely, therefore, the more issues are considered, the more information absorbed by sources.

Political life, ideological work, people's economy, culture, internal or foreign policy, party, soviet structure issues can be included in one document or published in many documents prepared during the meeting. Therefore, while sorting sources according to their content, one source can include various information can be repeated in many cases. Moreover, sources related to each other according to their content could require diverse methods of research. This correspondingly complicates the source study analysis. Therefore, being one of the important conditions of sorting according to content, it can raise complications while using source in scientific way, as a result, it cannot be main type of classification.

As far as classifying as «normative» and «executive is considered, normative society served during normative source formation, thus in includes documents which aimed at to the future rather than

to the past in terms of its content and course, and it aimed at information related to future acts rather than past action. Normative sources are diverse according to their formation, content, form, and importance. Normative documents are important because they give an opportunity to research relations appeared before the formation of such documents. They include programs and charter of party with «up to down course», decrees of conferences and meeting where obligations and policy of party is decided, decrees of the Central Committee, directive documents of local party organizations, order of leading party, etc. Executive documents describe progress and results of party and Soviet State policy. One of the disadvantages of historical research based on normative documents is that they cannot determine daily organizational, service, Soviet structure economic, political, «educational» role of Communist party. As it is impossible to know how much planned work and political directives were implemented, sometimes results and conclusions of completed work shown at the end of the directive documents cannot compensate such defect. It is only guidance to work to be done. Moreover, number of issued decrees cannot evaluate to service of the party organizations. Because, issuance of decrees several rimes proves that they weren't implemented on time.

The importance of executive documents increase due to their ability to show the process of political, organizational, economic, soviet structural work of party, execution or failure of instructions of supreme bodies. There are many number and types of executive sources. They are administrative – organizational, inspecting documents, concluding documents, and relating documents of local organizations, informative materials from lower bodies to upper bodies, correspondences, preparation documents. In general, executive documents can be divided as urgent and final documents. In historical research considering connection between normative and executive documents, it is advisable to use both of them equally. This connection in objective term, serves as political and organizational union.

In conclusion, the main disadvantage of research based on normative documents is lack of inspection of daily organizational, ideological, political service of party. Nevertheless, the importance of using normative and executive sources in historical research is their connections. When completing each other, they can give us an opportunity to unfold the process of historical event. In comparison, we can see the importance of sorting according to

«normative» and «executive» condition in historical research.

Another simple type of classification is type classification, which is grouping according to type and form. For example, memoirs, newspapers, act and statistical materials, articles, etc. Many scientists as L.N. Pushkarev (Pushkarev, 1963: 81-96), M.K. Makarov (Makarov, 1963: 195) paid attention to the formation of the concept of «Types of sources». M. Medushevskaya says: «type is a group of record which was formed in society, with similar features and certain service (Medushevskaya, 1977: 69). This is not specification of type, yet it is condition of formation of type of source. Later the author states that «source content cannot be limited by its type», and everything is formed from the connection of their forms (samples – author) and content. V.O. Kluchevski (Kluchevski, 1991:) is one of the scientists who formed the course of source study research such as complex analysis of major group of compositions related to one type. According to the author, research by types helps to determine social information specifications in sources and its credibility.

One thing to be note while sorting documents by type is that one type of source can be divided into several classes. Diverse type sources can be similar in terms of their content (protocol of meeting, memoirs, statistical tables etc.).

In conclusion, while sorting by type it is necessary to note that type of source cannot describe its content, and similarly while determining the content of the source, dividing by type cannot be the main condition. Because, there are many types of the source and their content are diverse. However, L.N. Pushkarev who classified sources by their type divided main types of sources into two groups: documental and declarative, and invented circular and liner systems of classification of recorded sources (Pushkarev, 1963: 264-268). Nevertheless, the author's viewpoint on difference between documental and declarative sources: «if the source describes more about past events took place before the formation of the source, it will be declarative source, and if in the source past event is registered, but not described fully, it will be documental source» can be disputable (Pushkarev, 1963: 212).

Historian T. Omarbekov on classification problem states the following: «documents from Soviet Union period history can be divided into three groups: individual people documents; political party and social organizations documents; state institutions and enterprises documents» highlighting its advantage as following: «in sorting documents

the most important thing is necessity not to use hierarchy stages, considering some of them (for example, compositions of classics of Marxism-Leninism, Communist Party bodies' documents, etc.) apart from historical sources» (Omarbekov, 1997: 20). Certainly, as Soviet documents with common outer features and stable forms, are considered as a whole, special party documents were not classified. However, while classifying Kyrobkom documents we cannot ignore the above-mentioned principle. Moreover, it is worth to note that during the domination of Communist ideology, sources of Soviet period were divided into three groups according to their formation principles. Historian-scientist T. Omarbekov who research it, shows the following groups of documents: «sources which were formed as a result of social and economic relations, sources which formed as a result of social and political fights, intellectual and culture of the society, and sources which were formed as a result of family basis» (Omarbekov, 1997: 21). Certainly, there is a disadvantage of grouping of the documents in this way, because, many documents according to their formation can be related to all three groups at the same time. This complicates the analysis of diverse sources with unique features.

Furthermore, some source study works relates documents to clerical correspondence, and divide them into eight types. First of them is organizational documents. Main of them are regulations, decrees, agreements. Organizational documents help to determine execution steps, structure, advantages, types, execution of case. Second group called instruction documentation includes document such as decision, orders, circulars. These documents, as a continuation of organizational documents, show the execution of administrative works. Protocols and stenograms as a special type of organizational-instructional documents, compounds the third group. Fourth group is regular correspondence of institutions, letters, telegrams, etc. Planned documents – fifth, registration documents – sixth, control documents – seventh, reports – eighth group. Sorting documents this way makes sense. Every document is analyzed separately. However, if to note that these documents could be grouped by common features, this type of classification can be considered as main condition as well.

A.A. Kulshanova who used documents Central state archive and archive of the President of the Republic of Kazakhstan as source for localization policy divides document complex into four groups: «normative, organizational-instructional, report-informative, and documents with personal

features» (Kulshanova, 1999: 43). The author relates decrees, orders, rules, meeting materials to normative documents, while protocols, orders, circulars, instructions has instructional information, they relate to organizational-instructional documents. Third group – report-informative group includes reports, summaries, materials which were basis for documents, statements, explanations, correspondence. They include some conclusions related to one specific time. Personal documents compound from letters, requests to head of organizations. «Personal documents have information not registered in special documents. They describe personality, civil principles, and political viewpoint of the author».

Formed on scientific base these classifications have significant importance in research of the documents of Kyrobkom. None of them can be ignored and we cannot limit with them only. However, we can see there is no table for classification of sources in science sources, especially documents.

Conclusion

Nevertheless, taking above-mentioned conditions, principles as a basis, we can group documents of Kyrobkom as follows: documents of

party institutions and organizations, and compositions of employees of party. First of all, the amount of documents of party organizations and institutions is huge in the history of party, therefore, the materials of these documents are full of information which give us an opportunity to research widely and completely history of Kazakhstan. Controlling and managing ideological, political, organizational, etc. works, party service can be seen in these documents group. Because, mentioned documents group includes starting from documents of conference of Kyrobkom to documents formed during the process of beginning of party organizations service.

In conclusion, as any other types of sources, we can see that it is required to classify documents by their type, content, description. This, consequently, will help to identify specifications of the documents. Classification, firstly, helps researcher to work with types of documents as source, and secondly, gives an opportunity to use respective methods. For this purpose, party documents related to history of formation of totalitarianism in Kazakhstan in 1920-1925 divided into many groups such as: conference materials of party, documents of administrative organizations of party, documents of local party institution and beginner party organizations, compositions and memoirs of party employees.

Литература

- Бернгейм Э. (1908) Введение в историческую науку. Санкт-Петербург. 81 с.
- Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Румянцева М.Ф., Медушевская О.М. (2004) Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники Российской истории. Москва. 701 с.
- Маслов Н.Н., Степанов З.В. (1974) Очерки источниковедения и историографии истории КПСС. Москва. 182 с.
- Данилов В.П., Якубовская С.И. (1961) Источниковедение и изучение источников советского общества // Вопросы истории. №5. С. 3-24.
- Фарсоби В.В. (1987) Источниковедение и метод. Москва: Наука. 438 с.
- Буганов В.И., Туркан Г.А. (1977) Актуальные проблемы источниковедения истории СССР // Вопросы истории. №3. С. 3-16.
- Пушкарев Л.Н. (1963) Вопросы классификации источников в русской исторической науке // История СССР. №5. С. 81-96.
- Атабаев Қ.М. (2002) Қазақстан тарихының деректанулық негіздері. Алматы. 172 б.
- Варшавчик М. А. (1984) Историко-партийное источниковедение. Теория, методология, методика. Киев. 198 с.
- Ждановская З.В. (1965) Большевицкая периодическая печать как источник при изучении истории КПСС (1900-1917). Москва. 381 с.
- Спирин Л.М. (1982) Теория, методология и методика исследований по истории КПСС. Москва: Наука. 57 с.
- Пушкарев Л.Н. (1963) Вопросы классификации источников в русской исторической науке // История СССР. №5. С. 81-96
- Макаров М.К. (1963) К вопросу о терминологии в источниковедении истории СССР. – Тр. Москов. гос. ист.-архив. института. Москва. Т. 17. 195 с.
- Медушевская О.М. (1977) Теоретические проблемы источниковедения: Уч. пособие. Москва: Издательство Московского архивного института. 230 с.
- Ключевский В.О. (1991) Сказания иностранцев о Московском государстве. Москва
- Омарбеков Т. (1999) 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы. 215 б.
- Кульшанова А.А. (1999) Документы Центрального Государственного архива и Архива Президента Республики Казахстан по политике коренизаций в Казахстане (1920-1936 гг.) как исторический источник: дисс. канд. ист. наук. Алматы. 132 с.

References

- Berneim Э. (1908) Vvedenie v istoritheskiju nauku [Introduction to Historical Science]. Sankt Peterburg, 81 s.
- Danilevskii I.N., Kabanov V.V., Rumjantseva M.F., Medushevskaja O.M. (2004) Istochnikovedenie: Teorija. Istorija. Metod. Istochniki Rossiiskoi istorii [Source Study: Theory. Story. Method. Sources of Russian history]. Moskva, 701 s.
- Maslov N.N., Stepanov Z.V. (1974) Očerki istochnikovedenija i istoriografii istorii KPSS [Essays on Source Studies and Historiography of CPSU Histories]. Moskva, Izdatelstvo Leningradskogo universiteta. 304 s.
- Danilov V.P., Jakobovskaja S.I. (1961) Istochnikovedenie i izučenie istočnikov sovetского общества [Source studies and the study of sources of Soviet society] // Voprosy istorii. №5. S. 3-24.
- Farsobin V.V. (1987) Istochnikovedenie i metod [Source Study and Method]. Moskva, Nauka. 438 s.
- Buganov V.I., Turkan G.A. (1977) Aktualnye problemy istochnikovedenija istorii SSSR [Sources Actual problems of the source study of the history of the USSR] // Voprosy istorii. №3. S.3-16.
- Pushkarev L.N. (1975) Klassifikatsija russkikh pismennykh istočnikov po Otčestvennoi istorii [Classification of Russian written sources on national history]. Moskva.
- Atabaev Q.M. (2002) Qazaqstan tarihyryn derektanulyq negizderi [Source study basics of the history of Kazakhstan]. Almaty, 172 b.
- Varshavtshik M. A. (1984) Istoriko-partiinoe istochnikovedenie. Teorija, metodologija, metodika [Historical and party source study. Theory, methodology]. Kiev. 198 s.
- Zhdanovskaja Z.V. (1965) Bolshevistskaja periodičeskaja pethat kak istočnik pri izučenii istorii KPSS (1900-1917) [Bolshevik periodicals as a source in studying the history of the CPSU (1900-1917)]. Moskva. 381 s.
- Spirin L.M. (1982) Teorija, metodologija i metodika issledovaniia po istorii KPSS [Theory, methodology and methodology of research on the history of the CPSU]. Moskva, Nauka. 57 s.
- Pushkarev L.N. (1963) Voprosy klassifikatsii istočnikov v russkoi istoritheskoi nauke [Classification of sources in Russian historical science] // Istorija SSSR. №5. S. 81-96
- Makarov M.K. (1963) K voprosu o terminalogii v istochnikovedenii istorii SSSR [On the question of terminology in the source study of the history of the USSR]. Moskva. T. 17. – 195 s
- Medushevskaja O.M. (1977) Teoreticheskie problemy istochnikovedenija [Theoretical problems of source study] / Utch. posobie. Moskva, Izdatelstvo Moskovskogo arhivnogo instituta, 230 s.
- Kljutchevskii V.O. (1991) Skazaniia inostrantsev o Moskovskom gosudarstve Legends of foreigners about Moscow State]. Moskva
- Omarbekov T. (1997) 20-30 zhyldardagy Qazaqstan qasireti [The tragic pages of Kazakhstan 20-30 years]. Almaty. 215 b.
- Kulshanova A.A. (1999) Dokumenty Tsentralnogo Gosudarstvennogo arhiva i Arhiva Prezidenta Respubliki Kazahstan po politike korenizatsii v Kazahstane (1920-1936gg.) kak istoritheskii istochnik [Documents of the Central State Archive and the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan on the policy of root-finding in Kazakhstan (1920–1936) as a historical source]: diss. kand. ist. nauk. Almaty. 132 s.

Iskakova G.Z.

PhD, and. Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan,
al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gali209@mail.ru

**THE ROLE OF NATURE
IN THE TURKIC WORLDVIEW**

Increased air, water pollution and the deterioration of the environment requires reconsideration the issues of nature and human being connection. In this case, the paper uncovers a nature and human being image of Central Asian population on the sample of the Turkic people. The following questions are considered in the paper: «What does determine the Middle Age (VI-IX centuries) Turkic people`s concept on nature and their attitude?» and «in what form is perception on nature and human being expressed by Turkic people? The study revealed that the geographical features of territories and nomadic life style of Turkic people in VI-X centuries effected their nature and human being conception. Turkic peoples` perception on nature and human being was reflected in folklore, ancient Turkic written sources, and symbols of Statehood.

Key words: nature, history, Turks, Kazakhs, culture.

Искакова Г.З.

PhD, Қазақстан тарихы кафедрасының доцент м.а.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gali209@mail.ru

Түркі дүниесінде табиғаттың ролі

Қазіргі таңда ауаның, судың ластануы және қоршаған ортаның жағдайының нашарлауы адам мен табиғат байланысы мәселесін қайта қарастыруды қажет етеді. Мақалада түркі тайпалары үлгісі негізінде Орталық Азия адамының сипаты мен образы қарастырылады. Сонымен қатар, «Ортағасырларда (VI-IX ғғ.) түркі тайпаларының табиғат туралы түсініктерін не айқындады» және «Түркі тайпалары адам мен табиғат қатынасын қандай формада бейнелей білген» деген мәселелер талданады. Демек, VI-X ғасырлары өмір сүрген түркі тайпаларының адам мен табиғат концепцияларына территориялардың географиялық ерекшеліктері және көшпелі өмір салты әсер етті. Аталған мәселе, фольклорда, көне түркі жазба деректерінде және мемлекеттік таңбаларда көрініс тапқан.

Түйін сөздер: табиғат, тарих, түркілер, қазақтар, мәдениет.

Искакова Г.З.

PhD, и.о. доцента кафедры истории Казахстана,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gali209@mail.ru

Роль природы в тюркском мировоззрении

Растущее загрязнение воздуха, воды и ухудшение состояния окружающей среды требует пересмотра вопросов связи природы и человека. В статье раскрываются характер и образ человека Центральной Азии по образцу тюркских народов. Также рассматриваются следующие вопросы: «Что определяет понятие тюркского народа о природе в период средневековья (VI-IX вв.)» и «В какой форме тюркский народ выражает восприятие природы и человека». Исследование показало, что географические особенности территорий и кочевой образ жизни

тюркских народов в VI-X веках повлияли на их природу и представления о человеке. Восприятие тюркскими народами природы и человека нашло отражение в фольклоре, древнетюркских письменных источниках и символах государственности.

Ключевые слова: природа, история, тюрки, казахи, культура.

Introduction

Large industrial facilities in Kazakhstan lead to increased air and water pollution, the deterioration of the environment in general. After many years, more than twenty billion tons of waste were accumulated in Kazakhstan, third of which was toxic. Despite the fact that the big companies and the government are to develop a plan to combat pollution, the environment in Kazakhstan is still poor. Thus, to prevent environmental pollution there is a need to reconsider the issues of connection of nature and human being, world-view of nations in the middle ages and promote environmentally friendly attitude to nature among Kazakhstani people.

In this occasion the paper considers such questions as «What does determine the Middle Age (VI-IX centuries) Turkic people's concept on nature and their attitude?» and «in what form is perception on nature and human being expressed by Turkic people?»

Purpose of study is to determine a nature and a human being image of Central Asian population on the sample of the Turkic people and their descendants Kazakhs.

Sources for learning the basics of the ancient world of the Turks, which became the foundation of the spiritual culture of mature later Turkic peoples of Central Asia, including Kazakhs, are the monuments of written literature and particularly the oral folklore. It is no mere chance that there is a new upsurge of interest of researchers to rethinking the reality through the prism of the concept of sustainable development. The ancient nomadic Turkic civilization, founded and based on this idea, reflects the spiritual needs of current society. Such samples of epic genre as «Kitab-Dedem Korkut», «Oguz-name», «Manas» remain to be an important source for learning the basics of the formation of the Turkic world model. The next group of sources of medieval Turkic gravestone is the inscriptions found by archaeologists in the countries of Central Asia and Mongolia (Turkish sources of the history of Kazakhstan, 2005:5-252). These sources were created by the Turks. Thus, they will contribute to the disclosure of the research theme.

The issues of the nomadic civilization of Turks and, in particular, mythology, due to their versatility, are the subjects of research interest of historians (of V.V. Bartold, S.G. Klyashtorny), writers (M. Magauin), philosophers (Z. Naurzbaeva) and ethnologists (N. Shahanova). For instance, T. Barfield (Barfield, 1996: 21), A. Tashagil (Tashagil, 2011:9), and A. Dosymbaeva (Dosymbaeva, 2006: 4-168) show the interplay between the Turks with the environment, their lifestyle and how they adapted to the natural environment.

F. Ratzel states that a human being is a child of the earth not because the earth was of a human being with the appearance of the first germs of organic life, but since all created earlier things predicted a human being. The human being came to earth with the need for education and capable of education. The Earth brought him to fight with all its forces and creatures, and his private history is closely intertwined with the history of the earth in general. Thus, there is a need of an external study of a human being's place in nature (Ratzel, 2003: 107).

Then what is nature? Nature in the broadest sense is all things, the world and the diversity of its forms. In a narrow sense it is the object of natural sciences and a combination of the natural environment of human society (Kazakhstan National Encyclopedia, 2006: 9).

World-view is a system of generalized vision on the objective world, the place of human being in it, the attitude of people to surrounding reality and to themselves. It is beliefs, ideals, principles of knowledge and action of people, determined by before stated views. Overall world outlook plays a major role in the survival of the people. First of all, it is reflected in religion, art, in the field of group communication, entertainment and, etc. Therefore, these areas were taken into account during the study.

Methodology

The methodology of research is based on comprehensive, synergetic, integrated approaches, historical-genetic, historical and comparative methods. Knowledge of geographic, economic, and related scientific fields – Turkic philology, archeology and ethnography were applied in the research in line with the integrated approach.

Findings and Results

First, one of the factors, defining the notion of the environment and Turks' attitude is close connection and dependent on nature. In the Middle Ages the ecological world of Turkic tribes, living in Kazakhstan and Central Asia, was very fragile. Therefore, they tried to adapt to the environment and the weather changes, specifically, that took place on the eve of the Middle Ages. For periodization and making the chronology of Holocene, Kazakhstani scientists used the scheme of Blytt-Sernander, upgraded by N.A. Khotynsky. According to this scheme, in VI-VIII centuries, there was a high humidity and low temperature on the most part of Kazakhstan territory (Aubekero, Nygmatova, 2007: 145). In IX-XII centuries, on the contrary, the climate changed, the temperature rose and the supply of moisture decreased. Recent research findings reveal that geological environment in this period was similar to the present one. As the result, all these, before stated changes, pushed the Turkic tribes to look for new areas of expansion (Aubekero, Nygmatova, 2007: 142). This led to seasonal use of land and the formation of the nomadic economy (Barfield, 1996:21).

Moreover, the Turks worshiping nature made it an integral part of their lives (Gabitov, Alimzhanov, 2005: 442). The prairie landscape in the world outlook of nomads is a model of an ideal space, with which the initial act of creation was connected. The ritual of visiting the holy places to heal from disease and have offspring, by touching the sacred land, the water source, still exists. Turks world-view is imbued with the idea of environment majesty (Dosimbaeva, 2012: 131-135). Developed space, perceived as a central part of the generic land, was labeled by comprehensible symbols. Space, marked by mountains, trees, stone sculptures, in the course of the cycle of ceremonies, sacrificial rites, is «illuminated by oath» and this center become highly sacred (Dosimbaeva, 2012: 134). For example, in 2001, A.M. Dosymbaeva during archeological research revealed runic inscription on the rock stone on the right bank of Merke in Merke area in Zhambyl region. Turcologist A.S Amanzholov translated this text as follows: «My sorrow is the death» and «disperse my sorrow». The text also was translated by Japanese Turcologist O. Takashi as «Eternal sacred land», which means Merke is everlasting blessed land (Kadrimbetova, 2011:333)

The system of conception about the reality led the ancient nomads to the idea of interrelation between crisis in the society and the shock in the

nature. «Any violation of the world order entails upheavals in the state ... When the sky presses and the earth opens up» (Klyashtorny, 1977: 123). Thereby, turmoil in the state was associated with natural disasters, which in turn were perceived as the punishment of heaven for people, who violate the balance of world order. Epic context of this idea is expressed in the joy of rebirth of seemingly lost world in the plot of a BAMS-Beyrek's, son Salorio, revival: «Your Black Mountain tottered, staggered and collapsed, (again) it finally got up! Your blood-spattered water dried up; (again) it purred at last! Your strong tree withered away; (again) it finally became green!» (The book of my grandfather Korkut, 47).

The instances of negative consequences of irrational behavior of people in relation to nature are reflected in ancient legends of Central Asian Turks. There were series of sacred animals, murder of which was punishable by nature. The Kyrgyz people have legends about the hunter Kozhozhas, who mistakenly shot his son, taking him for a deer. It was a punishment for the reckless and greedy attitude to nature. Hence there was a belief of thousands animals, the number of which can be killed by hunters (Discover this wonderful world of legends, 2009: 103-104).

Therefore, the Turks found it necessary to protect the environment. For example, the story of Er-Tostik traced the idea of care for nature. Er-Tostik saved the chicks of Samruk from great snake, crawling on a tall tree. This tale expresses the idea of the existence of the interdependence of the natural world and human being («Er-Tostik», a number of other stories, such as «Just punishment», «Kyuyim batyr» legend, the legend of kyu «Shynyrau»). Mighty Samruk knows that her chicks die in the jaws of the snake, but she cannot change the predestined. She only laments fate of her chicks. The human being should save them and this is his mission, this is the meaning of his existence (Naurzbaeva, 2012).

Second, religion was one of the factors, defining the attitude of Turks to nature, since there was a concept of the duality of creation of all things. According to this notion, Tengri and Earth-Water (Zher-Su) make a unified whole (Dosimbaeva, 2012: 131). The Turks religious beliefs are connected with Tengrianism, according to which Tengri is a «lord» and «sanctuary» of all things. Therefore, sky, Earth-Water (Zher-Su) and Hagan Khatun are perceived to be sacred. Sky is considered as the embodiment of Tengri, Earth-Water (Zher-Su) is happiness of Tengri and Hagan Khatun represents the will of

Tengri, the guardians of people (Kenzhetai, 2005: 71-96) etc.

Creation of the world was directly related to Tengri: the blue dome of sky covers habitable, «brown earth» as the «roof». This comparison is used by the authors of two rock paintings on the coastal cliffs along the river Tuba (a tributary of the Yenisei). One of these so-called «second monument of river Tuba», can be read with some refinements in the last two lines:

(2) Tenrim öçük bizke bol

(3) Idil jerim a bengü bol

(2) Oh my heaven, be a roof over our heads

(3) Oh my country Idil, long life to you (Klyashtorny, 2001:28-34)!

The next issue that will be considered further is «in what form is perception on nature and human being expressed by Turkic people?» There is a common view among historians that Turkic peoples' perception on nature and human being was reflected in folklore, ancient Turkic written sources, uncovered from Central Asia, symbols of Statehood such as flag, «tamga» (family symbol). Thus, this will be considered further during the discussion of Turkic world-view models. The scholars claim that Turks had 3 models of world's picture: 2 horizontal and 1 vertical.

The first horizontal model is cosmological model of the world, which is based on a global view of space. It includes space, the celestial bodies, the planets, the earth, the sky. Space and nature, surrounding human being, were one piece. According to the genealogical legends, Oghuz tribes, by whose language was written the above stated source, were descended from progenitor Oguz Khan, who had 6 sons with the names of the Sun (Kun), Moon (Ai), Star (Zhulduz), Mountain (Tau), Sea (Teniz), Heaven (Kok). Oguz Khan had 24 grandchildren, the names of which were given to Oguz tribes. Each tribe had a totem animal, respectively, its totem (Bartold, 1996:138).

The attributes of the sky were the sun and the moon, associated with the earthly life. The cult of «born of the sun» is reflected in the Orkhon inscriptions. «The side, where the sun was born» (kun toγusıqañ) was considered to be one of the main directions. Thus, the doors of Kagan were opened to the east «of reverence for the ascent of the sun» (kun batsıqıñ) (Klyashtorny, 1977:32).

The second horizontal model of the world is represented as a square or flat space. The earth was imagined as a quadrangular (square) space, inhabited by the people and hostile Turks on the edges. To indicate the boundaries of the world consistently,

the term *bulunjugol*: *tort bulun* (four corners) is applied in runic writing. For instance, there is a clear confirmation of this in the text, devoted to Kultegin: «When the blue sky was made in the overhead (and) the dark (brown) land in the bottom, sons of human being (people) were created between them. My ancestors Bumin Kagan Istemi-Kagan had power over the sons of human being. Reigning (the kingdom), they supported, arranged a tribal alliance and founded the Turkish nation. Four corners (mean people who lived around of all four corners of the earth) were all (their) enemies, speaking with the army, they conquered all the people living in four corners, and brought them all to the world. They made to bow (heads of) those, who had heads and forced to bend the knees those, who had knees. Turks (people) settled forward (to the east) till the lands of Kadyrkhan common people, back (to the west) till the land of Temir kapyg («Iron Gate») (Malov, 1951). Center of the world was a «sacred Otyuken land», inhabited by Turks, the residence of Turkic Hagens, from where they went hiking forward, backward, right, left for the conquest of «four corners of the world». For example, in the complex of monuments, dedicated to El Etmish Yabgu (chronology is approximately 716 and 728), who was Shad by Elteris, Kapagan and Bilge Kagans: «Our ancestor Jami Hagan conquered four corners (törüt bolunuy) of the World, including the whole Turkic people; Turks in the east (kun toγusıqañ), in the west (kun batsıqıñ), those, settled from the neighborhood (beriye) to China and further... set balbals (stone statues) (Turkish sources of the history of Kazakhstan, 2005:55). In this case the application such words, determining the direction, as «kun toγusıqañ» (east), «kun batsıqıñ» (west), «beriye» (south) and «yariya» is demonstrated.

This model of the picture of the world is a different horizontal image, stating situational (route) a description of the landscape with its orohydrography. First, land-water (jer-sub, jer-su), acting as a general opposition to «blue sky», is considered as a sacral and terminological concept. Turks by the word land-water («jer-su») referred to territory and space in general. The example of application of «jer-su» could be found in the Turkic literary monuments: «may land-water not be without a master» («Jer-su bidsiz bolmazun»). There is the following text on the stone stele, dedicated to Bilge Kagan: «the people of «ten arrows» was harassed. Saying, let it not be without a master land and water owned by our ancestors ... a leopard-bag, at that time we gave (him) and gave the title of Kagan (his marriage) my little sister – the princess (Turkish sources of

the history of Kazakhstan, 2005:55). This space is endowed with emotionally active characteristic: it may be hostile or alive. This implies to the concepts such as native land, homeland, Zheruik. Zheruik and home were synonymous. Clear examples of this could be found in the legends and kysus of Korkyt. They are «Korkut», «My People» («Elim-ai, halkim-ai») «Camel Targil» («Targil tana»). For Turks and most revered native land was «the land, where dripped the blood from the umbilical cord». This phrase refers to a Motherland and home. As a comparison to previous case, the example of the role of native land for the Kazakhs, the descendants of the Turks, will be considered further.

The famous Russian scholar A.I. Levshin wrote the following about the Kazakhs: «the Kazakhs are tied to their own land. They are ready to stand all challenges and suffer but not leave their Motherlands (Levshin, 2009:330). Due to representation of Turks, a land is the place, where all things were created. It is the center of the world; it is Zheruik (promised land). In the above mentioned legends and kysus of Korkyt, the search of Zheruik by Korkyt is told.

Furthermore, a vertical model of world image could be identified. It is often referred by many authors. In this model, the world consists of top and bottom world: human world and the underworld. «World Mountain» and «The World Tree» are connected to the world beyond the grave and the earthly life. To dream of a falling tree was an evil

omen, it meant death of a loved ones. In addition, it was forbidden to cut down the forest saplings, as this could result in the death of children (Traditional world of Turks, 1990:47).

Taking in account above stated issues it could be concluded that the environmental world of population of the Great Steppe from the middle part of Eurasia was already fragile in its nature. Therefore, it is true that from all of the world's ecological systems the destiny of steppes is the most dramatic, despite the fact that the heirs of the steppes – nomads – are well-adjusted and finely balanced with the steppe environment peculiar and distinctive culture.

Conclusions and Recommendations

Relatively few studies and interdisciplinary links made the issues of world-view of Turkic people the subject of interest. Today, there is a need to create: traditions of respect for nature and its laws.

The questions of preserving the harmony of human being, society and nature are still actual. Therefore, to prevent environmental disasters it is necessary to assess damage caused to nature by mankind s for the next 50-100 years in Kazakhstan. This requires a deeper investigation of the issues of this paper on the example of the tribes and peoples of other continents, different chronological periods of human development.

References

- Aubekerov B.Zh., Nygmatova, S.A. (2008). *Izmeneniya klimata i landshaftov, osnovnie etapy evoluzhiy chelovecheskogo obshchestva ot drevneishih gominid do kochevnikov na territoriyi Kazkhstana* [Climate and landscape changes, the history and evolution of human society from the earliest hominids to nomads in Kazakhstan. The contribution of nomads to the development of world civilization: Materials of International Research Conference.] // *Vklad kochevnikov v razvitie mirovoi zhivlilizazhyu: Sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchnoi konferencyi*. Almaty.
- Barfield T. (1996). *Perilous Frontier. Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757*. Cambridge, MA and Oxford: Blackwell.
- Discover this wonderful world of legends. (2009). Bishkek.
- Dosimbaeva A. (2006). *Zpadnyi Turkskiy kaganat. Kulturnoe naslediy kazakhskoy stepy*. [The Western Turk Empire. The cultural heritage of the Kazakh steppe] Almaty.
- Dosimbaeva A. (2012). *Konzeptziya stepnogo mirovozzreniya: voprosy proishozhdeniya razvitiya gosudrstv nomadov* [The concept of the steppe world: Issues of development of the countries of origin of nomads. In Historical heritage and modern culture (pp. 131-135). Materials of the international scientific-practical seminar (30 November 2012).] // *Tarihihi madeniy mura zhane zamanayi madeniyet*. Almaty: Service Press.
- Gabitov T., Alimzhanov A. (2005). *Islamga deingi turki haliktarinin mifologiyasi men dini senim-nanimdari* [The mythology and religion of the Turkic people before Islam. In Philosophical heritage of the Kazakh people.] *Worldview of the ancient nomads* (Vol. 1, pp. 442-445). Almaty.
- Levshin A. I. (2009). *Opisanie kirgiz-kazachiy, ili kirgiz-kaisazkih, ord i Stepei* [Description of Kirghiz-Cossacks, or Kirghiz-Kaisak, hordes and steppes.] Almaty: Sanat.
- Malov S. E. (1951). *Pamyatniki drevneturkskoi pismennosti. Teksti i isledovaniya* [Monuments of Ancient Literature. Texts and Studies.] Moscow-Leningrad. Retrieved May 2, 2013, from <http://kronk.narod.ru/library/malov-se-1951-1-2.htm>
- Naurzbaeva Z. (2003, January 1). *Spasenie ptenzov samruk i utrachennyi iniciacionniy ritual kochevnikov* [Samruk rescue chicks and lost initiatory ritual nomads]. Retrieved January 1, 2014, from <http://otuken.kz/index.php/mythzira/40--v->

Kadrimbetova N. N. (2011). Bairgi turk zhazba eskertkishterindegi ideologiyalik tusinikterdin keibir aspektleri [Some aspects of the ideological concepts in the ancient Turkic literary monuments. In Kazakhstan archaeology in the era of independence: Results and prospects]. Proceedings of the International Conference dedicated to the 20th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan and the 20th anniversary of the Institute of Archaeology named after A. H. Margulan (12th-15th of December 2011) (Vol. 2, pp. 333-340). Hikari, Almaty.

Kazakhstan Nacionalnaya Enciklopediya [Kazakhstan National Encyclopedia] (Vol. 4). (2006). Almaty: Kazakh Encyclopedia.

Kenzhetai D. (2005). Dasturli turkilik dunietanim zhane onin mani [Traditional Turkic worldview and its role.] In Worldview of the ancient nomads (Vol. 1, pp. 71-96). Astana.

Klyashtorny S. G. (2001). Notion of time and space in the Ancient Monuments. In Ancient Turkic civilization: written records] (Proceedings of the International Conference dedicated to the 10th anniversary of the independence of the Republic of Kazakhstan) (pp. 28-34). Astana.

Klyashtorny S.G. (1977). Miphologicheskie suzheti v drevneturkskih pamyatnikah [Mythological subjects in the Ancient Monuments. In Turkological Collection]. Moscow.

Taşgıl A. (2011). Gök-Türkler [Blue turks]. Ankara.

Kniga moego deda Korkuta. Oguzskiy geroicheskiy epos [The book of my grandfather Korkut. Oguz heroic epic (Trans. V. V. Bartold)]. (1962). Moscow-Leningrad.

Tradicionnoe mirovozenie turkov Uzhnoi Sibiri. Znak i ritual [Traditional world of Turks of southern Siberia. Sign and ritual] (1990), Novosibirsk.

Kazakhstan tarihi turali turki derektemeleri. Kone turik bitik tastari men eskertkishteri (Orhon, Enisey, Talas) [Turkish sources of the history of Kazakhstan. Ancient Turkic gravestones stones and written records (Orhon, Yenisey, Talas).] (2005). Almaty: Dyke Press.

Ratzel F. (2003). Chelovechestvo kak yavlenie zhizni zemli [Humanity as a phenomenon of land]. In Human history: Prehistory (p. 107). St-Petersburg.:Polygon.

Nurpeissova B.¹, Dyussebekova Zh.²

¹c.h.s, docent, e-mail: bakytti@mail.ru

²master, e-mail: zhanna2991@gmail.com

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**ON THE ISSUE OF DISTRIBUTION
OF THE LOCAL BUDGET OF KAZASSR IN THE 1930S**

The article highlights the issues of budget allocation to local authorities, also in sectors of the economy in the 30s of the twentieth century. The article reflects the issues of activity and decision-making on the issue of allocation of funds, the difficulties associated with the budgeting of local social organizations that were in dire need of financial infusion. The process takes place at a critical moment of social order in the life of the Kazakh nomadic society. The article analyzes the forms of budget policy and budget distribution management, made decisions of the SPC KazASSR together with the PCF and interaction with other government agencies. The research is based on documents and materials of archival funds, other materials are also involved.

Key words: Local budget, history of financial institutions, financial structures, financial provision, history of institution, People's Commissariat of finance.

Нүрпеісова Б.Е.¹, Дюсембекова Ж.К.²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, e-mail: bakytti@mail.ru

²магистр, e-mail: zhanna2991@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**1930-шы жылдары ҚазАССР
жергілікті бюджетін үйлестіру мәселелері**

Жаңадан құрылған Қазақ кеңестік қаржы жүйесінің жергілікті бюджетті қалыптастырып, оны жергілікті мекемелерде үйлестіру маңызды болды. Мақалада қаржы мекемелерінің жергілікті мекемелерді және халық шаруашылығы салаларын қаржыландыру, сол тарихи кезеңнің түйінді және күрделі мәселесін шешу аса күрделі жағдайда жүргізілді. Кеңестік орталықтың республикаға жүргізген қаржылық саясатының тұстары, осыған сәйкес, жергілікті бюджетті үйлестіруде қалыптасқан жағдайлар, атқарылған іс-шаралар қарастырылады. Зерттеу архив қорларының құжаттары және басқа материалдар негізінде жүргізілді.

Түйін сөздер: жергілікті бюджет, қаржы мекемелерінің тарихы, қаржы құрылымдық бөлімі, қаржымен қамту, мекемелер тарихы, халықтық қаржы комиссарлығы.

Нурпеісова Б.Е.¹, Дюсембекова Ж.К.²

¹кандидат исторических наук, e-mail: bakytti@mail.ru

²магистр, e-mail: zhanna2991@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

**К вопросу о распределении местного бюджета
КазАССР в 1930-ые гг.**

Статья освещает вопросы распределения бюджета местным органам в отраслях народного хозяйства в 30-е годы XX века. Рассмотрены вопросы деятельности и принятия решений на местах по вопросу распределения средств, трудности, связанные с бюджетированием местных социальных организаций, которые остро нуждались в финансовом вливании. Процесс происходит в условиях переломного момента общественного устройства в жизни казахского кочевого

общества. Анализируются формы ведения бюджетной политики, принятые решения НКФ и взаимодействие с другими госорганами. Исследование основано на документах и материалах архивного фондов, привлечены другие материалы.

Ключевые слова: местный бюджет, история финансовых учреждений, финансовые структуры, финансовое обеспечение, история учреждении, Народный комиссариат финансов.

Introduction

In the new system of social structure of the Kazakh society in the 30s of the XX century based in a social state form, a special role is given to the activities of financial structures designed to form and distribute monetary funds that are fundamental and provide activities of local authorities and social structures, also fundamentally important in the special period of formation and development of the Republic. The purpose of the study is to consider the allocation of budget funds of the Republic in the 30s of XX century on the basis of the analysis of the documents of the Fund of the PCF, and related processes. The task is to reveal the role of the activities of financial structures for creation, conduction budgeting sectors of people's economy and social structures which took place in difficult conditions of the 30s, associated with the the interweaving of interests and different approaches as the center and local authorities responsible for the financial policy, difficulties in the issue of budget allocation. The methodological basis of this work was the analysis of documents deposited in the

archival funds and other sources, some of which were not introduced into scientific circulation. The theme is considered in conjunction with the soviet kazakh researchers' works who have studied and scientifically substantiated separate provisions of the period of new state system formation in the 20 – 30-ies of the XX century. The fundamental methods in the disclosure of the content of the work were historicism, analysis, systematization and objectivity in the presentation of the studied sources and materials.

Discussion

Construction and execution of the budget of the Kazakh ASSR in 1932 proceeded in extremely adverse conditions. In 1932 people's economy of Kazakhstan experienced difficulties caused by revision approved budgets of the PCF and weakened state support from the center in terms of budget financing, deepening the gap between the increased needs of the economy and the degree of their actual financing. This can be observed in the contents of the following table, distributed by years.

Table 1 – Budget allocation PCF of KazASSR in 1930-1934 years by fields (CSA RK. F.229, In.1, c. 877)

Total budget	1931	1932	1933	1934
	155935	18550,0	20,2803,2	294652,
Agriculture	13406,0	14915,5	13764,2	19152,4
Social cultural enlightenment	47742,5	71432,8	7999,6	128299,4
Communal service	12358,0	5960,0	1423,5	116611,0
Healthcare	1220002,4	18966,7	22147,2	31146,6
Industry	5775,0	6892,5	8156,0	10975,0
Administration	11983,4	195291	201477,2	20779,0

In this table you can see the gap in budget execution for these years. Especially the comparative gap can be seen in the socio – cultural activities in relation to other fields.

Insufficient budget growth of 1931 exacerbated extremely significant backlog of Kazakhstan in the field of budget not only from other budget indicators

of the RSFSR, but almost all ASSR within this period in the RSFSR. Accordingly, the insufficient budget growth did not allow the government of Kazakhstan to implement the first five-year plan in terms of cultural and economic construction at the expense of the local budget, which was adopted by the Government of the Union in relation to

Kazakhstan. So, investments on the local budget, according to the five-year plan for 1931, provided by the resolution of SPC of the USSR on September 1, 1930 were defined in 153 million rubles, and for 1932, under 299 million rubles.

At the same time, the volume of the budget in Kazakhstan for 1931 amounted to only 125 million rubles by check digits of PCF of RSFSR, it means a large gap instead of the initially adopted budget (CSA RK. F.30, In.2, c.1508).

Control digits of 1931 in the financing project of PCF of RSFSR did not provide such directions as global primary education and real execution of the budget as a whole in 1931.

Thus, the implementation of the budget in 1931 was tense in its revenue part. The focus was on quantitative rather than qualitative indicators. Especially, this situation has affected the containment of the school network development. Undoubtedly, this played a role in reducing the volume of budget distribution and, accordingly, led to the closure of the existing social institutions (schools, health care institutions) at that time, which were created, as noted in separate notes, «...with a favorable financial position of 1930 (a good harvest, transfer to DEC the funds of liquidated district budgets, availability of significant unused means of self-taxation for previous years» (CSA RK. F.30, In.2, c.1508).

As mentioned, there was a very tense situation with the financing of a network of new institutions (schools, hospitals, etc.) in the districts. In this regard, it should be noted, that the allocation of monetary means from the center, which considered the Republic as a suburb, which should be financed on a residual principle. Accordingly, this situation was also aggravated by the systematic delay of subsidies, although the RSFSR, recognizing this state of affairs allocates 7 million rubles, as noted in the instruction, «for universal education at the expense of economic bodies», that is, to solve their own problems themselves. This decision was incomparable and unrealistic, because economic bodies had not been able to pay them. Kazakhstan also did not receive a significant portion of centralized social insurance funds.

The PCF, taking into account these circumstances, since 1933 gaining some experience to get out of this situation, independently develops a special program of action. The program was primarily aimed at covering a range of issues, first of all, the study of the true situation, and the verification on the places of the circumstances of budget planning and allocation of means. According to the results, the distribution of the means by fields

and social structures according to the new situation are provided.

Thus, the purpose of distribution of budget funds and implementation of inspections is creation of special teams. The organization and conduct of local campaign to survey the financial state of the budget of the rural councils came from the decisions of the Board of the PCF. This check was carried out by organizing teams of representatives of public organizations (sections of the Council of Kazakhstan, local financial asset), with departure to remote rural councils. The work on the survey was coordinated and carried out jointly with the district sector or district bodies established and operating under the district groups, as budget sectors initially established to define the financial plan.

So, in 1933 SPC of KazASSR independently emits the amount of 50,000,000 rub. with the adoption of the decree «On the financing from the budget of Kazakhstan» at the event on arrangement of street kazakh children– nomads in Karkaraly district (CSA RK. F.30, In.2, c.1508).

The results of budget execution for the past year, 1932 are taken as a basis. Particular attention is paid to budget execution, the availability of actual salary arrears and other expenses, borrowing from credit institutions and unpaid debts on short-term loans, and even the presence of indicators such as «misappropriation of public funds». What was meant by «misappropriation?» The study of separate documents reveals the semantic content, which was concluded in the fact that everyone as far as possible tried to influence on attraction of means in the local budget to solve pressing issues of local Executive bodies on filling the local Fund. Sometimes the financial regime was violated, as described by the personnel financial officers-auditors, «mismanagement, credit-free costs», «poor knowledge or ignorance of the economy, network activities and contingents, as in individual institutions, was also associated with «unplanned construction», the formation of so-called «budget reserves» (CSA RK. F.229, In.1, c.876).

In this regard, it should be noted that all identified violations were considered in more detail in the construction of the budget of the Republic for the following years. PCF from the current moment, initially, in the construction of budget planning, provides for compliance with budget discipline, asking questions whether revenues were fully identified, whether all considered applications from the field were included in the budget, whether there is a case of hidden identified revenues and entities, at their expense, for the production of

expenses, in excess of the plans approved by the budget, whether there are cases of illegal regulation of local and state revenues, whether the budget necessarily includes repayment of debts from previous years, whether the amount of the return of misappropriated state revenues, allocated from the funds of the parent body, are approved by the budget target character, as a use of funds of the state insurance and self-taxation, or whether the establishment of this Council, the limit of capital investments, does the payroll, the coverage limit reductions administrative- management costs, their compliance with the staff and network contingents (freelance workers, attracted on time), salary rates, expenditure standards, their compliance with the established rules of the terms, forms and order of quarterly cash payments and monthly income and expense schedules, the procedure for loans, the rules of budgeting, approval and execution of additional estimates, as well as verification of reporting and their compliance with cash discipline. Expenditure and revenue part of the budget in industry, municipal and rural affairs, the costs of education and health care were flexibly built and considered in the context of the financial plan for the next year as well. Despite the initial stage of the formation of the budget policy in the country, such an approach to the state system of financing and the distribution of budget means shows great responsibility and high discipline in terms of the use of financial resources.

And already, in the construction of budget financing of agriculture in the basis of control figures construction were taken into account the defining moments associated with the circumstances of the current nature, «.....recognizing the tense state of Kazakhstan economy by a significant number of areas as a result of the consequences of the migration, it is necessary to quickly eliminate them and reduce the number of livestock, control figures should be built to main budget means of 1934 must be decisive for the economy at the expense of main levy of allotments, the mobilization of extra-budgetary resources and funds of industrial, municipal economy and agriculture.

Regarding social provision, in 1934 region financial departments by legislative guidance of PCF provided families, persons called up in the red army, invalids of Civil war by social pensions. On the other hand, PCF noted the decision of social provision this category of people in their employment. The solution of issues was considered in the development of disabled cooperation activities in the capitalization pensions for individual cooperation system.

In 1934 regional financial department, according to the instruction of PCF, at construction of the industrial budget proceeded from a strict data accounting of inventory of the industry, grouping them on various bases: small, grassroots and urban as well.

If the budgeting drawn up randomly before, but now, budget planning was developed gradually as «...allocation of budget sources and assignments», and in accordance with the envisaged financial plan, «...on the basis of the attached forms...», that is, on the basis of developed and released financial documents. And the code of control digits became available to PCF on the basis of already developed forms, «...in the expanded form, on separate groups, in the differentiated budget with the allocation of all items of revenue sources according to the nomenclature of 1933». (CSA RK. F.229, In.1, c.876.)

It should be noted that the work on the preparation of the PCF budget for 1933 is taking place in extremely difficult conditions, due to many reasons.

In 1933 the PCF determined budget of KazASSR in the amount of 2022686 000 rub. At that point budget is approved by two indicators: revenues – 178677,5 thousand rub., expenditure – 202,268 thousand rubles and the deficit – 23591,1 thousand rub.

Instructions for drawing up a financial plan differentiated by each type of industry: heavy, light, and the so-called «grassroots» (local). They were accompanied by explanatory notes (justification), the presentation of tables by forms with indicating all the necessary information, affecting such issues as: execution, coverage of investment and circulating means, ways of development of the necessary growth of working capital, calculations for municipal, housing economy and education.

Thus, since the beginning of 1934 the organization and methodology of financial plans compiling aligns gradually and in the following years is already based on the methodical guidelines and instruction materials released by the Central financial apparatus.

A new turn in terms of improving the quality of budget planning and distribution and, in this regard, gaining gradually independent experience can be seen in the next steps of the Republic.

February 02, 1934 the SPC of Kazakhstan adopted a resolution «On the state of the budget and financial system», which addressed the main issues of «unsatisfactory performance of budget work», which indicates: the shortcomings of the budget

distribution, that is, the differences, lowered and requested, «... as a result, the budget work was carried out in the amount of increased control figures adopted by the CEC session of February 8, 1933 and in which the volume of capital investments was significantly lower than the final, approved options. It was also noted that one of the reasons along with mentioned was»...a significant delay in the establishment of the final plan of financing of subordinate budgets, which reduced the responsibility for the execution of plans and financing for the execution of the budget revenues, that the noted above lacks of the budget campaign were as a result of shortcomings in the budget-financial work in Kazakhstan, and the consequence of the fact that agreed with the order of December 10, the initial version of the budget of Kazakhstan on expenses (especially the volume of capital investments) has been sharply changed upwards without taking into account their reality». (CSA RK. F.229, In.1, c.876)

At the same time it was noted that the financial and budgetary inspection extremely poorly carried out fight for budgetary discipline and without support from WPI and executive committees, especially from local agricultural and rural budgetary bodies. The resolution also noted that SPC of KazASSR considers «delay until this time of calculation for the turnover tax for the 1st quarter exceedingly abnormal from RusComFin (from the entitlement budget 14 343 thousand rub. transferred in advance payment only 3600 thousand rub. in 1 quarter, in the second quarter 6700 and 3900, replacement in the second quarter are entitlement subsidies and cash balances of local budgets. (CSA RK. F.229, In.1, c.877). It was also noted that «...in terms of KazASSR, the cash gap deepened much more, because it is not possible to quickly transfer the budget balances in order of borrowing to accounts seeking budgets», due to indicators such as «... poor quality of financial work especially in rural areas, the presence of excesses, perversions during mass taxes and embezzlement in the savings bank system, extremely weak socially – mass work in the field of finance and the absence of mobilizational public works and financial budget section in the performance of weak staffing apparatus, fluidity and weak inflow (CSA RK. F.229, In.1, c.877).

For the purpose of providing with personnel, it was decided «to return back all financial workers

from other institutions» (it is meant hiring old staff that served under the old regime) to carry out training specialists in Leningrad and Tashkent as well. Also in this resolution the decision is made, «...to ask the PCF of the Union to take into account the peculiarities of Kazakhstan by regulatory revenues of 1934, assigning to it such revenue sources that would ensure the normal construction and uninterrupted implementation of all budget financing during the year.» (CSA RK. F.229, In.1, c.877)

In connection with the abolition of bread cards the role of budget planning and distribution of means in the implementation of the national economic plan in 1935 increases significantly. During this period, in order to solve significant problems and find new opportunities, special attention is paid to trade by financing its separate areas. Thereby, on the basis of the solved problems of budget planning and distribution volume of the budget of Kazakhstan in the first half in the 30s amounted from 77879 to 181305 thousand rub. and for specific activities 4488884,5 thousand rub. were invested into the budget, which affected the course of further execution of the budget 120035.8 thousand rubles. If you look across industries you can see that it was invested 252736,5 thousand rubles in socio-cultural activities, amount 220549,9 thousand rubles were implemented, plan of budget for administration was 81087,2 thousand rub., but executed 84378.8 thousand. (CSA RK. F.229, In.1, c.897)

In subsequent years, despite the difficult period of the historical section of Kazakhstan, as a result of efforts to improve the quality of budget allocation and the development of planning methods, but increase of the volume of budget investments in the national economic and social sectors becomes noticeable.

Abbreviated words

PCF – People's Commissariat of Finance

SNK – Council of people's Commissars

Recombin – Russian Committee of Finance

Abbreviations in the text

DEC – district Executive Committee

WPI – workers and peasants inspection

PCF – People's Commissariat of Finance

SPC – Soviet of People's Commissars

RCF – Russian Committee of Finance

References

- Central State Archive of RK. (Further CSA RK) Fund.229. Inventory 1. C.877.
CSA RK. F.30, In.2, c.1508.
Ryskulov T. (1927) Kazakhstan. Leningrad. 96 p.
Abylkhozhin Zh.B. (1983) Nalogovaya politika sovetskogo gosudarstva v aule y derevne Kazakhstana. [Tax policy of soviet state in village of Kazakhstan]1921-1929 gg. Almaty.
Podnek A., Pavlov V. (1930) Kazahstan v sisteme narodnogo khozyaistva SSSR [Kazakhstan in people's economy system SSSR].Gosplan. 56 p.
CSA RK. F.30, In.2, c.1508.
CSA RK. F.229, In.1, c.876.
CSA RK. F.229, In.1, c.876.
CSA RK. F.229, In.1, c.877.
CSA RK. F.229, In.1, c.877.
CSA RK. F.229, In.1, c.897.
CSA RK. F.229, In.1, c.897
Financial headquarter of Kazakhstan (1996). Astana: «Finance» MF RK. 11p.
CSA RK. (1921) Otchet organizatsii y deyatelnosti SNK finansov KazASSR [Report on the organization and activities of the People's Commissariat of Finance KazASSR]. Microfiche 35.
Asfendiyarova A. (1965). Gosudarstvenniy budzhet KazSSR [State budget of the Kazakh SSR] (1920-1936). Almaty.

Sabdenova G.E.

Ass. prof., al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulmiras2801@mail.ru

**SEVERAL ISSUES AND DIRECTIONS IN THE STUDY
OF NOMADIC STATEHOOD**

This is a brief historiographical overview on the literature regarding the Kazakh Khanate against the backdrop of nomadism. This study is relevant due to the need of an objective and complex analysis of issues surrounding the history of the Kazakh Khanate, especially with regards to statehood within the context of a nomadic society. That is why this article examines several works on the issues of statehood in nomadic societies. While interest in nomadic societies has not diminished, the question remains on how to present the issues in a deep and objective manner. In this regard, this article analyzes the works of scholars who have studied the fundamental questions of this topic, including those who have looked into the definition of statehood, its etymology, signs, elements; the various forms of states, the origins of states and their functions, political regimes, authority and social norms, as well as other aspects.

Key words: Kazakh Khanate, nomadic society, feudalism, military democracy, tribe, authority, commune, khan.

Сабденова Г.Е.

доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gulmiras2801@mail.ru

**Көшпелі мемлекеттілікті зерттеудің
кейбір мәселелері мен бағыттары**

Автор көшпелілік аясындағы Қазақ хандығына қатысты сауалдар көтерген ғылыми әдебиеттерге қысқаша тарихнамалық шолу жүргізген. Себебі зерттеу өзектілігі Қазақ хандығы тарихының мәселелерін шынайы, кешенді талдаумен қатар мемлекеттілік пен көшпелі қоғам контексіндегі факторларды үнемі ескеріп отырудан туындайды. Сол себепті мақалада көшпелі қоғамда орын алған мемлекеттілік мәселесіне қатысты кейбір еңбектерге баса назар аударылған. Көшпелі қоғамға деген қызығушылық ешқашан толастаған емес. Бұл жердегі мәселе қаншалықты терең әрі шынайы бағасын алғандығында болып отыр. Осыған байланысты автор тарапынан бұл бағытта зерттеу жүргізген ғалымдардың еңбектері, сондай-ақ мемлекет анықтамасы, оның этимологиясы, белгілері, бөлшектері мен мемлекет түрпаттары, мемлекеттің шығуы мен қызметі, саяси режим, билік пен әлеуметтік нормалары, т.б. аспектілері талданды.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, көшпелі қоғам, феодализм, әскери демократия, тайпа, билік, қауым, хан.

Сабденова Г.Е.

доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulmiras2801@mail.ru

**Некоторые проблемы и направления изучения
кочевой государственности**

Автором проведен краткий историографический обзор научной литературы, в которой изучались вопросы Казахского ханства на фоне номадизма. Ведь актуальность исследования обусловлена необходимостью объективного, комплексного анализа проблем истории Казахского ханства, с учетом фактора государственности и в контексте кочевого общества. Поэтому в статье уделено внимание некоторым трудам по проблеме государственности в кочевом обществе. Интерес к кочевому обществу никогда не прекращался. Вопрос состоит лишь в

том, насколько глубоко и объективно была представлена проблема в целом. В связи с этим, автором анализируются труды ученых, которые занимались основными вопросами в этом направлении, а также изучали определения государства, его этимологию, признаки, элементы и формы государства, происхождение государства и его функции, политический режим, власть и социальные нормы и другие аспекты.

Ключевые слова: Казахское ханство, кочевое общество, феодализм, военная демократия, племя, власть, социум, хан.

Methods

The basic theoretical and methodological tools used in this research are systematic approaches, including a historical and comparative analysis of the development of different ideological and political-organizing forms during formation of the state. The methodological base of the study are the principles of academic historicism, which includes an objective analysis of a collection of sources and all available literature. Through historicism, we can understand this examination of the processes of the development of historical knowledge on the theme of statehood, both in chronological order and in concept. This study used general scientific methods, such as analysis, synthesis, induction, modeling, etc.

Introduction

Determining the political system of Kazakh tribes poses a significant problem when studying the history of Eurasian nomadic societies. To this day, the historiography of the Kazakh Khanate contains «blank spots», which has led to many conflicting opinions. First of all, this is connected with the complexity of the problem itself and the significant lack of informational basis. Second, it is difficult to characterize the development of nomadic cultures within the framework of socio-economic formation theory. Of course, the possibility of viewing this development through historical materialism cannot be fully denied/rejected. However, it is clear that attempts to analyze the development of nomadic societies through the dialectic framework of class struggle, that is between the forces of production and the relations of production, are undergoing crisis. Furthermore, the legacy of the Russian Empire's colonization of Kazakh lands have created significant obstacles when studying the formation of historical Kazakh states. It is because of this history that Russian literature, both before 1917 and after 1991, failed to view the Kazakh Khanate as a developed state with centralized authority. In the works of various Russian authors in the eighteenth and nineteenth centuries (A.I. Levshin, A. Meyer, and others) held views that a centralized, Kazakh state has never ex-

isted. In its place, there only existed groups of various tribes, divided primarily into three *juz* (Kazakh: «hundred»). These views carried on during the Soviet period, with several scholars arguing that, from a historical perspective, nomadism and statehood are two polar opposites. These conditions show the real need of examining the question of the statehood of nomadic societies, especially with regards to the history of the formation of the Kazakh Khanate.

Main Problems

In Kazakhstani academic literature, these aforementioned questions have not been brought up once. However, it is difficult to state if the results of academic surveys in this direction have found the correct method. For example, consider the historiographical review «The Problems of Nomadic Society and Statehood (*Problemy kochevogo obshchestva i gosudarstvennosti*) in the 1998 «History of Kazakhstan». The author of the review, K.A. Pishchulina, wrote: «There emerged two primary views, and two conclusions. One of which recognizes the existence of class relations and statehood among nomadic societies. Supporters of this view hold to the principles of historical materialism.» According to the author, the second conclusion boils down to the view that nomadic societies only developed up to the point of creating class distinctions. Based on these reasons, supporters of this view deny the existence of a state within nomadic society. Here the author connects these views with historian A. Toynbee's concept of «theory of civilizations» (Pishchulina, 1998: 181-186, 291).

K. Pishchulina regards as among the supporters of the first view the scholars S.Z. Zimanov, A.E. Yerenov, L.P. Potapov, I.Ya. Zlatkin, G.A. Fedorov-Davydov, V.F. Sakhmatov, S.E. Tolybekov. As supporters of the second view, K. Pishchulina names A.I. Pershchits, A.M. Khazanov, Yu.I. Semenov, G.E. Markov.

The problem is more complicated, as the discussion around the topic of statehood in nomadic societies is not a dispute between Marxist methodologies and other academic conceptualizations. Moreover, one cannot deny that even among authors who hold

historical materialism as a theoretical and methodological direction, there exists several different historiographical movements and schools of thought. Academic surveys, particularly on the social and political qualities of a nomadic society, have for a long time been divided regarding the concept of «nomadic feudalism». According to this concept, the statehood of nomads during the new ages was considered from the portions of the emergence and development of feudal social relations. Based on this, the political organization of the Kazakh society was characterized by the concepts of «a state with a single central subordination», «state dispersion». Moreover, the peculiarities of the power structures of nomadic society were not taken into account. Most of which were explained through the model of power relations in settled agricultural states. In general, the opinion of those who deny Kazakh statehood was limited by the arguments that the rapid development of cattle breeding, the scatteredness of residents on the Eurasian steppe expanse, and the lack of residency, the non-achievement of antagonistic level by class relations did not require statehood, for nomads there was no need for such political structure. One of the major representatives of this direction, V.V. Bartold, wrote: «Even in the conditions of a nomadic life without complicating class processes, there are no grounds for the emergence of a strong government» (Bartold, 1968: 47).

These views of Barthold were taken as the guiding idea in their studies by B. Ya. Vladimirtsov, A.N. Bernshtam, A. Yu. Yakubovsky and other scientists. As a result, the concept of «nomadic feudalism» has become entrenched in historical science.

Some deviations from the statement about the backwardness of a nomadic society in political and social development were immediately condemned, and brought in accordance with the official concept. One of these phenomena took place in the «History of the Kazakh SSR», published in 1943. The book concluded that «Under Kasym, Aknazar and Tauekel, the Kazakh Khanate was a more or less centralized state, in its development it stood above even the empire of Charlemagne.» For this statement, the authors of the book were warned, and their views were condemned. As a result, in the second edition of the History of the Kazakh SSR, published in 1949 (*История Казахской ССР: 1949*), the opposite statement was proposed: it was considered erroneous to speak of the Kazakh Khanate, subordinated to a single centralized authority (*Об истории «Казахской ССР», 1949: 43-51*).

After these «dogmas» in the national historiography, monotonous from the methodological point

of view appeared works, in which the Kazakh Khanate was presented as «unstable», and «temporary and ephemeral association». Historians, continuing the views of Russian authors in the XVIII-XIX centuries, continued to propagandize and repeat that there was never a centralized state in Kazakhstan (Atygaev, 2002: 38-47). They also included in this series the state of the Huns, Turks, and the Golden Horde. It was believed that the nomads lived only as an economic community, only in certain periods, according to historical situations, they created a «military-nomadic community (empire)».

The method of studying the problems of statehood in nomad society in accordance with the development of social relations in this society has spread widely, especially in the 50-60s of the 20th century. V.F. Shakhmatov in his article «The main features of the Kazakh patriarchal-feudal statehood» wrote that due to the lack of feudal private ownership of land in Kazakh society, the state was not created, and that there were no prerequisites for this, only some of their signs were observed (Shakhmatov, 1959).

In the fifties of the twentieth century, some lawyers were involved in the study of problems of statehood in Soviet historiography. One of them, S.L. Fuks, tried to prove that before the Soviet Union, Kazakh statehood «was not created» due to the absence of attributes inherent in the state (army, police, court) in the Kazakh Khanate (Fuks, 1951: 101). According to him, the Kazakh government during the reign of the khans of Kasim, Aknazar and Tauekel was only the military community, and consisted of military alliances Kazakh clans and tribes, led by individual sultans for defense and attack purposes.

In the historiography of our time, in essence, these views are supported by the authors, like S. Pletneva, G.E. Markov. Although, they have different methods and arguments of the study, they argue that the higher social development of nomads did not grow from «economic communities» or «military-nomadic communities» (Markov, 1976: 316).

In the Soviet period, from the standpoint of methodology, it was inherent in all types of research to assume that the emergence and creation of the Kazakh Khanate was associated with the division of society into classes, the complication of the class struggle, and that this institution was an instrument of one class to subjugate another class. S. Tolybekov believed that the Kazakh economy was the first step in the development of statehood, and that this is characterized by all the signs of «military democracy» (Tolybekov, 1959: 342).

As part of the Marxist methodology, discussions about the Kazakh Khanate also took place around the

terms «state». In the article «On the issue of the nature of power and control in Kazakhstan» L.V. Dyukov and A.I. Davydovich expressed the opinion that the state is the body of class suppression, the body of oppression by one class of another class. On this basis, the authors tried to expose the «mistakes» made in the national historiography on these issues (Dyukov, Davydovich, 1967: 91). In their opinion, the researchers do not take into account the connectedness of the state with the strengthening of society, and therefore it is impossible to apply «statehood» to «state associations» where classes and class struggle have already appeared but have not yet gotten rid of the ancient tribal ties that took place before the appearance of classes. Classes of owners and class struggle are decisive factors for the destruction of the organization of society on a tribal basis, and can replace it with a state.

It is also the cornerstone of L.V. Dyukov and A.M. Davydovich regarding the emergence of the state, and from this point of view, they criticize the views of some scholars about the Kazakh statehood. According to their understanding, the «erroneous opinion» on the simultaneous course of the processes of formation of classes, people and state took place in S.V. Yushkov. In this textbook, tribal unions of Scythians, Sarmatians, Ants and other peoples are declared as states on the basis of the presence of classes in them and the inheritance of power (Yushkov, 1961: 35-99).

The authors of the «History of the Kazakh SSR» also refer to the state and state associations as tribal unions of Turks, Kypchaks, Karluks and Oguzes, although they were called «early feudal» (Stories of the Kazakh SSR, 1957: 65-66, 72, 134-137, 148).

A.M. Davydovich and L.V. Dyukov categorically object to the opinions of the authors of this book that «in the times of the uysun, kanly began class relations and the formation of statehood,» and again offer their far-fetched principles that the processes of formation of tribal unions, classes and the state cannot occur simultaneously. They are also trying to refute the findings of the Kazakh lawyers S.Z. Zimanov (Zimanov, 1960), T.M. Kultelev (Kultelev: 1955), A.E. Erenov (Erenov: 1960) and other scientists that a more or less developed feudal state existed in Kazakhstan before the adoption of Russian citizenship. The authors mainly hold the opinion of S.E. Tolybekov that the Kazakh society in the XV-XVIII centuries lived in conditions up to the state level and military democracy (Tolybekov, 1971: 221-225). They believe that even the opinion of S. Tolybekov is overestimated that «the Kazakh Khanates were unstable state associations» (Toly-

bekov, 1959: 93). The authors believe that although the formation of the Kazakh people is the primary conditions for the formation of a state, these are not signs of the emergence and existence of a state. Thus, L.V. Dyukov and A.M. Davydovich, based on the preservation in the society of the organization on a tribal basis, trying to prove the installation in the Marxist methodology, that until 1917, the Kazakhs had no statehood, and the Kazakh society in the XV-XVIII centuries lived in a community based on the orders of military democracy.

The authors who dealt with the problem of nomads lately also did not go very far from the concept of «nomadic feudalism.» And they are also looking for the emergence of a state in the development among people of class antagonism, processes of social division and division of society into classes.

To sum up, the views of representatives of the materialist trend in domestic historiography underwent an evolutionary development from denying not only the existence of the Kazakh state, but even the very possibility of this, before recognizing the existence of statehood in the form of «early feudalism.» However, until now there is no consensus in the social sciences when disclosing the meaning of the concepts of «state» and «statehood», and their precise definition. Some authors understand «statehood» as a step to the state (Pastuchov, 1994: 15-20). Recently, E.M. Abenov and E.M. Arynov expressed their views on this issue. According to their definition, the problem of statehood is as if a social space separating any civilizational region from other civilization all regions, its front border (Abenov, Arynov, Tasmagmbetov, 1996: 24). The concept of «statehood» is much broader and deeper than the concept of «state». The content of the first concept covers not only political and legal relations, but also the whole complex of social, cultural and spiritual principles. Only on the basis of these sectors does society function as a single system. On this basis, the Kazakhs had statehood since ancient times. And the authors consider the creation of the Kazakh state as a political and legal Association. If statehood appeared both in the East and in the West as a class state, then in the steppe region it was formed as a special form of ethnosocial and ethno-regional association, the authors believe. The development of statehood in the steppe region is not the development of an abstract state.

Conclusion

In connection with the crisis of historical materialism, methodological research aimed at

considering the social image of nomadic society and the problems of the emergence of the state in it from new cognitive positions continued. This phenomenon in Russian historiography was clearly reflected in the works of Zh. Artykbayev, M. Abuseitova, A.K. Koshkimbaev, I.V. Erofeeva, N.Eh. Masanov, M.K. Khabdullina, and other authors (Erofeeva, 1996: 37-46). In the literature about these changes, in addition to the fact that along with the non-rejection of all the author's elements of the theory of socio-economic formation, it was stated that humanitarian thinking turns to the theory of civilization (Ilyushkin, 1994: 233-236).

The concept of «Asian model of production» is renewed, the idea of its distribution among the society of nomads, the existence of nomads of their own way of development, different from the settled agricultural societies, is built. According to this, new assumptions are made about the origin of classes in nomads, and about the early class relations (Perschits, 1971: 28), (Semenov, 1993: 48-51), (Khazanov, 1975). One of them is stated in the article of A.K. Koshkimbayev entitled «On the

problem of statehood in nomadic societies». The author writes that the establishment of statehood is not the result of one-time actions, it is a far-reaching and complex process that leads to a permanent and main political institution of society, performing the functions of leadership, regulation and control of public relations, as well as providing internal political security through its structural systems – the state. Such a political body is a necessity for any permanent group community of people (Koshkimbayev, 1999: 50).

The formation of the Kazakh khanate was not a one-time act, but was a complex and long – term multidimensional process. In it political events developed simultaneously with ethnic and intertwined with them. In this regard, the Kazakh khanate is the successor of the early States on the territory of Kazakhstan. The formation of the Kazakh khanate and the beginning of the formation of the Kazakh state in its importance is one of the key problems in the history of Kazakhstan. Therefore, in 2015 Kazakhstan marked the 550th anniversary of the Kazakh statehood at the state level.

References

- Abenov Ye.M., Arynov Ye.M., Tasmagambetov I.N. (1996). Kazakhstan: evolyutsiya gosudarstva i obshchestva. Almaty.
- Atygayev N. (2002). K voprosu o kharakteristike Burunduk khana i Kasym khana. Voprosy istorii Kazakhstana: Issledovaniya molodykh uchenykh. Vyp.3. Almaty.
- Bartol'd V.V. (1968). *Sobr. soch.* T.5. Moskva.
- Dyukov L.V., Davydovich A.M. (1967). K voprosu o kharaktere vlasti i upravleniya v Kazakhstane v XV-XVIII vv. Uchenyye trudy. T.8. Ser. yuridich. – Vyp. 8.
- Zimanov S.Z. (1960). Politicheskiy stroy Kazakhstana kontsa XVIII –pervoy polovine XIX v. Alma-Ata.
- Yerenov A.Ye. (1960). Ocherki po istorii feodal'nykh zemel'nykh otnosheniy u kazakhov. Alma-Ata.
- Yerofeyeva I. (1996). Titul i vlast': k probleme tipologii instituta khanskoy vlasti v Kazakhstane v XVIII – nachale XIX v. Kazakhstan i mirovoye soobshchestvo. №4.
- Ilyushechkin V.P. (1994). Obshchestvennyye formatsii i tsivilizatsiya. Vostok. №5.
- Istoriya Kazakhskoy SSR. (1949). T.1. 2-oye izd. Alma-Ata.
- Kul'teyleyev T.M. (1955). Ugolovnoye i obychnoye pravo kazakhov. S momenta prisoyedineniya Kazakhstana k Rossii do ustanovleniya Sovetskoy vlasti. Alma-Ata.
- Kushkumbayev A.K. (1999). K probleme gosudarstvennosti v kochevykh obshchestvakh. Gosudarstvo i obshchestvo v stranakh postsovetskogo Vostoka: istoriya, sovremennost', perspektivy. Mat. mezhdunar. konf. Almaty.
- K. azak, SSR tarikhy (Stories of the Kazakh SSR). (1957). T.1. Alma-Ata.
- Pishchulina K.A. (1998). Моңғолдар зһаулап алғанға дейінгі етникалық, протһестер. Kazakstan tarikhy (көне дәуірден осы заманға дейін). T.2. Almaty.
- Markov G.Ye. (1976). Kochevniki Azii: struktura khozyaystva i obshchestvennoy organizatsii. Moskva.
- Ob istorii «Kazakhskoy SSR». O podgotovke 2-go izdaniya «Istorii Kazakhskoy SSR». (1945). Bol'shevik. №6.
- Pastukhov V.B. (1994). Ot gosudarstvennosti k gosudarstvu: Yevropa i Rossiya. Polis. №2.
- Pershits A.I. (1971). Osedloye i kochevoye obshchestvo Severnoy Aravii v novoye vremya. Avtoref. diss. dokt. ist. nauk. Moskva.
- Semenov YU.I. (1993). Perekhod ot pervobytnogo otnosheniya k klassovomu: puti i varianty razvitiya. Etnograficheskoye obozreniye. №2.
- Tolybekov S.Ye. (1959). Obshchestvenno-ekonomicheskoy stroy kazakhov XVII-XIX vv. Alma-Ata.
- Tolybekov S.Ye. (1971). Kochevoye obshchestvo kazakhov v XVIII – nachale XX v. Alma-Ata.
- Fuks S.L. (1951). Nekotoryye voprosy istorii kazakhskogo gosudarstva. Izvestiya AN KazSSR. Ser. yurid. Vyp.3.
- Khazanov A.M. (1975). Sotsial'naya istoriya skifov. Moskva.
- Shakhmatov V.F. (1959). Osnovnyye cherty kazakhskoy patriarkhal'no-feodal'noy gosudarstvennosti. Izvestiya AN KazSSR. Ser. ist., ekonomiki, filosofii i prava. Vyp. 3 (11).
- Yushkov S.V. (1961). Istoriya gosudarstva i prava SSSR. Uchebik dlya yuridich. institutov i fakul'tetov. T.1. Moskva.
- Abenov Ye.M., Arynov Ye.M., Tasmagambetov I.N. (1996). Kazakhstan: evolyutsiya gosudarstva i obshchestva. Almaty.

- Atygayev N. (2002). K voprosu o kharakteristike Burunduk khana i Kasym khana. Voprosy istorii Kazakhstana: Issledovaniya molodykh uchenykh. Vyp.3. Almaty.
- Bartol'd V.V. (1968). Sobr. coch. T.5. Moskva.
- Dyukov L.V., Davydovich A.M. (1967). K voprosu o kharaktere vlasti i upravleniya v Kazakhstane v XV-XVIII vv. Uchenyye trudy. T.8. Ser. yuridich. – Vyp. 8.
- Zimanov S.Z. (1960). Politicheskiy stroy Kazakhstana kontsa XVIII –pervoy polovine XIX v. Alma-Ata.
- Yerenov A.Ye. (1960). Ocherki po istorii feodal'nykh zemel'nykh otnosheniy u kazakhov. Alma-Ata.
- Yerofeyeva I. (1996). Titul i vlast': k probleme tipologii instituta khanskoy vlasti v Kazakhstane v XVIII – nachale XIX v. Kazakhstan i mirovoye soobshchestvo. №4.
- Ilyushechkin V.P. (1994). Obshchestvennyye formatsii i tsivilizatsiya. Vostok. №5.
- Istoriya Kazakhskoy SSR. (1949). T.1. 2-oye izd. Alma-Ata.
- Kul'teylev T.M. (1955). Ugolovnoye i obychnoye pravo kazakhov. S momenta prisoyedineniya Kazakhstana k Rossii do ustanovleniya Sovetskoy vlasti. Alma-Ata.
- Kushkumbayev A.K. (1999). K probleme gosudarstvennosti v kochevykh obshchestvakh. Gosudarstvo i obshchestvo v stranakh postsovetetskogo Vostoka: istoriya, sovremennost', perspektivy. Mat. mezhdunar. konf. Almaty.
- K, azak, SSR tarikhyy (Stories of the Kazakh SSR). (1957). T.1. Alma-Ata.
- Pishchulina K.A. (1998). Моңғолдар жаулап алғанға дейінгі этникалық, протестер. Қазақстан тарихы (көне дәуірден осы заманға дейін). T.2. Almaty.
- Markov G.Ye. (1976). Kochevniki Azii: struktura khozyaystva i obshchestvennoy organizatsii. Moskva.
- Ob istorii «Kazakhskoy SSR». O podgotovke 2-go izdaniya «Istorii Kazakhskoy SSR». (1945). Bol'shevik. №6.
- Pastukhov V.B. (1994). Ot gosudarstvennosti k gosudarstvu: Yevropa i Rossiya. Polis. №2.
- Pershits A.I. (1971). Osedloye i kochevoye obshchestvo Severnoy Aravii v novoye vremya. Avtoref. diss. dokt. ist. nauk. Moskva.
- Semenov YU.I. (1993). Perekhod ot pervobytnogo otnosheniya k klassovomu: puti i varianty razvitiya. Etnograficheskoye obozreniye. №2.
- Tolybekov S.Ye. (1959). Obshchestvenno-ekonomicheskoy stroy kazakhov XVII-XIX vv. Alma-Ata.
- Tolybekov S.Ye. (1971). Kochevoye obshchestvo kazakhov v XVIII – nachale XX v. Alma-Ata.
- Fuks S.L. (1951). Nekotoryye voprosy istorii kazakhskogo gosudarstva. Izvestiya AN KazSSR. Ser. yurid. Vyp.3.
- Khazanov A.M. (1975). Sotsial'naya istoriya skifov. Moskva.
- Shakhmatov V.F. (1959). Osnovnyye cherty kazakhskoy patriarkhal'no-feodal'noy gosudarstvennosti. Izvestiya AN KazSSR. Ser. ist., ekonomiki, filosofii i prava. Vyp. 3 (11).
- Yushkov S.V. (1961). Istoriya gosudarstva i prava SSSR. Uchebik dlya yuridich. institutov i fakul'tetov. T.1. Moskva.

Әдебиеттер

- Абенев Е.М., Арынов Е.М., Тасмагамбетов И.Н. (1996). Казахстан: эволюция государства и общества. Алматы.
- Атыгаев Н. (2002). К вопросу о характеристике Бурундук хана и Касым хана. Вопросы истории Казахстана: Исследования молодых ученых. Вып.3. Алматы.
- Бартольд В.В. (1968). Собр. соч. Т.5. Москва.
- Дюков Л.В., Давыдович А.М. (1967). К вопросу о характере власти и управления в Казахстане в XV-XVIII вв. Ученые труды. Т.8. Сер. юридич. Вып. 8.
- Зиманов С.З. (1960). Политический строй Казахстана конца XVIII – первой половины XIX в. Алма-Ата.
- Еренов А.Е. (1960). Очерки по истории феодальных земельных отношений у казахов. Алма-Ата.
- Ерофеева И. (1996). Титул и власть: к проблеме типологии института ханской власти в Казахстане в XVIII – начале XIX в. // Казахстан и мировое сообщество. №4.
- Илюшечкин В.П. (1994). Общественные формации и цивилизация. // Восток. №5.
- История Казахской ССР. (1949). Т.1. 2-ое изд. Алма-Ата.
- Культелев Т.М. (1955). Уголовное и обычное право казахов. С момента присоединения Казахстана к России до установления Советской власти. Алма-Ата.
- Кушкумбаев А.К. (1999). К проблеме государственности в кочевых обществах. // Государство и общество в странах постсоветского Востока: история, современность, перспективы: Мат. междунар. конф. Алматы.
- Қазақ ССР тарихы (Stories of the Kazakh SSR). (1957). Т.1. Алма-Ата.
- Пищулина К.А. (1998). Моңғолдар жаулап алғанға дейінгі этникалық процестер. Қазақстан тарихы (көне дәуірден осы заманға дейін). Т.2. Алматы.
- Марков Г.Е. (1976). Кочевники Азии: структура хозяйства и общественной организации. Москва.
- Об истории «Казахской ССР». О подготовке 2-го издания «Истории Казахской ССР». (1945). // Большевик. №6.
- Пастухов В.Б. (1994). От государственности к государству: Европа и Россия. // Полис. №2.
- Першиц А.И. (1971). Оседлое и кочевое общество Северной Аравии в новое время: Автореф. дисс. докт. ист. наук. Москва.
- Семенов Ю.И. (1993). Переход от первобытного отношения к классовому: пути и варианты развития. // Этнографическое обозрение. №2.
- Толыбеков С.Е. (1959). Общественно-экономической строй казахов XVII-XIX вв. Алма-Ата.
- Толыбеков С.Е. (1971). Кочевое общество казахов в XVIII – начале XX в. Алма-Ата.
- Фукс С.Л. (1951). Некоторые вопросы истории казахского государства. // Известия АН КазССР. Сер. юрид. Вып.3.
- Хазанов А.М. (1975). Социальная история скифов. Москва.
- Шахматов В.Ф. (1959). Основные черты казахской патриархально-феодальной государственности. // Известия АН КазССР. Сер. ист., экономии, философии и права. Вып. 3 (11).
- Юшков С.В. (1961). История государства и права СССР: Учебник для юридич. институтов и факультетов. Т.1. Москва.

Karibayev B.B.¹, Utegulova M.A.²

¹Prof., Dr., e-mail: bereket.bk64@gmail.com

²Master student, e-mail: madina.kaznu@gmail.com
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

YESSIM KHAN

In this article, the authors draw attention to the historical Genesis of Yessim khan, which became the Kazakh Khan in 1698-1628 years, seek to know a historical figure from the point of view of new perspectives. Based on the materials of medieval written sources and materials of oral folk literature, historiographical materials on the problem, the internal political and foreign policy conditions of the Kazakh people before the coming to power of Yessim khan, in his years of rule. The authors assess the historical significance of personality in the Kazakh history. His heroic and military leadership qualities during the Sultanate of yoshim Khan's life are based on data. Yessim Khan, who won the throne after his brothers Tauyekel Khan, brings to life the most important changes for the Kazakh khanate. The city of Iasi became the political and administrative center of the Kazakh khanate and acquired the name Turkestan. Legal changes are popularly called «the ancient way of Yessim Khan.» The formation of the ethnic territory of the Kazakh people is also being completed. In Mawerannahr agreements are concluded with the descendants of the ashtarkhanids, the newcomers to power. The authors highly appreciate the role of Yessim Khan in the Kazakh history, who made such large-scale changes in the Kazakh society.

Key words: Yessim Khan, Kazakh Khanate, Dasht-i Kipchak, Transoxiana, Shigai Khan, Abdullah II, Tursyn Khan.

Кәрібаев Б.Б.¹, Утегулова М.А.²

¹т.ғ.д., профессор, e-mail: bereket.bk64@gmail.com

²магистрант, e-mail: madina.kaznu@gmail.com
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Есім хан

Авторлар бұл мақалада 1598-1628 жылдары қазақ ханы болған Есім ханның тарихи болмысына назар аударып, тарихи тұлғаны жаңаша көзқарастар тұрғысынан танып білуге ұмтылыс жасайды. Ортағасырлық жазба дерек мәліметтері мен халық ауыз әдебиетінің материалдарына және мәселеге қатысты тарихнамалық материалдарға сүйене отыра, Есім ханның билікке келгенге дейінгі, билік құрған жылдарындағы Қазақ елінің ішкі және сыртқы саяси жағдайлары қарастырылады. Есім хан өмірінің сұлтандық кезеңіндегі оның батырлық пен қолбасшылық қасиеттері дерек мәліметтеріне негізделіп айтылады. Туған ағасы Тәуекел ханнан соң тақты иеленген Есім хан Қазақ хандығы үшін аса маңызды өзгерістерді өмірге енгізеді. Яссы қаласы Қазақ хандығының саяси-әкімшілік орталығына айналып, Түркістан атауын иеленеді. Құқықтық өзгерістер «Есім ханның ескі жолы» деген халықтық атауға ие болады. Сондай-ақ қазақ халқының этникалық аумағының қалыптасуы аяқталады. Мауереннахрда жаңадан билікке келген аштарханилар әулетімен келісім-шарттар жасалады. Авторлар қазақ қоғамында осындай көлемді өзгерістер енгізген Есім ханның Қазақ тарихындағы алатын орнына жоғары баға береді.

Түйін сөздер: Есім хан, қазақ хандығы, Дешті Қыпшақ, Мауереннахр, Шығай хан, Абдулла II, Тұрсын хан.

Карибаев Б.Б.¹, Утегулова М.А.²

¹доктор исторических наук, профессор, e-mail: bereket.bk64@gmail.com

²магистрант, e-mail: madina.kaznu@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Есим хан

В данной статье авторы обращают внимание на историческое бытие Есим хана, ставшего казахским ханом в 1698-1628 годах, стремятся познать историческую личность с точки зрения новых взглядов. Основываясь на материалах средневековых письменных источников и материалов устной народной литературы и историографических материалов по проблеме, рассматриваются внутривосточные и внешнеполитические условия казахского народа до прихода к власти Есим хана, в его годы правления. Авторы оценивают историческое значение личности в казахской истории. Его героические и полководческие качества в период султаната жизни Есим хана основываются на архивных данных. Есим хан, завоевавший престол после родного брата Тауекел хана, вносит в жизнь важнейшие для Казахского ханства изменения. Город Яссы превратился в политико-административный центр Казахского ханства и приобрел название Туркестан. Правовые изменения носят народное название «древний путь Есим хана». Также завершается формирование этнической территории казахского народа. В Мавераннахре заключаются договоры с потомками аштарханидов, вновь прибывших к власти. Авторы высоко оценивают роль Есим хана в казахской истории, внесшего такие масштабные изменения в казахском обществе.

Ключевые слова: Есим хан, Казахское ханство, Дашт-и Кипчак, Мавераннахр, Шыгай хан, Абдулла II, Турсын хан.

Introduction

In the history of the Kazakh khanate there are many khans whose names were written in gold letters in the national history. History evaluates their names on the merits of the people and brings them to the present day. As you know, in the history of the country preserved the name of Yessim Khan, Kerey and Zhanibek, Kasim Khan, Khaknazar Khan, Tauke Khan. The task of researchers is to determine their place and role in the history of the country and forever leave in the memory of the country. In this regard, we plan to consider in this article the historical personality and historical role of Yessim Khan, who won the Kazakh throne in 1598-1628.

Yessim Khan is one of the founders of the Kazakh khanate, a descendant of Zhanibek. One of the nine sons of Zhanibek Khan-Dzhadika Sultan, it Shigai Khan. And one of the sons of Shigai Khan.

If medieval historian Kadyrgali Zhalayyr wrote that the three women Shigai Khan had nine sons, the historian T.I.Sultanov said that Shigai Khan had twelve sons, noting their names. It: Seitkul Sultan, Ondan Sultan, Tauyekel, Yessim, Shahmohamadi, Ali, Slum, Ibrahim, Shahim, Kucuk, Abuli and Busid.

Shigai Khan is known among his sons and is found in written sources. The names of the sons of Shigai Khan, such as Seitkul Sultan, Ondan Sultan, Kuchuk Sultan and Abulai Sultan are found in various events in the history of Kazakhstan in the late XVI-early XVII century. And the Khan to the

throne, the political struggle of the two countries for the hands, they are Tauyekel Khan and Yessim Khan.

Methodology

In the scientific article devoted to the historical reality of Yessim Khan and his role in the Kazakh history, the methods and research methods used in historical research were used. Based on chronological principles, methods of comparison and analysis were widely used. At the same time, the data of medieval sources on the topic are compared and supplemented with each other. In addition, they have been expanded on the basis of previous historiographical achievements.

Yessim khan

In the history of the Kazakh khanate, there are many khans whose names were written in gold letters in the national history. History evaluates their names on the merits of the people and brings them to the present day. As you know, in the history of the country preserved the name of Yessim Khan, Kerey and Zhanibek, Kasim Khan, Khaknazar Khan, Tauke Khan. The task of researchers is to determine their place and role in the history of the country and forever leave in the memory of the country. In this regard, we plan to consider in this article the historical personality and historical role of Yessim Khan, who won the Kazakh throne in 1598-1628.

Yessim Khan is one of the founders of the Kazakh khanate, a descendant of Zhanibek. One of the nine sons of Zhanibek Khan-Dzhadika Sultan, it Shigai Khan. And one of the sons of Shigai Khan Yessim. If medieval historian Kadyrgali Zhalayry wrote that the three women Shigai Khan had nine sons, the historian T.I.Sultanov said that Shigai Khan had twelve sons, noting their names. It: Seitkul Sultan, Ondan Sultan, Tauyekel, Yessim, Shahmohamadi, Ali, Slum, Ibrahim, Shahim, Kucuk, Abuli and Busid (Sbornik materialov otnosyashchihsya k istorii Zolotoi Ordy, 1941: 41-48; 129-131; Materialy po istorii kazakhskix hanstv, 1969: 41).

Shygai Khan is known among his sons and is found in written sources. The names of the sons of Shigai Khan, such as seitkul Sultan, Ondan Sultan, Kuchuk Sultan and Abulai Sultan are found in various events in the history of Kazakhstan in the late XVI-early XVII century. And the Khan to the throne, the political struggle of the two countries for the hands, they are Khan and Yessim Khan Risk.

Yessim Khan is one of the twelve sons of Shigai Khan, the fourth son after Sultan Seitkul, Sultan Ondan and Tauyekel Khan. Mother-Chagatai sister (can be and the good sister). Both Tauyekel Khan were born from the same mother. Its full name is Ermuhamed, but is found in written sources and materials of oral literature, as well as in historical literature in the form of Ishim, Ashima, Yessim name (Zhalaiyr, 1997: 121).

It is not known in what year was actually born from Yessim Khan, but it can be pre -. For eight years Kadyrgali was deprived of his grandfather Shiga Khan. ...At thirteen years old his father was Sultan shahit of it. ...In the sixteenth year of the Christian Sultan was ready to serve Boris Fedorovich» after he knew that his brother, Yessim-Khan, Ondan Sultan was born in 1555 and died in 1585, we believe that the brother of Yessim Khan was born around 1560 and was born about 1560.

The name of yoshim Khan is found in written sources since 1598. Before that, he was mentioned among the numerous sultans of Desht-I Kipchak. The author of the work «Sharaf nama-Yi Shahi «Hafiz Tanysh, covering the events in Desht-I Qipchaq and Transoxiana in 1579-1580, clearly noted the Kazakh rulers Khaknazar Khan, Alim Sultan, Shigai Sultan, Sultan Dosti, in the aggregate, as» their sons and brothers,» sultans of others around them. During these years the name of 40 years was actively involved in that period, but it was attributed to the number of «sons and brothers» of Khaknazar Khan, the father of Shigai Sultan (Velyaminov-Zernov, 1864: 275; 325).

In the data covering the events of 1598 in Central Asia and related policies of the Kazakh khanate, the name of Sultan Yessim first begins to meet. At this time, Yessim was one of the most authoritative, most famous sultans after the brother of Sultan Tauyekel Khan. This proves and written data. In order to reveal the identity of Sultan Yessim during this period, we are deeply aware of the events of those years (Muhammed Haydar Dulati, 2003: 306-307).

In 1598, in Central Asia, Sibenik Abdullah II, soon one of the summer months of this year was killed by his son and successor, Abd al-mu'min Khan, and the struggle between contenders for power. One of the famous rulers of Abdullah II, and his supporter, Abd al-Uasi bi, who participated in the murder of al-Mumin, means that Abd al-Uasi bi sends a message and supports the Tauyekel Khan and calls to conquer Central Asia. In this regard, Tauyekel Khan immediately gathered 100 thousand army and went to conquer the territory.

In a short time Tauyekel Khan captured large cities and regions of Central Asia: Tashkent, Ahsi, Andijan, Samarkand. In Samarkand with a 20-thousand army left his brother Yessim Sultan, and he, leading 70-80 thousand troops, went to the capital of the shaibanid dynasty of Bukhara. Tauyekel Khan surrounds the city, and the Bukharans, if they had strengthened the fortress of the city, decided to fight ruthlessly. Within eleven days in Alma-ata there are uprisings, and on the twelfth day Bukhara troops leave the city and attack the Kazakhs. From dawn to sunset there was a battle, as a result of which the Kazakh troops were forced to retreat. At the same time, if the Khan is Samarkand, then here, as well as in the Bukhara side, Samarkand may not obey us. Let stop the Khan's retreat and go back, I join him with his army.» (Sbornik materialov otnosyashchihsya k istorii Zolotoi Ordy, 1941: 129-130; Zhalaiyr, 1997: 121). Tauyekel Khan receives his brother's advice and goes to Bukhara again. Soon he was joined by Yessim Sultan. In Bukhara, too, from Balkh comes to the rescue. The battle between the two sides continues for a month. A belligerent cannot completely win situation. At this point, Tauekel Khan begins the fight with the troops. Many armies from opponents suffered losses and the most authoritative and known people of Bukharans were lost. In this battle, Tauyekel Khan himself was also seriously injured. After being wounded Khan Kazakh troops arrive in Tashkent. And soon, Tauekel Khan was dead.» And from the above data, we can say a few reviews about Yessim Sultan. First, he must be one of the most prominent figures in the ruling dynasty after Tauyekel Khan

and military leaders. Secondly, the words and words that many army men retreated from the bottom of Bukhara, testify to his dedication, perseverance, perseverance (Zhalaiyr, 1997: 122).

After the death of Tauekel Khan, when Yessim-Khan came to the throne, was resolved a number of problems related to Transoxiana. Iskander Munshi writes about this: «after a while, with the intervention of the nakhsbend Sheikhs in Tashkent, a Treaty was concluded between the Kazakh ruler and the Central Asian rulers that the Samarkand troops did not take any action against Tashkent.» This means that the accession of the Tashkent region to the territory of the Kazakh khanate was legally recognized by the rulers Transoxiana. According to M.G. Abuseitova, this contract will finally include Turkestan in Tashkent for 200 years and Fergana temporarily (Velyaminov-Zernov, 1864: 324).

In our opinion, the coming of Yessim Khan to power begins with the implementation of such an important event. In general, the death of the sons of Shigai Khan Tauyekel Khan and the receipt of Yessim Khan political power indicate that in the history of the Kazakh people ended one era and began the next era.

With the 70-ies of the XV century the Kazakh khanate of the national character, raised in the history that aimed to unite the land of Kazakh tribes-the tribes one of the main directions of its foreign policy. During the struggle, which lasted a century and a half, the Kazakh rulers are experiencing both victory and defeat. Under Kasym Khan, the formation of the ethnic territory of the Kazakh people is approaching the finish line, and later in the period of «temporary weakening» the lack of internal unity makes the result of a half-century struggle (Zhalaiyr, 1997: 122) under Khan Khaknazar there was a process newly started enterprises, which continued when Khan Tauyekel. But its legalization, the recognition of the rulers Transoxiana – the main enemy of the Kazakh khanate – Khan, Yessim belongs. For Yessim Khan in the last years of the XVI century was very favorable in relations with neighboring countries, in the recognition of the ethnic territory of the Kazakh people. After the death of Orazmukammed Biya (Ormambet bi) in 1598, the Nogai in the West moved on to the last stage of pulling down, and Nogai tribes were scattered to the side. Some of them became part of the Kazakh people, their migrating territories are transformed into the ethnic territory of the Kazakh people (Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah, 1935: 128).

A Siberian Khan in the North Kishum was forced in 1598 completely defeated by the Russian

detachment and leave Siberia with small people. The destruction of the Siberian khanate stabilizes the safety of pastures of Kazakh families in the Northern part of Desht-I Kipchak. As a result, the Northern borders of Kazakhstan will be specified.

And we talked about the situation in the South above.

Thus, the last year of the XVI century can be considered the year of completion of the process of unification of the ethnic territory of the Kazakh people. Yessim Khan and his supporters, who know that it is impossible to maintain such a large territory, relations between tribal tribes in it by force or decree, introduce a Collection of new customs that meet the new requirements. According to the materials of oral literature, we will only have the name of these laws – «the ancient way of Yessim Khan.»

The more favorable the foreign policy situation of the country at the first stage of Yessim Khan's power, the more unfavorable the domestic political situation. The first against Yessim Khan in the Turkestan region date back to the Karakalpak tribes. In the autumn of 1603 they began to separate sibanians one Sultan, raised by Khan. The first battles between both sides were unsuccessful, the Kazakh Khan lost the cities of Tashkent and Sairam. Only in 1605, Yessim-Khan only killed the Karakalpak Khan about Abdigappar, preserved the unity and integrity of the country (Materialy po istorii kazakhskix hanstv, 1969: 246).

In the second rebellion after the Karakalpak rebellion can be attributed to the revolt of the Kazakh Sultan Tursun Sultan Muhammad. His rebellion was a very heavy blow, Yessim -Khan. Approximately in 1613-1614 Tursun Khan, who took power from Yessim Khan, was in Tashkent Khan for 13 years. And Yessim Khan is forced to leave the Chagatai khans of Eastern Turkestan (Materialy po istorii kazakhskix hanstv, 1969: 275).

The origin of Tursyn Khan is still not defined in science. Special attention was paid to this issue, etc. I.P. Sultanov believes that his father Zholyim Sultan (Zhalaiyr, 1997: 122-123; Sultanov, 2001: 252). the name Alim Sultan of the XVI century In the 60-ies it was shot with Khan Khaknazar, Sultan Shigai. Unfortunately, it is still unknown which son is the descendant.

At the same time, as last year, he was one of the first in the history of the Kazakh statehood's.) writes back. In 1613/14 year Tursun Sultan, the ruler of Tashkent region, appealed to where, along with some Kazakh sultans and Kyrgyz committed robberies on the territory of his district. Khan Imankul sent to

Tashkent, avoiding kafta, and immediately sent to Tashkent with a rich army, to build his man in a geopolitical and economic areas, such as Tashkent. T. I. P. According to Sultanov, this year Tursun Khan is the ruler of Tashkent and neighboring regions and Khan of Kazakhs. He on his own behalf begins to receive money, collect duties and taxes Haraj. In this case, it is known what measures are taken by Yessim Khan in Turkestan. Tursun Khan, Yessim-Khan, but for these years no data record does not contain information about the fact that no battles between. «Yessim Khan Tursun has developed a different attitude, either to the military conflict he went chielens, after khans each other to forgive, distaste,» says T.I. Sultanov (Zhalaiyr, 1997: 123).

One of the stages of Yessim Khan's life is the years spent on the territory of Eastern Turkestan. In 1613/14, after gaining power, Toransufoma Khan had strained relations with the Yessim Khan in Turkestan. At the same time, as last year, for 4-5 years, Yessim Khan together with his supporters leads to an outflow to Eastern Turkestan (Zhalaiyr, 1997: 122-123).

The territory of East Turkestan was not unknown to the Kazakh rulers. In 1514 Side Chagatai Khan seized power on his side and founded a new state called Mogolia. And in 1513, Side Khan held talks in Kasim Khan, where he rested for 20 days, in connection with which there was a chronogram of the events of those days «reconciliation with the Kazakhs». During the reign of Abd al-Rashid Khan, son and heir of sayd Khan (1533-1559/60), political relations between the Kazakh-Mughal move from a friendly nature to a hostile one. After the death of Togum Khan 37 the Sultan, he was talking about on the previous pages were at war with that Abd ar-Rashid Khan. After the death of Abd al-Rashid Khan, the struggle between his nine sons and the generations spread from them, and the fighters begin to invite Kazakh khans and sultans as allies. In one of these battles consisted of Tauekel Khan, Chalise and Turpan, the grandson of Abd ar-Rashid Khan, Houdebine, helped the Sultan to join the Government (Sultanov, 2001: 211-212).

At the beginning of the XVII century, the struggle in this area developed among the descendants of Abd al-Rashid Khan and even further intensified. Basically, the struggle was based on the rule of Sultan Mohammed (1592-1610) Kashgar and Yarkend. (1610-1615.) Great Shuja ad-DIN Ahmed Khan (1610-1615.) his heir and son Apak-Khan (Abd al-Latif-Khan) (1615-1627.) I is held between the ruler of the region Sales, Turpan, one of the oldest sons of Abd ar-Rashid Khan-Abd ar-Rahim. After the

death of Shuja al-Din Ahmed Khan in 1615/16, the ruler of Turpan Abd al-Rahim repeatedly organized campaigns to capture the fortress of Aksu, but he did not achieve any results of the campaigns. Because his strength was small. So he begins to look for an ally and invites ESIM Khan. In the book «Tarikh-I Kashgar» the author tells about the arrival of Yessim Khan in Eastern Turkestan: «[Abd al-Rahim Khan] sent Junis Bek and invited Yessim Khan. Yoshim Khan is responsible for him: «I have come to serve you, I have friends and enemies. They say that Yessim Khan Abd al-Rahim was a Nuker. I hope to give me my daughter – I will be lifted up.» Abd ar-Rahim, which accepted the proposal of Yessim Khan in the year, was Rodin through the gift of his daughter AI-MS-Sultan. Mahmoud Ben Wali will talk about this in detail. In his writing, Yessim Khan on arrival in East Turkestan meets with Abd al-Rahim Khan in place Centimorgan. The son of yoshim Khan, daughter of Sultan Kuchuk Abd al-Rahim, himself married the daughter of Khan. Thus, Yessim Khan not only established a political Alliance with representatives of the Chagatai dynasty in Eastern Turkestan, but also established close family relations. And during his stay in Eastern Turkology T.I.Sultanov suggested what happened in 1618-19 years. According to our estimates, this event took place after 1615/16 year, after the death of the ruler of Yarkend Shuja ad-DIN Ahmad Khan (Materialy po istorii kazakhskix hanstv, 1969: 246).

Yessim Khan was in East Turkestan for more than six years and took an active part in political events. Several times Abd together with Ar-Rahim Khan makes efforts to conquer the Aksu fortress. But these actions do not give a positive result.

In 1623/24 Yessim Khan returned from East Turkestan. The reasons for his return are not specified in the written sources. We assume he had several reasons. The first reason is the consequences of long unproductive battles between Apak Khan and Abd al-Rahim Khan. And another is the assumption that Tursun Khan eased the tension between them and was specially invited by the Tashkent ruler. After all, from 1624 he will be with Tursyn Khan. At the same time, this year Yessim Khan becomes a participant of political events in his native land, often mentioned in written sources. T. I. P. Sultanov, relying on the fact of «Bahr al-Asrar», noted that in 1624 Yessim Khan took part in the Andijan campaign organized by Tursynbek Khan. This campaign was very successful for the Kazakh khans, and Bukhara troops were defeated. After that, Yessim Khan was established in the city of Turkestan. The man who visited him in the city of Turkestan and sheltered

him, left a Fact about him, He is Abulkhair Bahadur Khan (Velyaminov-Zernov, 1864: 345-352).

In 1625, the future Khan, Chiwa and historian Abul Khair arrived in Turkistan, Yessim Khan. He told about it in the section «History of the Turkic writing» written by him in his book «History of the Turkic writing». There he tells that he ran from a horse in the country and came to Kazakhs. «In Turkistan, Yessim lived near the Han three months. At that time he was a Kazakh Khan Tursun Khan, he lived in Tashkent, arrived in Turkestan. Yesim-Khan saw him, leaving me in front of the door, personally went to Torunska Khan, returned, and brought me to my hands. «This is the son of Yadgar Khan Abelgazy, in no way was hospitality from these parishioners, we had a lot, and it's good that you have.» Tursyn Khan:» it's good that you speak « took with you to Tashkent. In Tashkent Tursun Khan lived next to him for two years. Two years later, yoshim Khan killed Tursun Khan. Yesim-Khan said: «I would like you to profit from the two khans, your case was so, and if I were allowed, then Imamkuli will go to the Khan». «You speak well, you will.» I saw Khan Imam...» (Sultanov, 2001: 212).

As we have already noted, Yessim Khan and Tursyn Khan were once shot and reconciled. In the first years more than two years between Kazakhs of Abulgazy there were friendly relations between two khans. This indicates that the arrival of Tursun Khan in Turkestan, the destitution of Yessim Khan, Abulkhair Khan. After that, the relationship between the two khans again destroyed for unknown reasons, and there is hostility, hostility (Velyaminov-Zernov, 1864: 352) this feud was the last finish of a difficult and tense relationship between the two khans. In the end, as Abulgazin wrote, his relationship ended with the murder of Tursun Khan in 1627. This was such a strong effect that it remained in the oral literature until the beginning of the XX century and is applied to paper. The murder of Khan Yessim Khan Tursun Khan is reflected in the data of written sources (Abuseitova, 1985: 93).

At the same time, due to the fact that we are considering Yessim Khan, we will focus on all the data that tell about his murders of Tursun Khan, and Express our views on this issue. Before you stop at the historical legend-the story of yoshim Khan about the murder of Tursun Khan.

This is a historical legend-the story of M. Tynyshpaev in 1923. recorded on behalf of Beseka, the inhabitant of the village Shockable, elder kind of Oshakty. «Brave Yessim-Khan went into the Kalmyks in the East, and called in Turkistan Tursun Khan. Khan, who ruled Tashkent, obeyed genera Kangly

and tin. The name gives him control of all people and instructs a special relationship to his family. Tursyn Khan took the oath for the strict implementation of all tasks of Yessim Khan. So Yessim Khan goes to war, and Tursun Khan returns to Tashkent. In the campaign of Yessim Khan was two years, defeated the Kalmyks, distributed the troops in the village and came back (Abdirov, 1996: 122-128) on the road near Kuyuk mountain (on the Western side of Aulie-ata) he sees one babuga, which keeps the calves of Tursyn Khan. The woman cries and says his son is a hero, returning from a trip, will be able to take revenge from Tursun, who killed Princess cattle.» At the same time, the name recognizes his mother, and the chest is strongly arson and burns, in connection with which the new place is called «burn». Currently, following the river Arys, Tursun faces the place of his village, which is now called «Kutyrgan» (between the rivers Arys and Boraldai), subjected to robbery. The name of the child-children in the family that Trinny cattle. Blood is boiling open, but new Tirana Yessim Khan army Khan Tursun will be, and so the name «Mad» is what goes. Yessim Khan quickly approached Tursun and upset those who are in his subordination, cut down Tursun and killed him with his own hand.» (Sultanov, 1982: 119).

M. Tynyshbaev the Second fact mentioned by preserved between the native shanyshkly in the Tashkent district. According to them, once killed they Tursun Khan, Yessim -Khan. After that, most of the protracted fled to Bukhara, and the rest was called «forks» under the name of one unit of the same kind.

One of the most common sources in the Kazakh chronicle is the story that almost all the batyrs, who were near Yessim Khan, received the girls of the leaders of Tursun and katagan-rod. Argyn batyrs – Shanshar Batyr-Nurminen, Karpik Batyr – Dauletbekov, Biabr Batyr – Arabican, Sarah Batyr-Conarbco (Sultanov, 2001: 215).

In the poem of one of the outstanding representatives of the Kazakh oral literature of the XVII century – margas Zhyrau is also sung about the murder of Yessim Khan Tursun Khan.

In written sources also preserved information about the murder of yoshim Khan Tursun. Central Asian historian of the XVII century Mahmoud Ben Uali reports: «in the same year (1626/27) Yessim Sultan decided to March on the Kalmyks. «Under the flag» the whole army of Alash folded and part of the katagan relating to Tursun, went to one edge of mogolistan, attacked the Kalmyks, exposing them to robbery. At this time, Tursun Sultan has long

intended to eliminate its main political enemy. He seeks to quickly form an army, to break the Horde of Yessim Khan, located in one place of Turkestan, and kill people in it. His people leave the Horde, upsetting many people, forget to Tashkent wives and children, all employees. In order to win, Tursun Khan decided to finally destroy the name, «from the campaign he is trying to protect the Hiking trail and keep out of sharp.» To achieve this goal, he goes against the name of his army. Both sides meet under Sairam and go the gap. Tursun was defeated and retreated to Tashkent. With the rest of the army Tursyn Khan, who arrived in Tashkent, went to the city of Andijan another army of the enemy and threatened to Tashkent. This situation will be known to the Groom. He quickly gathered from Sairam and went to Tashkent, not missing luck. Two Kazakh khans had a second battle near Tashkent, and Tursun Khan's army lost, and Tursun Khan himself died. He's being killed by someone close to him. Yessim-Khan cut off the head of Tursyn Khan, and sent to the Khan of Bukhara Imankul. In turn, the ruler of Bukhara issues a decree of Khan Yessim Khan on the management of Turkestan, Tashkent and other cities and towns. This is the information of the Central Asian author in the middle ages about the murder of Tursun Khan (Sultanov, 2001: 215).

According to him, currently in Kazakhstan there is no single institution, no single institution, no single institution, no single institution, no single institution, no single institution, no single institution, no single institution, no single institution, no single institution, no single institution, no single institution, no single institution, no single institution, no single institution, no single institution. Two sources say that when Yessim Khan went on a campaign, Tursun Khan took him prisoner, seeing that Yessim Khan went to Tashkent and killed the enemy. Therefore, we believe that, despite the slight differences in these data, we know that they are one of the main and reliable sources indicating that Yessim Khan killed Tursun Khan. Thus, in the first quarter of the XVII century in the political life of the Kazakh khanate ended with the victory of the long political current of Yessim Khan.

Materials from the oral literature indicate that most of the Kazakh tribes were on the side of Yessim Khan and supported him. After the murder of Tursun Khan, his forty daughters, indicate that he received every Kazakh Batyr. Mahmoud Ben Ulicy «gathered under its banner all his army Alash», Yessim -Khan, and the whole country once again reaffirms support data. Of course, after such support, Yessim Khan could not boast (Sultanov, 2001: 215).

And somehow for a long time Yessim Khan withstood hypocrisy, hypocrisy. We explain that the main reason is the simple behavior of yoshim Khan in his personal life and very religious. He is the grandfather of the Dzhadika Sultan, the father of Shigay Khan, who, like his father, did not miss the blood of his relative, thought of the unity of the people and believed in the promise, the oath of Tursyn Khan. And the last actions of the Tashkent ruler are actions incompatible with any law and not amenable to any reasonable action, we believe that he committed the murder of Tursun Khan.

After solving the problem of Tursyn Khan, Yessim Khan returned to Turkestan, where his capital is located. In 1628 he died of his death at the age of 70. His body was installed at the mausoleum of Khoja Ahmed Yassau, on top of the grave was built a small mausoleum (Muhammed Haydar Dulati, 2003: 309-310).

The sources mention the names of only three sons of yoshim Khan, and the rest are not available. His sons: Janibek Sultan, Zhangir Khan (Jahangir) and Sultan Syrdak. After Yessim-Khan's throne is headed by his sons, Zhanibek, and then after Zhangir-Khan. The famous Tauke Khan is the son of Zhangir Khan or grandson of Yessim Khan.

Conclusions

Thus, summing up all the above thoughts about Yessim Khan, we draw the following conclusions.

First, the origin of Yessim Khan in the early XIII century began with the eldest son of Genghis Khan Jochi, who became Khan of East Desht-I Kipchak, in the middle of the XIV century continued with the Russian Khan, who created an independent state Ak-Orda, in the middle of the XV century to one of the founders of the Kazakh khanate – Zhanibek. After that, we see that the grandfather-Jadik Sultan, his father-Shygai Khan, is a representative of these native dynasties. At the same time, we are convinced that their grandfathers are people who are members of prominent religious leaders and who are firmly committed to Islam (Materialy po istorii kazakhskix hanstv, 1969: 380).

In the period from 1598 to 1628, Yessim Khan for 30 years held the wheel of the country and fought for its unity and integrity. In the first years of his power, the formation of the ethnic territory of the Kazakh people is completed. The legal framework governing the relationship in a new way to the new – «the old way of Yessim Khan», the collection brings to life the law.

The third, starting with Yessim Khan, will be specified the capital of the Kazakh people, and the new name – the former city of Yasi-Turkestan. On this road, built by Yessim Khan, the city of Turkestan serves as the capital of the Kazakh state for several centuries.

Fourth, brother Yessim Khan, not counting the Sultan, from Yessim Khan all official khans of Kazakhs, as well as persons who at one time came out of the ordinary people and became political, military, spiritual, cultural leaders, buried next to the mausoleum of Khoja Ahmed Yassau in Turkestan, and further increase the role and importance of the city, properties and power.

Conclusion

Thus, summing up all the above thoughts about Yessim Khan, we draw the following conclusions.

First, the origin of ESIM Khan in the early XIII century began with the eldest son of Genghis Khan Jochi, who became Khan of East Desht-I Kipchak, in the middle of the XIV century continued with the Russian Khan, who created an independent state Ak-Orda, in the middle of the XV century to one of the founders of the Kazakh khanate – Zhanibek. After that, we see that the grandfather-Jadik Sultan,

his father-Shygai Khan, is a representative of these native dynasties. At the same time, we are convinced that their grandfathers are people who are members of prominent religious leaders and who are firmly committed to Islam.

In the period from 1598 to 1628, Yessim Khan for 30 years held the wheel of the country and fought for its unity and integrity. In the first years of his power, the formation of the ethnic territory of the Kazakh people is completed. The legal framework governing the relationship in a new way to the new – «the old way of ESIM Khan», the collection brings to life the law.

The third, starting with ESIM Khan, will be specified the capital of the Kazakh people, and the new name – the former city of Yasi-Turkestan. On this road, built by ESIM Khan, the city of Turkestan serves as the capital of the Kazakh state for several centuries.

Fourth, brother Yessim Khan, not counting the Sultan, from Yessim Khan all official khans of Kazakhs, as well as persons who at one time came out of the ordinary people and became political, military, spiritual, cultural leaders, buried next to the mausoleum of Khoja Ahmed Yassau in Turkestan, and further increase the role and importance of the city, properties and power.

References

- Abdirov M. (1996). Khan Kuchum: izvestnyj i neizvestnyj. Almaty.
- Abuseitova, M.H. (1985). Kazakhskoe hanstvo vo vtoroi polovine XVI veka. [Kazakh Khanate in the second half of the XVI century]. Alma-ata: «Nauka». p. 104.
- Velyaminov-Zernov, V.V. (1864). Isledovanie o kasimovskih caryah i carevichah. [Study on Kasimov kings and princes]. Vol. 2. Sankt-Peterburg. p. 498.
- Zhalaiyr K. (1997). Shezhireler zhinagy. [Collection of chronicles] Almaty: Kazakhstan, 128 b.
- Materialy po istorii kazakhskix hanstv XV-XVIII vekov (izvlecheniya iz persidskix i tyurkskix sochinenii). (1969). [Materials on the history of the Kazakh Khanates of the XV-XVIII centuries (Extracts from the Persian and Turkic works)] / sost.: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishhulina, V.P. Yudin. Alma-ata. p. 652.
- Muhammed Haydar Dulati. (2003). Tarih-I Rashidi. (Hak zholyndagylar tarihy).[History-i Rashidi. (The History of the True Way)]. Almaty, 2003. 616 b.
- Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah. (1935). Sbornik 1.(V v. do n. e.-XVIII v. n.e.) Pod redakciei prof. S.D.Asfendiarova i prof. P.A. Kunte. Almaty-Moskva, S.128.
- Sbornik materialov otnosyashchihysya k istorii Zolotoj Ordy (dalee – SMIZO). (1941). t.2. Izvlecheniya iz persidskix sochinenij, sobrannye V.G. Tizengauzenom i obrabotannye A.A. Romaskevichem i S.A.Volinyim. Moskva-Leningrad.
- Sultanov T.I. (2001). Podnyatye na beloy koshme. Potomki Chingiz-Hana. [Raised on a white wrack. Descendants of Genghis Khan.]. Almaty: Daik-Press, 276 s.
- Sultanov T.I. (1982). Kochevye plemena Priaral'ya. Moskva, p. 132

Сексенбаева Г.

доктор исторических наук, доцент,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: s.gulzira@mail.ru

РАЗВИТИЕ АРХИВНОГО ДЕЛА В КИТАЕ

Современная ситуация в архивном мире, юридические основы функционирования архивного дела, подходы к теоретическим представлениям науки об архивах и архивных документах, методические нормы архивной практики, организация обеспечения сохранности и использование документального наследия – все эти вопросы представляют серьезный научный и практический интерес.

Цели исследования: раскрыть основные принципы, которыми руководствуется современная архивная служба Китая; показать организацию архивного дела; ознакомить с составом и содержанием важнейших архивохранилищ, с деятельностью архивов в области комплектования, описания, обеспечения сохранности и использования документов.

При раскрытии основных принципов архивоведения этой страны внимание акцентировалось на его взаимосвязи с исторической наукой, с одной стороны, и документоведением – с другой; на изучении опыта применения новейших технических средств в архивном деле. Статья знакомит не только с опытом исторического развития и современным положением дел в области архивного дела Китая, но и поможет получить четкое профессиональное представление о необходимости знания и возможности сопоставления и применения зарубежного опыта для отечественной архивной практики.

Ключевые слова: архивное дело, архивные документы, система архивов, архивные ресурсы, электронный документ, хранение электронных архивных документов.

Seksenbayeva G.

Doctor of History, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: s.gulzira@mail.ru

Archival Development in China

The current situation in the archival world, the legal basis for the functioning of archives, approaches to the theoretical understanding of the science of archives and archival documents, methodological norms of archival practice, the organization of security and the use of documentary heritage – all these issues are of serious scientific and practical interest.

Disclose the basic principles that guide the modern archival service of China; show the organization of archiving; familiarize with the composition and content of the most important archives, with the activities of archives in the field of acquisition, description, preservation and use of documents is the purpose of the article.

In disclosing the main principles of the archival science of this country, attention was focused on its relationship with historical science, on the one hand, and documentation, on the other; on studying the experience of using the latest technical tools in archiving. The article introduces not only the experience of historical development and the current state of affairs in the field of archival affairs in China, but also helps to obtain a clear professional understanding of the need for knowledge and the possibility of comparing and applying foreign experience for domestic archival practice.

Key words: archiving, archival documents, archive system, archive resources, electronic document, storage of electronic archive documents.

Сексенбаева Г.

тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: s.gulzira@mail.ru

Қытайдағы мұрағатты дамыту

Архивтанудағы қазіргі қалыптасқан жағдай, архив ісі қызметінің заңнамалық негіздері, архивтер мен архив құжаттары туралы ғылымның теориялық түсініктеріне көзқарастар, архив тәжірибесінің әдіснамалық нормаларына, құжаттық мұраны қорғау және сақталуын қамтамасыз етуді ұйымдастыру мәселелері – елеулі ғылыми және практикалық қызығушылық тудыруда.

Мақаланың мақсаты Қытай Халық Республикасының заманауи архив қызметіне басшылық ететін принциптерді ашу; архив қызметінің ұйымдастыруын көрсету; құжаттарды жинақтау, сипаттау, сақталуын қамтамасыз ету және пайдалану қызметі саласындағы маңызды архив қойма құжаттарының құрамы мен мазмұнымен таныстыру. Аталған елдің архивтану ғылымындағы негізгі принциптерін ашу барысында басты назар архивтанудың тарих ғылымымен қарым-қатынасына, екінші жағынан, құжаттама ғылымымен байланыстылығы, архив саласында жаңа техникаларды пайдалану тәжірибесін зерттеу негізіне аударылды.

Мақала тек ҚХР архив ісінің тарихи даму тәжірибесі мен қазіргі кездегі қалыптасқан ахуалымен таныстырып қана қоймай, сондай-ақ білімнің қажеттілігі, отандық архив практикасына шетел тәжірибесін салыстыру және қолдану мүмкіндігі туралы нақты кәсіби түсінік алуға көмектеседі.

Түйін сөздер: архив саласы, архив құжаттары, архив жүйесі, архив қорлары, электронды құжат, электрондық архивтық құжаттарды сақтау.

Введение

Архивы Китая, история которых прослеживается с XVI века до н.э., к настоящему времени прошли путь, тесно связанный с общим политическим, социально-экономическим, культурным развитием страны в различные эпохи.

Периодизацию истории китайского архивного строительства можно условно представить следующим образом:

1. Возникновение дворцовых архивов и период монопольного распоряжения архивами верховными властями (XVI в. до н. э. – начала XX в.).

2. Начало сбора и использования архивных документов в научных целях в период буржуазной республики (1912-1949 гг.).

3. Эпоха строительства архивов и развития архивного дела на научной основе в период Китайской Народной Республики (1949-1997 гг.). При этом в качестве особых эпох можно упомянуть периоды трудностей в архивном деле: период «большого скачка», который охватывает 1958-1960 гг., и «культурной революции» с 1966 по 1976 гг.) Радикальный разрыв с традициями и волюнтаризм в насаждении чуждых китайским традициям принципов уничтожения документального наследия прошлого нанесли большой ущерб национальным архивам Китая.

4. Современный период архивного строительства, который характеризуется восстановлением традиций бережного отношения к прошлому и полномасштабным созданием единой

архивной системы на правовой основе с использованием новейших информационных технологий и достижений мирового опыта архивного сообщества (с 1976 – по настоящее время).

Главные черты китайских архивов (исторический аспект): монополия государства на создание архивов, хранение и использование документов, что было обусловлено чрезвычайно высоким статусом верховной власти и относительной неразвитостью общественных структур. В стране до начала XX века так и не возникли крупные негосударственные хранилища, которые существовали в ряде стран Западной Европы уже в средние века. Однако в Китае сложились архивы, аналогичные централизованным европейским хранилищам (императорские, церковные, местные органы власти).

Вторая черта, которая оказала влияние на историю китайских архивов, эта политическая нестабильность времен Китайской Республики (1912-1949 гг.). Политический хаос, творившийся в тот период времени, привел к провалу попыток реформ в архивном деле и делопроизводстве, которые предпринимались сменяющимися друг друга правительствами. До середины XX в. в стране так и не было создано централизованное архивное ведомство. Однако уже в период Китайской Республики в 1930-1940-е гг. зарождается система профессионального архивного образования (частные архивные школы «Вэньхуа тучжуань», «Чунши» и др.); начинает складываться национальная школа архивоведения, представленная в работах таких ученых, как

Чэнь Хэн, Хэ Лучэнь, Инь Чжунши; появляется специализированная архивная периодика. Все эти позитивные явления получили дальнейшее развитие в период Народной республики, обеспечив преемственность в архивоведении и архивном деле старого и нового Китая.

Сеть архивов Китая

Победа Народной революции в 1949 г. позволила перейти к планомерному архивному строительству, которое стало неотъемлемой частью всей государственной политики. В те годы была успешно решена задача экспроприации и централизации архивного наследия Китая, на основе которого позднее были созданы крупнейшие государственные архивохранилища; проводилась регламентация делопроизводства в ведомствах. В архивном строительстве, подготовке профессиональных кадров, архивоведческих исследованиях активно применялся опыт СССР с привлечением советских специалистов.

В 1954 г. было образовано специальное ведомство по руководству архивным делом во главе с Государственным архивным управлением КНР. Это стало началом периода всеобщего архивного строительства (1954-1966 гг.). В 1955 г. был создан Первый исторический архив, в 1959 г. – Центральный архив, в 1964 – Второй исторический архив КНР. В «Постановлении об укреплении государственного архивного дела» (1956 г.) была законодательно закреплена концепция Государственного архивного фонда КНР (Бржстовская, 1971:265).

Создание единой централизованной архивной службы благоприятно повлияло на организацию работы государственных учреждений и предприятий, планирование развития народного хозяйства, проведение научных исследований и политико-просветительной работы.

К настоящему времени в КНР сложилась разветвленная и структурированная система архивов, которая включает: 1) общие архивы, хранящие самые разнообразные документы постоянного и временных сроков хранения; 2) специализированные архивы, хранящие материалы органов отраслевого управления и особые виды документов (научно-технические, кино-, фото-, фоно- и др.); 3) ведомственные архивы отдельных учреждений, предприятий и общественных организаций.

Общие архивы КНР подразделяются на четыре уровня: 1) центральный; 2) провинциальный; 3) местный; 4) уездный. Архивов перво-

го уровня существует три: Центральный архив КНР, Первый и Второй исторический архивы. Центральный архив отвечает за сбор и хранение историко-революционных материалов и документов высших и центральных учреждений КНР, выделенных на постоянное хранение. Первый исторический архив занимается сбором и хранением исторических документов верховной власти эпох Мин и Цин. Во втором историческом архиве хранятся документы высших и центральных органов власти периода Китайской республики 1912-1949 гг.

Архивы провинциального уровня (провинция, город центрального подчинения или автономный район) отвечают за историко-партийные документы и документы провинциальных органов власти времен нового Китая.

Местные архивы (город, область и аймак) также отвечают за исторические документы местных партийных и государственных органов КНР.

Уездные архивы являются низовыми. В их задачи входит сбор и хранение современных документов, созданных в результате деятельности государственных учреждений и партийных органов уездного масштаба.

Конкретные задачи общих архивов таковы: 1) активно вести прием документов; 2) постепенно осуществлять стандартизацию и модернизацию управления архивами; 3) осваивать архивные информационные ресурсы, предоставлять архивные материалы для общественного использования; 4) стремиться к полному овладению содержанием документов, хранящихся в архивах, заниматься их изучением и изданием; 5) участвовать в исследовательской деятельности в областях, смежных с архивным делом; 6) совершенствовать систему научно-справочного аппарата.

После Третьего пленума ЦК КПК 11-го созыва (1978 г.) создание общих архивов активизировалось. Во-первых, интенсифицировалось строительство хранилищ (в 1986 г. были установлены «Нормы проектов строительства архивов»). Это способствовало значительному улучшению условий хранения документов. Во-вторых, повысился профессиональный уровень кадров, шире стало использоваться современное оборудование, распространилась практика микрофильмирования и т.д. В-третьих, возросло общее количество хранимых документов. В-четвертых, архивы в той или иной степени стали доступны для общества, было покончено с их долговременной закрытостью для большин-

ства исследователей. В-пятых, коэффициент использования архивных материалов значительно повысился. Так, в 1988 г. к пользованию архивами было допущено более 4 млн. человек, им было предоставлено более 16 млн. единиц хранения документов; было опубликовано около 164 390 000 иероглифов (Ван Шу Пин, 2003:89).

Специализированные архивы Китая

По мере развития и совершенствования системы управления в архивном деле Китая некоторые центральные и местные органы постепенно создали различные специализированные архивы. При этом руководствовались следующим принципом: центральное место должны занимать общие архивы, а вокруг них целесообразно создавать специализированные архивы. Специализированные архивы создаются в КНР для хранения конкретных видов документов различных отраслей управления, народного хозяйства (охрана общественного порядка, оборона, образование, здравоохранение, строительство, машиностроение и т.д.), науки и связанной с нею технической деятельности. Создаются они и как единые архивы общегосударственного масштаба, и как архивы провинциального и местного уровней. Тем не менее, специализированные архивы любого вида имеют общие черты. Во-первых, они находятся в рамках «горизонталей» и придерживаются своей специализации. Однако некоторые архивы могут не ограничиваться сферами той или иной специализированной отрасли и принимают материалы от разных ведомств (архивы кино- и фотодокументов). Во-вторых, специализированные архивы подчиняются управленческим органам центральной, провинциальной или местной администрации. В-третьих, отношения между специализированными и общими архивами развиваются по принципу «разделение труда и сотрудничество».

Создание специализированных архивов Китая началось в 1950-е гг. Самый первый специализированный архив был создан в 1952 г. – Архив геологических документов, где централизованно хранятся и обрабатываются архивные материалы по геологии Китая. В 1958 г. были созданы Китайский Архив кинодокументов и Архив картографических документов. В 1960-е гг. были созданы Архив Министерства иностранных дел, Архив Министерства обороны (Бржестовская, 1971:272).

«Закон об архивах КНР», вступивший в силу 1 января 1988 г. утвердил особый статус ар-

хивных учреждений и документов, принципы единства руководства и управления по степеням, полномочия архивов и органов архивного управления, правила использования документов, необходимость включения архивного строительства в планы развития народного хозяйства. Этот закон (с 1996 г. – в новой редакции) и утвержденные Госсоветом в 1999 г. «Меры по осуществлению Закона об архивах КНР» поставили архивное дело страны на прочную юридическую основу, обеспечили архивным учреждениям реальный правовой статус и защиту (Ван Шу Пин, 2003:91).

В то же время в архивном законодательстве КНР имеются недостатки: недостаточно четкое регулирование права собственности на архивы негосударственных структур, правил публикации документов; противоречия между законодательными актами разных уровней и их недостаточная интеграция в общее законодательство.

В феврале 2014 г. была принята концепция развития национального архивного дела. Выделено 5 основных направлений совершенствования архивного дела, в рамках каждого из которых сформулирован ряд задач:

1. Улучшить институциональные механизмы архивного дела

- Придерживаться принципов единого лидерства и децентрализованного управления;
- Эффективно повышать возможности органов управления архивным делом по выполнению своих обязанностей;
- Продвигать на всех уровнях развитие архивов, способных полноценно охватить все сферы архивной работы;
- Сформировать новый подход к выполнению архивами своих задач;
- Привлекать и поддерживать участие общественности в архивной деятельности.

2. Создать надёжную систему архивных ресурсов, отражающую жизнь и деятельность народа

- Усилить работу по пополнению архивных фондов;
- Совершенствовать деятельность архивных органов и подразделений;
- Обратиться внимание на личные архивы;
- Обеспечить интеграцию архивных информационных ресурсов на научной основе.

3. Повысить удобство использования архивов общественностью

- Развивать инновационные формы оказания услуг;
- Улучшить оказание услуг;

- Активизировать усилия по развитию архивной работы;
- Ускорить оцифровку архивных документов на традиционных носителях;
- Содействовать использованию архивных ресурсов.

4. Обеспечить создание надёжной системы защиты архивных материалов, содержащих секретные и конфиденциальные сведения

- Усилить меры контроля и аудита системы безопасности;
- Создать надёжную систему обеспечения безопасности архивов в случае чрезвычайных ситуаций;
- Существенно улучшить обеспечение конфиденциальности архивных материалов;
- Обеспечить территориально-удаленное хранение на носителях различных видов резервных копий важнейших архивных материалов;
- Обеспечить информационную безопасность архивов.

5. Увеличить поддержку усилий по сохранению архивов

- Укрепить лидерство в архивной работе;
- Совершенствовать механизм финансирования архивной работы;
- Укрепление работу с кадрами архивов;
- Усилить пропаганду роли и значения архивов (<http://www.acas.ac.cn/uploads/file/conferenceMaterials/yijian.docx>).

Информационные технологии в архивах Китайской Народной Республики

В архивах Китайской Народной Республики электронные документы появились с конца 1980-х гг. В новом столетии ряд региональных архивов начал целенаправленно формировать цифровые архивные ресурсы тремя путями: посредством приема оригинальных электронных архивных документов от делопроизводственных служб; оцифровки хранящихся в архивах традиционных документов; управления и использования электронных документов.

В 1990-х гг. Государственное архивное управление Китая в целях организации работы с электронными документами в делопроизводственных службах органов власти, опираясь на опыт работы с бумажными документами, разработало и внедрило ряд правил и норм (Временный порядок передачи электронных документов в архив и управления ими; Основные правила управления электронной почтой; Порядок передачи электронной почты в архив и управления

ею и др.), наладило процесс управления электронными документами, предъявив тем самым четкие нормативные требования к комплектованию архивов электронными документами, их контролю, обработке, передаче, приему, хранению и т.д.

Для того чтобы электронные документы отвечали установленным требованиям начиная со стадии их создания и оформления, в 2009 г. было учреждено Государственное межведомственное объединенное совещание по управлению электронными документами. Оно объединяет ряд профильных ведомств по управлению делопроизводством, информационными технологиями, секретностью, стандартизацией, а также финансами. Под его руководством разработан и внедрен ряд нормативов, регулирующих управление электронными документами, в частности требования к универсальным функциям системы управления электронными документами, а также предусматривающих стандартные процедуры составления, обработки и передачи в архив электронных документов. Все это обеспечивает их максимальное соответствие аналогичным требованиям, предъявляемым к работе с традиционными архивными документами.

Для управления электронными архивными документами Государственным архивным управлением Китая разработаны такие отраслевые нормативы, как, например, «Стандарт метаданных официальных электронных документов», «Стандартный формат обеспечения долгосрочной сохранности электронных документов», «Пакет электронных документов в XML-формате». Эти стандарты позволяют архивам наилучшим образом осуществить нормативное управление электронными документами. В 2012 г. при поддержке Государственного межведомственного объединенного совещания Государственным архивным управлением КНР разработан порядок передачи и приема электронных архивных документов, которым определены обязанности персонала, организация данных и процедуры, связанные с передачей и приемом таких документов, а также сроки. Правительство Китая выделило 6,59 млн. китайских юаней (примерно миллион долларов) для проверки эффективности этого метода. Для реализации пилотных проектов по передаче и приему электронных архивных документов Государственное архивное управление выбрало восемь учреждений. В ходе апробации удалось установить эталонную систему передачи и приема

электронных архивных документов. Кроме того, были подготовлены пакет документов: Порядок долгосрочного хранения электронных архивных документов, Проект организации и хранения электронных архивных документов, Перечень метаданных электронных архивных документов, а также применяемый для оценки качества Проект теста электронных архивных документов. В 2014 г. по завершении пилотных проектов соответствующий опыт распространили по всей стране. Сегодня в архивах всех уровней и профилей действует единый порядок приема электронных документов (Ань Сяоми (Xiaomi An), Ден Хепу (He Pu Deng), Джан Бинь (Bin Zhang), 2014:3,4).

В целях обеспечения безопасности хранения и использования архивных документов за последние годы при поддержке правительственных структур всех уровней архивные службы страны проделали крупномасштабную работу по оцифровке традиционных архивных документов. Например, по указанию центрального правительства в 2011-2015 гг. Министерство финансов выделило 30 млн. юаней Первому историческому архиву Китая для сканирования документов, образов документов, и сегодня уже изготовлено 39,37 млн. электронных образов. С 2013 г. министерство предоставило в этих же целях 136 млн. юаней Второму историческому архиву Китая, который сканировал 40 млн. страниц документов. По решению региональных властей органы на местах также выделяют значительные средства для оцифровки архивных документов. В некоторых экономически более развитых восточных провинциях страны немало архивов уже завершили оцифровку всех своих архивных документов. Согласно новейшей программе Государственного архивного управления Китая, к концу 2020 г. во всех провинциальных, городских и уездных архивах доля оцифрованных документов постоянного хранения должна составить 30-60%, 40-75 % и 25-50 % соответственно (Фу Хуа, 2014:60).

В новом столетии все больше архивов создают цифровые архивы и вынуждены управлять этими ресурсами. По этой причине несколько лет назад Государственное архивное управление выпустило в числе других правил и стандартов Руководство по строительству цифровых архивов, регулирующее возведение таких объектов. Сегодня в большинстве провинций на уровне городского округа и выше уже имеются или создаются цифровые архивы (электронные документальные центры).

Для дальнейшего развития цифровых архивов предстоит решить ряд задач. К таким задачам относятся: разработка новых требований к универсальным функциям системы управления электронными документами с учетом новейших технологий; разработка стандартов для унификации созданных разными компаниями систем управления электронными документами; общий доступ к данным любого цифрового архива. Ожидается, что в обозримом будущем большая часть фондов, сосредоточенных в архивах различного уровня и профиля, подвергнется оцифровке. Наконец, предстоит постепенный переход к использованию архивных документов в цифровой форме через локальную сеть и Интернет. Согласно правилам Государственного управления, после изготовления цифровых копий архивных документов их использование должно осуществляться в цифровой форме (подлинник предоставляется в исключительных случаях) ([http://www.archives.go.kr/...](http://www.archives.go.kr/)).

С учетом того, что прошедшие десятилетия архивные службы относительно медленно открывали доступ к архивным документам по итогам экспертизы, количество открытых документов оказалось незначительным в сравнении с огромным массивом архивных фондов. Таким образом, несмотря на создание цифровых архивов в ряде регионов, количество архивных документов, доступных в Интернете, значительно уступает количеству документов, доступных в локальных сетях.

Управление электронными документами в Китае

С 1990-х гг. в Китайской Народной Республике огромное значение придается электронному документообороту (ЭДО). Уже в 1999-м году был разработан и введен в действие национальный стандарт «Хранение, архивирование и управление электронными документами на носителе CAD-CD. Часть первая: Архивирование электронных документов (GB/T 17678.1-1999). Часть вторая: Организации информации на носителе CAD-CD (GB/T 17678.2-1999). В 2004-м году в стране принят закон «Об электронной подписи», ст.8 которого гласит: «Достоверно электронная подпись имеет такую же юридическую силу, как и собственноручная подпись». К тому же он законодательно обосновал сохранение электронного документа (ЭД).

Помимо названных, в КНР действуют и другие законы, например «О хозяйственных догово-

рах», «О налогах», «О бухгалтерском учёте», «О ценных бумагах», «О финансах», «Об административных процессах», затрагивающие некоторые вопросы работы с ЭД. В частности, из ст. 10 и 11 закона «О хозяйственных договорах» следует, что договаривающиеся стороны могут заключить договор как в устной, так и в письменной форме, причём в виде электронного сообщения, телеграммы, телекса, факса и т.д. Это означает признание за электронным сообщением статуса письменной формы договора, электронная цифровая подпись которого подтверждает его подлинность и доказательную силу (Сяо Цюхуэй, 2010: 65).

В 2000-х г. были разработаны и введены в действие национальные стандарты: «Архивирование и управление электронными документами» (GB/T 18894-2002); «Китайский архивный MARC-формат» (GB/T 20163-2006), «Долгосрочное хранение электронной информации в документальном виде» (GB/Z 23283-2009). Кроме того, появились архивные деловые стандарты: «Технический стандарт оцифровки бумажных архивов» (DA/T31-2005), Правила архивирования управления официальными электронными документами по электронной почте (DA/T 32-2005), «Стандарт метаданных официальных электронных документов (DA/T 46-2009), «Стандартный формат обеспечения долгосрочной сохранности электронных документов» (DA/T 47-2009) и «Пакет долгосрочных документов в формате» (DA/T 48-2009). Утверждены и внедрены в практику два международных стандарта: ИСО 15489-1-2007 «СИБИД. Управление документами. Общие требования», ИСО 23081-1-2009 «СИБИД. Процесс управления документами. Метаданные для документа. Часть 1: Принципы», в соответствии с которыми предстоит разработать специальные системы стандартов ЭДО, охватывающую все этапы жизненного цикла ЭД (сбор, описание, организацию, доступ и долгосрочное хранение), согласно функциональной модели OAIS (Open Archival Information System) и концепции континуума документов (Сяо Цюхуэй, 2010: 65,66).

В настоящее время ЭДО Китая включён в систему электронного правительства, благодаря которой в стране начался переход к целенаправленному управлению ЭД. От постановки работы с ЭД во многом зависят оперативность и качество принимаемых решений, эффективность их выполнения и деятельность электронного правительства в целом. В процессе широкомасштабно внедрения проекта «Электронное правитель-

ство» в 2004 году в провинциях Цзянсу и Аньхой впервые был создан электронный документальный центр (ЭДЦ), призванный обеспечить реализацию управленческих функций электронного правительства. Такие центры находятся в двойном подчинении: местной администрации провинции и Государственного архивного управления Китая (ГАУК). По итогам трёх лет работы первого ЭДЦ подобные центры стали создаваться по всей стране. В настоящее время они уже действуют в десятках провинций их городов, и их количество увеличивается с каждым годом (Храмцовская, 2010).

Сегодня в мире существует два варианта организации постоянного хранения ЭД: распределённый и централизованный, которому отдается предпочтение. Механизмы централизованного управления ЭД различны и определяются конкретными реалиями каждой страны. В Китае ЭДЦ строятся на основе сетевой платформы электронного правительства с единой системой архивирования. Это дает возможность избежать дисперсии ЭД, образующихся в процессе деятельности разных государственных ведомств, что важно для централизованного управления, долгосрочного хранения и эффективного использования ЭД.

ЭДЦ входят в качестве подсистемы в электронное правительство. Опираясь на его сетевую платформу, центры разрабатывают единый формат для межведомственного обмена и архивирование ЭД, осуществляют централизованное управление ЭД, обеспечивают эффективное общественное их использование через Интернет. Это дает также возможность архивного хранения документальной истории правительства в электронной форме.

ЭДЦ предоставляют следующие услуги: архивирование, хранение, резервное копирование и обеспечение использования ЭД. В отличие от зарубежных аналогов объектом управления ЭДЦ в Китае являются текущие ЭД, а сам центр по своим функциям аналогичен «Центру текущих ЭД в сети Интернет» и может выполнять разнообразные функции: хранение ЭД и сетевой доступ к ним, удобную и своевременную электронную доставку, публикацию и использование ЭД. Работает ЭДЦ следующим образом: сначала собирает ЭД, образовавшиеся в государственных учреждениях, упорядочивает и проводит экспертизу их ценности для архивирования, создает резервную копию, затем предоставляет для общественного пользования через Интернет и, наконец, передает часть из них на

постоянное хранение в местный государственный архив. Их долговременное хранение, а также использование, обеспечение общественного доступа – это обязанность ЭДЦ. К сожалению, в настоящее время лишь немногие ЭДЦ долговременно хранят ЭД: большинство из них являются промежуточным звеном между учреждениями и архивами. Но окончательного решения на государственном уровне пока не принято (Соломагина, 2011:152-153).

Перспективы развития ЭДЦ связаны с переходом к системе электронного архива (ЭА), создание которого началось в 2000 г. и включает как крупномасштабное цифровое сканирование традиционных коллекций архивов, так и разработку архивных веб-сайтов и публикацию оцифрованных архивных документов. Из-за несовершенства законодательства, стандартов и технологий ЭА пока не может осуществить систематический сбор исходных ЭД и обеспечить доступ к ним в режиме online, а только собирает и сохраняет электронную и бумажную версии одного и того же ЭД в режиме offline, что называется «двойной системой». В Китае до сих пор не решена проблема сбора и хранения исходных ЭД, образующихся в системе ЭДО, а ЭА пока не может вместить большое количество ЭД. Появление ЭДЦ дает надежду для решения этой проблемы. С помощью сетевой инфраструктуры электронного правительства ЭДЦ может своевременно собирать ЭДЦ в режиме online и централизованно управлять ими (Храмцовская, 2010).

Таким образом, ЭДЦ включается в систему ЭА и становится его входным портом с функцией входной обработки как первый функциональный модуль OAIS – «ingest». Последний имеет шесть функциональных модулей, которые в порядке хронологии и производственных процессов архива расположены в следующей последовательности: входная обработка (ingest), хранение объекта (archival storage), метауправление данными (data management), предоставление доступа (access), планирование сохранения (preservation planning), администрирование (administration). В процессе развития ЭДЦ и ЭА следует принять единые и совместные стандарты технологий, программированного обеспечения и аппаратных средств. Однако ЭДЦ должен иметь относительную самостоятельность, а его основная задача – долгосрочное сохранение различных видов ЭД и обеспечение общественного доступа к ним (Храмцовская, 2009).

Поскольку в Китае сложились собственные управленческие принципы и разнообразные методики и области ЭДО, укрепление верхнего

уровня проектирования, разработка и реализация государственной стратегии здесь являются насущной задачей. Она решается в рамках темы «Теория и концепция государственной стратегии по управлению ЭД», разрабатываемой под руководством профессора Фэн Хуэйлинь Китайского народного университета (КНУ) при финансовой поддержке Министерства науки Китая. Результаты исследования привлекли к себе пристальное внимание специалистов, высших руководителей ГАУК и, вероятно, станут прототипом государственной стратегии управления ЭД (<http://www.archives.go.kr/...>).

Говоря о верхнем уровне проектирования, отметим, что в Китае давно сложилась централизованная система управления документами, и это позволяет проектировать управление ЭД и реализовать его сверху донизу в масштабах страны. Задача государства, во-первых, ясно показать принципиальный подход к управлению ЭД и подчеркнуть, что государственные органы, предприятия и учреждения на всех уровнях уделяют особое внимание долгосрочному хранению этих документов, а во-вторых, создать общегосударственный механизм управления ЭД, чтобы обеспечить институциональную гарантию достоверности, целостности и долгосрочной доступности ЭД.

Заключение

Принимая во внимание, что ЭДО в экономически развитых странах интернирован в общественную жизнь и предпринимательскую деятельность, он должен быть на макроуровне включён в концепцию национальной информатизации и программу «Электронное правительство», на микроуровне – во внутреннюю бизнес-деятельность государственных органов, предприятий и учреждений. Типичным примером является концепция «Федеральная архитектура платформы документации» (США, 2005 г.), которая плавно интегрирует управление документами в бизнес-поток, IT-архитектуру и информационную систему, став новой инициативой в области управления ЭД наряду с проектом «Электронный документальный архив». Кроме того, стандарт ISO/TR 26122-2008 «Информация и документация. Анализ процесса работы для записей» даёт ориентиры по созданию, анализу процесса бизнес-потока в работе с документами и считается лучшим примером международной практики управления документами.

В международной практике применяется комплексный подход к управлению ЭД. Так, в

Великобритании управление электронными документами в рамках электронного правительства разрабатывается и реализуется Национальным архивом в сотрудничестве с «подгруппами по управлению электронными документами» при электронном правительстве. В Австралии, система ЭДО ведётся Национальным архивом совместно с некоторыми государственными органами: кабинетом премьер-министра, координационным центром безопасности, ведомством управления правительственной информацией, коммуникационным агентством Министерства обороны и др.

В ближайшем будущем в Китае с учётом зарубежного опыта для управления ЭД планируется создать межведомственный координационный орган, что является институциональной инновацией в этой области. Достаточно распространено и совместное использование различных инструментальных средств управления, которые применительно к ЭД включают такие элементы, как управление и автоматизированные системы управления ЭД, технологии, методы и др. Таким образом, инструментальные средства управления ЭД не ограничиваются административными мерами, а комплексно используют технические, организационно-экономические и правовые средства.

В последние годы Китай усилил взаимодействие с США, Канадой, Австралией и другими странами в области управления ЭД. В частности, в двух международных симпозиумах с участием этих стран рассмотрены государственная стратегия управления ЭДО; новейшие исследовательские результаты управления ЭД, в том числе касающиеся его механизма, системы электронного документооборота, управления рисками ЭД, защиты подлинности ЭД и др. Обсуждение показало, что положение архивов, как традиционного хранителя документов, не отвечает требованиям современной электронной среды и что необходимо совершенствовать теорию, методы и технологии для решения новых задач электронного документооборота.

Ряд зарубежных стран, руководствуясь тем, что управление ЭД – важная часть деятельности правительства и неотъемлемое содержание строительства электронного правительства, уже приняли несколько таких идей и методов: следовать концепции континуума документов; обеспечить достоверность ЭД, долгосрочное хранение и общественное использование; осуществить комплексное управление ЭД по пути создания кросс-системного интеграционного механизма; разработать централизованный механизм для постоянного хранения ЭД, чтобы обеспечить юридическую силу ЭД.

Таким образом, китайские архивисты, используя передовой мировой и собственный опыт, создают механизм управления ЭД. Эта работа идёт по следующим направлениям: совершенствование законодательной и нормативной базы работа с ЭД; разработка и внедрение стандартного набора функций автоматизированной системы ЭД для разработчиков программного обеспечения; формирование государственной системы ЭДО по программе «Государственный электронный архив», направленной на долгосрочное хранение и эффективное использование ЭД на уровне центральных государственных органов; включение оценки эффективности управления ЭД в систему оценок эффективности оценки правительственной информатизации.

При этом первоочередной проблемой остаётся скорейшая разработка и внедрение государственной стратегии в области управления ЭД. Для этого необходимо использовать административные, правовые, экономические, технологические и другие ресурсы, обеспечить сотрудничество и координацию между государственными ведомствами. Кроме того, управление ЭД должно войти в систему электронного правительства и стать неотъемлемой частью правительственной структуры.

Опыт китайских архивов, который содержит ряд важных уроков и достижений, может оказаться полезным в теории и практике архивного строительства других стран.

Литература

Ань Сяоми (Xiaomi An), Ден Хепу (Неру Deng), Джан Бинь (Bin Zhang). (2014) «Новые механизмы интеграции национальных электронных архивных ресурсов с целью их эффективного использования» (проект номер 13 &ZD 184). <http://tkroundtable.org/2014/06/30/reinventing-the-concept-of-the-state-archival-fond-in-china/> (01.02.2019).

Бржтовская Н.В. (1971). Архивы и архивное дело в зарубежных странах (история и современная организация). Москва.

Ван Шу Пин. (2003). Архивы и архивное дело в Китае: преемственность и эволюция: Вторая половина XX века. Дис.к.и.н.. Москва, (disserCat- электронная библиотека диссертаций). (01.02.2019).

Ван Шу Пин. (2002). Архивное образование в КНР// Отечественные архивы, № 4.

Соломагина Е.А. (2011). Информационные технологии в архивном деле Китая //Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки, № 3.

Сяо Цюхуэй. (2010). Управление электронными документами в Китае: состояние и перспективы // Отечественные архивы, № 6.

Храмцовская Н.А. (2010). Китай: «Семинар по обсуждению передового мирового опыта в области управления электронными документами» вызвал сильный резонанс. URL: http://rusrim.blogspot.ru/2010/05/blog-post_10.html (01.02.2019).

Храмцовская Н.А. (2009). Обеспечение долговременной сохранности электронной информации в Китае. URL: http://rusrim.blogspot.ru/2009/11/blog-post_18.html (01.02.2019).

Храмцовская Н.А. (2011). В Китае растет интерес к вопросам управления электронными документами и их архивного хранения. URL: http://rusrim.blogspot.ru/2011/12/blog-post_01.html (01.02.2019).

Фу Хуа. (2014). Информационные технологии в архивах Китайской Народной Республики// Отечественные архивы, № 2.

<http://elibrary.ru> (01.02.2019).

<http://www.acas.ac.cn/uploads/file/conferenceMaterials/yijian.docx> (01.02.2019).

[http://www.archives.go.kr/...](http://www.archives.go.kr/) (01.02.2019).

References

Xiaomi An, Hepu Deng, Bin Zhang (2014). Nowie mehanizmi integracii nacionalnih elektronnih arhivnih resursov s celiu ih effektivnogo ispolzovania (proekt nomer 13&ZD 184) <http://rkroundtable.org/2014/06/30/reinventing-the-concept-of-the-state-archival-fond-in-china/> [«New mechanisms for the integration of national electronic archival resources for the purpose of their effective use» (project number 13 & ZD 184). <http://rkroundtable.org/2014/06/30/reinventing-the-concept-of-the-state-archival-fond-in-china/>] (01.02.2019).

Brzhstovskaya N.V.(1971). Arhivi I arhivnoe delo v zarubegnih stranah (istoria I sovremennaia organizacia). [Archives and archives in foreign countries (history and modern organization] Moskva

Wang Shu Ping. (2003). Arhivi I arhivnoe delo v Kitae (preemstvennost I evolycia: vtoraiia polovina 20 veka) Ph.D., Moskva (disserCat- electronic library of dissertations). [Archives and archival affairs in China: continuity and evolution: The second half of the 20th century. Ph.D., (disserCat- electronic library of dissertations)]. (01.02.2019).

Wang Shu Ping. (2002). Arhivnoe obrazovanie v KNR// Otechestvennie arhivi, № 4. [Archival education in the PRC // Domestic archives, № 4].

Solomagina E.A. (2011). Informacionnie tehnologii v arhivnom dele Kitaa// Vestnik Tambovskogo universiteta: Seria Gumanitarnie nauki, № 3. [Information technology in the archives of China // Bulletin of the Tambov University. Series: Humanities, No. 3].

Xiao Zuhui. (2010). Upravlenie elektronnimi dokumentami v Kitae// Otechestvennie arhivi, № 6. [Electronic Document Management in China: Status and Prospects // Domestic Archives, No. 6].

Khramtsovskaya N.A. (2010). Kitai: Seminar po obsugdeniu peredovogo mirovogo opita v oblasti upravlenia elektronnimi dokumentami URL: http://rusrim.blogspot.ru/2010/05/blog-post_10.html. (01.02.2019).

[China: «Workshop on the discussion of international best practices in the field of electronic document management» caused a strong response. URL: http://rusrim.blogspot.ru/2010/05/blog-post_10.html] (01.02.2019).

Khramtsovskaya N.A. (2009). Obespechenie dolgovremennoi sohrannosti elektronnnoi informacii v Kitae. URL: http://rusrim.blogspot.ru/2009/11/blog-post_18.html [Ensuring the long-term preservation of electronic information in China. URL: http://rusrim.blogspot.ru/2009/11/blog-post_18.html] (01.02.2019).

Khramtsovskaya N.A. (2011). V Kitae rastet interes k voprosam Upravlenie elektronnimi dokumentami I ih arhivnogo hranenia. URL: http://rusrim.blogspot.ru/2011/12/blog-post_01.html. [In China, there is a growing interest in the management of electronic documents and their archival storage. URL: http://rusrim.blogspot.ru/2011/12/blog-post_01.html] (01.02.2019).

Fu Hua. (2014). Informacionnie tehnologii v arhivah Kitaiskoi Narodnoi Respubliki //Otechestvennie arhivi, № 2. [Fu Hua. (2014). Information technology in the archives of the People's Republic of China // Domestic archives, № 2].

<http://elibrary.ru> (01.02.2019).

<http://www.acas.ac.cn/uploads/file/conferenceMaterials/yijian.docx> (01.02.2019).

[http://www.archives.go.kr/...](http://www.archives.go.kr/) (01.02.2019).

Жакупова Г.Т.

кандидат исторических наук, и.о. профессора,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zhakupova.gulnaz555@gmail.com

**АСПЕКТЫ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА
(50-60-е годы XX века)**

В данной статье в ходе анализа архивных документов определяются: создание научной инфраструктуры, направления, проблематика источниковедческих исследований. Актуализируется профессионализм классических источниковедческих изысканий ряда ученых. В связи с тем, что является важным изучение природы и целей историко-познавательного процесса и места научно-исторического знания среди других форм духовной культуры. В этом отношении 50-60-е годы XX века развития исторической науки Казахстана определяются как индикатор системных изменений. В этот период сформировались качественные изменения в источниковедческой базе позднесредневековой истории Казахстана и Центральной Азии, и определилась собственная историко-востоковедческая школа. Источниковедческие изыскания этого периода получили всеобщее признание. Ученые данного периода развивали лучшие традиции по изданию восточных рукописей. Основательно расширилась источниковедческая база и сформировались взгляды на историю казахской государственности позднего средневековья и на долгие годы вперед определились направления и приоритеты не только исторических, но и археологических исследований. Поэтому выбранная грань исследования обусловлена, прежде всего, существенными изменениями в научных источниковедческих разработках, которые наиболее рельефно проявляются с середины XX века в исторической науке Казахстана.

Ключевые слова: источниковедческая база, источниковедческие изыскания, востоковедческое направление, источниковедение истории Казахстана.

Zhakupova G.T.

candidate of historical Sciences, Professor,
Al-Farabi Kazakh national University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhakupova.gulnaz555@gmail.com

**Aspects Of Source Studies Of The History Of Kazakhstan
(50-60-ies of ehe XX century)**

In this article during the analysis of archival documents are defined: creation of scientific infrastructure, directions, problems of source studies. Actualizarea the professionalism of the classical source study research of a number of scientists. Due to the fact that it is important to study the nature and objectives of the historical and cognitive process and the place of scientific and historical knowledge among other forms of spiritual culture. In this regard, the 50-60-ies of the twentieth century, the development of historical science of Kazakhstan is defined as an indicator of systemic changes. During this period, qualitative changes in the source base of the late medieval history of Kazakhstan and Central Asia were formed, and its own historical and Oriental school was determined. Source studies of this period have received universal recognition. Scientists of this period developed the best traditions for the publication of Oriental manuscripts. Thoroughly expanded source base, and formed views on the history of the Kazakh state of the late middle ages and for many years to come determined the direction and priorities not only historical but also archaeological research. Therefore, the chosen side of the study is due, first of all, to significant changes in scientific source studies, which are most clearly manifested since the mid-twentieth century in the historical science of Kazakhstan.

Key words: source base, source study researches, oriental direction, source history of Kazakhstan.

Жақыпова Г.Т.

тарих ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: zhakupova.gulnaz555@gmail.com

Қазақстан тарихының деректану аспектілері (XX ғасырдың 50-60 жылдары)

Бұл мақалада мұрағаттық құжаттарды талдау барысында мыналар анықталады: ғылыми инфрақұрылым құру, бағыт, деректану зерттеулерінің мәселелері. Бірқатар ғалымдардың классикалық деректану ізденістерінің кәсібилігі өзектіленеді. Тарихи-танымдық үрдістің табиғаты мен мақсаттарын және рухани мәдениеттің басқа түрлері арасында ғылыми-тарихи білім орнын зерттеу маңызды болып табылатынына байланысты. Бұл орайда XX ғасырдың 50-60 жылдары Қазақстанның тарих ғылымының дамуы жүйелі өзгерістердің индикаторы ретінде анықталады. Осы кезеңде Қазақстан мен Орталық Азияның кейінгі орта ғасыр тарихының деректану базасында сапалы өзгерістер қалыптасты және меншікті Тарихи-шығыстану мектебі анықталды. Осы кезеңнің деректанулық ізденістері жалпы мойындалды. Осы кезең ғалымдары шығыс қолжазбалары басылымдары бойынша оң дәстүрлерді дамытуға үлестерін қосты. Деректану базасы түбегейлі кеңейіп, кейінгі орта ғасырдағы қазақ мемлекеттілігінің тарихына көзқарастар қалыптасты және ұзақ жылдар бұрын тек тарихи ғана емес, сонымен қатар археологиялық зерттеулердің бағыттары мен басымдықтары айқындалды. Сондықтан зерттеудің таңдалған қыры, ең алдымен, Қазақстанның тарихи ғылымында XX ғасырдың ортасынан бастап неғұрлым беделді көрінетін ғылыми деректану әзірлемелеріндегі елеулі өзгерістерге негізделген.

Түйін сөздер: деректану базасы, деректану ізденістері, шығыстану бағыты, Қазақстан тарихының деректануы.

Введение

На сегодняшний день определены несколько фактов, требующих историографического осмысления источниковедения истории Казахстана: смена акцентов общественного сознания привела к повышению интереса к историческим источникам, позволяющим определять суждения о давнем прошлом нашей истории; историческая наука переживает период самоидентификации. Поэтому необходимо рассмотреть некоторые аспекты развития источниковедения истории Казахстана в данный период: организационные условия, формирование тематики источниковедческих изысканий и введения в научный оборот ранее неизвестных источников.

В отношении методологии исследования казахстанских историков можно отметить, что ученые являлись последователями и учениками источниковедческих школ Ленинграда и Москвы. В этот период появляется наука об источниках: «источниковедение – его теория, преподавание, методы исследования становятся одним из наиболее заметных направлений развития отечественного гуманитарного знания. В 1957 г. состоялась научная дискуссия в Историко-архивном институте, посвященная вопросам критики исторических источников» (Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика, 2000: 117). Развитие науки идентифицировалось «партийной

линией», что «исключало возможность фундаментальной дискуссии» (Reappraisal. Date Views 13.06.2013.).

Основная часть

Историческая наука Казахстана в этот период имеет специфические организационные условия. Так, в 1956 году был создан Отдел востоковедения при Президиуме Академии наук Казахской ССР на базе Сектора уйгуро-дунганской культуры. В «Докладной в Президиум АН Каз. ССР по вопросу организации Отдела востоковедения» отмечается, что «невозможно, на наш взгляд, вести серьезную научную разработку вопросов истории Казахской ССР без одновременного изучения истории смежных стран зарубежного Востока, с которыми народы Казахстана находились в общении на протяжении многих веков. Нельзя не учитывать и того, что важнейшими, а нередко и единственными историческими сведениями по древней и средневековой истории Казахстана являются так называемые восточные рукописи, изучением и переводом которых могут основательно заниматься лишь специалисты востоковеды» (АНАН РК, Ф.11, Оп.1, Д. 567. 3 Лист)

В целях улучшения организации научной работы в области востоковедения Президиум постановляет: «Реорганизовать с 1 сентября 1959 г. Сектор востоковедения. Образовать: Отдел исто-

рии сопредельных стран зарубежного Востока в составе ИИАЭ и Отдел уйгурской филологии в составе Института языка и литературы» (АНАН РК, Ф.11, Оп.1, Д.608.Л.15). В тематическом плане отдела предусматривалась разработка научно-исследовательских тем: «Китайские источники по средневековой истории уйгуров IX-XII вв.», сделан перевод двух рукописей на чагатайском языке – «Тарих-и-Мирза Махмуд Чурас» («История правителей Восточного Туркестана») и «Тазкире-и-ходжаган» («Жизнеописание ходжей») (АНАН РК, Ф.11, Оп.1, Д.608.Л.15). Последняя рукопись является ценным первоисточником по истории Средней Азии и Восточного Туркестана XV-XVIII вв. и существенно дополняет известное сочинение Мирзы Мухаммед Хайдара «Тарих-и-Рашиди». Имеется опубликованное в «Записках Восточного отделения Императорского Русского археологического общества» за 1915 г., т. XXII, описание оригинала на персидском языке, сделанное З. Валидовым. Рукопись является ценным источником по политической и социально-экономической истории Восточного Туркестана второй половины XVI – первой половины XVIII вв.» (АНАН РК, Ф.11, Оп.1, Д.15.Л.88).

Далее, если рассматривать план научно-исследовательской работы Отдела за 1962 год, то видим одну тему изыскания «Социально-экономические отношения и развитие государственности в Восточном Туркестане в IX – первой половине XVIII вв.» Цель работы – выявление восточных источников (китайских, персидских и тюркских), издание комментированных переводов их на русский язык⁵. Сотрудниками отдела опубликованы следующие работы: Вахидов Х.Х. «Уйгурская рукопись «Таварих-и Мунтахаб как один из источников, раскрывающих причины народных выступлений в Кашгаре» (1825-28 гг.). Пищулина К.А. «Бахар ал-асрар» Махмуда бен Вели как источник по истории Восточного Туркестана» (АНАН РК, Ф.2, Оп.1, Д.1423.Л.490).

За 1960 – начало 1963 годы накопился материал из тюркских «тазкире» и других восточных хроник. Однако недостаточная подготовка кадров обусловила то, что переводы из источников оказались не отвечающими требованиям современного научно-критического издания восточных текстов. Поэтому в 1963 году был образован отдел уйгурской филологии при Институте языкознания АН КазССР. Его специалисты С. Кузнецов и Ю. Зуев на основе китайских, тюркоязычных и ираноязычных источников изучали

проблемы истории племенных союзов, раннефеодальных государств и казахских ханств.

Кроме того, в этот период в ученые Казахстана начали участвовать в международных форумах. В 1960 году А. Нусупбеков принимает участие в Московском XXV Международном конгрессе востоковедов, где представил некоторые достижения исторической науки Казахстана. С его деятельностью связана и подготовка молодых специалистов-востоковедов, которые обучались в аспирантуре Москвы, Ленинграда. Под его руководством ученые-востоковеды, используя в оригинале письменные источники, изучали историю племенных союзов и средневековых государственных образований.

Итак, можно констатировать, что в данный период развивается прикладное источниковедение по истории Казахстана и формируется востоковедческое направление, в организационном плане наука развивается на основе следующих учреждений: 1956 г. – Отдел востоковедения; 1959 г. – Отдел истории сопредельных стран зарубежного Востока; 1963 г. – Отдел древней и средневековой истории (Отдел дореволюционной истории); 1963 г. – Отдел уйгурской филологии.

По исследованиям ряда ученых можем определить процесс формирования проблематики источниковедческих изысканий и введения в научный оборот ранее неизвестных источников. В 60-е годы XX века, как отмечает Абусейтова М.Х., «большой интерес представляют труды В. П. Юдина, посвященные анализу малоизученных и ранее не привлекавшихся для изучения истории Казахстана и Восточного Туркестана рукописи: «Чингиз-наме» Утемиша-хаджи (XVI в.), «Тарих-и Шайбани» (начало XVII в.), «Зийа ал-кулуб» Мухаммада Аваза (начало XVII в.)» (Абусейтова, 1998: 18. 20).

В 1960 году В. П. Юдин, выпускник Московского института востоковедения им. Н. Нариманова, свою научную деятельность начал в Институте истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова АН КазССР. В 1970-1976 годы занимался преподавательской деятельностью в КазГУ им С.М. Кирова на кафедре истории Казахской ССР исторического факультета. С 1976 года он начинает работать в Отделе уйгуроведения Института языкознания АН Каз. ССР. В.П. Юдин впервые вводит в научный оборот тюркоязычное сочинение Утемиш-каджи «Чингиз-наме», написанное на основе устных преданий кочевников в первой половине XVI века. Как отмечает Б.Б. Ирмуханов, «издание Чингиз-на-

ме – явление уникальное в исторической науке Казахстана. По существу, это первое академическое издание источника» (Ирмуханов, 1997: 345-346).

В 1969 году изданы источниковедческие статьи В.П. Юдина ко всем 17 источникам в сборник «Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений)», которые стали настольной книгой историков средневековой истории Казахстана и Центральной Азии. Авторы этого сборника развили традиции по изданию рукописных восточных источников российского и советского востоковедения. В.П. Юдин определил классификацию восточных и тюркских сочинений, которые содержат устное историческое знание кочевников Дешт-и Кипчака на основе ряда критериев: социально-политической ориентации авторов и зависимость источников по содержанию. Он придавал большое значение следующим теоретическим аспектам: сравнительно-текстологическому анализу рукописных памятников средневековья, классификации восточных источников по идейно-политическим и текстологическим особенностям. Автор при написании своих трудов использовал комплекс исторических источников: письменные (памятные записи, рукописи, грамоты, и указы) и археологические. В становлении и развитии источниковедения большую роль сыграла его работа в Обществе охраны памятников истории и культуры и его инициатива в открытии «Постоянной востоковедной археографической экспедиции».

С декабря 1959 года, в Отделе истории сопредельных стран зарубежного Востока свою научно-исследовательскую деятельность начинает К.А. Пищулина, выпускница и аспирант МГУ. Она изучала позднесредневековую историю Казахстана и Центральной Азии. «Ее появление в казахстанском востоковедении совпало

с началом формирования собственной историко-востоковедной школы советского Казахстана, в дальнейшее развитие которой она внесла вклад как профессиональный востоковед – иранист и тюрколог» (Ускенбай, 2009: 42–65). В ее труде «Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений)» имеются: высокопрофессиональные переводы извлечений из «Шайбани-наме» и других источников, комментарии и примечания к ним, развернутое научное приложение. Ее исследование «Присырдарьинские города и их значение в истории казахских ханств ХУ-ХУП веках» написано на основе детального изучения сведений персидских и тюркских источников. Данная работы автора на долгие годы определяла приоритеты исторических и археологических исследований.

Заключение

Таким образом, научная значимость и объективность выводов исторической науки Казахстана определяются репрезентативностью источниковедческой базы и профессиональным владением методикой источниковедческого анализа. В 50-60-е годы XX века сформирована инфраструктура источниковедения по истории Казахстана и источниковедческое знание, которое прослеживается в исследованиях: В.П. Юдина, К.А. Пищулиной, С.Г. Агаджанова, М. Артамонова, С. Малова. Профессиональные источниковедческие изыскания данных ученых, переводы и изучение восточных рукописей подготовили фундаментальную базу для исторических исследований. В источниковедении истории Казахстана их исследования занимают важное научное значение и являются классическими источниковедческими изысканиями казахстанской медиэвистики.

Литература

- Абусейтова М. (1998). Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв.: история, политика, дипломатия. Алматы. «Дайк-Пресс», С. 18, 20.
- Архив Национальной академии наук Республики Казахстан. Ф.11, Оп.1, Д. 567. 3 Листа. АН Каз. ССР ИИАЭ им. Ч. Валиханова, г. Алма-Ата, Дирекция, «Докладная в Президиум АН Каз. ССР по вопросу организации Отдела востоковедения». За 20.06.1955.
- Архив Национальной академии наук Республики Казахстан. Ф.11, Оп.1, Д.608. Л.15. АН Каз. ССР ИИАЭ г. Алма-Ата, Отдел истории сопредельных стран Востока, «Отчет о работе Отдела истории сопредельных стран Востока за 1959 г.».
- Архив Национальной академии наук Республики Казахстан. Ф.11, Оп.1, Д.270, Л. 5. ИИАЭ АН КазССР, г. Алма-Ата, Отдел истории сопредельных стран зарубежного Востока, «Отчет о научной работе Отдела истории сопредельных стран зарубежного Востока за 1962 г.».
- Архив Национальной академии наук Республики Казахстан. Ф. 11, Оп. 1, Д. 15. Л. 88 «Опись № 1 документов постоянного срока хранения за 1945-1977 гг.».

- Архив Национальной академии наук Республики Казахстан. Ф. 2, О.1, Д.1423, Л. 490. АН КазССР. Президиум. «Постановления, протоколы заседаний Президиума АН КазССР и материалы к ним. I том» с 02.01 по 19.07.1975 г. Culture and Politics under Stalin: A Reappraisal. DateViews. (2013). С. 13.
- Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика. (2000). Москва, С. 117
- Ирмуханов Б. (1997). Прошлое Казахстана в письменных источниках V в. до н.э. – XV в н.э. (Извлечение из источников). Алматы, С. 345-346
- Ускенбай К. (2009). Краткий очерк научной и общественно-педагогической деятельности кандидата исторических наук К.А. Пищулиной // Клавдия Антоновна Пищулина. Биобиблиография ученых Казахстана. Алматы, С. 42–65.

References

- Abuseitova M. (1998) Kazakhstan i Central'naja Azija v XV-XVII vv.: istorija, politika, diplomatija [Kazakhstan and Central Asia in the fifteenth-seventeenth centuries: history, politics, diplomacy]. Almaty. «Dyke-Press», S. 18, 20.
- Arhiv Nacional'noj akademii nauk Respubliki Kazahstan. [Archives of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan]. F.11, Op.1, D. 567. 3 Leaf. Kaz.SSR IIAE them. Valikhanov, Alma-Ata, management, «A report to the Presidium of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR on the organization of the Department of Oriental Studies.» For 20.06.1955 Culture and Politics under Stalin: A Reappraisal. Date Views (2013) S. 13
- Arhiv Nacional'noj akademii nauk Respubliki Kazahstan. [Archives of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan]. F. 11, Op. 1, D. 15 L. 88 «Inventory number 1 documents for permanent retention period 1945-1977 gg.».
- Arhiv Nacional'noj akademii nauk Respubliki Kazahstan. [Archives of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan]. F. 2, O.1, D.1423, L. 490. Kaz.SSR.Presidium.»Resolutions, reports of meetings of the Presidium of the Kazakh SSR and materials to them. Volume I «with a 02.01 on 7/19/1975, the
- Arhiv Nacional'noj akademii nauk Respubliki Kazahstan. [Archives of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan]. F.11, Op.1, D.270, L. 5.IIAE KazSSR, Alma-Ata, Department of History of the neighboring countries of the foreign East, «Report on the scientific work of the Department of the history of the neighboring countries of the foreign East for 1962».
- Arhiv Nacional'noj akademii nauk Respubliki Kazahstan. [Archives of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan]. F.11, Op.1, D.608.L.15. Kaz. SSR IIAE Alma-Ata, Department of History of the neighboring countries of the East, «Report of the Department of History of the neighboring countries of the East for 1959»
- Irmuhanov B.B . (1997). Proshloe Kazahstana v pis'mennyh istochnikah V v. do n.je. – XV v n.je. (Iz vlechenie iz istochnikov). [Past Kazakhstan in written sources have to. BC. – Fifteenth century AD (Extract from the sources)]. Almaty, «Өлке», S. 345-346
- Istochnikovedenie novejshej istorii Rossii: teorija, metodologija, praktika. (2000) [Source studies recent history of Russia: the theory, methodology, practice]. Moskva, S. 117.
- Uskenbaev K. (2009). Kratkij ocherk nauchnoj i obshhestvenno-pedagogicheskoj dejatel'nosti kandidata istoricheskikh nauk K. A. Pishchulinoj // Klavdija Antonovna Pishchulina. Biobibliografija uchenyh Kazahstana. [Brief sketch of scientific and socio-pedagogical activity of the candidate of historical sciences KA Pishchulin // Claudia Antonovna Pishchulina. Biobibliography scientists of Kazakhstan]. Almaty, S. 42-65

Жаркынбаева Р.С.¹, Се Тянь²

¹доктор исторических наук, профессор, e-mail: r_seidali@mail.ru

²докторант, e-mail: 0123xietian0123@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

**К ВОПРОСУ О МЕЖДУНАРОДНОМ
ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ ЗНАЧЕНИИ
ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОГО РЕГИОНА**

Центральноазиатский регион привлекает пристальное международное внимание в силу своего геополитического и экономического значения, природных и человеческих ресурсов, и выступает полем столкновения бесчисленного множества культурных, цивилизационных, политических и экономических проектов. За двадцать восемь лет своего независимого существования Центральная Азия стала объектом серьезного внимания со стороны зарубежных и региональных исследователей.

Статья посвящена эволюции понятия «Центральная Азия» (от географического до политического) и характеристике современного международного политико-экономического значения региона. Рассмотрены особенности и значение региона в «Новой Большой игре» между Западом, Россией и Китаем, в которой необходимо особо отметить активизацию китайской дипломатии, направленной на поиск и инициирование выгодных способов взаимоотношений с государствами региона.

В статье показано, что в настоящее время в странах региона у китайских инициатив имеются и сторонники, и скептики, а также те, кто опасается возможных негативных последствий при осуществлении этого проекта.

Ключевые слова: Центральная Азия, регион, Китай, Запад, Россия, энергоресурсы, Один пояс, один путь, сотрудничество.

Zharkynbayeva R.S.¹, Xie Tian²

¹Doctor of Historical science, Professor. e-mail: r_seidali@mail.ru

²Doctoral Candidate, e-mail: 0123xietian0123@gmail.com

al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**On The Issue of International Political and Economic Significance
of The Central Asian Region**

The Central Asian region attracts close international attention because of its geopolitical and economic importance, natural and human resources, and acts as a field of collision of countless cultural, civilizational, political and economic projects. During its twenty-eight years' independent existence, Central Asia has been the object of serious attention from foreign and regional researchers.

The article is devoted to reveal the evolution of the concept of Central Asia (from geography to politic) and the characteristics of the modern international political and economic significance of the region. The features and significance of the region in «the New Great Game» among the West, Russia and China are investigated. The article shows the activities of Chinese diplomacy, which aims at finding and initiating beneficial ways of relations with the states of the region, but causes an ambiguous reaction.

The article shows that currently in the countries of the region, Chinese initiatives have supporters and skeptics, as well as those who fear potential negative consequences in the implementation of this project.

Key words: Central Asia, region, China, West, Russia, energy resources, One Belt, One Road, cooperation.

Жаркынбаева Р.С.¹, Се Тянь²

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: r_seidali@mail.ru

²докторант, e-mail: 0123xietian0123@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Орталық Азия аймағының халықаралық саяси-экономикалық маңыздылығы туралы мәселесі

Орталық Азия аймағы өзінің геосаяси және экономикалық маңызы, табиғи және адами ресурстары есебінен тығыз халықаралық назарын аудартады және сансыз мәдени, өркениеттік, саяси және экономикалық жобалар үшін қақтығыстар алаңы ретінде әрекет етеді. Орталық Азия өзінің жиырма сегіз жыл тәуелсіз өмір сүруі шетелдік және аймақтық зерттеушілердің жағынан елеулі назар аударған.

Мақала Орталық Азия тұжырымдамасының эволюциясы (географиялықтан саясиге) және аймақтың халықаралық саяси және экономикалық маңызы сипаттамаларына арналған. Батыстың, Ресейдің және Қытайдың арасындағы «Жаңа үлкен ойында» аймақтың ерекшелігі мен маңызы қарастырылады. Мақалада Қытай дипломатиясының аймақтағы мемлекеттерімен қарым-қатынасының тиімді жолдарын табуға және бастауға бағытталған қарқындылығы көрсетілген.

Мақалада қазіргі уақытта аймақтағы елдерде қытайлық бастамалардың жақтастары мен скептиктері, сондай-ақ осы жобаны іске асыру кезінде болуы мүмкін теріс салдардан қорқатын адамдар бар екені көрсетілген.

Түйін сөздер: Орталық Азия, аймақ, Қытай, Батыс, Ресей, энергетикалық ресурс, бір белдеу, бір жол, ынтымақтастық.

Введение

Изменение геополитической ситуации в мире после падения СССР оказало значительное влияние на постсоветские страны. Одним из наиболее важных центров сосредоточения геостратегических интересов ведущих мировых держав в настоящее время является Центральная Азия. В 2016 году американский исследователь Фр. Фукуяма отметил, что скоро Центральная Азия перестанет быть периферией глобальной экономики, превратившись в её центр. В качестве основного двигателя этого процесса ученый отмечает роль Китая, все более ориентирующегося на Евразию (Фукуяма, 2016). Рамки геополитической регионализации Центральной Азии определяются территориями пяти независимых государств – Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Таджикистана и Туркменистана. Официально это название было принято в январе 1993 г. на общей встрече глав государств и правительств в городе Ташкенте, когда было предложено именовать далее Среднюю Азию и Казахстан Центральной Азией.

Теоретико-методологические основы

Методологической основой исследования являются принципы историзма и объективности. Принцип историзма позволяет рассматривать происходящие в регионе изменения в динамике с учетом множества факторов, влияющих на его

становление и эволюцию. Принцип объективности дает возможность оценить международное политико-экономическое значение центральноазиатского региона в период независимости.

При изучении данного вопроса были применены следующие методы исследования: аналитический, конкретно-исторический, сравнительно-исторический, проблемно-хронологический.

Эволюция понятия Центральная Азия: от географического к политическому

В современном употреблении термина «Центральная Азия» различают два подхода – научно-академический и политологический. Научно-академическая концепция, которую разделяет ЮНЕСКО, включает в состав Центральной Азии современные Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан, а также Синьцзян-Уйгурский автономный район и автономный район Внутренняя Монголия Китайской Народной Республики, собственно Монголию, Тибет, Бурятию, Тыву, Горный Алтай, Прибайкальский район, Кашмир, Афганистан и даже северо-восток Ирана – провинцию Хорасан. С современной политологической точки зрения под Центральной Азией подразумеваются бывшие азиатские союзные республики в составе СССР – Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан. Такое понимание термина «Центральная Азия» появилось с подачи западных ученых – политологов и со-

ветологов, которые используют термин «*Central Asia*», т.е. Центральная Азия, не только в политологии, но и в академических изданиях по отношению к территориям постсоветских республик. Для определения Монголии, Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР, Внутренней Монголии, Бурятии, Тывы западные исследователи употребляют термин *Inner Asia*, т.е. «Внутренняя Азия» (Абашин, Арапов и др., 2008).

Впервые название «Центральная Азия» в научный оборот ввел прусский исследователь и дипломат А. фон Гумбольдт (1769–1859), для обозначения территории, огражденной высокими хребтами, удаленной от океанов и характеризующейся господством пустынных ландшафтов. В предисловии 1 тома трехтомного труда «Центральная Азия», изданной в России в 1915 г., отмечается, что исследование А. фон Гумбольдта «...вышло 70 лет назад (в 1834 г.). Долгое время считалось классическим, положившим основания более правильному научному пониманию физической географии и геологии внутренней Азии» (А. фон Гумбольдт, 1915: V).

Существует также следующее признанное наиболее точным еще в XIX в. специалистами определение Центральной Азии немецкого геолога Ф. фон Рихтгофена (1833–1905) – «на юге южный край Тибета, на севере Алтай, на западе Памирский водораздел, а на востоке Хинганский хребет, равно как водораздел между исполинскими китайскими реками и бессточным тибетским пространством». Как отмечается исследователями, предложенная гипотеза опиралась на гидрографический принцип структурирования переходных поясов, главной задачи и для А. Гумбольдта, который искал решение внешнеполитической цели – германского проникновения в Азию. Таким образом, современными экспертами в научный оборот под одним названием включены три модели: 1) Центральная Азия А. Гумбольдта; 2) Центральная Азия Ф. Рихтгофена, обе они основаны на географическом принципе, и 3) Центральная Азия – политическая пентада, в границах пяти постсоветских республик. Однако местоположение ее не соответствует классическим параметрам ни одной из известных географических концепций (Каримова, 2018: 114-123).

После разгрома Джунгарии в XVIII в. Цинский Китай установил свой контроль над новой провинцией, впоследствии получившей название Синьцзянь (в переводе с китайского «новая граница»). Этот факт имел огромное геополитическое значение, поскольку открыл для Китая

путь в Центральную Азию. Так, начиная с XVIII в. Центральная Азия превращается в геополитический объект, становится зоной столкновений интересов различных держав. Следует отметить процесс противоборства двух крупнейших колониальных империй XIX века России и Великобритании по определению сфер влияния в Центральной Азии. В советское время республики Средней Азии и Казахстан, имея общие границы с другими государствами, не имели возможности для сотрудничества и имели достаточное смутное представление о своих зарубежных соседях.

С 1991 г. Центральная Азия начинает представлять значительный интерес как для современной России, так и для других стран, в первую очередь, стран США, Западной Европы и Дальнего Востока. С одной стороны, регион имеет достаточно неоднозначное геополитическое положение, поскольку все государства не располагают выходами к морским коммуникациям. Спецификой государств региона является то, что некоторые из них, в частности Узбекистан (наряду с Сан-Марино и Лихтенштейном), относятся к так называемым географически дважды замкнутым (*double land – locked*) государствам, которым для выхода к морским портам необходимо пересечь границы двух государств. С другой – как часто отмечается экспертами, регион важен в стратегическом отношении, владея ситуацией на горных перевалах, можно оказывать влияние на события во всех прилегающих странах, он является не только удобной военной базой, но и важным геоэкономическим звеном, с большими возможностями для трансконтинентальной торговли.

В настоящее время существует более десяти западных моделей Центральной Азии в их движении от географических к стратегическим и футурологическим конструкциям. Эта растущая множественность, как отмечается исследователями, показывает стремление к субъективизации постсоветской Центральной Азии как целостного политического актора (Каримова, 2018: 114-123).

Еще одной из наиболее распространенных установок в экспертной среде является точка зрения о том, что Центральная Азия – политический конструкт, не наполненный реальными процессами. Как культурно-геополитический субъект, самостоятельно и консолидировано (с участием всех государств) решающий свои проблемы, Центральная Азия не существует. Другими словами, «Центральная Азия», несмотря на активное взаимодействие стран на двусторонней

основе, как проект институционализации регионального формата взаимодействия в составе пяти стран к настоящему времени оказалась не реализованной (Черных, 2017: 28).

К особенностям центральноазиатского региона исследователи относят следующие (Бартенев, Кузнецов, Наумкин и др., 2013: 20-21):

1. Регион Центральной Азии в географическом отношении крайне невыгоден: он «заперт» внутри евразийского континента и не имеет выхода к океанам.

2. Природные ресурсы, капиталы и прочие центральноазиатских государств являются лишь частично суверенными, и между всеми государствами региона существует ряд не преодоленных разногласий – из-за спорных территорий, распределения водных и минеральных ресурсов, путей прокладки транспортных маршрутов, электроэнергетических и нефтегазовых магистралей.

3. К числу других факторов, осложняющих двусторонние и многосторонние отношения в Центральной Азии, относятся: слабость и несамостоятельность политических и экономических структур государств, криминализация их экономик, наркотрафик, этническая и религиозная рознь.

4. Главные вызовы, с которыми сталкиваются государства региона, требуют не военно-политического, а экономического ответа; без привлечения внешних ресурсов страны Центральной Азии обречены на дальнейшую деградацию и перманентную нестабильность. Однако даже будучи объединены в региональные структуры, центральноазиатские государства решают свои социально-экономические и политические проблемы, как правило, вне региона, что создает благоприятную среду для установления здесь внешнего управления, а также для быстрого превращения «проблемных стран» Центральной Азии из относительно модернизовавшихся обществ, какими они обещали стать во времена пребывания в составе СССР, в периферию развитого мира.

5. В «проблемных государствах» Центральной Азии ограничена социальная база поддержки правящих элит, прогрессирует бедность и нищета при одновременном обогащении находящихся у власти кланов; местные режимы сохраняют почти повсеместно репрессивный и авторитарный характер.

6. Центральная Азия мало подготовлена к эффективному освоению внешних ресурсов в интересах устойчивого национального раз-

вития; в силу коррумпированности большинства правящих элит, нередкого сращивания их с криминальными структурами (в том числе представляющими и так называемую «теневую экономику»), эффективность получаемых извне ресурсов остается на крайне низком уровне.

7. Катастрофическое и стремительное падение уровня жизни рядовых граждан в «проблемных странах», являющихся импортерами энергосырья, постоянно выбрасывает значительные контингенты местного населения в нелегальный бизнес, связанный преимущественно с наркотиками, подталкивает население к трудовой миграции.

Международное политико-экономическое значение региона

За двадцать восемь лет своего независимого существования Центральная Азия стала объектом серьезного внимания со стороны зарубежных и региональных исследователей. В своей известной работе «Великая шахматная доска» З. Бжезинский анализирует геополитическую ситуацию текущего десятилетия в мире, и особенно на Евразийском континенте. В главе «Евразийские Балканы» дается характеристика внутренних и внешних факторов нестабильности девяти государств, среди которых и все центральноазиатские государства. Из пяти независимых государств Центральной Азии, которую в издании работы в 2005 г. перевели как «Средняя Азия», З. Бжезинский самую важную роль отводил Казахстану и Узбекистану. Примечательно то, что З. Бжезинский в оригинальном тексте своей работы для обозначения пяти постсоветских республик использует термин «*Central Asia*» (Brzezinski, 1997: 130). «Казахстан является в регионе щитом, а Узбекистан – душой пробуждающихся разнообразных национальных чувств. Благодаря своим географическим масштабам и местоположению Казахстан защищает другие страны от прямого физического давления со стороны России, поскольку только он граничит с Россией» (Бжезинский, 2005:156). При этом, на взгляд автора, «фактически Узбекистан является главным кандидатом на роль регионального лидера в Средней Азии» (Бжезинский, 2005:156).

Авторы сборника «Стратегические перспективы: ведущие державы, Казахстан и центральноазиатский узел», издаваемого Американской академией гуманитарных и точных наук, по-разному определяют геостратегическую значимость Центральной Азии. Нил Макфарлейн

называет этот регион «буфером или местом пересечения Южной Азии, Восточной Азии, Ближнего Востока и России». Син Гуанчэн видит в Центральной Азии «мост» между Востоком и Западом. Связь не просто географическая, но и «политическая и культурная». Фактически Центральная Азия, состоящая из независимых государств, образует важнейший стратегический тыл для «северо-западных провинций» Китая (Легволд, 2004: 20).

Как отмечает Р. Легволд после событий 11 сентября 2001 года, и в ходе последовавшей за этим мобилизации сил «эти далекие страны в одночасье превратились в главный театр «первой глобальной войны XXI века». В частности, Центральная Азия – уже больше не группа трудно запоминаемых «станов», а неотъемлемое звено в общей войне против «Аль-Каиды» и «Талибана». В ходе этой войны в трех из пяти государств Центральной Азии внезапно обнаружилось военное присутствие США и других членов НАТО, и все, прежде всего Москва и Пекин, поняли, что мир изменился» (Легволд, 2004: 1).

В настоящее время Центральная Азия прочно вошла в орбиту интересов и Китая, стремящегося не допустить передела сырьевых рынков без своего участия, получить более широкий доступ к природным ресурсам региона, прежде всего к нефти и газу, и пытающегося обеспечить рынки для сбыта своей продукции.

С точки зрения Китая, обретение независимости государствами Центральной Азии отвечает его национальным интересам и открывает беспрецедентные возможности. Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан – непосредственные соседи Китая – получили независимость совсем недавно и не представляют для него реальной угрозы. Результатом независимости будет большая стабильность и безопасность обстановки в северо-западной части Китая (Син Гуанчэн, 2004: 132).

Большинство китайских и иностранных исследователей сходятся в понимании стратегических интересов Китая в Центральной Азии: 1) безопасность границ; 2) борьба с движением «Восточный Туркестан»; 3) энергия; 4) экономические интересы; 5) геополитика; 6) Шанхайская организация сотрудничества (ШОС) (Хуашен Чжао, 2008: 158).

В Центральной Азии, как пишет Хуашен Чжао, Китай действует гибко и прагматично, избегая прямого политического давления и вмешательства во внутривнутриполитические процес-

сы. Китай намерен уделять большее внимание культурным и гуманитарным связям, заботиться о более позитивном имидже, расширять свое культурное влияние и принимать меры для популяризации своей политики. На практике это предполагает поддержку преподавания китайского языка в Центральной Азии, стимулирование развития образования, культуры и туризма и т.п. В июле 2005 г. Китай объявил, что представит средства для подготовки в течение трех лет 1500 специалистов для государств-членов ШОС. Кроме того, в 2005 г. Китай открыл Конфуцианский колледж в Узбекистане и Китайский культурный центр в Казахстане; он будет создавать подобные центры и дальше, чтобы способствовать изучению китайского языка и распространению китайской культуры. В общем, Китай увеличивает коэффициент «мягкой силы» в своей политике в Центральной Азии (Хуашен Чжао, 2008: 230).

В начале 2000-х гг. аналитики писали о том, что Китай активно стремится составить серьезную конкуренцию в первую очередь России и США в «большой игре» за энергоресурсы региона. Уже сегодня мы становимся свидетелями усиления позиций Пекина в «Шанхайской организации сотрудничества», а также укрепления двухсторонних отношений с каждым из пяти республик Центральной Азии. Если Пекин и дальше будет так успешно реализовывать свои планы, то вскоре он станет конкурентом США и России и в других регионах мира, в частности на Ближнем Востоке (Хамраев, 2004: 4).

Современные реалии показывают то, что Китай настолько продвинулся в своих планах вперед, что предлагает миру уже такие глобальные мегапроекты как «Один пояс, один путь». Как известно, это объединение трансконтинентальных маршрутов предполагает обустройство сухопутных и морских дорог к бухтам Атлантического, Индийского и Тихого океанов, что позволит связать около 65 стран Азии, Африки и Европы и миллиарды людей в глобальный общий рынок. В проекте большую роль будут играть наряду с Россией и страны Центральной Азии.

При этом существует точка зрения о том, что китайская инициатива «Один пояс – один путь» предлагает проект, в котором страны Центральной Азии рассматриваются преимущественно как транзитная зона, что не способствует формированию региона в качестве самостоятельного субъекта региональной политики и, главное,

формирует риски субъектности отдельных государств (Черных, 2017: 30).

Китайские политики, дипломаты в своих выступлениях, интервью уделяют большое внимание формированию позитивного образа проекта «Один пояс, один путь». На страницах одной из влиятельных газет Китая – «Жэньминь жибао» официальными лицами Китая даются разъяснения по поводу существующего мнения о том, что Китай в процессе строительства «Одного пояса, одного пути» создает «долговую ловушку» и «доминирование в регионе». Го Вэйминь, официальный представитель сессии Всекитайского комитета Народного политического консультативного совета Китая отметил: «Причины образования долгов в некоторых развивающихся странах довольно сложные, сформировались в ходе исторического процесса. Инвестиции Китая в долговых обязательствах этих стран занимают сравнительно небольшую долю. Наши проекты, главным образом, инфраструктурные, благоприятны для долгосрочного развития этих государств», – добавив, что «строительство «Одного пояса, одного пути» приносит этим странам развитие и надежду, нет никаких оснований говорить о том, что это «долговая ловушка» (Ван Хайлинь, 2019).

Первый Президент РК Н.А. Назарбаев в интервью от 26 мая 2015 г. называл опасения по поводу усиления китайского влияния в экономике «фантомными страхами». Отметив, что Казахстан сегодня стоит на пороге заключения с КНР договора на строительство целого ряда предприятий, что скажется положительным образом на

развитии казахстанской экономики (Назарбаев, 2015).

Заключение

Центральноазиатский регион все еще привлекает пристальное международное внимание в силу своего геополитического и экономического значения, природных и человеческих ресурсов, и выступает полем столкновения бесчисленного множества культурных, цивилизационных, политических и экономических проектов.

В «Новой Большой игре» между Западом, Россией и Китаем необходимо особо отметить активизацию китайской дипломатии, направленной на поиск и инициирование выгодных способов взаимоотношений с государствами региона.

В настоящее время в странах региона у китайских инициатив имеются и сторонники, и скептики, а также те, кто опасается возможных негативных последствий при осуществлении этого проекта. Существуют опасения в связи с расширением и укреплением влияния Китая в регионе, боязнь территориальных уступок сильному соседу, страхи, связанные с экономической и миграционной экспансией.

Объективно сотрудничество Китая и центральноазиатских республик набирает обороты и может принести региону как выгоды, так и определённые вызовы, и риски. В этой связи, помимо сотрудничества в политической и торгово-экономической сфере, необходимо углублять связи в культурно-гуманитарной сфере, между научно-исследовательскими учреждениями.

Литература

- Абашин С.Л., Арапов Д.Ю., Бекмаханова Н.Е., Брусина О.И., Быков А.Ю., Васильев Д.В., Воронин О.В., Кадырбаев А.Ш., Котокова Т.В., Литвинов П.Л., Нарбаев К.Б., Сыздыкова Ж.С. (2008) Центральная Азия в составе Российской империи. Москва: Новое литературное обозрение.
- А. фон Гумбольдт. (1915) Центральная Азия. Исследования о цепях гор и о сравнительной климатологии. Москва: Типо-лит. т-ва И.Н. Кушнерев и К.
- Бартенев В. И., Кузнецов В. А., Наумкин В. В. и др. (2013) Политические трансформации «нестабильных государств» СНГ: Доклад по материалам круглого стола (Фак-т мировой политики МГУ им. М.В. Ломоносова, 24 апреля 2013 г.) / сост. Д. Б. Малышева / Центр политических систем и культур, Фак-т мировой политики МГУ им. М.В. Ломоносова. Москва: Ин-т востоковедения РАН, 2013. С. 20-21.
- Бжезинский З. (2005) Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. Москва: Междунар. Отношения.
- Ван Хайлинь. (2019) Официальный представитель сессии ВК НПКСК: «Один пояс, один путь» – это не «долговая ловушка» // Жэньминь жибао. 04 марта 2019. <http://russian.people.com.cn/n3/2019/0304/c31521-9552283.html>. Дата обращения: 15.03.2019.
- Каримова А. Б. (2018) Центральная Азия: эвристики и модели // Мировая экономика и международные отношения 2018. Т. 62. Выпуск №10. С. 114-123. <http://ras.jes.su/meimo/s207987840001289-6-1>. Дата обращения: 15.03.2019.
- Легволд Р. (2004) Интересы великих держав в Центральной Азии // Стратегические перспективы: ведущие державы, Казахстан и центральноазиатский узел. / Под ред. Легволда Р. Кембридж (МА): МИТ-Пресс. С.1-20.

- Назарбаев Н.А. (2015) Интервью ведущей телеканала «Россия 24» Эвелины Закамской. Астана, 26 мая 2015 г. // Kazakhstan Today. 27, мая 2015. https://www.kt.kz/rus/interview/intervjju_vedushtej_telekanala_rossija_24_eveline_zakamskoj_1153604674.html. Дата обращения: 16.03.2019.
- Син Гуанчэн. (2004) Китайская внешняя политика и Казахстан. // Стратегические перспективы: ведущие державы, Казахстан и центральноазиатский узел. / Под ред. Легвольда Р. Кембридж (МА): МИТ-Пресс. С.132
- Хуашен Чжао.(2008) Центральная Азия в китайской дипломатии // Центральная Азия: взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина /Пер. с англ. Москва: Новое издательство. С.158-230
- Хамраев Ф.М. (2004) Политика Китая в Центральной Азии // ANALYTIC. №4. С. 4.
- Черных И. (2017) Центральная Азия: поиски новой региональной субъектности // Сборник докладов международной конференции «Центральная Азия – главный приоритет внешней политики Узбекистана». Ташкент. С. 28-30.
- Fukuyama Francis. (2016) Exporting the Chinese Model. <https://www.project-syndicate.org/onpoint/china-one-belt-one-road-strategyby-francis-fukuyama-2016-01?barrier=true>. Дата обращения: 16.03.2019.
- Brzezinski Z. (1997) The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives. New York: Basic Books.

References

- Abashin S. L., Arapov D. Yu., Bekmakhanova N. E., Brusina O. I., Bykov A. Yu., Vasilyev D. V., Voronin O. V., Kadyrbayev A. Sh., Kotyukova T. V., Litvinov P. L., Narbayev K. B., Syzdykova Zh. S. (2008) Tsentralnaya Aziya v sostave Rossiyskoy imperii. [Central Asia as part of the Russian Empire] Moscow: New Literary Review.
- A. fon Gumboldt. (1915) Tsentralnaya Aziya. Issledovaniya o tsepyakh gor i po sravnitelnoy klimatologii. [Central Asia. Study on the chains of mountains and comparative climatology.] Moscow: Tipo-lit. t-va I.N. Kushnerev i K.
- Bartenev V. I., Kuznetsov V. A., Naumkin V. V. i dr. (2013) Politicheskiye transformatsii «nestabilnykh gosudarstv» SNG: Doklad po materialam kruglogo stola (Fak-t mirovoy politiki MGU im. M.V. Lomonosova. 24 aprelya 2013 g.) [Political transformations of the «unstable CIS States»: report on the materials of the round table(Faculty of World Politics, Moscow State University Lomonosov, April 24, 2013)] / sost. D. B. Malysheva / Center for Political Systems and Cultures, Faculty of World Politics, Moscow State University Lomonosov. Moscow: Institute of Oriental Studies Russian Academy of Science. 2013. P. 20-21.
- Bzhezinskiy Z. (2005) Velikaya shakhmatnaya doska. Gospodstvo Ameriki i ego geostrategicheskiye imperativy. [The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives.] Moscow: International relationship.
- Wan Hailin. (2019) Ofitsialnyy predstavitel sessii VK NPKSK: «Odin poyas. odin put» – eto ne «dolgovaya lovushka» [Official representative of the session of the National Committee of the CPPCC: «one belt, one road» is not a «debt trap»] // Renminribao. 04 March 2019. <http://russian.people.com.cn/n3/2019/0304/c31521-9552283.html>. Дата obrashcheniya: 15.03.2019.
- Karimova A. B. (2018) Tsentralnaya Aziya: evristiki i modeli [World economy and international relations] // World economy and international relations. 2018. T. 62. Vypusk №10. С. 114-123. <http://ras.jes.su/meimo/s207987840001289-6-1>. Дата obrashcheniya: 15.03.2019.
- Legvold R. (2004) Interesy velikikh derzhav v Tsentralnoy Azii.[Interests of superpowers in Central Asia] // Strategic prospects: lead by superpowers, Kazakhstan and the Central Asian hinge. / Edit by Legvolda R. Cambridge (MA): MIT-Press. P. 1-20.
- Nazarbayev N. A. (2015) Intervyu vedushchey telekanala «Rossiya 24» Eveliny Zakamskoy. Астана, 26 мая 2015 г. [Interview with the leading TV channel «Russia 24» Evelina Zakamskaya. Астана, 26 мая 2015] // Kazakhstan Today. 27. May 2015. https://www.kt.kz/rus/interview/intervjju_vedushtej_telekanala_rossija_24_eveline_zakamskoj_1153604674.html. Дата obrashcheniya: 16.03.2019.
- Xin Guangcheng. (2004) Kitayskaya vneshnyaya politika i Kazakhstan. [China’s foreign policy and Kazakhstan] // Strategic prospects: lead by superpowers, Kazakhstan and the Central Asian hinge. / Edit by Legvolda R. Cambridge (MA): MIT-Press. P. 132.
- Huasheng Zhao.(2008) Tsentralnaya Aziya v kitayskoy diplomatii Moskvyy i Pekina [Central Asia in Chinese diplomacy] // Central Asia: a view from Washington, Moscow and Beijing. /trans. from Eng. Moscow: New Press. P.158-230.
- Khamrayev F.M. (2004) Politika Kitaya v Tsentralnoy Azii [China’s policy in Central Asia]// ANALYTIC. №4. P. 4.
- Chernykh I. (2017) Tsentralnaya Aziya: poiski novoy regionalnoy subyektности [Central Asia: the search for a new regional subjectivity]// Collection of reports of the international conference «Central Asia is the main priority of the foreign policy of Uzbekistan». Tashkent. P. 28-30.
- Fukuyama Francis. (2016) Exporting the Chinese Model. <https://www.project-syndicate.org/onpoint/china-one-belt-one-road-strategyby-francis-fukuyama-2016-01?barrier=true>. Дата obrashcheniya: 16.03.2019.
- Brzezinski. Z. (1997) The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives. New York: Basic Books.

Мажикызы Н.¹, Қалшабаева Б.К.²

¹2-курс докторанты, e-mail: nurlihan80@mail.ru

²тарих ғылымдарының докторы, e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ БАЛА ТУУ, ТӘРБИЕЛЕУГЕ БАЙЛАНЫСТЫ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІК ПЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Мақалада Қытай қазақтарының дәстүрлі мәдениетінің сақталуы мен ондағы жергілікті ортаның ықпалынан болған өзгерістер мен жаңғыру мәселелері қарастырылады. Авторлар, ондаған, жүздеген жылдар бойы шет елдерде өмір сүріп отырған қазақ диаспорасының тұрмыс-тіршілігіндегі дәстүрлік пен жаңашылдықтың арақатынасын, жаңғыруға әсер еткен факторларды талдауға көңіл бөледі. Ақиқатында, Қытайдағы қазақтар ұзақ жылдар бойы өзге этникалық ортада өмір сүріп отырғандықтан олардың тұрмысында, сана-сезімі мен тілінде сол ортаның әсерінен болған өзгешеліктер жеткілікті. Олай болса, Қытай қазақтарының дәстүрлі мәдениетіне жергілікті ортаның тигізген ықпалын тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеу этнология ғылымының маңызды міндеттерінің бірі.

Сондай-ақ, Қытай қазақтарының бала ананың құрсағына біткеннен бастап, бала туу, оны азамат етіп тәрбиелеуге дейінгі жасалатын шілдеhana, бесік той, атқа мінгізу, сырға той, сүндет той сияқты салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, қазақтардың дәстүрлі ұрпақты болу көзқарасы мен оны тәрбиелеуге байланысты дәстүрлілігі, оған Қытай модернизациясы мен қоғамдық-әлеуметтік саясатының әсерінен болған өзгерістер қарастырылады.

Түйін сөздер: Қытай қазақтары, әдет-ғұрыптар, дәстүрлік, модернизация, шілдеhana, бесік той, тұсаукесер, сүндет той.

Mazhikyzy N.¹, Kalshabaeva B.K.²

¹Second year PhD student, e-mail: nurlihan80@mail.ru

²Doktor of historical Science, e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

The Folk Custom China Kazakh's Relating to Give Birth and Raise a Child

The article considers the preservation of the traditional culture of Chinese Kazakhs and the change and modernization of the local environment. The authors pay attention to the analysis of the factors that influenced the modernization of the tradition and innovation in the life of the Kazakh diaspora, which has been living abroad for hundreds of years. Indeed, because Kazakhs in China have been living in other ethnic backgrounds for many years, their sense of identity, language, and feelings are quite different. Thus, historical and ethnographic study of influence of the local environment on the traditional culture of Chinese Kazakhs is one of the most important tasks of ethnological science.

Also, traditions and customs of Kazakhs, such as jubilee, maternity ward, horseback riding, saddle wedding, sundet wedding, as well as the traditions and upbringing of Kazakhs, from the time the child is born to the womb of the Kazakhs, Traditionally, I see the changes that have been under the influence of Chinese modernization and social and social policies.

Key words: Chinese Kazakhs, custom rites, traditionalism, modernization, dusk, casino, presentation, sundet wedding.

Мажикызы Н.¹ Калшабаева Б.К.²

¹докторант 2 курса, e-mail: nurlihan80@mail.ru

²доктор исторических наук, e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Традиционность и новизна в обычаях и обрядах, связанных с рождением ребенка и воспитанием у казахов в Китае

В статье рассматриваются вопросы сохранения традиционной культуры и влияния местной среды на изменение и возрождения казахов в Китае. Особое внимание было обращено авторами на традиционность в бытовой жизни, соотношение традиционности и новизны, проведен анализ факторов, влияющих на модернизацию казахских диаспор, живущих десятилетиями и столетиями в других странах. В действительности, у казахов, которые долгие годы обитали в другой этнической среде, происходили достаточные изменения в их бытовой жизни, самопознании и языке, связанные со средой проживания. В связи с этим, влияние местной среды в традиционной культуре казахов в Китае нужно рассматривать с историко-этнографической точки зрения, которое является основной задачей этнологий.

А так же, исследуются обычаи и традиции, связанные с зачатием ребенка в утробе матери, его рождением (шилдехана), воспитанием начиная с укладывания в колыбель (бесик той), учением ездить верхом (атка мингизу), носить сережки (Сырга той), обрезанием (сундет той), а также влияние Китайской модернизации и общественно-социальной политики.

Ключевые слова: казахи в Китае, обычаи и традиции, традиционность, модернизация, шилдехана, бесик той, тусау кесер, сундет той.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану заманында халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерінің мән-мағынасын зерттеу арқылы ұлттық болмысты, этникалық менталитетті танып білу бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Елбасы Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар рухани жаңғыру» атты жолдауында былай деген болатын: «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы опонай. Бірақ, ұлттық кодымды сақтаймын деп бойындағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кежегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық. Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» (Назарбаев, 2017: 1), – деген болатын. Міне, сондықтан да ұлттық дәстүрлеріміздің сақталуы мен өзгерісін, ұлттық дәстүрлеріміздің озық үлгілерін болашақ ұрпаққа жеткізу, насихаттау бүгінгі күннің та-

лабы. Себебі, кең байтақ тәуелсіз еліміздің, жеріміздің болашағы бүгінгі жас ұрпақ. Ұрпақты дұрыс тәрбиелеу – бұл ұлтымыздың, еліміздің өмір сүруіне, шаңырағының биік, босағасының берік болуына тікелей әсер етеді. Адамдар шаңырақ көтеріп, отбасын құрғаннан кейін, бала отбасында аса маңызды орын ұстайтын отбасы мүшесі ретінде қабылданады. Халқымыздың «тексіздік – тәрбиесіздіктен туады, тәрбиелі баладан тәлімгер шығады» деген ұғыммен отбасындағы бала тәрбиесіне ерекше жауапкершілікпен қараған. Сондықтан отбасында бала тәрбиесіне көңіл бөлу, жас ұрпаққа дұрыс тәрбие беру халқымыздың ұрпақты болу көзқарасында өте маңызды орын алады.

Қазақ халқының мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін зерттеуде белгілі бір аймақта өмір сүретін қазақтардың этнографиялық болмыс-бітімін сипаттай отырып, ондағы ерекшеліктерін, басқалардан даралап тұрған айырмашылығы мен ұқсастығын айқындаудың ғылыми маңызы зор. Мұндай этнографиялық ерекшеліктерді жіктеп, саралау арқылы біртұтас қазақ мәдениетінің кешенді төлтума бейнесі хақында, сондай-ақ көрші жұрттар арасындағы тарихи-мәдени ықпалдастық, байланыс туралы мағлұматтар кеңейе түседі, әрі ондай байланыстар мен өзгерістерге түсудің тетігі, себеп-салдары туралы кеңірек танып білеміз. Сол арқылы төл мәдениетімізді дәріптеудің, дамытудың жолдарына жауап таба аламыз. Сонымен қатар шеттегі

қандастарымыздың ұлттық болмысын сақтап қалуы не ассимиляцияға түсуі сияқты мәселелер де бүгінгі күннің өзекті тақырыптарының бірі. Біз қарастырып отырған мақала да осы мазмұндағы сұрақтарға жауап іздейді, олай болса бұл тақырып та өзекті болмақ.

Жалпы қытай қазақтары жөнінде жазылған зерттеулерді бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Олар отандық және шетелдік зерттеушілер. Шетелдік зерттеушілердің өздерін екіге топтастырамыз: Қытайдағы қазақ зерттеушілер және басқа тілді шетелдік зерттеушілер.

Зерттеу тақырыбымызға қатысты Отандық зерттеушілерден Н. Мұхаметханұлының «XX ғасырдағы Қытайдың тарихи үрдісіндегі қазақтардың әлеуметтік дамуы» (Мұхаметханұлы, 2006), «Баланың қазақ семьясындағы орны және қазақтардың ұрпақты болудағы дәстүрлі көзқарасы» (Мұхаметханұлы, 1992) зерттеу еңбегі мен мақаласында және К.Л. Сыроежкиннің «Казахи в КНР: очерки социально-экономического и культурного развития» (Сыроежкин К.Л., 1994) зерттеуінде Қытай қазақтарының әлеуметтік-экономикалық және мәдени мәселелеріне баса назар аударылады.

Шетелдік зерттеушілердің ішінде әуелі Қытайдағы қандастарымыздың еңбектеріне тоқталайық. Нығмет Мыңжанидың «Қазақтың қысқаша тарихы» (Мыңжани, 1987), «Еліміздегі қазақ халқы» (Мыңжани, 1984), «Шынжан қазақтарының экономикалық-әлеуметтік жағдайы» (Мыңжани, 2011) қатарлы зерттеулерінің маңызы ерекше. Автордың бұл еңбектерінен тақырыбымызға қатысты мол мәліметтерді алуға болады. Сонымен қатар, Жақып Мырзақанұлының «Қазақ халқының мәдениет айдыны» (Мырзақанұлы, 2001), Айып Нүсіпоқасұлының «Ағаш бесіктен жер бесікке дейін» (Нүсіпоқасұлы, 2006), Зейнолла Сәніктің «Қазақ этнографиясы» (Сәнік, 2017), Болат Бопайұлының «Қазақ кәдесі» (Бопайұлы, 2015) атты еңбектердің зерттеу тақырыбымызға тікелей қатысы бар. Бұл еңбектермен танысып, бір-бірімен салыстыра отырып, Қытай қазақтарының бала туу, тәрбиелеуге байланысты әдет-ғұрыптарындағы дәстүрлілік пен өзгерістер жайлы көптеген мәліметтер кездеседі.

Келесі өзге тілді шетелдік зерттеушілер тобына Су Би Хайдың «Қазақ мәдениетінің тарихы» (Су Би Хай, 2013), Linda Benson мен Ingvar Svanberg «The History and Culture of Chinas kazaks» (L. Benson, I. Svanberg, 1997) еңбектерінде қазақ мәдениетіне байланысты мәліметтер өте құнды.

Қытай қазақтары XX ғасырдың 80-шы жылдарынан бастап, Қытайда жүргізілген жалпыұлттық демографиялық саясатқа сәйкес, аз ұлттар арасында бала тууды шектеу мен реттеуге сәйкес ауылды жерлерде 3 балаға, қалада 2 балаға рұқсат берілген. Осыдан кейін, қазақтың көп балалы болу дәстүрлі көзқарасы өзгеріске ұшырады. Ал, XXI ғасырдың басында Қытайдағы жас қазақ отбасыларында тек бір бала болса дейтін көзқарасты ұстанушылардың саны артқан. Мұның себебі, қазақ жастарының өмірге көзқарасының өзгеруімен түсіндіріледі, яғни қоғамның дамуына ілесіп бүгінгі қазақ жастарының арасында өздерінің отбасындағы жүктерін жеңілдету үшін «аз туу, жақсы бағып өсіру» көзқарасын ұстанатындардың саны күн санап артып келеді.

Бүгінгі таңда Қытай қазақтарының бала туу, тәрбиелеуге байланысты әдет-ғұрыптарында Қытай модернизациясының және қоғамдық-әлеуметтік саясаттың ықпалын айқын көруге болады. Оны мақала желісінен байқайсыздар.

Зерттеудің әдіснамасы

Мақаланы жазу барысында Қазақстан және шетелдік зерттеушілердің «диаспора», «репатриант» т.б. ұғымдары жөніндегі теориялық тұжырымдар мен концептуалды қағидаларына сүйене отырып, Қытайдағы қазақтардың саяси, әлеуметтік-мәдени тұрғыдағы даму деңгейін анықтауға тырыстық. Қытайдағы этникааралық қатынастарды талдау арқылы қазақтардың жағдайы, мәселелері және перспективасын кешенді және жүйелі түрде қарастырып, ғылыми объективизм принципін ұстануға мүмкіндік береді.

Мақаланы жазуда жалпы ғылыми тарихи принципке, жүйелілікке, салыстырмалы және экспериментальды талдауға негізделді. Сондай-ақ, методологиялық арсеналда ғылыми-қолданбалы әдіс далалық этнографиялық зерттеулер нәтижелері негізге алынды, мәселеге толық кешенді талдау жүргізу үшін зерттеудің пәнаралық принциптері басты назарға алынды.

Мақаланы жазу барысында тарихи салыстырмалы әдістер қолданылды және тарихи оқиғалар мен құбылыстарды диалектикалық материалистік тұрғыдан қарастыруда тарихи қағидалар мен объективті көзқарастар пайдаланылды. Деректер мен зерттеулерді ғылыми тұрғыда сараптауда нақты – тарихи-салыстырмалы, сыннан өткізу, талдау, жинақтау және қорыту әдістері қолданылды. Мұның өзі алынған

ақпараттардың толықтығы мен шынайылық деңгейін анықтауға көмектеседі.

Бала туылғанға дейінгі жасалынатын наным сенімдер

Халқымыз ежелден көшпелі мал-шаруашылығымен шұғылданғандықтан өндірісін үздіксіз дамытып отыру үшін көптеген еңбек күшін қажет еткен. Көшпелі мал шаруашылық қоғамның саяси ортасы өндірістік, тұрмыстық нақтылы жағдай қазақтарға ертеден-ақ көп балалы болу тілегі мен мақсатын бағыштаған. Қазақтың әйелі бала көтермесе, әйел үстіне әйел алып балалы болу немесе бала асырап алу сынды салттары көшпенді малшаруашылық тұрмысының балаға болған қатаң талабынан болған болса керек. Бала қаншалық көп болса олардың іс жүзіндегі тұрмысына соншалық үйлескен.

Қазақ отбасы ата жүйесіндегі отағасылық дара отбасы ер, әйел және олардың балаларынан құралған. Ер отағасының отбасындағы беделі өте жоғары болады. Әйелдер ерлерге бойсұнады, балалар ата-аналарға құрмет етіп, оларды бағып-қағады, ата-ананың тілін алады, ата-аналарын өле-өлгенше аялап бағуға борышты болады. Қазақтың бала-шағаларына қоятын басты талаптары – ата-аналарын жақсы бағу (мұрагерлікті де қамтиды). Сондықтан ата-аналар: «құдай-оу, маған адал бала бере гөр!» – деп тілеу тілейді. Сол арқылы отбасының, ру ішінің тату-тәтті қарым-қатынасын сақтауға тырысады. Аталмыш «адал» бала дегендері ұлдың ата-анасын адалдықпен бағып-қағуын меңзейді (Мұқаметханұлы, 1992:32).

Қазақ халқында келін түскеннен бастап енесі келінді тіке өз тәрбиесіне алып, бастан үлгі-тағылым үйретіп, жақсы келін, көрегенді ана болуына демеуші, жетекші болады. Ауыл әйелдері келіннің бойындағы сәл өзгерісті байқасымен (оның жүкті болған қуанышты хабарын) енесіне тұспалдап жеткізеді. Келіннің енесі қуанышты хабарды тұспалдап жеткізген әйелге өз ризашылығын білдіріп, сый-сыбаға беріп, қайтарады, онан соң келінді ата-баба аруағы қолдап жүрсін деп, үлкен үйдің керегесіне ақ орамал байлап қояды. Бұл «керегеге орамал байлау» деп аталады. Осыдан кейін келіннің жүкті екендігін бүкіл ауыл біліп, келінге барлық адам ерекше ылтипатпен аялай қарайды (Нүсіпоқасұлы, 2006:123-124).

Отбасындағы қатты қайырым жұмыстарды істеткізбейді. Қуаттандыруға, демалысы-

на көңіл бөледі. Сол арқылы баланың толық жетілуіне мүмкіндік жасалады. «Қазақ салтында жүкті әйелдер жеп-ішуге болмайтын нәрселердің қатарына түйенің еті мен сүті, қоянның және қасқыр тартқан малдың еті жатады. Қазақтар егер жүкті әйел түйенің етін жеп, сүтін ішсе, сондай-ақ, түйе жүнінен тоқылған киім кесе, оның жүктілік мерзімі 9 ай 9 күн емес, жыл он екі ай құрсақ көтеретін түйе секілді межелі кезден асып кетуі мүмкін деп есептейді. Олар тағы да бала қоянның етін жесе, қоян секілді ерні жырық болады, егер қасқыр тартқан малдың етін жесе аузының сілекейі көп болады деп есептейді» (Су Би Хай, 2013: 789).

Келіннің жүктілігі белгілі болған соң бұл қуанышты жағдай әрине жігіт жақ болсын, қыздың әке-шешесі болсын барлығын қуантып болашақ өмірге келетін ұрпақ үшін тілеу тілеп, кейбір харекеттерін жасай бастары анық. Мұнда ең бастысы «құрсақ той» деп аталады. Бұл туралы Айып Нүсіпоқасұлы: «жас келін жиі-жиі құсып, ас-тағамға тәбеті тартпаса енесі оны жерік болған екен деп біледі де, жерік асын табу мақсатымен ауыл әйелдерін шақырып, шағын той жасап, келгендерге әзіл-қалжың, қызықты әңгімелер айтқызып, келіннің көңілін көтереді. Бұл «құрсақ той» кей жерде «құрсақ шашу» деп те аталады. Құрсақ тойға шақырылған әйелдер, үйлерінен әр түрлі тағамдар пісіріп, тәтті-дәмді нәрселер ала келеді. Бұл «жерік ас» деп аталады. Сонымен тамаққа тәбеті тартпай жүрген келін ауыл әйелдері әкелген түрлі ас-тағамдар ішінен, тәбеті тартқан әлдебіреуін жеп жерігін басып, рухани жақтан сергиді. «Құрсақ той» жасап жерік болған келінге «жерік ас» жегізуінің үлкен ғылыми негізі бар. Жеріктікті басудың тек анаға ғана емес, іштегі сәбидің де денсаулығына пайдасы бар. Жерік асқа тойған анадан туған презент ақылды, алғыр, зерек болады. Егер келіннің жерік астан кейін де жерігі басылмаса, оны «ит жерік» деп атайды. Жерігі басылмаған, яғни, «ит жерік» болған анадан туған бала әлжуаз, аурушаң, кейде кем тууы да мүмкін. Көбінесе ондай бала ес білгенге дейін аузынан сілекейі шұбырып жүреді дейді халық даналығы» (Нүсіпоқасұлы, 2006: 124).

Қазіргі кезде Қытайдағы қазақтар арасында «Құрсақ той» жасалмайды. Тек жақын туыскандары мен ауылдас көршілері ауызша кездескенде немесе үйіне қыдырып барып «құтты болсын айтады».

Бала туу және тәрбиелеудегі әдет ғұрыптардың сақталуы және жаңғыруы

Дәстүрлі қазақ қоғамында келіннің толғатқан хабарын естісімен, ауыл әйелдері жиналып үй ішіне басқұр, желібау, арқан сияқты нәрселерді керіп байлайды. Босағаға қанжар, қылыш, қамшы тектес құралдарды сүйеп қояды. Келінді босандырудың бар дайындығы біткен соң, жылы жұмсағын қазанға салып «жарыс қазан» асуға әмір береді. «Жарыс қазанға» көбінде тез пісетін қуырдақ секілді тағамдар әзірленеді. Бар болса қой сояды. Қарындағы жент басталып, құрт, бал-бауырсақ дастарқанға төгіледі. Арша тұтатып, толғатқан әйелдің бас-аяғы мен үй ішін аластайды. «Жарыс қазан» басындағылар пышақтарын қазанның ернеуіне жанып-жанып жіберіп, әлсін-әлсін «қара қазан бұрын пісе ме, қара қатын бұрын туа ма?» деп айқайлап отырады» (Нүсіпоқасұлы, 2006: 126).

Жүкті әйелдерді көбінесе ел ішіндегі көп балалы, елге сыйлы аналар босандырды. Оларды шақыра алмағанда енесі, жеңгесі және тәжірибелі әйелдер босандыратын болды. Су Би Хай өзінің еңбегінде: «Қазақтар туыт ана (босандыратын әйел) таңдағанда, қатаң талап қоятын болған. Екіқабат әйелдің біреуді босандыруына болмайды. Қазақ салты бойынша, екіқабат әйел босандырса босанған әйелден қан көп кетеді деп ырымдайды. Балалы болған, бірақ баласы тоқтамаған әйелдің босандыруына болмайды. Үшіншіден, мінезі тез, ашушаң нашар әйелдің босандыруына болмайды. Туылған бала соларға тартып кетеді дейді. Төртіншіден, туыт ананың білегіне ақтық байлап қояды. Бұл бала аман-есен туылып, бауы берік болсын дегені. Туыт сәтті болған жағдайда босандырушы әйелге (кейде еркекке) кәде табыс етіледі», – деп көрсетеді (Су Би Хай, 2013: 462). Берілетін кәде әдетте бір көйлектік мата болады. Сол туылған бала ержеткен соң өзін жарық дүниеге әкелуге жәрдемші болған сол кісілерді өз ата-анасындай құрметтейді. Қазақ салтында әйел босана алмай қиналса, келсаппен жерді түйгіштейді. Дәл осы кезде қонақ келсе оның ер-әйел болуына қарамай көйлегінің етегін жыртып ырым жасайды. Қазақ салтында ол да жақсылықтың белгісі.

Әйел толғатып жатқанда ері сыртта тұрып хабар күтеді. Бала шыр етіп жерге түсісімен тәубесін үйіріп, азан айтып алла тағалаға бұл жарық дүниеге бір пенденің келгендігін хабарлайды (Су Би Хай, 2013: 462).

Нығымет Мыңжани Қытай қазақтарының бала туылғанда жасалатын шілдеханасы

жөнінде: «... ұл баланың туылуын қазақтар қатты қастерлеп «ұл туғанға күн туады» дей, байырғы қазақ салты бойынша, бала туған күні сол семьяда той басталып «қалжа» сойылып, маңайдағы абысын-ажын, тағы басқа әйелдер сол үйге жиналып «баланың бауы берік болсын» айтып құттықтайды. Ал, кеште қыз-бозбалалар жиналып, түні бойы ән салып, домбыра шертіп, өлең айтып, шілдеhana күзетеді. Түрлі ойын-сауық өткізіледі. Кейде шілдеhana күзету үш күнге созылады», (Мыңжани, 1987: 668). Ал, этнограф ғалым Халел Арғынбаевтың зерттеуімен салыстыра қарастырар болсақ: «шілдехананы Жетісу жерінде «шілде күзет» деп те атайды. Шілдеhanaға ауыл үлкендері әдетте қатыспайды. Жаңа туған нәрестені әр түрлі жын-шайтан, перілердің салқынынан қорғап, күзету халық сенімі бойынша тек қана жастардың міндеті, ерте заманда бесіктегі нәрестені күзету Умай анаға жүктелген. Оның сілемі қазақтарда соңғы уақытқа дейін келген. Шырақ жағып күзету соның бір түрі. Жаңа туған баланы алғашқы күндері шырақ жағып күзетпесе, оны перілер әкетіп орнына басқа бала тастап кетеді деген сенім болған. Біреудің қылығына наразылық білдіргенде қазақ арасында «ой пері тастап кеткен» не «перінің қызы», «перінің баласы» деп балағаттау осы сенімнен шыққаны ақиқат. Бала туғанда ұйымдастырылатын шілдеhana оның тууына арналған мереке болса да, мұның тәрбиелік мәні бала мен ананы тіл-көзден сақтап, ол үйдің маңайына қырық күн (Чілла) бойы жын-шайтанды жолатпау мақсаты бірінші орында болады, бұл Ибн-Фадлан, Рубрук келтіретін исламнан бұрынғы наным түрлері екені даусыз (Арғынбаев, 1973: 94).

Балаға ат қою шілдеханасын өткізу кезінде орындалады. Ал кей жерлерде бесікке алғаш салған сәтінде қойылып жатады. Балаға атты әдетте көп кешіктірмей қоюға тырысады. Ат қойылмай созылып кетуін немесе ана-мына аттарды таңдап жүріп қалуды үлкендер жағы қаламайды және атты күні бұрын ерте дайындап қоюды да ұната бермейді. Бұл да белгілі бір күпіршіліктен туған ой болса керек. Ел ішінде белгілі, сыйлы, батыр-шешен тағы басқа сондай адамдардың атын қою, болмаса баласы тоқтамай жүргендер, тіл-көзден сақтасын деп өте бір елеусіз аттарды қою, туған уақытына қарай, болмаса маңындағы заттар, құбылыстарға балап атын қоя салу да кең жалпыласқан деп айтуға болады.

Баланың кіндігі түсіп, кіндік жарасы жазылған соң, оны бесікке салады. Оны «Бесік

той» деп атайды. Бесікке салу қазақ халқында маңызды жоралардың бірі саналады. Сондықтан оған үлкен мән беріп, шамасына қарай жақсы өткізуге тырысады. Жағдайы келгендер онда кішігірім той ретінде өткізеді. Ең болмағанда жақын туыс, көрші қолаңдарын шақырады. Атты жасы үлкен ер адам қояды. Ат қойылатын баланың оң құлағына үш рет, сол құлағына үш рет «сенің атың ...» деп айқайлайды. Қуанышқа келушілер балаға жейде, тойға шашу әкеледі. Баланы бесікке салар сәтте алдымен «тышты ма» ырымы жасалады. Онда басқарушы бір әйел «тышты ма» деп дауыстағанда, отырғандар «тышты, тышты» десіп, бесіктің түбек салар тесігінің астына тосылған қолдарына бауырсақ, құрт-ірімшік, қант, кампит тастайды. «Тышты ма» айту дәстүрі дүние есігін жаңа ашқан сәбиге құт дарып, несібелі болсын, жүрген жері ойын-күлкі, жыр-думанға бөленсін деген ниетпен өткізеді. Кей жерде баланы алдымен бесікке салып, кейін шарт-жағдайы келгенде бесік той жасайтын әдет бар.

Сәбидің денсаулығы мықты, қол-аяғы түзу, ширақ болу үшін бесікке салған. Сондай-ақ бесік баланы кездейсоқ құлаған заттан, суық пен ыстықтан қорғайды деп ырымдаған. Баланы алғаш бесікке салғанда баланың үстіне халыққа қадырлы болсын деп бас киім, шапан, батыр болсын, еліне қорған азамат болсын деп камшы, найза, қылыш, жүген жабады. Зерделі-зерек, оқымысты болсын деп басына кітап, құран, сұлу болсын деп айна-тарақ жастайды. Қырандай қырағы, арыстандай айбатты болсын деп бесіктің арқалығына бүркіт, арыстан, жолбарыс, аюдың тұяғын байлайды. Немесе пәле-қаза, тіл-көзден аман болсын деген ниетпен тұмар, қаратас, үкі тағып қояды.

Бесік және бесіктің жабдықтарына келер болсақ: «бесік негізінен талдан жасалады. Көбінде перзентті болатын отбасы күн ілгері бесік жасатып, баланы бөлеуге қажетті жөргек, жаялық, қолбау, аяқбау, түбек, шүмек қатары нәрселердің бәрін алдын ала әзірлеп қояды. Кейбір адамдар ырымдап, үрім-бұтақты, инабатты кісілердің бесіктерін сұрап пайдаланады. Жөргек көбінесе түйе, қой жүндерінен жасалады. Жаялық мақтадан тоқылған жұмсақ, таза кездемелерден дайындалады. Ал шүмек көбінде қой, ешкінің асықты жілігі мен аршадан істеледі. Арша жоқ жерде басқа ағаштар пайдаланылады. Шүмектің көбінде жіліктен жасалатын себебі, сүйектің адам денесіне кері әсері аз болады. Ал арша микроб өлтіру, түрлі індеттерді жою рөлін атқарады. Шүмек ұл баланың шүмегі, қыз

баланың шүмегі деп екі түрге бөлінеді. Әдетте ұл баланың шүмегі қой жілігінің жіңішке басын алып тастап, жуан басын тесіп немесе, ағашты түтік формасында ішін қуыстап, баланың насыйбайы сыятындай тесік тесіп жасайды. Ал қыз баланың шүмегі жартылай қиық тесік немесе неуаша түрінде жасалады, баланы бесікке бөлерде (мейлі күндіз, мейлі түн болсын) бесікті тұтанған шырпы, шақпақ, майшам сияқты жарық шығаратын заттармен:

Алас-алас, баладан алас!
Түрлі-түсті пәледен алас!
Көзі жаманның көзінен алас!
Тілі жаманның тілінен алас!
Алас, алас, алас
Қылағер Алла пәлеңнен қалас! –

деп бас аяғын айналдыра үш рет аластап барып бөлейді. Бесікті аластауда «алас» деп өзі айтып тұрғандай оның өзіндік ғылыми негізі бар. Ертеде қазақ халқы баланы әр жолы бөлеген сайын, әсіресе түнде бөлегенде, аршаға от тұтатып алып, аластап барып бөлеген. Сол арқылы бесік ішіндегі микробтарды өлтіріп, енді бір жағынан бесікке құрт-құмырсқа, жылан-жібір кіріп немесе абайсызда ине-тебен сияқты заттардың түсіп кетіп, бөлеген баланы зақымдауынан сақтанып отырған (Нүсіпоқасұлы, 2006: 4-5).

Ал қазіргі күнде баланы бесікке бөлеудің балаға тигізетін кері әсері туралы да ішінара пікірлер айтылып жүр. Мәселен, бала өмірге келген соң, буыны бекігенше табиғи бос жатып, еркін қимылдап қозғалуы керектігі айтылады. Бұл оның қалыпты өсіп жетілуіне, ас қорытуына тағы басқа жақтарына пайдалы делінеді. Қол-аяғын байлап тастауға болмайды деген пікірді білдіреді.

Бала туылып қырық күннен кейін баланы қырқынан шығарудың өзі кішігірім той болып өтеді. Нәресте үшін қатерлі деп қаралған 40 күн өткен соң, ширап мойны қатая бастаған перзентін көрген ата-ананың көңілі орнына түсіп, қырқынан шығару қамына кіріседі. Әдетте ұл баланы 37-39 күнде, қыз баланы 42-44 күн мөлшерінде қырқынан шығарады. Баланы қырқынан шығаратын күні, ауылдағы ақ самайлы әжелерден, желектері желбіреген келіндерге дейін түгел шақырылады. Келген әйелдер таза, жылы су құйылған ыдысқа 40 қасық су қосып (кейде баланың басына тіке құяды) ыдысқа адал болады деп таза таза күмістен жасалған сақина, білезік, жүзік, солкебай сияқты заттарды салып қояды. Оны баланы шомылдырған әйелдер бөліп

алады. Онан соң қарын шашы мен тырнағын инабатты, үлгі-тағылымды ақсақалдардың біріне алдыртады, әрі жолын береді. Баланы шешіндіріп шомылдырар алдында баладан шешкен «итжейдеге» бауырсақ, қант, кәмпит сияқты тәтті-дәмді нәрселерді түйіп, бір баланың мойнына тағып қоя береді, бала оны алып қашады, ауыл балалары жапа-тармағай қуады. Қуып жеткен балалар итжейденің ішіндегі нәрселерді таласа-тармаса бөліп жеп итжейдені сәбидің анасына апарып береді.

Салт бойынша «қырқынан шыққан нәресте қырық, қырық қадамнан артық жол басу керек» деп қарап, қырқынан шыққан баланы анасы көтеріп, ата-әжелері мен туыс-туғандарының үйіне апарды. Барған үйлері баланың анасын сыйлап, ас-тағам беріп күтеді. Нәрестеге тай-тайынша, қозы-лақ сыйлап, шапан-көйлек кигізіп қайтарады» (Нүсіпоқасұлы, 2006: 6).

Балаға бір 5-6 ай болған кезде жасалатын ұлтымыздағы ырым бар: ол «баланың бауырынан табақ жүгірту» деп аталады. Туылғанына 5-6 ай болып, талпына бастаған сәбиді, тез аяқтансын деген тілекпен «бауырынан табақ жүгірту» ырымын жасайды. Онда көрші-қолаң, бауыр-туыс, дос-жарандар шақырылып, шағын той өткізіледі. Жиналған жұрт ән айтып, күй шертіп, әзіл-қалжың айтып, сауық құрады. Баланың бауырынан табақ жүгірту ырымын жасағанда ауылдың өнегелі, көрегенді бір адамы арнаулы дайындалған бір табақ асты қолына алып, оны талпынып тұрған баланың оң жағынан сол жағына, сол жағынан оң жағына қарай өткізіп:

Балапандай талпын да,
Аршында бөпем аршында!
Желмаядай желгек бол,
Қас тұлпардай сергек бол! –

деп тілек айтып, арлы-берлі екі айландырып табақтағы астан алдымен баланың өзіне дәм таттырып, онан соң қалғанын жиналған жұрт бөлісіп жейді. Бұл «баланың бауырынан табақ жүгірту» деп аталады» (Нүсіпоқасұлы, 2006: 11). Жалпы адам баласы бұл пәни жалғанда не нәрсеге үмітпен, жақсы тілекпен қарайды. Болашақтан жақсылық күтері анық қой. Бұл ырымда соның бір нақты көрінісі болса керек.

Күн санап, сағат санап өсіп келе жатқан сәбиді жарты жастан асқанша әдетте тек ана сүтімен ғана қоректендіреді. Сөйтіп жарты жастан асқан соң ғана басқа да, мысалға сиыр, қой, ешкі, түйе малдарының сүттерімен, басқа да сүттен жасалған тағамдармен, мысалға

қаймақ, айран, ірімшік тағы басқа жылы-жұмсақ тағамдар бере бастайды. Бір жас мөлшерінде немесе жастан аса баланы омыраудан шығарады. Онда омырауға жағымсыз иісті бірдеңелерді жағу арқылы, болмаса омырауға қыл-қыбыр, жүн секілді нәрселерді қою арқылы баланы одан бездіру арқылы немесе анасы екеуін оншақты күн бөлу арқылы емшек сүтін ұмыттыру әдістері қолданылады. Кейбір жағдайда баланы омырау сүті әбден суалғанша 2-3 жасқа дейін емізе беретіндер де болады.

Бала қаз тұрып жүруге бейімделе бастайды, әне сол кезде «тұсаукесер» тойы жасалады. Ал тойға шама-шарқы жетпегендер барымен базарлап «тұсаукесер» ырымын жасайды. Ертеде тұсаукесер тойына арнаулы қонақтар мен көрші-қолаңдар шақырылып, түрлі ойын-сауық қимылдарын өткізіп отырған, әрі тұсаукесуге ала жіп пен пысқан ішек дайындалған. Жаз күндері болса жиналған жұрт ауыл сыртына шығып, дәм толы дастарқанды қоршай отырып, дастархан маңына қазық қағып, оған тұсаукесілетін баланы ала жіппен тұсап, арқандап қояды. Онан соң жастар мен балаларды жаяу жарыстырып, озып келгеніне арқанды қидырып дәм толы дастарқанды соған сыйлайды. Отырғандар «жүйрік бол, шауып кет, қадамың сәтті болсын, бақытың тәтті болсын» деп игі тілектерін білдіреді. Сол арада тұсаулы баланың аяғын, майлы ішекпен орап тұрып әлгінде озып келген жүйріктің біріне «бисмлә» деп кестіреді. Онан соң тұсауы кесілген сәбидің ата-анасы мен жақын туыстарынан екі адам баланың екі қолынан ұстап:

Қаз-қаз, балам, қаз, балам
Қадам бассаң мәз болам.
Қаз-қаз басып, тез басып.
Қадамыңды жаз балам!

Тұсауыңды кестік біз,
Күрмеуіңді шештік біз.
Қадамыңа қаз басқан,
Құтты болсын дестік біз.

Қаз-қаз балам, жүре ғой,
Балтырыңды түре ғой.
Тай-құлын боп шаба ғой,
Шауып бәйге ала ғой!

Жүгір, жылдам, құлыным,
Желбіреп бір тұлымың.
Елгезек бол ерінбе,
Ілгері бас шегінбе!

Ала жіпті алайық,
Ақ әжеңе барайық.
Ер жетті деп айтайық,
Шашуын жеп қайтайық –

деп жүгіріп, өз үмітін тілектерін білдіреді.

Тұсаукесудің де өзіндік ырым-жырымы үлгілі, өнегесі бар. Кейде тұсауды ырымдап, атақты, беделді, үрім-бұтақты адамдарға кестірсе, кейде қол-аяғы жеңіл, ел мен жерді көп аралаған адамдарға кестіреді, кейде ұрпағымыз көп болсын деген тілекпен баланың аяғын шөп орап кессе, кейде адал, бай-бақытты болсын деген тілекпен ала жіп және ішек орап кеседі (Нүсіпоқасұлы, 2006: 11-12).

Енді осы арада бір айта кетер ырым ол «Сырға той» деп аталады. Бұл тойдың не үшін істелетіні қай уақытта істелетіні туралы зерттеуші Айып Нүсіпоқасұлының еңбегіне тоқталайық: сырға той – ұл балалары тұрмай жүріп, құлағына ырымдап сырға таққан ұлы аман-есен ел қатарына қосылғанда жасалатын той. Ертеде ұл перзенттері қайта-қайта шегінеп тұрмаған кісілер ұл балаларының оң құлағын тесіп, ырымдап сырға тағып қоятын болған. Кейін баласы аман-есен ел қатарына қосылып, күпті көңілдері қуанышқа толғанда, ел жұртты шақырып, баласының құлағындағы сырғасын алу үшін той жасаған. Ол «сырға той» деп аталады (Нүсіпоқасұлы, 2006: 23).

Қазіргі кезде Қытайдағы қазақтардың жанұясында бала саны шектеулі болуына байланысты кейбір отбасыларында бірыңғай қыз баласы бар отбасылар қыздары 5 немесе 7 жасқа келгенде қыздарына арнап «сырға той» жасайды. Қыздарының құлағын тесіп алтын немесе күмістен сырға салады. Тойға келген қауым қыздарына арнап сыйлықтар әкеледі.

Бала төрт-бес жасқа толғанда жасалатын ырым «баланы атқа мінгізу» тойы болып табылады. Қазақ балалары бес жасынан бастап атқа салт мінуге жаттығады. Ата-аналары баланың алғаш атқа мінуін қуаныш етіп той жасайды. Атқа мінетін бала жаңа киім киіп, басына үкі тағып «ашамай» деп аталатын екі қасы «Х» түріндегі айшықталып жасалған ерге мініп, туған туысқандары мен руластарын аралайды. Туыстары оған шашу шашып, айыл, өмілдірік, құйысқан, жырым-шеттік, шұбыртқы-қамшы сияқты ер-тұрмандарын байғазыға береді. Осыдан бастап бұл бала өз алдына ер-тұрманға ие болып, көш атқа (тай-құнанға) мініп жүре бастайды.

Бала алғаш атқа мінгенде жығылмау керек. Қазақ халқы «ат жалын тартып мінгеннен

бастап...» деп тұңғыш атқа мінуді адамның алғашқы өмір сапарына балайды. Баланы ашамайға (атқа) мінгізіп жіберген соң, жиылған жұрт «ашамай тойының» той мәзірінен дәм тата отырып, қызық әңгіме, ән-күй, өлең-жыр айтып тарасады (Нүсіпоқасұлы, 2006: 21-22).

Халқымыздың қыз ұзату, келін түсіру тойларынан қалса ең үлкен той есебінде өткізілетін және ол мұсылмандық парызы ретінде де саналған той ол бала енді бес пен жеті жас аралығына келгенде жасалатын «сүндетке отырғызу тойы». Сүндеттелетін баланы арнаулы бір атқа мінгізіп, үстіне оқалы шапан, басына тақия, қалпақ, иығына үкі тағып, беліне бір шаршы ақ кездеме байлап, атының екі басына шашуға толған қоржын салдырып, бір адам ертіп жүріп, туыс-туған, ел-жұртты аралатып тойға шақырады. Бала әр ауылға барғанда ауыл адамдары шашу шашып қарсы алады. Беліндегі ақ белдікке кәде байлап, қоржындағы шашудан қалағанша алып, дәм татып, орнына тағы шашу салып қояды. Жақын туыс-туғандары мен нағашылары «азамат болды» деп қуанып, тай, құнан, ат мінгізіп, шапан кидіріп қайтарады. Тойда қыз қуу, көкпар, айтыс, балуан, құнан шабыс секілді ойындар өткізіледі.

Сүндет тойға үлкен-кіші, кәрі-жас, ер-әйел демей түгел шақырылады. Бірақ оған қыздардың баруы ұнамсыз саналады. Яғни, той иесінің туысқандарынан басқа көрші-қолаң, ауыл-аймақтың бойжеткен қыздары мүлде бармайды. «Сүндет тойға сүйкімсіз қыз барады» деген сөз қыздардың сүндет тойға баруын тәрбиесіздік, көргенсіздік санағандық. Тіпті «сүндет тойға барған қызға сүйек таста» деген сөз бар.

Сүндет той аяқталып, ел аяғы саябырлаған соң баланың ата-анасы оны сүндеттеу қамына кіріседі. «Сүндет атын» деп адамдар баласына арнаған атын (тай, құнан тағы басқа) үй белдеуіне әкеліп байлайды. Онан соң астына қалындап көрпе төсеп, жақсылап төсек салып, баланы шешіндіріп жатқызып, бас жағына тәтті-дәмді нәрселерді әзірлеп қояды. Онан кейін баланы алдаусыратып, енді мына кісі насыбайыңды көріп, жөндеп қойсын, құрт-мұрты болса алып тастасын деп молданы қасына ертіп барады. Тәжірибелі молдалар «қане көрейінші» деп оның насыбайын олай-бұлай қозғап, терісін уқалап, үрпін айналдырып «бес, тасағыңның басын кес» деп тақпақ айтып, ойната отырып, бір кезде «ағзу биллаһи минашайтан иражим, бисмилла ирахман иаһим! Осы перзент құдайдың құлы, пайғамбардың үмбеті болғандықтан сүндеттедік, сүндетін қабыл ал алла» деп сүндет

дұғасын оқиды да бала тасағының ұзын терісін алдыға қарай сәл тартып тұрып, ұстарамен лып еткізіп кесіп алады. Терісін қайта артына асырып, алдын ала әзірлеп қойған иод немесе күйдірілген мақтаның күлімен кескен жерге әдемілеп жапсырып қанды тияды. Сонан соң олай-бұлай жылжытып, микроб түспеу үшін шыны, тостаған секілді нәрселерді төңкеріп қояды. Әдетте сүндеттелген бала үш не жеті күн ішінде жазылып кетеді. Баланы сүндеттеу исламдық наным бойынша мұсылмандықтың бір парызы есептелсе, физиологиялық жақтан оның тазалық, пәктік, ауру-сырқаудан сақтайтындығы жұртқа аян (Нүсіпоқасұлы, 2006: 22-23). Ал бала тәрбиесі туралы Халел Арғынбаев: туған баланы дұрыс тәрбиелеп, ата-ананың, рулы елдің, қала берді бүкіл халықтың ұлы етіп өсіру кімді болмасын ойландыратын. Қандай ата-ана болсын өз балаларының үлгілілерге еліктеп, жақсы болуын көксегендіктен жақсының батасын, алғысын алған, сарқытын ішкен бала теріс болмайды деген нанымға сенетін де, әр түрлі әдет-ғұрыптарымызды берік сақтайтын болған. Тіпті баланың тәуір болуын армандаған ата-ана оған ел ішінде жақсылығымен аты шыққан адамның атын қою немесе оған баласының атын қойғызу, тұсауын кескізу, қырқынан шығарып, бесікке салғызу тағы осылар сияқты Синдиясмилік магияға негізделген әдеттерді де қолданатын. Мұндағы мақсат бала сол тәуір адамға тартып, тәуір болсын деген сеніммен байланысты болған. Қазақ халқының бала тәрбиесіндегі көңілге ең қонымдысы бала

келешегінде ең пайдалысы – айнала қоршаудың үлгілі болуын көздейтіндігі. Шама келгенше еңбекке, білімге, адамгершілікке керек болған жағдайда ел қорғауға дағдыландыруға байланысты қамқорлықтары деуге болады. Осы ізгі мақсат, асыл арманға байланысты «ұлың ержетсе – ұлы қылықтымен, қызың ержетсе – қызы қылықтымен ауылдас бол» деген мақалда қалыптасқан. Мұның өзі олардың балаға, оның тәрбиесіне көп көңіл бөлетіндігінің айғағы екені шынайы шындық (Арғынбаев, 2005: 65-6).

Қорытынды

Қазақтың салт дәстүрлері сан мыңдаған жыл халқымыз арасында сақталып, дамып, кемелденіп, ең өміршең құндылары бізге келіп жетіп отыр. Олар халқымыздың сан-салалы тұрмыс-тіршілігінде, күнделікті өмірінде өз орнын, келбет көрінісін тауып жатқаны белгілі. Соның маңызды да құнды бір саласы ұрпақ, перзент өмір есігін ашардағы, ашқан сәттегі және ержеткенше жасалатын ғұрып жоралар, түсініктер мен ұлттық бояуы қанық бала тәрбиесі болып табылады. «Ел боламын десең бесігіңді түзе» дегендей, ертеңгі тәуелсіз ел тізгінін ұстар азаматтар міне осылар болып қалмақ. «Балапан ұядан нені көрсе, ұшқанда соны алады» дегендей балалық шағында көргені, білгені, үлкендерден алған тәрбиесі, қоршаған ортасының қандай болуы және балаға тигізер әсері осының барлығы ертеңгі азаматтың көзқарасы мен дүние танымында шешуші рөл атқарары даусыз.

Әдебиеттер

- Назарбаев Н.Ә. (2017) Болашаққа бағдар, рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. Алматы.
- Мұхаметханұлы Н. (2006) XX ғасырдағы Қытайдың тарихи үрдісіндегі қазақтардың әлеуметтік дамуы. Алматы: Қазақ университеті.
- Мұхаметханұлы Н. (1992) Баланың қазақ семьясындағы орны және қазақтардың ұрпақты болудағы дәстүрлі көзқарасы. Шынжаң қоғамдық ғылымы, №2.
- Сыроежкин К.Л. (1994) Казахи в КНР: очерки социально-экономического и культурного развития. Алматы: ИРК.
- Мыңжани Н. (1987) Қазақтың қысқаша тарихы. Үрімжі.
- Мыңжани Н. (1984) Еліміздегі қазақ халқы. Шалғын, №4
- Мыңжани Н. (2011) Шынжаң қазақтарының экономикалық-әлеуметтік жағдайы. (Қазақтың мәдени мұраларын зерттеу туралы). Үрімжі: Шынжаң халық баспасы.
- Мырзаханұлы Ж. (2006) Қазақ мәдениетінің айдыны. Үрімжі
- Нүсіпоқасұлы А. (2006) Ағаш бесіктен жер бесікке дейін. Үрімжі.
- Сәнік З. (2017) Қазақ этнографиясы. Алматы.
- Бопайұлы Б. (2015) Қазақ кәдесі. Алматы.
- Су Би Хай (2013) Қазақ мәдениетінің тарихы. Алматы.
- Linda Benson, Ingvar Svanberg. (1997) The History and Culture of Chinas kazaks. New York.
- Арғынбаев Х. (1973) Қазақ халқындағы семья мен неке. Алматы.
- Арғынбаев Х. (2005) Қазақтың отбасылық дәстүрлері. Алматы.

References

- Nazarbaev N. (2017). Болашаққа бағдар, рухани жаңғыру. [The future for the future, spiritual enlightenment]. Egemen Kazakhstan: Almaty.
- Muhamethkanuly N. (2006). XX gasirdagi Hitay taryhy vrdisindegi kazahtarding aleumettik damui. [The stronger development of the Kazakhs in the 20th century in the historical Chinese landscape]. Almaty, Kazah universyteti.
- Muhamethkanuly N. (1992). Balaning kazah semyasindagi orni jane kazahtarding urpahti boludagi dasyurli kozharasi. [The place of the child in the Kazakh village and the descendant of the Kazakh steppe]. Xinjiang hogamdik gilimi, №2.
- Siroejkyn K.L. (1994). Kazahy v KHR: ocherky sosalno-ekonomycheskogo y kulturnogo razvytya. [Kazakhs in the PRC: Essays on Socio-Economic and Cultural Development]. Almaty: IRK.
- Mingjany N. (1987). Hazahting hiskhacha taryhi. [Brief history of Kazakhstan]. Urimji.
- Mingjany N. (1984). Elymizdeki hazakh halkhi. [The Kazakh people in our country]. Chalgin, №4
- Mingjany N. (2011). Xinjiang hazahtarining ekonomykalih-aleumettik jagdayi. (Қазақтың мәдени мұраларын зерттеу туралы). Үрімжі, Шынжаң халық баспасы. [The socio-economic situation of the Kazakhs of the Xinjiang]. Hazahting madeny muralarin zertteuturali. Urimji, Xinjiang halih baspasi.
- Mirzahanuly J. (2001). Hazah madenyetining aydini. [The culture of Kazakh culture]. Urimji
- Nusipohasuly A. (2006). Agash besikten jer besikke deyin. [and the earth is dry]. Urimji.
- Sanik Z. (2017). Hazah etnografyasi. [Kazakh ethnography]. Almaty.
- Bopayuli B. (2015). Hazah kadesi. [Kazakh cave]. Almaty.
- Su By Hay (2013). Hazah madenyetining taryhi. [History of Kazakh Culture]. Almaty.
- Linda Benson, Ingvar Svanberg. (1997). The History and Culture of Chinas kazaks. New York.
- Arginbaev H. (1973). Hazah halkhindagi semya men neke. [Family of Kazakh people] Almaty.
- Arginbaev H. (2005). Hazahting otbasilih dasturleri. [Kazakh family preschools]. Almaty.

Түрсүн Х.М.¹, Мамбетов Б.²

¹профессор, тарих ғылымдарының докторы, e-mail: tursunhazret@mail.ru

²докторант, e-mail: Bek.kz.8080@mail.ru

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ.

ОТАНДЫҚ ТАРИХИ ТҰЛҒАТАНУ ӘДІСНАМАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МҮДДЕ

Мақала отандық тарих ғылымында тұлғатану бағытының методологиялық мәселелері бойынша тың тұжырымдар жасауға арналады. Тақырып бойынша ғылыми ізденіс жүргізудің басты мақсаты тәуелсіз тарихи сана қалыптастыру үшін отандық тұлғатанудың методологиялық проблемаларына талдау болып белгіленген. Кеңестік және посткеңестік гуманитарлық кеңістікте тарихи тұлғатанудың методологиясында қолданылған әдіс-тәсілдер идеологиялық ұстанымдарға тәуелді болғандықтан да зерттеу нысандарының тарихи оқиғалар мен құбылыстардағы орны мен рөлі жеткілікті бағасын ала алмады. Сол себепті де тарихи тұлғалардың өмірбаяны мен қоғамдық-саяси қызметі және шығармашылығын талдау мен бағалауда субъективтік тұжырымдар мен пікірлерге жол берілді. Отандық тұлғатанудың қазіргі заманғы методологиялық әдіс-тәсілдерін қолдана отырып тарихи тұлғалардың қызметі мен тарихтағы алар орнын бағалаудың өлшемдерінің қалыптасуы тарих мазмұнын жаңалауда объективтік тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Мақалада кеңестік тұлғатануда қолданылған партиялық-мемлекеттік номенклатура тұжырымы элиталық тұжырымның әдіс-тәсілдерімен салыстырыла талданады. Партиялық-мемлекеттік номенклатура тұжырымы идеологиялық ұстанымдарға тәуелділігіне балама ретінде тарихи зерттеулерде элиталық тұжырымды қолданудың артықшылықтары айқындалады. Тарихи оқиғалар мен құбылыстарды элиталық көзқарас әдіс-тәсілдерімен қарастыра отырып, жекелеген тарихи тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығына баға берудің методологиялық өлшемдері ұсынылады. Отан тарихындағы тұлғаларды ұлттық-мемлекеттік мүддеге жасаған қызметі арқылы бағалаудың ғылымилығы туралы тұжырымдар жасалған. Отандық зерттеушілердің еңбектерінде тарихи тұлғатану методологиясының жекелеген аспектілері ғана қарастырылғандығын ескерер болсақ, мақалада қол жеткен ғылыми нәтижелер осы саланың теориялық негіздерін толықтыруға қызмет етеді. Содан да мақалада тұжырымдалған тарихи тұлғалар қызметін бағалаудың өлшемдерін тарих мазмұнын жаңалауда, ғылыми зерттеу жұмыстарында және арнайы пәндердің мазмұнында қолдануға болады.

Түйін сөздер: тарих методологиясы, тарихи тұлғатану, саяси элита.

Tursun Kh.M.¹, Mambetov B.²

¹Professor, doctor of historical Sciences, e-mail: tursunhazret@mail.ru

²Doctoral student, e-mail: Bek.kz.8080@mail.ru.

Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Kazakhstan, Turkestan

National Interest in the Methodology of Domestic Historical Personality

The article aims to make final conclusions on methodological issues of personalities in national history. The main purpose of the research on this topic is the analysis of methodological problems of personalities with the aim of forming an independent historical consciousness. Since the methods used in the methodology of historical personalities in the Soviet and post-Soviet space depend on ideological

principles, the place and role of research objects in historical events and phenomena have been underestimated. Therefore, subjective judgments and conclusions were made in the analysis and evaluation of biographies, social and political activities and the work of historians. Formation of criteria for assessing the position of historians and their place in history using the modern methodological approach of national personality allows us to draw objective conclusions when updating the content of history. The article analyzes the wording of the party-state nomenclature used in the Soviet personalities, with the methods of elite conclusions. As an alternative to the ideology of the party-state nomenclature, the advantages of using the concept of elite in historical research are defined. Considering historical events and phenomena with an elite approach, we present the methodological criteria for assessing the socio-political activity and creativity of individual historians. Conclusions about the scientific assessment of individuals in the history of the Fatherland for their service to national-state interests are made. Considering that only certain aspects of the methodology of historical personalities are considered in the works of domestic researchers, the scientific results achieved in the article complement the theoretical foundations of this industry. The criterion for evaluating the activities of historical personalities can also be used to update the content of history, scientific research and the content of special disciplines.

Key words: methodology of history, historical personality, political elite.

Турсун Х.М.¹, Мамбетов Б.²

¹профессор, доктор исторических наук, e-mail: tursunhazret@mail.ru

²докторант, e-mail: Bek.kz.8080@mail.ru

Международный казахско-турецкий университет имени Ахмеда Ясави,
Казахстан, г. Туркестан

Национальный интерес в методологии отечественной исторической персоналии

В статье рассматриваются окончательные выводы по методологическим вопросам персоналии в отечественной истории. Основной целью научного исследования по данной теме является анализ методологических проблем персоналии с целью формирования исторического сознания. Поскольку методы, используемые в методологии исторической персоналии на советском и постсоветском пространстве, зависят от идеологических принципов, то место и роль исследовательских объектов в исторических событиях и явлениях были недооценены. Поэтому субъективные суждения и выводы были сделаны при анализе и оценке биографий, общественно-политической деятельности и творчества исторических личностей. Формирование критериев оценки исторических личностей и определение их места в истории с использованием современного методологического подхода отечественной персоналии позволяет сделать объективные выводы при обновлении содержания истории. В статье анализируются формулировки партийно-государственной номенклатуры, использованные в советской персоналии, с методами элитных выводов. В качестве альтернативы концепции партийно-государственной номенклатуры определены преимущества использования концепции элиты в исторических исследованиях. Рассматривая исторические события и явления с элитарным подходом, мы представляем методологические критерии оценки общественно-политической активности и творчества отдельных личностей. Сделаны выводы о научности оценки личностей в истории Отечества по их службе национально-государственным интересам. Учитывая тот факт, что в работах отечественных исследователей рассматриваются только определенные аспекты методологии исторической персоналии, достигнутые в статье научные результаты служат дополнением теоретических основ этой отрасли. Критерий оценки деятельности исторических личностей также может быть использован при обновлении содержания истории, научных исследований и содержания специальных дисциплин.

Ключевые слова: методология истории, историческая персоналия, политическая элита.

Кіріспе

Тарих ғылымы да өзге ғылым салалары сияқты дамуы мен қалыптасуында іркіліске ұшырататын проблемалардан кенде емес. Кеңес Одағының ыдырап, посткеңестік кеңістікте тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуы тарих ғылымының алдына осындай проблемаларды тосты. Ол проблемалар ең алдымен ғылымның

методологиялық мәселелерінен туындады. Отан тарихының тұлғатану бағыты еліміздің тәуелсіздік алуымен бірге дамудың жана форматына ауысты. Осы бағытта қоғамдық ғылымдар саласында атқарылған іргелі зерттеулер баршылық. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында «Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, негізінен, тұлғаландыру сипатына ие бола-

тыны белгілі» (Назарбаев, 2018) деп тарихи тұлғатанудың басты міндетіне айқындық берді. Дегенде, осындай күрделі мәселенің түйіні отандық тарих ғылымындағы тұлғатанудың теориялық-әдіснамалық мәселелері арқылы тарқатылатындығы белгілі. Ал қазіргі тарихи тұлғатану бағытының даму деңгейі, қалыптасқан ғылыми тұжырымдар мен өлшемдер алдағы атқарылатын міндеттерді іске асыру үшін де мәселені жаңа көзқарастарға негізделген әдіс-тәсілдермен бағамдауды қажет етеді.

Қазіргі кездегі тарихи танымның теориясы жаңа парадигмалық тұжырымдармен толықтырылуда. Тарихшыдан талап етілетін осы құндылықтық өзгерістер маркстік-лениндік «ақыл-ой алыптарының» тұжырымдарынан қол үзіп, ізденіс тақырыптарын қарама-қарсы бағыттарға ауыстырғанымен кейбір тарихшылардың ескі таным тәсілдері мен қағидаларынан қара үзіп кете алмағандығынан тұлғатану бағытында елеулі олқылықтар орын алуда. Оның басты себебі, отандық тарихи танымдағы ұлттық мүдде ескерілмей, тарихи ақиқат жеткілікті ашылмауы, нәтижесінде тұлғалардың тарихтағы орны мен атқарған рөліне қатысты жаңсақ тұжырымдарға жол беріледі.

Ғылыми ізденіс барысындағы осындай қайшылықтардың тарихи танымға ықпалы туралы А.Я. Гурьевич мынадай тұжырым жасайды: «В обстановке растущего и по временам делающегося агрессивным национализма и шовинизма возникают или возрождаются всякого рода псевдоисторические мифы и измышления. Одновременно в условиях нарастающей интеллектуальной безответственности части гуманитариев расшатывается и делается все более проблематичным понятия исторической истины» (Гурьевич, 1996 : 9). Ғылыми теориялық-әдіснамалық негіз орнықпай тұрған кезеңде бұндай жалған тарихи мифтер, әсіресе кеңестік тарихнамада қызметі мен көзқарасы таптық тәсілмен бағаланған жеке тұлғаларға қатысты жасалып, оларды «коммунистік тұғырдан түсірмеуге» және тоталитарлық биліктің саяси қуғын-сүргінге ұшыратқан қайраткерлердің қызметін біржақты дәріптеу түрінде қарама-қайшылықтар орын алуда. Тақырыптың мәні ғылыми ойдағы осы қарама-қайшылықты жоюға бағытталған аралық ұстанымдар іздестіру болмақ. Тұлғатанудағы бұндай ортақ әдіс-тәсілдер тұлғатану методологиясын теориялық тұрғыда толықтырады және ғылыми зерттеулер үшін қолданбалық сипатқа ие болады.

Тақырып нысаны отандық тарихи тұлғатанудың методологиясы, пәні тарихи тұлғалар қызметін бағалау мен оны тарихи танымда қолдану болып айқындалады. Осыған байланысты тарихи тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметін бағалау мен олардың тарихи оқиғаларға ықпалын айқындауда ұлттық-мемлекеттік мүддеге жасаған ықпалы арқылы бағалау өлшемдерін анықтау тақырыптың өзектілігін құрайды.

Отандық тарихнамадағы тұлғатану бағыты ХХ ғ. басындағы ұлттық элита өкілдерінің шығармашылық қызметінен бастау алды. Ә.Бөкейхановтың «Қазақ» газетінде ұлттық элитаның жеке тұлғалары туралы жарияланған мақалалары (Бөкейханов, 1915) тұлғатануға қатысты тарихи жазбалардың алғашқы үлгілері болды. Бұл еңбектер билік жүйесінің қыспағына түспеген, демократиялық қағидалар мен еркін ойға негізделгендіктен онда ұлттық мүдде ашық та батыл айтылуымен ерекшеленеді. Өкінішке орай отандық тұлғатанудағы бұл бағыт белгілі себептермен кең өріс ала алмады. Ал тоталитарлық жүйе нығайған кезде жарық көрген тұлғатану тақырыбындағы зерттеудің үлгісін кеңестік тарихшы Ғ. Тоғжановтың еңбегінен көреміз (Тоғжанов, 1932). Ресми биліктің ыңғайымен тарихшы бұл еңбегінде А.Байтұрсынов бастаған ұлт зиялылары қазан төңкерісі мен азамат соғысы жылдарында ұлтшылдық бағытта контрреволюциялық рөл атқарды деп биліктің ұстанымын алға тартады. Осы мазмұндағы еңбектердің қатары едәуір, бірақ олардың мәселені қарастыруы бір сарында болғандықтан оларға тоқталудың қажеттілігі аз. Оның үстіне 30-жылдары Алаш пен Алашорда тақырыбына қалам тарту іс жүзінде тоқтатылып, Алаш қозғалысын жан-жақты зерттеуге тыйым салынуына байланысты бұл бағыттағы зерттеулер мүлдем тоқырап қалды.

Әрине, тарихи оқиғалар мен құбылыстарға талдау жасағанда «көрнекті мемлекет, қоғам қайраткерінің өмірі дегеніміз белгілі бір адамгершілік және әлеуметтік бағдарлар жүйесіндегі оның нақты ойлары мен әрекеттері ғана емес, ол сонымен бірге тұлғаның өзі саясат сахнасынан кеткеннен кейінгі де қоғамдық үдерістерге жасайтын ықпалы» (Волконогов, 1990 : 4) екендігін ескерсек тарихи тұлғалар алдағы уақытта да ғылыми ойдың нысаны болып қала бермек. Осыған байланысты большевиктер көсемі В.И. Лениннің өзіне тән категориялықпен «Пролетариатқа саяси қайраткерлердің тірісі

және өлісі туралы да шындық керек, өйткені саяси қайраткер атына шын мәнінде лайық болғандардың тәні бақилық болса да олар саясат үшін өлмейді» (Ленин, 1973 : 8-9) деген тұжырымын ондай шындық тек партиялық номенклатураның қолындағы көзсіз қаруға айналған пролетариат үшін ғана емес, жалпы тарихи таным үшін де қажет деген түзетулермен қуаттауға болады.

Тарихи ойдың дамуы барысында қалыптасқан әдіснамалық кереғарлықтар (катаклизмы) тарихи жадты жойып, уақыт сабақтастығына қауіп төндіреді деп бағаланады. Бұл жағдай тарихшыға үлкен жауапкершілік жүктейтіндігі белгілі. Осы мәселеге әдіснамалық тұрғыда мән берген М. Шоқайдың «Тарих жазудың екі жолы бар. Бірінші жолы: зерттеуші өмірде болып өткен оқиғаларды көңіл қойып жинастырады», «мәліметтерден өзін бейтарап ұстай отырып, талдау жүргізеді». «Екінші жолы: зерттеуші көздеген мақсаттарын күні бұрын белгілеп алады да, соған жету үшін оқиғалар құрастырады», «мұндай тарихшылар өзін бейтарап ұстаудың орнына оқиғаларға партиялық тұрғыда талдау жасайды» (Шоқай, 2007 : 202-203) деген тұжырымның мәні зор. Тарихи танымның тәсілдері туралы М. Шоқайдың 1931 ж. жасаған осы тұжырымы ешқандай да сәуегейлік емес, тарих ғылымының іргелі әдіснамалық қағидалары болып шыққандығына отандық тарих бойынша қалыптасқан кеңестік тарихнаманың теориясы мен мазмұны көз жеткізіп берді. Осыған байланысты қазіргі кездегі тарихи санада ақиқатты тану және танытудың мәселесі туындайды.

Бұл туралы елбасымыз Н.Ә. Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде «Ғасыр басында мемлекет мүддесін ойлаған ұлы қазақтардың жеке басының тағдыры да қасіретті болды. Алайда, ұлттық жігер мен толысқан зерде сабағы ұмыт болған жоқ» – деп жазады (Назарбаев, 1999).

Тарихи сана қалыптастырудағы тұлғатану

Тарихи ақиқаттың тарих мазмұнынан көрініс табуы бір-бірімен тізбектелген көптеген факторларға байланысты екендігі белгілі. Атап айтқанда, тарихи шынайылық ғылыми адалдыққа, автордың қолында нақты деректердің болуына, тарихшының идеологиялық позициясына, ол өмір сүрген қоғамның саяси құрылымына, тарих мазмұны қалыптасқан кезеңдегі елдегі ахуал, тіпті оның өзге тарихшылармен қарым-қатынасы сияқты мәселелерге де байланысты

болмақ. Міне, осындай субъективтілігі айқын көп сатылы үдерісте тарихи ақиқат билеуші таптың, партияның, адамдар тобының, «қазіргі заманның қажеттілігіне, мақсатына» қарай түрлі сипатта ұсынылуы мүмкін.

Тарихи ақиқатты тану мәселесі ежелден-ақ ғылыми ойдың қызығушылығына айналып келгені оның үнемі бұрмалаушылықпен аста-сып жатуында. Өйткені, ақиқатты бұрмалау жалған тарих қалыптастырудың негізі. Ғылыми әдебиетте жалған тарих жасаудың негізінен үш түрі аталады. Оның бірі – кездейсоқ дәйектік қателерден тұрады. Тарих оқулықтарынан орын алған бұндай бұрмалаушылық көбіне кәсіби біліксіздіктен туындайды. Жалған тарих жасаудың екінші түрі – тарихи ақиқаттың бір бөлігін жабық тақырыпқа айналдыру, ол туралы қасақана үндемеу. Оның мысалы ретінде отан тарихының «ақтаңдақ» тақырыптарын атасақ болады. Отан тарихында қазіргі кезде де «ақтаңдақ» тақырыптар сақталып келеді. Солардың ең бастысы – алаштық қайраткерлер мен большевиктік номенклатура арасындағы саяси күрес. Бұл тақырыпты игеруге Алаш қозғалысына қатысты ғылыми айналымға ұсынылған деректер кешені сәуле түсіргендей болғанымен де онда ұсынылған тың деректерді ғылыми талдаудың өзі орнықты әдіснамалық негізсіз тарихи танымға жол табуы қиын. Жалған тарих жасаудың үшінші түрі – тарихты ашықтан-ашық бұрмалау. Тарихи танымда әлдеқандай мақсат көздеген жеке тарихшылардың мақсатты әрекеті ретінде бұл фактор зиянды сипат алады. Кеңестік тарихнамадағы жеке тұлғалардың тарихтағы орнын айқындауда соңғы фактордың ықпалы қатты сезілді, оның салдары қазіргі кезде де жойыла қойған жоқ.

Кеңеске қарсы буржуазиялық ой-пікірлер деп бағаланған М. Шоқайдың ғылымда үстемдік еткен таптық көзқарасты әшкерелейтін мынадай тұжырымдарының мәні зор. Оның «Большевиктер жалпы ғылымда бейтараптықты мойындамайды. Ғылым олар үшін таптық күрестің баламасы» (Шоқай, 2007 : 203) деген пікірлерінде тарихи сана қалыптастырудың саяси кілтпандары айқындалған.

Ол тұлғатануға қатысты ұлттық зиялы деп кімдерді айтамыз дегенге «...белгілі бір мұрат-мақсаттарының соңында жүрген және сол белгілі мұрат-мақсаттары төңірегіне жиналған оқымыстыларды ғана зиялы деп айтуға болады. Ұлттық зиялылар қатарына тек өз халқының саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына қалтқысыз қызмет ете алатын адамдар ғана

кіре алады» деп баға береді. Демек, тарихи сана қалыптастыру басты міндеттерінің бірі болып саналатын зиялыларға «тек жүктелген міндеттерді атқарумен ғана шұғылдану жеткіліксіз. Зиялылар өз халқына қызмет етудің, халықпен ортақ тіл табыса білудің неғұрлым тиімді жолдарын таба білуі тиіс» (Шоқай, 2007 : 154).

М. Шоқай Ш. Уәлихановтың трагедиясын «Батысшылдығы» пұшайман жағдайға душар еткен Шоқан трагедиясының қайнар көзі жат адамға айналып қалам деп қорқуында емес, жат адамға айналып қалуында еді» (Шоқай, 2007 : 155) деп тұжырымдайды. Бұл тұжырымның танымдық маңызы ескерілмегендігін кеңестік қоғамда таптық идеяға иланып, ұлттық құндылықтардан қол үзіп қалған кейбір қайраткерлерге де тән екендігіне жете мән берілмеуінен аңғарылады. Тарихи үдерістегі ұлттық мүдденің әрбір шегінісінің шынайы астарын осындай тосын көзқарастар арқылы бағамдай алар едік. М. Шоқай ХХ ғ. еуропалық ғылым мен өркениеттерінің жетістігі жағдайында таза ұлттық интеллигенцияның болуы мүмкін емес екендігін мойындайды, сонымен бір мезгілде оның көзқарасы бойынша еуропалық рухани құндылықтар ұлттық мәдениетке күштеп таңылмауы тиіс. Ол сондықтан да еуропалық мәдениеттің өрісіне тәуелді болған дүбәрә қазақтарды қуаттаған жоқ (Кодар, 2008:8).

Қазіргі заманғы ұлттық элитаның қалыптасуы өте күрделі даму жолынан өтті. Отарлық билік жағдайында дәстүрлі элитаның өкілдері еуропалық өркениеттің ықпалына тартылып, ұлт зиялыларының алғашқы легін құрады. Олардың кейбірі өз халқының мәдени-рухани құндылықтарынан орыс мәдениетін жоғары қойды. Бұл – уақыттың талабы деп білуіміз ерек. Осыған байланысты С. Сәдуақасов «православие миссионерлеріне адал көмекші» болып қызмет істеген Ы. Алтынсариннің тағдырын мысалға алады. Ол «өлерінің алдында өзіне бірде-бір орысты, тіпті достарын да жақындатпауды тапсырады. Осы атеист жаназасын шығаруға 99 молда шақыруды өсиет етеді. Ия, бұл білімді қазақтың бізге мүлдем түсініксіз қасіреті еді» дей келіп, Ш. Уәлихановтың да Алтынсарин тағдырын қайталағандығына тоқталып, Түркістанды бағындырған генерал Черняевтің қосынында офицер болып қызмет істеген өмірінің соңында орыс достарынан бас тартып, елеусіз қазақ ауылында дүние салғандығын, ал Ядринцевтің Шоқанның қайғылы өлімі еуропалықтарға қатаң ескерту болды деп жазғанын айтады (Сәдуақасұлы, 2002: 351-252).

С. Сәдуақасовтың атап отырған «орыс достары» дегенді көшпелілер өркениетін тізе бүктірген отарлық биліктің өктемдігі деп қабылдағанымыз орынды. Элиталық тұлға ретінде танылған Ш. Уәлихановтың қазақ жерін басқару жүйесін жетілдіру туралы ойлары, аға сұлтандық қызметке сайлануға әрекет жасауының билік тарапынан қолдау таппауы көп жайды аңғартса керек. Осы мәселеге элиталық көзқараспен баға берер болсақ, онда дәстүрлі қоғамның қазіргі заманғы қоғаммен кірігу үдерісінде жанадан қалыптасып келе жатқан ұлттық элита өкілдерінің осындай қасіретті тағдыры тарихтың оларға тартқан сыбағасы еді.

Отан тарихының мазмұнында оқиғалар мен құбылыстардың қарама-қайшылықты сипатын жоққа шығаруға болмайды. Тұлғатану саласында бұл мәселе кеңестік билікке қызмет еткен партиялық-мемлекеттік номенклатура мен алаштық үлгідегі ұлттық элитаны бір-біріне қарсы қою түрінде өткір сипат алды. Тұлғатанудың қазіргі заманғы әдіс-тәсілдерін қолдану осы бағыттағы зерттеулерге нақтылық береді. Дегенмен, жеке тұлғалар арқылы танылатын саяси, мәдени, рухани, ұлттық құндылықтардан туындаған көзқарастар мен ағымдардың тұтас болмысы қарама-қарсылықтардың бірлігі заңдылығы бойынша қарастырылып, ол құбылыстарды тұлғаландыру арқылы ашылатындығы айқын. Демек, қоғамдық-саяси қайшылықтардың сырын ашу үшін де тұлғалардың көзқарасы мен саяси қызметінде қаншалықты ащы шындықтар орын алса да ол ғылыми талдаудың нысаны болуы заңды. Сондай ашықтық пен турашылдық жағдайында ғана тарихи ақиқат елдің игілігіне айналады. Сонда ғана тарихтың қателігінен сабақ алынады. Бүгінгі интеллектуалдық тарихтың ұстанымы осы.

Тұлғатануда ең бастысы – тұлғаның өмірі мен қызметін жан-жақты бағалау. Кімді де болса біржақты мақтау немесе біржақты қаралауға жол беру – тарихтың шынайы мазмұнын ашуға кедергі болады. Қазіргі кезде кейбір тарихшылар жеке тұлғаларға тарихи баға беруден тартынады. Олардың пікірінше, шамшылдық сипатына қарай тарихи тұлғалардың кемшіліктерін талдап, оны жарнамалаудың қажеті жоқ деп «Жабулы қазан жабулы күйінде жата берсін», «Сен тимесең мен тимен, бадырақ көз» деген психологияға ерік береді. Ал бұл миссияны кейбір тарихшылар Нәзір Төрөқұловтың «Түркістан майданы революциялық-әскери кеңесінің Ерекше бөлімі мен Төтенше Комиссияның репрессиялық

әрекеттерін ақтай сөйлегендігі тарих кешіретін іс емес» (Қоңыратбаев, 1994 : 246) деп үлкен құлшыныспен атқарып, кейде тым асыра сілтеп жібереді. Бұл қисынға сүйенген тарихшы алашордашылар жайлы Сталинге жазған донос-тары үшін Т. Рысқұловты, Ә. Жангелдинді, С. Сейфуллинді және т.б. қайраткерлерді тарихтың сотына «сүйрей» жөнелер еді. Демек, тарихи тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметіне сыңаржақ баға берудің ғылыми салмағы жоқ. Бұл жердегі методологиялық ұстаным тарихилық және объективтілік болуы тиіс.

Салыстыру үшін мысалға алынған бұл дәйек тарихшының қатал да әділ үкім шығарып отыратын сот төрешісі болуға ұмтылуы сипатында тарихи танымға елеулі нұқсан келтіретіндігіне тағы да бір рет көз жеткізеді. Бұндай тәсілдер ақиқатты ашпайды, қайта оған көлеңке түсіреді. Осыған байланысты италиялық тарихшы Б.Кроченің: «Айыптау – біздің соттарымыздың (құқықтық және моральдық) бүгінгі күні өмір сүріп, әрекет етуші қауіпті адамдардың соттары екендігін танытатын үлкен айырмашылықты ұмыттырады, сонымен қатар өз уақытының сотының алдын көрген басқа адамдардың екінші рет сотталуы немесе ақталуы мүмкін емес... Тарихты мазмұндау желеуімен өзін сот төрешісі деп есептеп, бір жерде айыптап, ендігі бір жерде күнәларына кешірім жасаудың (бұл тарихтың ісі деп ойлап) ...көпшілік танығандай, тарихи мәні жоқ» (Карр, 1988 : 68) деген тұжырымын қуаттауға болады. Демек, интеллектуалдық тарихтың өзекті қағидасының бірі ретінде бұл талап тарихшы шығармашылығында – мейлі ол қаншалықты субъективті болса да, танымдық бағдарға алынса, тарих ғылымы ақиқатты айту миссиясына барынша жақындай түседі.

Тұлғатанудағы ұлттық мүдде

Отан тарихында тұлғатану мәселесі тың методологиялық ұстанымдарға зәру. Қоғамның өзгеруімен бірге тарихи тұлғаларға деген көзқарастар да өзгереді, тарихи танымның ұстанымдары да өзгереді. Бұл диалектикалық заңдылықта тарихшының ғылыми миссиясына қатысты жоғарыда аталған тұжырымдар тұрақтануы тиіс.

Тарихшы шындықты тани алуы, айта алуы, оны халыққа жеткізе алуы арқылы қоғамға қызмет жасайды. Тарихи ақиқат көпвекторлы көзқарастардың ортасында болуы мүмкін. Қазіргі танымға өзіміз қолдан жерлеген тоталитарлық қоғамның кеудемсоқтығы жүрмейді. Тәуелсіз тарихи сана қалыптастыруды бағдарға алған

тарихшының тұлғатанудағы кесімді сөзі топтың, таптың мүддесі үшін емес, ұлттың мүддесі үшін айтылуы тиіс.

Осындай теориялық тұжырым ұлылы-кішілі бабаларымыздың шынайы тұлғасын тануға методологиялық негіз болып, көпшіліктің танымдық қызығушылығын арттыруға қызмет жасайды. Бірақ бұл қызығушылық ол тұлғаларды түрлі тарихи жағдайларда жол берген қателіктері үшін жауапкершілікке шақыру мақсатын емес, олардың тарихтағы шынайы орнын анықтап, әлдеқандай пайдалы әрекетінен, тіпті ұлтқа қарсы жасаған әрекеттерінен болса да тиісті сабақ алуға қызмет етсе ғана өзін ақтамақ. Өйткені, тарихи тұлғаға толық та шынайы бағаны жеке адам емес, тек уақыт ғана беретіндігі есте болуы керек.

Тарих мазмұнын жаңалауда ұлттық мүддені алға салудың қажеттілігі әлі де айқын сезіле қойған жоқ немесе сезілгенімен де оны ашық айтудан тартынып келеміз. Тарихи танымдағы ұлттық мүдде деген не, ол қандай мақсатты көздейді? деген сауалдардың жауабы айқын. Тарихи зерттеулердегі ұлттық мүдде дегеніміз – мемлекетті қалыптастырған ұлттың мүддесі, яғни мемлекеттік мүдде деген сөз. Ұлттық мүдде тұрғысында қарастырар болсақ, тарихтың сабағы – ұлттық тұтастану, ұлттық өрлеу сияқты мәңгілік маңызы бар ұлттық идеяларға қызмет етеді. Осы мәселе тәуелсіздік жылдары қалыптасқан зерттеулерде нәтижелі көрініс тапты. Айталық, ұлттық саяси элита өкілдері белсене араласқан Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы мен Түркістан мұхтариятының тарихын ұлттық мүдде тұрғысында қарастырмасақ осы құбылыстың отан тарихының құрамды бөлігі екендігін айқындай алар ма едік? Олай ете алмас едік. Ал біз оны бүгінгі ұлттық мүддеге сай тәуелсіздігімізге жол салған саяси құбылыс ретінде қарастырамыз. Өзбекстандық тарихшылар жәдитшілердің қызметіне баса мән беріп, Түркістан қозғалысындағы алаштық ықпалды ескермейді. Ортақ мұрадан өз тарихымызды аршып алып, игілігімізге жаратуымыз керек. Бұл деген өзге елдің тарихын барымталау емес, керісінше тарихи әділеттіліктің қалпына келтірілуі.

Ал ресейлік тарихшылар Алаш қозғалысын автономиялық қозғалыс тарихы шеңберінде ғана қарастырады, одан тереңге бармайды. Ресейлік мүдде одан тәуелсіздікке деген ұмтылысты көргісі келмейді. Өйткені, ресейлік біртұтастықты мақсат тұтқан ұлттық мүдде автономиялық қозғалыстың ұлттық тәуелсіздікке ұласуын қуаттамайды. Сол сияқты Алаш

қозғалысын ұлттық мүддеге сай бағаламасақ оның тәуелсіздікке ұмтылған басты идеясын дәлелдей және дәйектей алмас едік. Демек, тарихи танымдағы ұлттық мүдде дегеніміз мемлекет құраушы ұлттың ғана емес тұтастай мемлекеттің мүддесі деп бағалануы тиіс.

Осыған байланысты отандық тұлғатануға қатысты құнды тұжырымдар жасаған М. Қозыбаевтың «біз тарихтағы тұлғаларға өте мұқият қарағанымыз абзал. Көзі тірісінде мақтамай, көзі тайған соң даттамай, тарихи тұлғаларды бір түсті бояумен мәнерлемей, азаматтығын айтып, кемшілігін көрсетіп, болашаққа тағлым боларлықтай саяси портретін жасауымыз керек» (Қозыбаев, 1998 : 4) деген ұсыныстарын тұлғатанудың бастапқы өлшемдері түрінде қабылдаймыз.

Тұлғатанудың әдіснамалық ұстанымдары тұлғалардың ақиқат болмысын танып білуге және танытуға қызмет жасайды. Айталық, көптеген тұлғалардың қызметі белгілі бір адамдар тобының, сословиенің, таптың, партияның мүддесін іске асыруға арналды. Міне, осыған байланысты «жеке тұлға кімдердің мүддесін, неге олардың мүддесін және қандай тәсілдермен қорғады?» деген сұрақтың жауабы тұтастай құбылыстың тарихын тарқатады. Осы жағдай базбір зерттеулерде тарихи танымнан тыс қалады да, тарихи тұлғаның есімі ғана, онда да көбіне даңқы мен дақпырты аталып, тарихи мазмұн жартыкеш, біржақты сипат алады. Ал тарихта кейбір тұлғалар бір идеяның, бір қоғамдық-саяси құрылыстың, тіпті бір отанның ғана жолын қуумен шектелмегендігі мәселені күрделендіре түседі. Тарихи таным үдерісіндегі осы күрделіліктің түйіні тарқатылмаса тарихи сана ұлттық деңгейге көтеріле алмайды. Осыған байланысты Д. Кішібеков «тарих философиясын» зерттеу, қашанда қайшылықтар бетін ашу», дей келіп, оның «қиындығын бір мысал арқылы көрсетуге болады. Мәселен, КСРО құлады. Соның тарихын жазған автор М.С. Горбачевты да, Б.Н. Ельцинді де айтпай кете алмайды. Олардың бұл мәселеде рөлі елеулі болғаны рас. Ал осыларды жазған автордың ойларын жақтаушылар да, даттаушылар да шығады. Сөйтіп, барлығына кінәлі әлгілер емес, соны жазған автор болып шыға келмесіне кім кепіл?» (Кішібеков, 2002 : 73-77) деген сауалы тарихшыларды ойландыруы тиіс.

Осындай соқталы мәселелерден тұлғатанулық зерттеулердің ұстанымдары айқындалады.

Тарихи тұлғатануда дәстүрлі элита, алаштық элита, партиялық-мемлекеттік номенклатура және қазіргі саяси элита деп жіктелетін кезеңдерде қолданылған әдіс-тәсілдер әр алуан, соған сай тарихи ойға ұсынған тұжырымдары да бір-бірінен алшақ. Оның басты себебі тұлға қызметін бағалау өлшемдерінің әралуандығы. Кеңестік тарихнама партиялық-мемлекеттік номенклатураның қызметін коммунистік идеяға берілгендігі, интернационалдық құндылықтарға адалдығы сияқты өлшемдермен бағалады. Нәтижесінде тарихи тұлғаның ақ пен қара түстен ғана тұратын портреті қалыптасты. Адами сезімдері көлегейленген, ұлттық рухы тұмшаланған, таптық сананың идеалына айналған тұлғаның бейнесі тәуелсіз тарихи танымға қызмет жасай алмайды. Қазіргі тарихи танымда ұлттың тұтастануына қызмет жасағандығы, ұлттың рухын шыңдауға үлес қосқандығы сияқты өлшемдермен бағаланатын, адамға тән бүкіл болмысымен сомдалған тұлғалар қоғамның идеалына айналуы тиіс. Тұлғатанудағы ұлттық мүдденің мәнісі осы.

Қорытынды

Тарихи тұлғатану бағытында осы кезге дейін жүргізілген зерттеулердің молдығына қарамастан, ғылыми ойдың бұл саласының тәуелсіз тарихи сана қалыптастыру міндеттеріне сай жаңа әдіснамалық тәсілдерді қолдануға зәрулігі байқалады. Отан тарихының мазмұнындағы тарихи оқиғалар мен құбылыстарды, жекелеген тұлғалардың қызметін бағалауда ғылыми айналымдағы құжаттық деректерден тарихи ақиқатты табу, тану, таныту үшін жаңа әдіснамалық негіз қалыптастыруда ұлттық, мемлекеттік мүдде басты назарда болуы тиіс. Тарихи ақиқатты бүкпесіз және боямасыз тарихи танымға ұсынуды талап ететін бұл ғылыми және әлеуметтік фактор отан тарихының мазмұнын жалпыадамзаттық құндылықтарға сай жаңалайды және қоғамдық ойды тұрақтандырады. Сонымен бірге тұлғатанудың объективті өлшемдерін қалыптастыру мәселесі де тарихи оқиғалар мен құбылыстарды тұлғаландыруға қатысты жасалатын ғылыми тұжырымдарды тұрақтандырады. Сол үшін де «Ұлы даланың ұлы есімдері» бағытында атқарылатын кешенді жұмыстардың ғылымилығын арттыруда тарихи тұлғатанудың ұлттық мүддеден туындайтын өлшемдері теориялық-әдіснамалық тұрғыда негізделуі керек.

Әдебиеттер

- Бөкейханов Ә. (1915). Барлыбекті ұмытпасқа. //Қазақ. – 1915. – №90
- Волкогонов Д.А. (1990). Сталинизм: сущность, генезис, эволюция: доклад по совокупности работ на соискание ученой степени доктора исторических наук. – 07.00.02. – Москва. 47 с.
- Гурьевич А.Я. (1996) Историк конца XX века в поисках метода //Одиссей. Человек в истории. – Москва: Сода. – 368 с.
- Карр Э. (1988). Что такое история? – Москва, 250 с.
- Кодар А. (2008). Жизнь и творчество Мустафы Чокая: необходимость переинтерпретации. (с. 36-37) // XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ зиялылары және ұлттық мемлекеттілік: мұрағаттар, келелі мәселелер, келешегі. Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы.
- Кішібеков Д. (2002). Тарих үйретеді, тәрбиелейді. //Ақиқат, №11
- Қозыбаев М. (1998). Тарих зердесі. – Алматы: «Ғылым»
- Қоңыратбаев О. (1994). Тұрар Рысқұловтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. (Түркістан кезеңі). Алматы: Қазақстан, 447 б.
- Ленин В.И. (1973). Полное собрание сочинений. изд. 5-е. – Москва: Политиздат. Т. 20, 532 с.
- Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, «Атамұра», 1999. 296 б.
- Назарбаев Н.Ә. (2018). Ұлы Даланың жеті қыры // «Егемен Қазақстан». 21 қараша 2018 ж.
- Политические репрессии в Казахстане 1937-1938 гг. – Алматы: «Қазақстан». 1998. – 336 с.
- Сәдуақасұлы С. (2002). Екі томдық шығармалар жинағы. 1 том. Танымдық зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Алаш. 352 б.
- Тогжанов Г. (1932). О Байтурсунове и байтурсуновшине. – Алма-Ата-Москва.
- Шоқай М. (2007). Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. 1-том. – Алматы: «Қайнар», 384 б.

References

- Bokeihanov A. Barlybekti umytpaska. //Qazaq. – 1915. – №90 [Bokeyhanov A. Without forgetting Barlybek.
- Gur'evich A. Ya. (1996) Istorikkonca XX veka v poiskahmetoda //Odissej. Chelovek v istorii.-Moskva: Soda, -368s. [Guryevich A. Ya. Historian of the late twentieth century in search of a method. // Odissey. Man in history. – Moscow: Soda, -368 p.]
- Karr Je. (1988). Chtotakoeistorija?. – Moskva. [KarrJe. Whatisthetr history? – Moscow]
- Kodar A. (2008). Zhizn' i tvorchestvo Mustafy Chokaja: neobhodimost' pereinterpretacii. (s. 36-37) // XX gasyrdyn birinshi zhartsyndagy kazak ziyalylary zhane ulttyq memlekettilik: muragattar, keleli maseleler, keleshegi. Respublikalykgylymi-tazhiribelikkonferenciymaterialdary –Almaty. [Life and creativity MustafyChokay: The overpricing of the unobtrusive(p. 36-37) //Kazakh intelligentsia and national statehood in the first half of the twentieth century: archives, problems, prospects. Materials of the republican scientific-practical conference. -Almaty]
- Konyratbaev O. (1994). Turar Ryskulovtyn kogamdyk-sayasi zhane memlekettik kyzmeti. (Turkistan kezeni). -Almaty: Kazakistan, -447 b. [Public-political and public service of TurarRyskulov (Turkestan period), -Almaty: Kazakhstan, -447 p.]
- Kozybaev M. (1998). Tarih zerdesi. – Almaty: «Gylym» [History Intelligence. -Almaty: «Science»]
- Kishibekov D. (2002). Tarih uiredi, tarbieleidi. //Aqiqat, №11 -73-77 b. [History teaches, educates. // Truth, №11 -73-77 p.]
- Lenin V.I. (1973) Polnoe sobranie sochineniya. izd. 5-e. -Moskva: Politizdat, T. 20. -532 s. [Lenin V.I. Complete Works. Edition 5th. -Moscow: Politizdat..T. 20. -532 p.]
- Nazarbaev N.A. (2018) Uly Dalanynjetyqyry. / «Egemen Qazaqstan». 21 qarawa [N.Nazarbayev.Seven facets of the great steppe.«Sovereign Kazakhstan» 21 November 2018 j.]
- Nazarbayev N.A. Tarih tolqynynda. – Almaty, «Atamura». 1999. 296 b. [Nazarbayev N.A. In the stream of history. – Almaty, «Atamura». 1999. 296 p.]
- Politicheskiye repressii v Kazakhstane 1937-1938 gg. -Almaty: «Kazakistan». 1998. – 336 s. [Political Repressions in Kazakhstan 1937-1938 – Almaty: «Kazakhstan». 1998. – 336 h.]
- Saduakasuly S. (2002). Eki tomdyk shygarmalar zhinagy. 1 tom. Tanymdyq zertteuler, makalalar. –Almaty: Alash. -352 b. [Collection of two volumes. Volume 1. Cognitive research, articles. – Almaty: Alash. – 352 p.]
- Shokai M. (2007). Tandamalyshygarmalar.Yshtomdyk.1-tom. – Almaty: «Qainar», -384 b. [Shokay Mustafa. Soundboard compositions.Three volumes.Volume 1.Almaty: «Kaynar», -384 p.]
- Togzhanov G. (1932), O Baitursunov i baitursunovshhine. -Alma-Ata-Moskva. [Togzhanov G.Baytursynov and baytursynovshhine. -Alma-Ata – Moscow]
- Volkogonov D.A. (1990) Stalinizm: sushhnost', genezis, jevoljucija: doklad po sovokupnosti rabot na soiskanie uchenoj stepeni doktora istoricheskikh nauk.-07.00.02. –Moskva, 47 s. [Volkogonov D.A. Stalinism: essence, genesis, revolution: report on the totality of works for the degree of Doctor of Historical Sciences. -07.00.02. – Moscow. 47 p.]

Қартабаева Е.Т.

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: erke_66@mail.ru

САҚТАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІ МӘСЕЛЕСІНЕ

Түркі халықтарының этномәдени дәстүрлерінің қалыптасуы ғылымдағы ең бір аз зерттелген тақырыптардың қатарына жатады. Соның ішінде, әлі күнге дейін шешімін таппай отырған мәселелердің бірі – сақтардың этникалық негізі, яғни шығу тегі мәселесі болып табылады. Орталық Еуразияның этникалық тарихын зерттеуші көпшілік ғалымдардың көрсетуі бойынша аймақтағы ең ерте, яғни қола дәуірінде өмір сүрген этникалық бірлестіктер үндіеуропалықтар болған. Қазіргі лингвистикалық зерттеулер де Орталық Азияның ең ежелгі халқы – сақтардың үндіеуропалық тіл тобына жататындығын көрсетуде. Бұл мәселе арийлер мәселесімен тығыз байланысты болғандықтан біржолата тығырыққа тіреліп отыр. Ғылымда әлі күнге дейін үстем болып отырған еуропацентристік бағыт өкілдері арийлер тек еуропалық нәсіл болуы тиіс деп басы-бүтін шешіп қойғандықтан, ғылымдағы басқа көзқарастардың ешқайсысы мойындалмауда. Алайда, еуропацентризмнің ғылымдағы осы диктатына қарамастан соңғы жылдары түркітанушылар арасында, арийлер мәселесіне қатысты және сақтардың түркілік тегін негіздейтін зерттеулер пайда бола бастады.

Мақаланың мақсаты – сақтардың этникалық бірегейлігі мәселесінің зерттелуіне үлес қосу болып табылады. Зерттеу нәтижесінде антикалық деректердегі скифтер туралы және үнді-иран мәтіндеріндегі (Ригведа, Авеста) арийлер туралы мәліметтерді салыстыру негізінде, ежелгі сақтардың түркі халықтарымен бірегейлігін анықтауда айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізілді.

Түйін сөздер: Еуразия, этникалық бірегейлік, арийлер, сақтар, түркілер.

Kartabayeva E.T.

Candidate of historical sciences, associate professor,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: erke_66@mail.ru

To the Problem of the Ethnic Identity of the Saks

The formation of the ethnocultural traditions of the Turkic peoples is one of the least studied topics in science. A controversial issue that is still hotly debated is the issue of the ethnicity of the Sakas. According to most scholars, the earliest ethnic groups living in Eurasia were Indo-Europeans. Modern linguistic studies also confirm the Sakas belonging to the Indo-European language family. Since this problem is related to the Aryan problem, the solution of this issue is completely deadlocked. The European centristists still dominant in world science once and for all decided that the Aryans should be a European race. For this reason, other views on this issue are not recognized. Nevertheless, in spite of such a dictate on the part of Eurocentrism, recently research has begun to appear in science, in which the Aryan problematics are examined in a new way and the Turkic roots of ancient Saks are based. In these works, the main attention is paid not to the linguistic side of the Aryan texts, but to the culture, economy and life of the Aryans described in the texts.

This article set a goal to contribute to the development of the problem of determining the ethnic identity of the ancient Saks. As a result of a comparative analysis of information from ancient sources about Scythians and Indo-Iranian texts (Rig Veda, Avesta) about the Aryans significant results were achieved in determining the belonging of the ancient Saks to the Turkic peoples.

Key words: Eurasia, ethnic identity, Arius, Saks, Turks.

Картабаева Е.Т.

кандидат исторических наук, доцент,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: erke_66@mail.ru

К проблеме этнической идентичности саков

Формирование этнокультурных традиций тюркских народов относится к числу наименее исследованных тем в науке. Спорной проблемой, по которой до сих пор ведутся горячие дискуссии, является проблема об этнической принадлежности саков. По мнению большинства ученых, самые ранние этнические объединения, проживавшие на территории Евразии, были индоевропейцы. Современные лингвистические исследования тоже подтверждают принадлежность саков к индоевропейской языковой семье. Так как данная проблема связана с арийской проблематикой, решение данного вопроса вовсе зашло в тупик. Господствующие до сих пор в мировой науке европоцентристы раз и навсегда решили, что арии должны быть европейской расой. По этой причине иные взгляды на эту проблему не признаются. Тем не менее, несмотря на такой диктат со стороны европоцентризма, в последнее время в науке стали появляться исследования, в которых по-новому рассматривается арийская проблематика и обосновываются тюркские корни древних саков. В этих работах главное внимание уделяется не лингвистической стороне арийских текстов, а культуре, хозяйству и быту арийцев, описанных в текстах.

В данной статье была поставлена цель вносить вклад в разработку проблемы определения этнической идентичности древних саков. В результате сравнительного анализа сведений античных источников о скифах и индо-иранских текстов (Ригведа, Авеста) об ариях были достигнуты значительные результаты по определению принадлежности древних саков к тюркским народам.

Ключевые слова: Евразия, этнические процессы, арий, саки, тюрки.

Кіріспе

Ежелгі дәуірдегі түркі халықтарының, соның ішінде сақтардың этногенезін зерттеу тек академиялық мақсаттағы қызығушылықтан ғана туындап отырған жоқ. Бұл мәселенің өзіміздің, яғни түркі халықтарының бірінен саналатын – қазақ халқының шығу тегін, қалыптасу тарихын білу үшін – таза практикалық көкейкесті маңызы бар. Оның үстіне, түркі халықтарының өткен тарихын білмей, қазіргі күнгі көптеген мәселелерін түсіне алмайсың. Бұл мәселені зерттеу қазіргі таңдағы түркі мемлекеттері арасындағы мәдени-гуманитарлық интеграцияның жолдарын таңдауда, болашағын болжамдауда да маңызды болып табылады.

Түркі халықтарының этникалық тарихының кеңінен зерттелуіне ғылыми базасының әлсіздігі ғана емес, ең алдымен, бұл мәселеге еуропацентристік бағыттағы ғалымдардың, соның ішінде, әсіресе, иранист-ғалымдардың біржақты көзқарастан қайтпай отыруы кері әсерін тигізуде. Үндіеуропалықтардың тарихын зерттеушілер түркітанушыларға түркі халықтарының этногенезін, тарихы мен лингвистикасының басқа да мәселелерін зерттеуінде өз тәсілдерін таңып, мәселені жаңаша, жаңа методология тұрғысынан қарастыруға жол берер емес.

Орталық Еуразияның этникалық тарихын зерттеуші еуропацентристік ғалымдардың көрсетуі бойынша аймақтағы ең ерте, яғни қола

дәуірінде өмір сүрген этникалық бірлестіктер үндіеуропалықтар болған. Қазіргі лингвистикалық зерттеулер де Орталық Азияның ең ежелгі халқы – сақтардың үндіеуропалық тіл тобына жататындығын көрсетуде. Тілші-иранистердің ықпалынан түркілердің этникалық мәселелерімен айналысушы Б.Н. Граков (Граков, 1971), М.Н. Артамонов (Артамонов, 1974), А.П. Смирнов (Смирнов, 1951) және т.б. археологтар да шыға алмай қалған тәрізді. Олар археологиялық мәліметтер негізінде андроновтықтардың, скифтер, сақтар, массагеттер, сарматтар мен аландардың ирандық халықтарға жатпайтындығын дәлелдеген болатын. Алайда лингвистер олардың ирантілді екенін қайта-қайта дәлелдеумен болғандықтан, аталмыш археологтар лингвистердің айтқанына лажсыз көніп отырған сыңайлы.

Бұл мәселе арийлер мәселесімен тығыз байланысты болғандықтан біржолата тығырыққа тіреліп отыр. Ғылымда әлі күнге дейін үстем болып отырған еуропацентристік бағыт өкілдері арийлер тек еуропалық нәсіл болуы тиіс деп басы-бүтін шешіп қойғандықтан, ғылымдағы басқа көзқарастардың ешқайсысы мойындалмай отыр.

Материалдар және методология

Ежелгі сақтардың, яғни скифтердің этникалық негізін зерттеуде антикалық авторлардың, атап

айтқанда: Гекатей, Гесиод, Геродот, Страбон, Плиний, Птоломей және т.б. еңбектеріндегі түркі халықтары, соның ішінде скифтер туралы мәліметтеріне, сонымен бірге, үнділік Ригведа мен ирандық Авеста кітаптарының арийлер туралы мәліметтеріне талдау жасалды. Сондай-ақ мақалада мәселеге қатысты археологиялық зерттеулердің нәтижелері де кеңінен қолданысқа енді.

Мақалада түркі халықтарының этногенезін зерттеуде пәнаралық зерттеу тәсілі қолданылды, атап айтқанда, археологиялық зерттеу нәтижелері, лингвистердің көне мәтіндерді зерттеу қорытындылары пайдаланылды. Сондай-ақ салыстырмалы зерттеу тәсілі, атап айтқанда, антикалық авторлар деректері мен үнді-иран мәтіндерін (Ригведа, Авеста) салыстыру кеңінен қолданылды. Сонымен бірге тарихи зерттеудің объективтілік, ғылымилық, жүйелеу, анализ, синтез сияқты тәсілдері де қолданыс тапты.

Скифтердің этникалық бірегейлігі жөнінде. Скифтер әлемдік тарихта маңызды із қалдырған халықтардың бірі. Скифологияның іс жүзіндегі алғашқы өкілі Геродот болып табылады. Оның атақты «Тарихының» 4 кітабы толықтай скифтерге арналған. Геродоттың көрсетуі бойынша скифтердің Солтүстік Қара теңіз жағалауында пайда болуы б.з.д. IX ғасырда орын алды, осы кезде скифтер киммериялықтарды талқандап, олардың Солтүстік Қара теңіздегі территориясын жаулап алып, өздері мекендей бастады (Геродот, 1972).

Бұдан кейін скифтердің тарихи аренада көрінуі Ассирияның құлауы мен Мидияның көтерілуі дәуіріне сәйкес келеді. Мидиядағы «Тұран жазбалары» туралы XIX ғасырда аймақта зерттеулер жүргізген миссионер Эрик Нюстром хабарлайды (Nystrom, 1985). Көшпелі өмір салтына байланысты, скифтер адамзат тарихында алғаш болып Еуропа мен Азия арасындағы байланыстырушылар болды. Скифтер ежелгі дүниеде біртұтас мәдени, тіпті саяси да біртұтастықтың қалыптасуына ықпал етті (әлемнің әр түрлі түкпірлерінде мемлекеттер қалыптастыру арқылы да). Мысалы, Меотия теңізінің (Азов) батыс жағалауында мемлекеті болған «патшалық скифтер» (Геродоттың көрсетуі бойынша), оңтүстік Кавказда, қазіргі Әзербайжан территориясында да мемлекет қалыптастырды, ол тарихта Сакасена деген атаумен белгілі болды (Гасанов, 2002). Антика авторларының скиф патшалықтары туралы мәліметтерін археология материалдары да растайды.

Скифтердің түркі халықтарына жататындығы туралы қағиданы алғаш негіздеген академик Э.И. Эйхвальд болатын. Ол былай деп жазды: «Скифтерге көбіне әртүрлі түркі ұрпақтары жатқызыла беретін... Скифтер деп түркі тайпаларын атауы мүмкін екендігін дәлелдейтін көптеген айғақтар бар... Геродот Тюррагеттер мен Түріктер туралы айтады (кн. IV, 21)... Днестрдің жоғарғы ағысына Геродот аңшылықпен күнелтетін Түріктерді, Тирастар немесе Тюррастарды орналастырады. Днестрді түріктер әлі күнге дейін Тур деп атайды... Страбонда ур-ги атты тайпа кездеседі. Бұл көшірмешілердің қате жіберуінен болған қате жазу болуы мүмкін. Түркі сөзін урки, урги деп те қате жазған (Эйхвальд, 1838: 56-60, 63, 75-78; Eichwald, 1839). Ресей академигі А.Н. Аристов та осы пікірді қолдайды, ол былай деп көрсетеді: «Геродот және басқа да ежелгі авторлар жазып кеткен скифтердің бір бөлігі, қазіргі зерттеушілер айтып жүргендей түркі тайпаларына жатуы әбден мүмкін (Аристов, 2003: 400).

Эйхвальдтың, Аристовтың және басқа да XIX ғ. көптеген авторларының скифтердің тілі мен мәдениеті туралы пікірін бірқатар кейінгі зерттеушілер де жаңа фактілер негізінде қолдай түседі (Лаппо-Данилевский, 1887: 361; Ямпольский, 1966: 62-64; Мизиев, 1990: 55). Скифтердің арасында түркітілді тайпалар болғаны жөнінде Геродоттың «Тарихын» алғаш рет орыс тіліне аударған А.И. Лызлов (Лызлов, 1990) XVII ғ. екінші жартысында жазған болатын.

Бұл көзқарас, барлық бірдей ежелгі грек және рим авторларының скифтер мен сарматтарға берген атауларына, атап айтқанда, «жылқы етін жеушілер», «бие сауушылар, қымыз ішетіндер», «қымыздан ірімшік жасайтындар» және т.б. атауларына байланысты туындаған болуы керек (Латышев, 1890). Бұл скифтермен алғаш танысқан кезден-ақ, оларға ежелгі грек және латын дәстүрлері берген өзіндік бір этномәдени төлқұжат болды десек болады. Ежелгі үнді-еуропалықтардың ұрпақтарына, өздеріне мүлдем жат мәдениет элементтері бірден-ақ тайға таңба басқандай болып, ерекше көрінген болуы керек. Бұл мәдениеттің үндіеуропалықтарға жат болғаны соншалық, бірде-бір үндіеуропалық халық скиф мәдениетінің жоғарыда көрсетілген элементтерінің бірде-бірін қабылдап алған жоқ. Алайда, патшалық дәуірдегі Ресей тарихшыларының көпшілігі, бірқатар заманауи тарихшылар да, кезіндегі ғұндардың, хазарлардың, қыпшақтардың, моңғолдардың шапқыншылықтарын еске түсіруден қорқа ма екен, әйтеуір түркі

халықтарының тарихын біржақты жазудан әлі күнге бас тартар емес. Түркілерді барынша жасартып, Азия мен Еуропадағы ғұндар дәуірінен ғана бастауды, одан әрі асырмауды жөн көреді.

Андронов мәдениеті және арийлер. Еуропацентристік бағыттағы ғалымдар арийлер мәселесіне қатысты өз зерттеулерінде лингвистердің арийлік жазба мәтіндерді талдау қорытындыларын негізге алады. Б.з.д. II мыңжылдықтың ортасында Иран мен Үндістанды жаулап алған арийлердің жазба деректері, атап айтқанда үнділік Ригведа мен ирандық Авеста мәтіндерін лингвистикалық талдау алғаш рет XIX ғасырда жасалған болатын, талдаудың нәтижесінде бұл мәтіндердің тілі үндіеуропалық тіл тобына жатады деген қорытынды жасалды.

Оның үстіне, XX ғ. 60-ж. кеңес археологтары мен лингвистері арасында үндіирандықтардың б.з.д. II мыңж. екінші жартысында Еділден шығысқа қарай жатқан далалы аймақта мекен еткендігі және олардың Андронов мәдениетінің өкілдері болғандығы жөнінде гипотеза орнықты (Смирнов, Кузьмина, 1977; Дьяконов, 1956). Бұл гипотезаға сәйкес, бұған дейін Донның төменгі ағысында мекендеген Абашев және Палтавин мәдениеттерін ұстанушылар (Иванов, Топоров, 1960: 20-23) Еділ бассейніне келіп қоныстанып, жергілікті тайпалармен ассимиляцияға түседі (Братченко, 1969: 51-52), осының нәтижесінде Еділ мен оңтүстік-шығыс Оралға дейінгі аймақта жаңа археологиялық кешендер пайда болады, солардың бірі Андронов мәдениетінің Жаңақұмақ кешені болып табылады деген қорытынды жасалды. Осыған қарап К.Ф. Смирнов пен Е.Е. Кузьмин, Андронов мәдениеті батыстың ықпалымен қалыптасты деген қорытындыға келді (Смирнов, Кузьмина, 1977: 52). Андронов мәдениетін үндіирандық тайпалардың ұстанғаны жөнінде басқа да тарихшылар көрсетеді. Мұндай пікірді алғаш айтқан С.П. Толстов (Толстов, 1962: 59) болатын. А.Н. Бернштам да осы пікірді қолдай отырып, Үндістанды Андронов мәдениетін ұстанушы – арийлер жаулап алды деген қорытынды жасады (Бернштам, 1957: 19).

Археолог С.С. Черников Андронов мәдениетінің өкілдері әр түрлі тілдерде сөйлейтін әр түрлі этностарға жатуы мүмкін деген қорытындыны алғаш жасаған болатын (Черников, 1960: 112). Алайда оның көзқарасы еуропацентристік теорияны жақтаушыларға ұнамады, өйткені олардың нәсілшілдік теориясы бойынша үндіеуропалық тілдер жүйесіне кіретін

халықтар нәсілдік жағынан да, мәдени жағынан да біртұтас, яғни еуропалықтар болуға тиіс еді.

Еуропацентризмнің осындай үстемдігіне қарамастан ғылымда соңғы кезде там-тұмдап болса да сақтардың түркілік тегі туралы пікірлер айтыла бастады (А. Асқаров, О. Исмағұлов, М. Исхахов, З. Гасанов). Бұл тарихшылар арийлік мәтіндердің лингвистикалық жағына емес, мәтіндерде сипатталған арийлердің мәдениеті, шаруашылығы, тұрмыс-тіршілігіне баса назар аударады. Мәтіндерге сенсек, арийлер малшылар болған, үндіиран құдайларына «кең байтақ жайылымдардың қожалары», «тамаша сәйгүліктер жіберушілер» деген эпитеттер таңылады; құдайларға жалбарынғанда олардан «көкорай жайылымдарды, жылқы мен бұқаларды көптеп беруін сұрайды»; құдайларға жылқыларды, бұқа мен қойларды құрбандыққа шалып отырған; құдайлар атты арбада суреттеледі; жасампаз-құдай Тваштар алғашқы арба жасаушы деп көрсетіледі.

Лингвист-зерттеушілердің бұл қорытындыларын Еуразия далаларында жүргізілген археологиялық зерттеулер де айғақтайды. Өкінішке орай, археологиялық зерттеулер андронов мәдениетінің тілі жөнінде еш мәлімет бере алмайды, ол тек бұл мәдениеттің шаруашылығы, тұрмысы туралы ғана айта алады. Археологтар арийлердің археологиялық белгілерін былай анықтады: 1) қайтыс болған арийліктің моласына, оның қоғамдағы орнына қарай биік қорған орнатылады; 2) арийліктің мәйіті қорғанның орталық бөлігінде жерлеу заттарымен және тиісті жауынгерлік сауыт-саймандарымен бірге орналасады; 3) арийліктің моласына оның өлтірілген жылқылары бірге көміледі; 4) молаға арийліктің әйелдерінің бірі өлтіріліп, қоса жерленеді, сонымен бірге алтын арба бірге көміледі. Арийліктерге тән дәл осы белгілер олардың андронов мәдениетін ұстанушыларға жататындығын көрсетеді.

Ригведа мен Авеста мәтіндеріндегі арийлер туралы мәліметтер. Ригведа мен Авестадан арийлердің географиялық орналасуы мен этникалық негіздері жөнінде құнды мәліметтер алуға болады. Арийлердің этномәдени бірлестігіне туыстас бірқатар тайпалық құрылымдар кірген, атап айтқанда: арийлер, тұрлар, дахтар, сайримдер және т.б. (Ancient Cities of the Indus. Edited by G.L. Possehl. New Delhi, 1979). Тек б.з.д. I мыңжылдықтың ортасында Иранның әскери-саяси жағынан көтеріліп, әлемдік империяға айналуынан кейін ғана, Иран өзін Тұранға қарсы қоя бастады. Л.Н. Гумилевтің көрсетуі

бойынша: «Иран мен Тұранды туыстас арий тайпалары мекендеді. Олар нәсілі мен тілі бойынша емес, діні бойынша ажырады... Ежелгі құдайларына табынуын жалғастыра берген арийлер тұрандықтар, ал Зарастураны жақтағандар ирандықтарға айналды. Осылайша Иран мен Тұранға бөліну басталды» (Гумилев, 1993: 57-58).

Авеста мен Ригведа мәтіндерінде арийлердің бастапқы атамекені жөнінде де құнды мәліметтер кездеседі, атап айтқанда бұл жердің мал мен жайылымға бай, Даития маңында екендігі айтылады. «Ол жақта он ай қыс, екі ай жаз, бұл (қыс) айларда су суық, жер суық, өсімдіктер қыстың ортасында суық, ол жақ қыстың нағыз ортасы; қыс аяқтала бастағанда онда су көп болады» (Вендидад, 1 тарау) (История древнего Востока. Тексты и документы. 2002: 431]. С.П. Толстов Даития Амудария өзені болуы мүмкін деп қарастырды. А. Асқаров болса, ежелгі Хорезм қола дәуірінде «Арьянам Вайджидің» тек оңтүстік бөлігі болуы мүмкін деп есептейді (Асқаров, 2007: 192).

Археологиялық мәліметтерге қарағанда, «Арьянам Вайджа» территориясы орасан зор аймақты алып жатқан, ол Қара теңіздің солтүстік, солтүстік-шығыс жағалауларынан Байкал өзеніне дейін созылып жатқан. Авестаға сенсек, оның солтүстік шекарасы славян ормандарымен шектеседі, дәл осы жерде қыс он айға созылады. Археологиялық зерттеулер бойынша осы, мал шаруашылығына қолайлы далаларда б.з.д. II мыңжылдықтың бірінші жартысында көшпелі мал шаруашылығы негізінде жылқы шаруашылығы жолға қойылды. Ал жылқы шаруашылығы жайылымдық шаруашылықтан көшпелі мал шаруашылығына өтуде маңызды фактор болып табылады. Бұл жағдай қоғамның әлеуметтік және экономикалық өмірінде түбегейлі өзгерістерге алып келді. Нәтижеде мал шаруашылығымен айналысушы қауымдарда ірі жеке меншік пайда болды. Мал шаруашылығымен айналысушы қоғамда егіншілікке қарағанда мүліктік жіктеліс қарқындырақ жүретіні ғылымда белгілі жағдай. Интенсивті түрде дамып отырған көшпелі мал шаруашылығының қажеттіліктері үшін жайылымдарды үнемі кеңейту немесе жаңа жерлерді жаулап алып отыру талап етілді, мұның өзі қауым ішінде жауынгерлік жасақтың қалыптасуына алып келді. Қоғамның әлеуметтік өмірінде бұл салт атты жауынгерлер ерікті, тез қозғалысқа түсетін (мобилді) әскери топты құрды, олар ірі мал иелерінің тірегіне айналды. Авестада дәл осы салт аттылар және олардың

отбасы мүшелері «азаттар», яғни арийлер деп аталады. Сол кездегі қауымдық дәстүрге сәйкес, арийлердің жақындары мен тайпаластары да өздерін арийлерге жатқызды.

Сонымен, арийлердің бастапқы атамекені «арийлер жері» («Арьянам Вайджа») бұл мал шаруашылығымен айналысуға қолайлы Ұлы дала, яғни Еуразия далалары болғаны анық. Мал шаруашылығы егіншілікке қарағанда рентабелді болғандықтан, тез баюға, мүліктік жіктеліске ықпал еткені жөнінде жоғарыда айтқан болатынбыз, яғни іс жүзінде ру-тайпалық қоғамнан алғашқы таптық қоғамға өту орын алды. Көшпелі мал шаруашылығының орнығуымен қауымдағы салт атты жауынгерлердің маңызы одан да бетер еселеп артып, кәсіби жауынгерлерді тәрбиелеу ең маңызды іске айналды. Даланың көшпелі тайпалары өз балаларын ерте жас-тан әскери іске баулып отырды. Дәстүрлерге адал болу рухында тәрбиелеу түркітілді тайпаларға ежелден тән болғаны белгілі. Жас түріктер үшін ержүректілік, қайсарлық өмірлік қағидаға айналды. Ру-тайпалық қатынастардан ертетаптық қатынастарға өту дәуірінде қалыптасқан осы жауынгерлік рух, соңғы нәтижеде, жаулаушылық соғыстар мал шаруашылығымен айналысушы тайпалардың баюының маңызды көзіне айналуына алып келді.

Дәл осы малшы тайпалардың салтатты жауынгерлері шынайы түрде еркіндікті сезінді, олар Құдайдан басқа ешкімнің алдында тәуелді болу дегенді білмеді, өздерін экономикалық жағынан да, саяси жағынан да ерікті «азат-арий» сезінді. Бірте-бірте жас ұрпақты тәрбиелеу әрбір жас жауынгерді шынайы арий ретінде тәрбиелеуге саятын болды. Бұл дегеніміз, арийлер малшы тайпалар өміріндегі көшпелі кезеңмен байланысты қалыптасқан әлеуметтік құбылыс бола отырып, қоғамның ең белсенді, «зиялы» бөлігі, енді қалыптасып келе жатқан ертетаптық қоғамның ақсүйек тобын құрағанын көрсетеді (Асқаров, 2007; 193).

Арийлердің түркітілділігі жөнінде. Өзбек ғалымы, академик А. Асқаров арийлердің түркітілді болғандығы жөнінде ашық мәлімдеген алғашқы ғалым. А. Асқаров ұсынған концепция бойынша, «арийлер – бұл дала тұрғындарының ең бай, ақсүйек бөлігі, олар көшпелілердің әскери жоғарғы қабатын құрады. Ал этникалық жағынан олар ең ежелгі түркі тайпалары болып табылады» (Асқаров, 2001: 71).

Арийлерді түркілермен байланыстырған екінші тарихшы З. Гасанов болды. Ол өзінің «Патшалық скифтер» атты монографиясын-

да жүйелі түрдегі салыстырмалы-тарихи талдау негізінде скифтердің көне түркілермен бірегейлігі мәселесін зерттеген болатын. З. Гасанов «патшалық скифтер» мен түркілердің тілдерін салыстыра отырып, мынадай қорытындыға келді: бұл екі тіл генетикалық өте жақын, түркі тілдері «патшалық скифтер» тілінің жалғасы болып табылады. Скиф аффикстері көнетүркі аффикстерімен толық сәйкес келеді, скиф және түркі аффикстері түбірлік компонент статусына да, сондай-ақ сөзжасаушы құрылым статусына да ие. «Патшалық скифтер» тілі, түркі тілдері тәрізді агглютинативті болып табылады. Бұл екі тілдің түбірлік компоненттері көп жағдайда сәйкес келеді. «Патшалық скифтердің» мифологиялық терминдерін (21 термин) түркі тілдерінде толық түсіндіруге болады. «Патшалық скифтер» мен түркі тілдерінде сөз жасалу заңдылықтары бірдей. Скиф терминдері, скифтердің алғашқы аталарының есімдері, алғашқы скиф тайпаларының атаулары, скифтерге түскен тәңірі атрибуттары, сондай-ақ скиф құдайларының есімдері полисемантикалық болып келеді. «Скифтік сөзқұраушы модульдер» көнетүркі сөздерінің басым көпшілігінің негізін құрайды.

Сонымен, З. Гасанов өзінің монографиялық зерттеуі нәтижесінде мынадай қорытынды жасайды: «...иранистердің тәсілінен ерекше, түркілік атрибуттар негізінде жасалған бірегейлікті анықтау көптеген сәйкестіктерді көрсетеді... дәл осы Алтай дәстүрі скиф шежірелеріндегі сюжеттердің алтайлық ата-баба культімен, ал скиф теологиялық образдары тәңірішілдікпен сәйкес келетіндігін анықтауға мүмкіндік береді» (Гасанов, 2002: 17).

Ригведа мен Авеста сюжеттерінің скиф мифологиясымен үндестігі жөнінде атақты шығыстанушылар – үндітанушы Г.М. Бонгард-Левин мен ирантанушы Е.А. Грантовский бірлесіп жазған еңбегінде барынша дәлелді түрде көрсетеді (Бонгард-Левин, Грантовский, 1983: 23).

Алайда, еуропацентризмге негізделген кеңес ғылымында «Авеста» мен «Ригведа» тілдеріне қазіргі еуропа тілдерінің жақындығы негізінде Ұлы дала халықтарының да, Орта Азия халықтарының да үндірандық тіл тобына жататындығы туралы көзқарас қалыптасып қалған. Осының салдарынан үндіеуропалықтардың бастапқы атамекені Орал маңы жерлері, Орал жотасының оңтүстік-шығысы деп, ал арийлер тілінде сөйлеген халық дала тайпалары болды деген пікір орнықты.

Еуразия далаларының жергілікті халқының ирантілді болғандығы жөніндегі қағида далалы аймақта түркітілді тайпаларға ешқандай орын қалдырмайды. Сондықтан да түркітілді тайпалардың атамекені ежелгі дәуірде тек таулы Алтаймен ғана шектелді, ал Еуразияның басқа барлық аймақтарын ирантілді халықтар мекендеді деген жалған пікір пайда болды. Алайда, материалдық мәдениеті, антропологиялық келбеті бірегей болып келетін Ұлы дала тұрғындары тілдік жағынан қалайша мүлде бөлек болады. Сонда, тек таулы Алтай тұрғындары ғана түркі тілінде сөйлеп, ал оларды қоршап жатқан аймақтардың халқы ирантілді болғаны ма?

Бұл мәселені шешуде бізге түркі жазба ескерткіштерінің таралу географиясы көмекке келеді. Түркі руникалық ескерткіштерін алғаш болып зерттеген кеңестік түркітанушы ғалым Е.С. Малов былай деп жазған болатын: «Түркілер бастапқыда қай жерде: шығыста – Орталық немесе Орта Азияда, Сібірде немесе батыста – оңтүстік орыс далаларында немесе Волга-Орал бассейнінде пайда болды, қалыптасты, өмір сүрді дегенге жауап бере аламыз ба, білмеймін. Тек біздің заманымыздан бес ғасыр бұрын да, түркілер қазіргі тұрып жатқан жерлерінде және сол өмір салтымен (аз ғана өзгерістермен) тұрған» (Малов, 1952:136).

Тек түркітанушылар ғана емес, соғдытанушылардың ішінде де, соңғы кезде, Орталық Азияның түркі тайпалары Алтайдан келген келімсектер емес, олар Еуразияның кең байтақ далалы аймағының автохтонды халқы екенін мойындайтын ғалымдар шыға бастады. Осы орайда соғдытанушы М. Исхаковтың зерттеулері маңызды болып табылады. Ол көнетүркі жазба ескерткіштерінің таралу географиясы негізінде жасаған қорытындысы бойынша көнетүркі ескерткіштерінің көптеген жергілікті нұсқалары болғандығын айтады. Көнетүркі жазба ескерткіштері тек Орхон мен Енисейде ғана емес, сонымен бірге таулы Алтайда, Якутияда, Обь және Ертіс өзені бассейндерінде, Монғолиядан Жетісуға дейін, Қазақстан далаларында, Талас аңғарында, Ферғана алқабында, Қашқадария оазисінде, Еділ бойында, Дон өзені бассейнінде, Солтүстік Кавказда, Кубань бассейнінде, Қырымда, Молдовада, Венгрия мен Болгарияда таралған. Мұның өзі ежелгі дәуірде түркілердің тарихи-мәдени, әлеуметтік-саяси кеңістігі барынша кең ауқымды территорияны қамтығандығын көрсетеді. Ежелгі дәуір

мен орта ғасырларда түркі тілі тек таулы Алтайда, Сырдарияның орта және төменгі ағысында ғана емес, шығыста оның шекарасы Минусин ойпатына дейін тарады. Ежелгі дәуірде Ташкент оазисі, Қазақстанның бүкіл территориясы, Жетісу, Таулы Алтай, Оңтүстік Сібір және Шығыс Түркістан түркітілді халықтардың отаны болды.

Сонымен, көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеудің қорытындылары түркі тайпалары ежелгі дәуір мен орта ғасырларда Еуразияның бүкіл орталық бөлігінің – шығыста Якутиядан батыста Дунайға дейін, солтүстікте қыпшақ даласынан оңтүстік Тұранға дейінгі жерлердің автохтонды халқы болғанын көрсетіп берді (Isxarov, 2003: 7-12). Түркі мемлекеттілігінің қалыптасуында, әсіресе Қазақстан далалары, Төменгі Еділ бассейні, Оралдың оңтүстік-шығыс аймақтары, таулы Алтай, Шығыс Түркістан, Оңтүстік Сібір мен Монғолия далалары маңызды рөл атқарды. Бүкіл Еуразия кеңістігінде, соның ішінде Орта Азия жерінде де түркілер, бұрынырақ келіп қоныстанған жергілікті, түркі тайпаларына сүйене отырып өз билігін орнатты. Орта Азиядағы бұл полиэтникалық жағдай саяси үдерістерге кері ықпалын тигізе қойған жоқ (жалпы, ұлттар қалыптасқанға дейінгі кезеңдерде, яғни ежелгі дәуір мен орта ғасырларда этникалық ерекшелік қоғамдық-саяси дамуда маңызды рөл атқармаған тәрізді). Керісінше, автохтонды ирантілді халықтар – бактриялықтар, соғдылар, хорезмдіктер, Шаш пен ежелгі Ферғана тұрғындары түркі мемлекеттерінің қолдауына сүйене отырып, Ұлы Жібек жолы бойымен саудасын жүргізіп, халықаралық байланыстарын дамытып отырған. Соңғы нәтижеде түркі-соғды синтезінің негізінде жаңа этникалық бірліктер – өзбек және тәжік халықтары қалыптасты.

Өкінішке орай, тарих ғылымында түркі халықтары Орта Азияға қоныс аударушылар, жаулаушылар, тіпті басқыншылар ретінде келді деген пікір орныққан. Мұндай пікірдің ешқандай ғылыми негізі жоқ. Өйткені, Орта Азия территориясында ең ежелгі дәуірлерден бастап тек ирантілді халық емес, солармен бірге түркі халықтары қатар мекен етті. Бұл тарихи шындықты тек археологиялық материалдар ғана емес, ежелгі қытай деректері де растайды.

Орталық Азиядағы түркі этносының көне дәуірлерден мекен еткендігі жөнінде соңғы жылдары қытай және жапон ғалымдары да айта бастады, олар бірлесіп жазған 24 томдық Қытай тарихында ежелгі қытай деректеріндегі түркі атауы әр түрлі нұсқаларда б.з.д. 2205

жылдан бастап көрсетіле бастағаны жайында айтылады.

Еуразия далаларының этникалық құрамы жөніндегі мәселеге қайта оралатын болсақ, бұл кеңістікте түркілерден басқа этникалық қабаттар (славяндар) тек орыс патшасы Иван Грозный билігі тұсынан бастап қана бірте-бірте пайда бола бастайды (Бахрушин, 1927). Бұған дейін славяндар шығыста Орал жоталарына дейін, ал оңтүстікте Орал өзеніне дейін мекендеген (Греков, 1946). Орта ғасырларда славяндардың оңтүстікке шабуылымен Шығыс Еуропада түркі этносының тұтас тізбегінде біраз үзілген тұстар болғанына қарамастан, Еділ бойында, Солтүстік Кавказда, солтүстік-батыс Каспийде, Қырымда, Молдовада қазірге дейін түркітілді халықтар тұрып жатыр. Болгарлар соңғы мыңжылдықта ғана, үстем тілдік ортаның ықпалымен славянтілді халыққа айналды. Осы орайда белгілі лингвист А.М. Щербактың «Дон бассейнінде, Новочеркасскіден Воронежге дейінгі жерлерден табылған түркі жазуының үлгілерін печенегтерге жатқызуға болады» деген қорытындысы аса маңызды (Щербак, 1971: 27-34).

Антропологиялық зерттеулерде де Еуразияның ежелгі дәуірдегі этникалық құрамы жөнінде маңызды қорытындылар жасалуда. Атап айтқанда, қазақтың белгілі антропология О. Исағұлов: «Ежелгі дәуірде Еуразияның этникалық және мәдени тарихында, осы аймақты мекендеген көптеген халықтардың физикалық тұрпатының бастауларында арий тайпалары тұрды, олар этнолингвистикалық жағынан, шынында да, көне түркі этносының негізін құрады» – деп көрсетеді (Исағұлов, 2007: 40).

Қорытынды

Сонымен, зерттеу нәтижесінде, арийлер Еуразия далаларының малшы тайпалары тарихының көшпелі кезеңінде қалыптасқан әлеуметтік құбылыс болғанына көз жеткіздік, олар қалыптасып жатқан ертетаптық қоғамның аксүйек бөлігі болды. Арийлер, еуропацентристік ғылымда көрсетілетіндей ирантілді болмаған, ежелгі қытай деректерін салыстырмалы зерттеу қорытындылары арий тілі түркітілді этносқа жататындығын көрсетіп отыр. Ал енді арийлердің б.з.д. II мыңжылдықтың ортасынан бастап оңтүстікке миграциясын Орта Азияның археологиялық материалдары толық айғақтайды, шынында да Орта Азияда осы кезеңде түркітілді тайпалар кең таралған бола-

тын. Арийлердің қола дәуірінен басталған Орта Азияға жаппай миграциясы бұл жерде ерте орта ғасырларда түркі-соғдылық әлеуметтік және этномәдени кеңістіктің қалыптасуына алып келді, бұл кеңістікте түркітілді этникалық қабат бірте-бірте күшейе отырып, соңғы нәтижеде түркі тілі жеңіске жетті.

Арийлердің қиыр оңтүстікке, қазіргі Ауғанстан, Иран, Пәкістан және Солтүстік Үндістан жерлеріне енуі археологиялық материалдарда толық әрі нақты көрініс таппаған. Б.з.д. II мыңжылдықтың ортасында арийлердің белгілі бір бөлігі осы аймақтарға жеткен болуы керек, оны Ригведа мен Авеста мәтіндері айғақтайды. Алайда, Орта Азиядағыдай үлкен топтардың дүркін-дүркін миграциясы бұл аймақтарда бола қоймаған тәрізді. Осы себептерге байланысты, және жергілікті халықтан мәдени-экономикалық

дамуы жағынан төмен тұрған халық автотонды тұрғындардың тілін өзгерте алмады. Сөйтіп, бастапқыда, әлеуметтік атау ретінде қалыптасқан арий термині, кейінірек – арийлер жергілікті халықпен ассимиляцияға түскеннен кейін жаңа этникалық мазмұнға ие болды, үстем жергілікті тілдік ортаның ықпалымен арийлер бірте-бірте өздерінің ана тілін, яғни түркі тілін ұмытып, иранданып кетті.

Сонымен, Еуразия далаларының малшы тайпаларының ирантілді болғандығы жөніндегі гипотеза логикаға мүлде сай келмейтін, ғылыми негізі жоқ, еуропацентристік ғылымның нәсілшілдік теориясын негіздеу қажеттігінен туындағанын түсіну қиын емес. Ал, бұған қарама-қарсы, арийлердің түркітілді болуын айғақтайтын ғылыми мәліметтер жеткілікті екеніне зерттеу барысында көз жеткіздік.

Әдебиеттер

- Граков Б.Н. (1971). Скифы. Научно-популярный очерк. Москва. МГУ.
- Артамонов М.И. (1974). Киммерийцы и скифы. (От появления на исторической арене до IV в. до н. э.). Ленинград: Ленингр. ун-та.
- Смирнов А.П. (1951). Волжские булгары. Издание Государственного Исторического Музея. – Москва.
- Геродот (1972). История в девяти книгах. Перевод и примечания Г.А. Стратановского, под общей редакцией С.Л. Утченко. Редактор перевода Н. А. Мещерский. Ленинград: Наука.
- Eric Nystrom (1985). «Bible Dictionary», 1868. Collection of «World Christian Mission», edited by I. Svenson, Toronto.
- Эйхвальд Э.И. (1838). О древнейших обиталищах племен (славянских, турецких и монгольских) в Южной России по Геродоту. Библиотека для чтения. Санкт-Петербург. кн. 27, отд. 3.
- Eichwald Edward (1839). Alte Geography. Berlin.
- Гасанов З. (2002). Царские скифы. Этноязыковая идентификация царских скифов и древних огузов. Нью Йорк.
- Аристов Н.А. (2003). Труды по истории и этническому составу тюркских народов. Бишкек. // https://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Aristov-Trudy_po_istorii_i_etnicheskomu_sostavu_tjurkskih_plemen.pdf (14.02.2019)
- Лаппо-Данилевский А.С. (1887). Обзорение скифских древностей. Петербург.
- Ямпольский З.И. (1966). Древняя Албания. (III-I вв. до н.э.). Тезисы. Баку.
- Мизиев И.М. (1990). История рядом. Нальчик.
- Лызлов А.И. (1990). Скифская история. Москва: Наука.
- Латышев В.В. (1890). Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе. Т. 1: Греческие писатели. – Санкт-Петербург.
- Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е. (1977). Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий. Москва.
- Дьяконов И.М. (1956). История Мидии. Москва-Ленинград.
- Иванов В.В., Топоров В.Н. (1960). Санскрит. Москва.
- Братченко С.Н. (1969). Периодизация памятников средней бронзы бассейна Нижнего Дона. Авт. Канд. Дисс. Киев.
- Толстов С.П. (1962). По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва.
- Бернштам А.Н. (1957). Спорные вопросы истории кочевых народов в древности. КСИЭ, XXVI. Москва.
- Черников С.С. (1960). Восточный Казахстан в эпоху бронзы. Москва-Ленинград.
- Ancient Cities of the Indus. (1979). Edited by G.L.Possehl. New Delhi.
- Гумилев Л.Н. (1993). Тысячелетие вокруг Каспия. Москва.
- История древнего Востока (2002). Тексты и документы. Москва.
- Аскарлов А. (2007). Арийская проблема: новые подходы и взгляды. Денежное обращение и торговля средневекового Казахстана. Материалы международной научно-практической конференции. Туркестан.
- Аскарлов А.А. (2001). Об исконной родине расселения древних тюрков // История материальной культуры Узбекистана (ИМКУ). Самарканд. Вып. 32.
- Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. (1983) От скифии до Индии. Древние арии: мифы и история. Издание второе, исправленное и дополненное. Москва: Мысль.

- Малов Е.С. (1052). Древние и новые тюркские языки // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Т. XI. Вып. 2.
 Isxaqov M. (2003). Eski turk yazitlarin cograiası ve turk etnogenez surefarin.
 Бахрушин С.В. (1927). Очерки по истории колонизации Сибири в XVI-XVII вв. Москва.
 Греков Б. (1946). Роль славян в истории мировой культуры // Журнал «Славяне», № 1. – Москва.
 Щербак А.М. (1971). О рунической письменности в Юго-Восточной Европе // Советская тюркология. № 4. Москва.
 Исмагулов О. (2007). О начальном этапе истории тюрков Центральной Азии (взгляд антрополога). Орта ғасырлардағы Қазақстандағы ақша айналымы және сауда. Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Түркістан.

References

- Ancient Cities of the Indus. (1979). Edited by G.L.Posehl. New delhi.
 Aristov N.A. (2003). Trudy po istorii i etnicheskomu sostavu tyurkskih narodov [Works on the history and ethnic composition of the Turkic peoples]. Bishkek.
 Artamonov M.I. (1974). Cimmeriizy I scify [Cimmerians and Scythians]: (From the appearance on the historical arena to the 4th century BC). Leningrad: Publishing House Leningrad. un-that.
 Askarov A.A. (2007). Ariyskaya problema: novye podhody I vzglyady The Aryan Problem: New Approaches and Views. Money circulation and trade in medieval Kazakhstan. Materials of the international scientific-practical conference. Turkestan.
 Askarov A.A. Ob iskonnoy rodine rasseleniya drevnih tyurkov [On the original homeland of the settlement of the ancient Turks]. History of the material culture of Uzbekistan. Samarkand. Issue 32.
 Bahurshyn S.V. (1927). Ochetki po istorii kolonizatsiyi Sibiri v XVI-XVII vv. [Records on the history of the colonization of Siberia in the XVI-XVII centuries]. Moscow.
 Bernshtam A.N. (1957). Spornye voprosy istorii kochevyh narodov v drevnosti [Controversial issues of the history of nomadic peoples in antiquity]. CSIE, XXVI. Moscow.
 Bongard-Levin G.M., Grantovsky E.A. (1983). Ot scyfiı do Indii. Drevnie arii: mify I istoria [From Scythia to India. Ancient ariars: myths and history]. Second edition, revised and updated. Moscow: Thought. 208 p.
 Bratchenko S.N. (1969). Periodizatsiya pamjatnikov sredney bronzy basseina Nizhnego Dona [Periodization of monuments of the Middle Bronze of the Lower Don Basin]. Auth. Cand. Diss. Kiev.
 Chernikov S.S. (1960). Vostochny Turkestan v epohu bronzy [East Kazakhstan in the Bronze Age]. Moscow-Leningrad.
 Crekov B. (1946). Rol slavyan v istorii mirovoy kultury [The role of the Slavs in the history of world culture]. Magazine «Slavs», № 1. Moscow.
 Deaconov I.M. (1956). Istorıa Mydyı. [History of Mussels]. Moscow –Leningrad.
 Eichwald E.I. (1838). O drevneishih obitalishah plemen (slavjanskih, turezkıh I mongolskih) v Jyzhnoi Rossii po Gerodotu [About the most ancient habitats of the tribes (Slavic, Turkish and Mongolian) in Southern Russia according to Herodotus]. Library to read. St. Petersburg. Prince 27, dep. 3.
 Eichwald Edward (1839). Alte Geography. Berlin.
 Eric Nystrom (1985). «Bible Dictionary», 1868. Collection of «World Christian Mission», edited by I. Svenson, Toronto.
 Gasanov Z. (2002). Carskye skify. Etnoyazikovaya identifikatsiya I carskyh skifov I drevnyh oguzov [Royal Scythians. Ethno-linguistic identification of royal Scythians and ancient Oguzes]. New York. 480 p.
 Grakov B.N. (1971). Scify. [Scythians. Popular science essay]. Moscow.
 Gumilev L.N. (1993). Tysjachaletye vocrug Kaspya. The millennium around the Caspian. Moscow.
 Herodotus (1972). Istorıa v devjati knigah [The story in nine books]. Translation and notes by G. A. Stratanovsky, edited by S. L. Utchenko. Translation Editor N. A. Meshchersky. Leningrad: Publishing House «Science».
 I.Miziev (1990). Istorıa rjdom [The story is near]. Nalchik.
 Ismagulov O. (2007). O nachalnom etape istorii tyurkov Centralmoi Azii (vzglyad antropologa) [On the initial stage of the history of the Türks of Central Asia (an anthropologist's view)]. Turkestan.
 Isxaqov M. Eski turk yazitlarin cograiası ve turk etnogenez surefarin. 2003.
 Isyoria drevnego Vostoka (2002). [History of the Ancient East]. Texts and documents. Moscow.
 Ivanov V.V., Toporov V.N. (1960). Sanskrit. Moscow.
 Lappo-Danilevsky A.S. (1887). Obozrenie scifskıh drevnostei [Review of Scythian antiquities]. Petersburg.
 Latyshev V.V. (1890). Proceedings of the ancient writers, Greek and Latin, about Scythia and the Caucasus. T. 1: Greek writers. St. Petersburg.
 Lyzlov A.I. (1990). Scifskaja istoria [Scythian history]. Moscow: Science. 519 p.
 Malov E.S. (1952). Drevnie i Novye tyurkskie yaziki [Ancient and new Turkic languages]. News of the USSR Academy of Sciences. Department of literature and language. T. XI. Issue 2
 Sherbak A.M. (1971). O ruchnicheskoy pismennosti v yugo-vostochnoy Evropy. [On the runic writing in south-eastern Europe]. Soviet Turkology. № 4. Moscow.
 Smirnov A.P. (1951). Voljskie bulgary [Volga Bulgars]. Publication of the State Historical Museum. Moscow.
 Smirnov K.F., Kuzmina E.E. (1977). Proishozhdenie indoiranzev v svete noveishih arheologicheskıh otkrytii [The origin of Indo-Iranians in the light of the latest archaeological discoveries]. Moscow.
 Tolstov S.P. (1962). Po drevnim deltam Oxa I Jaksarta [According to the ancient delta of Oks and Yaksart]. Moscow.
 Yampolsky Z.I. (1966). Drevnjı Albanya. (III-I vv. Do n.e.) [Ancient Albania. (III-I centuries BC.)]. Theses. Baku, 169.

Махат Д.А.

тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., e-mail: danagul77@mail.ru

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР – ҚАЗАҚ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ

Мақала «Ұлы дала тарихы мен мәдениеті (XIII-XVIII ғғ.)» мақсатты бағдарламалық қаржыландыру жобасы аясында орындалды. Ұлы дала тарихы мен мәдениетін кешенді қарастыру мақсатында қазақ халқының ғасырлар бойы жинақталған рухани мұрасы – мақал-мәтелдер жинақталып, талдау жасалып, зерттелді. Мақалада халықтың өзімен бірге жасап, екшеліп, бірден-бірге мұра болып келе жатқан ауыз әдебиетінің бай саласының бірі – қазақтың мақал-мәтелдері тарихи дерек көз ретінде қарастырылған. Мақал мен мәтелдің шығу себебіне назар аударылып, халықтың тұрмыс-тіршілігіне, шаруашылығына, мәдениетіне қатысты айтылған сөздердің мағынасы ашылған. Қазақ мақал-мәтелдері өте көп және тақырыптары да әр алуан: отан, еңбек, шаруашылық, төрт түлік мал, егіншілік, денсаулық, салт-дәстүр, ерлік, батырлық, жақсы адам мен жаман адам т.б. Мақал-мәтелді зерттеу барысында олардың бір-бірімен байланысы мен өзгешелігіне де мән берілді. Сонымен қатар, мақал мен мәтелдің ғасырлар бойы толығып немесе өзгеріске ұшырап отыратынына да назар аударылды. Жарияланған, сондай-ақ қолжазба қорлардан мақал-мәтелдер жинақталып, даналық сөздердің қалыптасуына белгілі бір тарихи кезеңдердегі түрлі оқиғалардың әсері анықталған.

Түйін сөздер: қазақ қоғамы, қазақ халқы, мақал-мәтел, тарихи дерек, тарих, шаруашылық, салт-дәстүр.

Makhat D.A.

Doctor of Historical Sciences, professor,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan, e-mail: danagul77@mail.ru

Proverbs and Sayings – a Source of Data of the Kazakh History

The article was written in the framework of the purposefully program-funded project « Ethnocultural structure of the traditional nomadic society (XIII-XVIII centuries)». In order to comprehensively examine the history and culture of the Great Steppe, the spiritual heritage of the Kazakh people, accumulated over the centuries, were collected, sorted, and examined – that is proverbs and sayings. In the article, proverbs and sayings are considered as historical sources of data that developed with the people, were selected by them and are their legacy. Also attention is paid to the reasons for the appearance of proverbs and sayings. The meaning of words spoken regarding the life, economy and culture of the people is revealed. There are many Kazakh proverbs and sayings and they have different themes: homeland, work, household, livestock, agriculture, health, traditions, courage, heroism, good and bad people, etc. During the research of proverbs and sayings, their relations with each other and their differences are paid attention to. In addition, attention is drawn to the fact that proverbs and sayings filled and changed for centuries. Proverbs and sayings were collected from published and handwritten sources, and the effects of various events of certain historical periods on the formation of words of wisdom were revealed.

Key words: Kazakh society, Kazakh people, proverbs and sayings, historical facts, history, economy, tradition.

Махат Д.А.

доктор исторических наук, профессор,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Нур-Султан, e-mail: danagul77@mail.ru

Пословицы и поговорки – источник казахской истории

Статья написана в рамках программно-целевого финансируемого проекта «Этнокультурная структура традиционного общества кочевников (XIII-XVIII вв.)». В целях комплексного рассмотрения истории и культуры Великой степи были собраны, анализированы и исследованы накапливавшееся веками духовное наследие казахского народа – пословицы и поговорки. В статье пословицы и поговорки рассматриваются в качестве исторических источников, которые развивались с народом, отбирались им и являются его наследием. Также внимание уделяется причинам появления пословиц и поговорок. Раскрыт смысл слов, сказанных относительно быта, хозяйства и культуры народа. Казахских пословиц и поговорок много и темы у них разные: родина, труд, хозяйство, животноводство, земледелие, здоровье, традиции, мужество, героизм, хороший и плохой человек и др. Во время исследований пословиц и поговорок было уделено внимание их связям между собой и их различиям. Помимо этого, внимание обращено на то, что пословицы и поговорки веками наполняются и изменяются. Были собраны пословицы и поговорки из опубликованных и рукописных источников, выявлено влияние различных событий определенных исторических периодов на формирование слов мудрости.

Ключевые слова: казахское общество, казахский народ, пословицы и поговорки, исторический источник, история, хозяйство, традиция.

Кіріспе

Қандайда бір халық бір жерде ұзақ уақыт өмір сүрсе, сол жердің географиялық ерекшелігі, сол халықтың тарихи-табиғи ортаға бейімделуі, мәдениеті, тарихы оның лексикасынан, сөздік қорынан көрініс табады. Біздің қазақ халқы – көлем жағынан қысқа, мазмұн жағынан терең, көңілге қонымды мақал мен мәтелге бай халық. Қазақтың мақал-мәтелдері ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бері қарай ел арасынан жиналып, басылып келеді. Қазақ мақалдарын алғаш рет Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, Ә. Диваев, М.-Ж. Көпеев және орыс ғалымдары А.А. Васильев, Ф. Плотников, П.А. Мелиоранский, В.В. Катаринский, В. Радлов және басқалар жинап, халық ауыз әдебиеті жәдігерлерімен бірге баспаға ұсынды. Мақал-мәтелдер қазақ тілінде 1914 жылы алғаш рет Қазан қаласында, 1923 жылы Мәскеуде «Мың бір мақал», 1927 жылы Ташкентте «Қазақ мақалдары» (Құрастырушы А. Диваев), 1935 жылы Алматыда «Қазақтың мақалдары мен мәтелдері» (Ө. Тұрманжанов) жарық көрді. Алайда, бұл жинақтардың бәрі үстем тап мүддесінен туған, халық тілегіне жат мақал-мәтелдер ретінде (Ақмұқанова, 1950: 12) идеялық мазмұны жағынан сынға алынды. Кітапқа «Қырағылық туралы», «Қоғамдық, таптық хал-жайлар» туралы мақалдар бөліп көрсетілді. 1950 жылы басылып шыққан жинақта (Құрастырған және сөзбасын жазған

Б. Ақмұқанова, редакциясын басқарған М. Ғабдуллин, С. Бегалин) мақал-мәтелдер сын көзімен қаралып, әрбір нұсқаның идеялық мазмұнына маңыз берілді. Ө. Тұрманжанов (1957 жылы), С. Нұрышев (1959 жылы), М. Әлімбаев (1967 жылы), Б. Адамбаев құрастырған және басқа да жинақтар жарық көрді. Алайда, халық мәдениетінің дамуына қосқан зор үлесі, тарихи орны бар қазақ халқы ауыз әдебиетінің мақал, мәтел, нақыл сөз, жұмбақ, өтірік өлең, жаңылтпаш сияқты күрделі жанрлары ғылыми тұрғыдан толық зерттеліп болмағаны мәлім.

«Мақал дегеніміз заманның сұқ қолында мәңгі-бақи жарқырайтын, бес сөзден құралған асыл жүзік» (Мақалнама, 1970: 3) деген екен ағылшын ақыны А. Теннисон. Әдебиетші ғалым С.Н. Нұрышев: «мақал-мәтелдерде замана шындықтарын танытарлық құдірет болуымен қатар, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптың көрінісі бар. Мақал қилы-қилы құбылыстардың мәнін тамаша дәл айтып беретін нақыл сөздер жанры» (Нұрұшов, 1959а: 7) деп жазады. Алайда, нақыл сөздердің мақал-мәтелдерден айырмасы бар. Ұзақ жылдар бойы қымбат қазынаны қазақ оқырмандарына таныстыру мақсатымен жинап-теріп, зерттеп, басқа тілдерде жазылған он мыңнан астам мақал-мәтел, нақыл, қанатты сөздерді ана тілімізге аударып, «666 мақал-мәтел», «Мақал сөздің мәйегі», «Ер айнасы – еңбегі» деген еңбектер жазып ұсынған белгілі қазақ ақыны М. Әлімбаевтың пайымдауынша:

«Нақыл сөз – ойланбаған оқыста, табан астында ауызша шығарылады» (Әлімбаев, 2000: 3) – дейді. Нақыл сөздердің көбіне белгілі өз авторлары болады. «Абай нақылы», «Бібырай өсиеті», «Махамбет айтыпты» деп халық аузында жүреді. Ел арасында Төле би айтқан әділ де тапқыр, кесімді де шешімді, ақыл-нақыл сөздердің бірінде былай делінеді:

Тамам жарлы жиылып,
Қонған жері кең болмас,
Тамам сұлтан жиылып,
Сөйлеген сөзі жөн болмас.
Ұры-қары жиылып,
Ұйытқылы ел болмас,
Жаманды қанша мактасаң,
Жайды білер ер болмас...
(Төрекұлұлы, 1995: 76)

Мақал-мәтел, ақыл-нақыл сияқты аталы сөздердің пайда болу тарихын, қай кезде, неге байланысты тұңғыш кім айтқанын білу қиын. Дегенмен, кейбір мақал-мәтелдердің шығу тарихы жайлы аңыздар да жоқ емес. Мысалы, «Баяғыда бір даңқы елге жайылған хан елі-жұртын жиып алып, үкім шығарып, бұйрық беріпті. Барлығың тегіс бір-бір жаңа мақал не мәтел сөз тауып келесіңдер!» – деп. Сонда бір қарапайым кедей мақал таба алмапты. Хан үкімінен қорыққан халық бір-бір мақалдан тауып айтып беріпті. Бірде-бір мақал таба алмаған кедейді «хан жарлығын орындамадың» деп, жазаға бұйырыпты. «Жұрттың барлығы мақал-мәтел тапқанда, сен неге таппадың?» – депті. Кедейдің есіне ешқандай мақал-мәтел түспепті. «Мақал-мәтел тауып айта алмаған сорлы кедейді суға батырып, тұншықтырып өлтіріңдер!» – деп жендеттеріне бұйырыпты. Хан уәзірлерінің бірі кедейді суға батырып өлтіру үшін дайындық жасап жатқанда, әлгі кедей қорқып, дірілдеп тұрып: «Көп қорқытады, терең батырады» деген осы екен ғой», – депті. Сонда уәзір: «Мынау сорлы кедей қорыққаннан жаңа мақал айтып жіберді, енді мұны өлім жазасынан құтқару керек» (Ақылдың көзі, 1990: 5) – деп босатқан екен. Осылай қорыққан кедей бір жаңа мақалды тосыннан тауып айтып, өлімнен құтылған.

Қазақта «Елді ала тайдай бүлдірдің» деген қанатты сөздің шығуы туралы Ш. Уәлиханов былай деп баяндайды: «Ертеректе, Жоңғар шабуылы кезінде бір күні кешкісін байлаудан босанып кеткен ала тай ауылды айнала шабады. Үрейленіп отырған ауыл адамдары сырттағы

дүбірді естіп, жау келіп қалды деп жөнкіле жөнеледі. Кейін байқаса, шапқан жау жоқ. Елді дүрліктіріп жүрген ала тай болып шығады. Содан былай қарай жұрт: елді шетінен үркітіп, үрей тудыратын біреулерді көрсе оған: «Елді ала тайдай бүлдірдің дейді» (Төрекұлұлы, 1977: 6). Сондай-ақ, XI ғасырда жазылған Махмұд Қашқаридің «Диуан Лұғат-ат-Түрік» еңбегіндегі, қазіргі күні айтылып жүрген «Құрғақ қасық ауыз жыртар» деген мақал айтылады, кей жағдайларда елеулі тарихи оқиғаның іздері сақталып қалады. Мысалы: «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би», «Барар жерің Балқан тау, ол да біздің көрген тау», «Қазақ қайыңды сауды, қырғыз гисарға ауды», «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама», «Ашаршылықта жеген құйқаның дәмі кетпес», «Сен қалмақтың: «Өзің білме, білгеннің тілін алма» деген қарғысына ұшыраған шығарсың және т.б. (Нұрұшов, 1959б: 9). Ал, XX ғасырда шығып, ел аузында жүрген нақыл сөздердің туу тарихы баяндалған М. Әлімбаев жазған «Нақылдың төркіннамасы» атты кітап бар (Әлімбаев, 1996: 224).

Қазақтың даналық сөздерін зерттеген Балтабай Адамбаев: «Халық шығармасының басқа түрлері сияқты мақал мен мәтелдерді де әуел баста жеке адамдар шығарды, оны біреуден біреу естіп, жаттап айта жүреді, өндейді, өзгертеді, сөйтіп олар бірте-бірте жалпы халықтық мұраға айналады» – дейді. Демек, мақал-мәтел белгілі бір халықтың өмірден көрген-білгенінен жасаған қорытындысы, ақыл-ой түйіні (Адамбаев, 1976: 6). Мақал-мәтел, ақыл-нақыл, аталы сөздердің адам баласының бар өмірінде, бүкіл тұрмыс-тіршілігінде араласпайтын саласы жоқ. Мақал-мәтелдерден халықтың әдет-ғұрпы, шаруашылығы, кәсібі, мәдени дәрежесі, халықтың тарихы, өсу жолдары көрінеді. Қазақ қоғамындағы адамдар арасындағы қарым-қатынас, басқару, аталар даналығы мен білімін меңгеру, оны өмірде қолдана білу арқылы шыңдалып, қоғамдық-саяси, экономикалық дамуға байланысты өзгерістерге ұшырап отырды. Халық даналығы – біздің ата мұрамыз, асыл қазынамыз. Онда халқымыздың ежелгі ерлігі мен еңбегі, ақылы мен арманы, тұрмысы мен салты бейнеленген (Ел аузынан, 1985: 12). Бір мақалада оның барлығына талдау жасау мүмкін емес, сондықтан мазмұн жағынан алуан түрлі (бір мақалдың екі-үш тақырыпты қамтып жататыны да кездеседі) мақал-мәтелдерден қазақтардың шаруашылығы мен салт-дәстүріне қатыстыларын іріктеп, талдаулар мен дәйектемелер беріп отырмыз.

Мәселенің әдістемесі

Зерттеудің методологиясы. Бұрын мақал-мәтелдерді зерттеу әдебиетші мамандардың еншісінде болып келсе, ХХІ ғасырдағы жаңа теориялық-танымдық әдістемеге сәйкес тарихшы мамандар ауызша деректерге, оның ішінде ғасырлар бойы халықпен бірге жасап келе жатқан ой-санамен, мәдениетпен және адамның тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты мақал-мәтелдерге назар аударып бастады. Мақал-мәтелдерге танымдық тұрғыдан қарау, басқа да деректермен салыстыра зерттеп, тұжырымдар жасау дәуір, кезең, қоғам тынысын, халықтың шаруашылығы мен мәдениетін тануға мүмкіндік береді. Мақал-мәтелдерді зерттеу барысында жинақтау, жүйелеу, топтау, текстологиялық талдау, салыстыру жұмыстары жүргізілді. Мақал-мәтел, нақыл сөздерді зерттейтін паремология ғылымының принциптері де негізге алынды (Алефиренко, 2018: 344; Ошева, 2013: 75-88; Пермяков, 1988: 240). Мақаланы жазу – жалпы ғылыми тарихи принципке, жүйелілікке, салыстырмалы талдауға негізделді.

Негізгі бөлім

В. Радлов: «Қазақтар суырып салып айтуға ұста, тамаша шешендігімен ерекшеленеді» (Ел қазынасы – ескі сөз, 1994: 8) деп жазады, қазақ халқының ақыл-ойы мен рухани дүниесін көрсететін сөз өнері туралы. Қазақ – сөз қадірін өз қадірім деп білген халық. Кеңдігін де, елдігін де, кемеңгерлігі мен көсемдігін де сөзге сыйғызған жұрт. Оның тарихы да, тағдыры да, тәлімі мен тәрбиесі де, даналығы мен дала көңілі де сол сөзде жатыр (Билер сөзі, 1992: 3). Қазақ халқының ауыз әдебиетінің ең байырғы, ең көне түрі – мақал-мәтелдер. Ол ғасырлар бойы халықтың ұқыптап сақтап келе жатқан еңбек тәжірибесінің жиыны, ой-пікірінің түйіні, аңсаған асыл арманының арнасы, өмір тіршіліктің айнасы, көнеден жаңаға, атадан балаға қалдырып келе жатқан тозбайтын, тот баспайтын өмірлік өшпес мұрасы (Қазақтың мақалдары мен мәтелдері, 1959: 3). Қазақ мақал-мәтелдері халықтың тіршілігімен, тұрмыс-салтымен тығыз байланыста айтылып, одан тарихы, басып өткен шаруашылық, қоғамдық сатыларының ізі байқалады. Мысалы: «Аталы ұл – қожалы құл», «Баталы құлға бақ қонар», «Жібекті сақтай алмасаң жүн болады, қызды асырай алмасаң күн болады» деген мақалда «құл», «күн» деген сөз өткен замандағы әлеуметтік топты, «У ішсең

руыңмен», «Өзіңе өтірік айтпа, жатқа шыныңды айтпа», «Атасы басқамен аң аулама, атар да, жанына байлар» деген мақалдардағы «ру», «өзіңе», «жатқа», «атасы басқа» деген сөздер рулық байланыстарды жалпылап, қорытып барып мақалға айналғанын көреміз. «Өзі болған жігіттің ата-тегін сұрама», «Байдың ісі байлығымен бітеді, кедейдің ісі табан ет маңдай терімен бітеді», «Ақша жүрген жерде, арамдық жүреді», «Саудада достық жоқ», «Бір теңге бие болмас, мың теңге түйе болмас», «Мың теңгелік қамшыдан, бір теңгелік пайда жоқ» деген мақалдарда капиталистік қатынастар ене бастауымен, рулық әдет-ғұрыптардың ыдырап, халық ішінде рудың, ру басының қадірі түсіп, адамның жеке басын бағалау орын ала бастағаны, «Халық айтса қалп айтпас», «Көп – әулие, көл – дария», «Көп түкірсе көл» және т.б. мақал-мәтелден қоғамдағы халықтың рөлі байқалады. «Мың теңгелік қамшыдан, бір теңгелік пайда жоқ» деген соңғы мақалдағы қазақтың тұрмысында ежелден қолданылатын «қамшының» бағасы ақшаға кесіліп отырғандығы да назар аудартады. Қамшыны қазақтар негізінен өздері жасап алады. Ал, жақсы қамшыны өріп әкеліп сыйлыққа тартатын, тапсырыс бойынша өріп бір қой немесе бір тай деп бағалайтын шеберлер де болған. Қазақ ішінде ол дағдыға айналған. Ал, қамшыны ақшаға балау, тауар-ақша қатынастарының қазақ даласына енгенін айғақтайды. ХХ ғасырдағы әкімшіл-әміршіл жүйенің келбетін ашатын мақал-мәтелдер де жетерлік. Мәселен: «Сақтықта қорлық жоқ», «Алдына бір қарасаң, артыңа бес қара», «Сол көзіне, оң көзің қарауыл болсын», «Саяқ жүрсең, сақтан» немесе «Кезенген жаудың кезінен сақтан, сойқандының сөзінен сақтан», «Аузы күйген үріп ішер», «Сауысқаннан сақ бол», «Бәледен машайық қашқан», «Жыланның өзі өлсе де, құйрығы өлмейді», «Ордалы жыланмен ойнама», «Қойға шапқан батырың батыр көрсе, қой болар» (И. Сталин 1942 жылы 1 мамырдағы бұйрығында неміс әскерлері туралы айтқаны. Сталин И. Советтер одағының Ұлы Отан соғысы туралы. – Алматы, 1945, – Б. 56), «Қасқырды сұрлығы үшін емес, қой жегендігі үшін ұрады» (И. Сталиннің 1944 жылы 6 қарашада жасаған баяндамасында, кеңес адамдарының неміс басқыншыларын жексұрын көруі олардың басқа ұлт болғандығынан емес, олардың бостандық сүйгіш барлық халықтарды азапқа ұшыратқандығы туралы кекетіп айтқан сөзі (Сталин, 1945:163) және т.б. Қазіргі тәуелсіздік кезеңінде ел аузында: «Азат елдің аспаны ашық», «Тәуелсіз елдің тұғыры биік» не-

месе «Егемен елдің еңсесі биік», «Тәуелсіз елдің ұлы – өжет, қызы – қайратты, халқы – қаһарман», «Тәуелсіз елдің туы асқақ», «Тәуелсіздік – тарих тұлпарының қос тізгіні» және т.б. мақал-мәтелдер айтылып жүр.

Қазақтардың көрші елдермен қарым-қатынасын, олар жөніндегі түсінігін: «Қазақтың айраны көп, орыстың мейрамы көп», «Өзбектің кигенін ал, қазақтың мінгенін ал», «Орыс бар жерде қоныс бар», «Қазақ қартайса түйе бағады, қарақалпақ қартайса, томар қазады» және т.б. мақалдардан аңдауға болады.

Қазақ халқының ежелден ел ішіне тараған: «әдет-ғұрып», «ата-баба салты», «жөн-жоба», «жол-жора», «ескі әдет» деген сияқты терминдік сөз тіркесі ой-санамыздан орын алған. Салт-дәстүр мен әдет-ғұрып қазақ мемлекетінің қалыптасуынан бұрын, адам баласы жаратылған кезеңнен, өмірге келіп, қалыптаса бастады. Көшпелі қазақ қоғамының тұрмысы, құбылыспен оқиға, талас-тартыспен дау-дамай, мақсат-мұраттар халықтың дәстүрлі менталитетінің мазмұнын құрған бірқатар мақал-мәтелдер мен нақыл сөздерде, салт жырларында (бесік жыры, бет ашар, қоштасу, естірту, жоқтау), жұмбақ, жаңылпаштарында көрініс тапқан.

Қоғам өмірінің негізі – еңбек. Мысалы: «Еңбек етсең емерсің», «Еңбектің түбі рахат», «Бейнетсіз тапқан малдың рахаты жоқ», «Малды тапқан бақсын, отынды шапқан жақсын», «Ер тарықпай олжа таппас», «Талапты ерге нұр жауар», «Ерінбеген мұратқа жетеді» т.б. мақалдардан адам өзінің маңайындағы жанды-жансыз дүниені әрекет, еңбек арқылы танитындығын көреміз. «Аттың жалында, атанның қомында» жүрген қазақ халқының өмірі, тұрмыс-тіршілігі төрт түлікке байлаулы, бауыр еті баласын «құлыным», «ботам», «қозым» деп еркелетіп, малын – жанының садағасы, жанын – арының садағасы санаған. Малды қадір тұтып, мал жайында көптеген мақал-мәтел қалдырған. «Жер анасы – мал баласы», «Жері байдың – елі бай», «Таяқ тайға жеткізеді, тай атқа жеткізеді, ат мұратқа жеткізеді», «Жабағы – тай деп қорлама, жазға шықса ат болар», «Таңдағы піскен құйрықтан, әзіргі шикі өкпе артық», «Ат қадірін білмесең, жаяулық берсін жазанды, ас қадірін білмесең, ашаршылық берсін жазанды» деген мақалдардың бәрі де мал өсіріп, күнін көрген қазақтардың көшпелі тұрмыс жағдайына сәйкес, тұрмыс-тіршілігімен байланысты шықса керек.

Қазақ халқының мақал-мәтелдері көбіне өзіне жақын, өз қажетін өтеуге жәрдемі тиетін үй хайуандары, малдардан басталады. Мәселен:

«Түйе – байлық, қой – мырзалық, ешкі – жеңілдік, жылқы – сәндік, сиыр ақтық», «Малы бардың – жаны бар», «Малды жаман баққан, келген бақты қаққан», «Қойды жел ұшырса, ешкіні аспанда көр», «Мал кедейлігінен ақыл кедейлігі жаман», «Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде», «Ат баспаймын деген жерін үш басар, ер көрмеймін деген жерін үш көрер», «Қойшы көп болса, қой арам өлер», «Астауына қарай қауғасы», «Арық атқа қамшы ауыр, жыртық үйге тамшы ауыр» және басқа да мақал-мәтелдер қазақ халқының көшпелі тұрмыс жағдайына сәйкес айтылған. Әсіресе, төрт түлік мал туралы мақал-мәтел қазақтар арасында өте көп.

Мал шаруашылығымен айналысқан халық енді бір жағынан жер өңдеп, егіншілікпен шұғылданған. Халық диқаншылыққа қатысты мақал-мәтелдерін бастапқыда өздеріне бұрыннан таныс мал шаруашылығымен байланыстырған, мысалы: «Егіннің жайын еккен білер, арбаның жайын жеккен білер», «Қыс азығын жаз жина», «Жердің сәні егін», «Шоттың басын бассаң, сабы өзіңе тиер» (Нұрұшов, 1959в: 73). «Шот» көшпелі елде ағаш ұстасының көп қолданатын аспабы, түрі кетпенге ұқсас. Ал, диқаншылықты игере келе, оның сыр-сипатын ашып білген соң, диқаншылықты малға теңемей, оның өзіндік өзгешелігін басқа нәрселерге балау арқылы жеткізген. Мысалы: «Не ексең соны орасың», «Берсең аларсың, ексең оарарсың», «Егінші жауында тынар, балықшы дауылда тынар», «Шегірткеден қорыққан егін екпес», «Арпа-бидай ас екен, алтын-күміс тас екен», «Кімнің тарысы піссе соның тауығы» деген астарлы мағынада айтылған мақалдардан халықтың жер өңдеумен, егіншілікпен айналысқандығын анық байқаймыз.

Диханшы жерін мақтайды,
Балықшы көлін мақтайды.
Кәсіпқор кенін мақтайды.

Балық жеген тоқ болар,
Дәрмені жоқ болар,

Су басынан тұниды,
Балық басынан шіриді, –

деген мақалдардан қазақ халқында балықшылық пен кен өндіру, «Қаршыға қазан толтырар», «Ит алғыры аң өлтірер», «Бүркіт қартайса тышқан аулар» және т.б. мақалдардан аңшылық кәсібі болғаны көрінеді. Қазақ халқының мақал-мәтелдерін зерттеу барысында байқағанымыз,

мұнай өндіру немесе ара өсіріп бал алу жайында мақал-мәтел кездеспеді. Алайда, орыс халқының «Бір қасық мұнай бір бөшке балды бұзады» деген мақалындағы ой, мал шаруашылығымен айналысқан қазақтар арасында «Бір құмалақ бір қарын майды шірітеді» деп айтылған.

«Шам жарығы түбіне түспес», «Қару алсаң балта ал, азық алсаң малта ал», «Қазаншының еркі бар, қайдан құлақ шығарса», «Ат атаның сай болса, қашсаң жаудан кетерсің, кетпеншотың сай болса, қазсаң суға жетерсің», «Шоттың басын бассаң, сабы өзіңе тиер», «Саптыаяққа ас құйып, сабынан қарауыл қарама» деген сияқты үй тұрмысында қолданылатын заттар кірген мақалдар да баршылық. Ал, «Қатты болсаң шойындай болма, темірдей бол», «Ұста балтаға (не пышаққа) жарымас», «Ұялмаған әнші болар, ерінбеген етікші болар», «Жөке қайыс болмас, қанша созып майлаумен, сағыз қарын тойдырмас, дамыл алмай шайнаумен», «Тез қасында қисық ағаш жатпас», «Зер қадірін зергер білер», «Айрылар дос ердің артқы қасын сұрайды» деген қолөнермен, оның жасап шығарған заттарымен байланысты мақалдар кездеседі.

«Аюдан қорыққан орманға бармас», «Заманың түлкі болса, тазы боп шал», «Заманына қарай күлкісі, тауына қарай түлкісі», «Балапан басына, тұрымтай тұсына», «Тырнадан жасауыл қойсаң, басыңнан қиқу кетпес», «Құмырысқадай еңбекшіл», «Шегірткеден қорыққан егін екпес», «Қара құс басып жейді, сұңқар шашып жейді», «Қарға қаңқылдаса қысты шақырады, қаз қаңқылдаса жазды шақырады», «Бақа сисе, көлге сеп» және т.б. мақал-мәтелдерде хайуанаттар мен жәндіктер, ұшқан құс, жүгірген аң, қыбырлаған құрт-құмырысқа мен бақашаянға дейін қамтылған. Мақал-мәтелдерде жануарлардың әрқайсысының өзіне тән өмір сүру тәсілінен де мағұлмат беріп отырады. Мәселен, ерінбей еңбек ету керектігін айтқанда, шырылдауық шегірткені емес, құмырысқаны үлгі етіп, жәндіктер тіршілігін де үлгі, ғибрат етіп көрсетеді. Мақал-мәтелдер адамға сол жәндіктерді танытады, кейбіреуінің зиянды жағын, енді біреулерінің еңбек сүйгіштігін, ұйымшылдығын, өнегелі істерін баса айтады. Халық өзінің даму сатысында жердегі дүниені былай қойып, аспан әлемін де білуге ұмтыла бастағанын мақал-мәтелдер айқын дәлелдейді. Мысалы: «Жақсы ай мен күндей, әлемге бірдей», «Жаңа айда жарылқа, ескі айда есірке», «Жас ай тураған етпен тең», «Ай қораланса арбанды сайла, күн қораланса күрегінді сайла», «Үркер

жиылып ай болмас, кедей жиылып бай болмас», «Жыл деген ат басын бұрғанша, ай деген аунап тұрғанша» және т.б.

Оқу мен өнер-білімді барша жұрт, бар халық түгел игерсе дегенді көздеп, оны мақал-мәтел арқылы насихаттаған. «Оқу – инемен құдық қазғандай», «Ақыл көпке жеткізер, өнер көкке жеткізер», «Өнерлінің ырысы – жарқырап жатар жолында», «Білекті адам бірді жығар, білімді адам мыңды жығар» және басқа да оқу, өнер-білім тақырыбына арналған мақал-мәтел өте көп. «Өнер алды қызыл тіл» деп сөз өнерін жоғары бағалаған қазақ халқы, «Сыйларға асың болмаса, сипарға тілің болсын», «Абайламай сөйлеген ауырмай өледі», «Жақсы тауып сөйлер, жаман қауып сөйлер» деген мақал-мәтелдерде адамның жеке басының талантын, тапқырлығын, білімін, сөз өнерін білетіндігін немесе білмейтіндігін де көрсетеді. Соңғы мақалдағы «жақсы» мен «жаман» сөздері қазақта дәстүрлі ұғымға айналған. Мысалы: «Жаманның көрсеткенінен, жақсының айтқаны анық», «Жақсының өзі кетсе, сөзі қалар, жаманның өзі өлсе, несі қалар», «Өзім болып келдім деп тасып кетпе, жақсылардың алдынан кесіп өтпе», «Жаманның іске саны жоқ, талқанның асқа саны жоқ», «Жаманға сөзің өтпес, шабанға қамшың өтпес», «Жақсы болсаң жердей бол, баршаларды көтерген, таза болсаң судай бол, бәрін жуып кетірген» дейді. «Ар», «ұят», «ұждан» жайында: «Өлімнен ұят күшті», «Қолыңмен істегенді мойныңмен көтер», ұрлық, сұғанақтық, сарандық, біреуді көре алмаушылық сияқты қоғамға жат қылықтарды тойтарып, «Ұры байымас, сұқ семірсес», «Ұрлықтың түбі қорлық», «Ұялмаған бұйырмаған астан ішер», «Берместің асы піспес, қазаны оттан түспес», «Саранның көзі тоймас», «Қанағат қарын тойғызар, қанағатсыздық жарлының жалғыз атын сойғызар».

Қазақ халқында жұмбақпен айтылатын тапқырлық, шешендік сөздер де бар. Бір күні Нұралы хан Сырымға шабарман жіберіп: – Торы көп пе, төбел көп пе? Сырым осы екі түстің қайсысын қалайды екен? – деп сұрапты.

Сырым кідірместен:

– Торы тоқсан тоғыз, төбел бір. Торысы менікі, төбелі хандікі, (Әбжанов, 68: 29) – депті. Мұның мәнісі: халық аттың торысындай көп, ақ сүйектер аттың төбеліндей аз. Мен көппен біргемін, дегені екен. Мұнда өмір жолы да, сөз маржаны да, шешендік өнер де, тапқырлық та бар. Мұнан басқа да кең тараған шешендік сөздердегі ақыл-парасат, тапқырлық, терең логика адамды таң қалдырады.

Қорытынды

Қорыта келгенде мақал мен мәтел – халықтың өзімен ғасырлар бойы бірге жасап келе жатқан, қоғамның, жеке адам өмірінің барлық саласына қатысты айтылатын, тарих ғылымы үшін маңызды дерек. Мақал-мәтел халықтың өмірін, тұрмыс-салтын, тіршілік ету сипатын, ғасырлар бойғы кәсібін, өмір сүрген ортасын танытып қана қоймай, халықтың әдет-ғұрпын, мәдениетін, өсу, өркендеу деңгейін де көрсететін тарихи дерек көзі. Философия, психология, мәдениеттану және

басқа да ғылым салаларын байланыста зерттеген Густав Густавович Шпет: «Адамның, халықтың, топтың «рухани құрылымы» күнделікті өмірде басқа да нақты тарихи шындықпен үндесіп және басқа да факторлармен байланысып жатады» (Шпет, 1996: 143) – деп жазады, яғни жекелеген адамдардың тауып айтқан мақал-мәтел, ақыл-нақыл сөздерінде ру-тайпаның, ұлттың саяси, әлеуметтік, рухани-мәдени өмірі, психологиясы, тарихы көрініс береді. Сондықтан мақал-мәтелдерді, ақыл-нақыл сөздерді әр қырынан алып, жан-жақты зерттеген орынды.

Әдебиеттер

- Адамбаев Б. (1976) Халық даналығы. Алматы: Мектеп.
- Ақмұқанова Б. (1950) Сөзбасы / Қазақтың мақал-мәтелдері. Алматы: Қазақтың мемлекеттік Көркем әдебиет баспасы.
- Ақылдың көзі. (1990) Мақал-мәтелдер (Құраст. Қ. Саттаров). Алматы: Жазушы.
- Алефиренко Н.Ф. (2018) Фразеология и паремология / Н.Н. Семенов, Н.Ф. Алефиренко. 3-е изд., стер. Москва: ФЛИНТА.
- Әбжанов М. (1966) Қазақ халқының жұмбақтары. Алматы: Мектеп баспасы.
- Әлімбаев М. (2000) Нақылдар кітабы (Өрнекті ой-тоғамдар). Алматы: Атамұра.
- Әлімбаев М. (1996) Нақылдың төркіннамасы. Алматы.
- Билер сөзі. (1992). Алматы: Қазақ университеті.
- Ел аузынан (1985) Шешендік сөздер, ақындық толғамдар, аңыз әңгімелер. Алматы: Жазушы.
- Ел қазынасы – ескі сөз. (1994) (В.В. Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері). Алматы: Ғылым.
- Қазақтың мақалдар мен мәтелдері. (1959). Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет Баспасы.
- Мақалнама (1970) (Әр елдің мақал-мәтелдерінен және ойшылдарының нақылдарынан). Аударған Әлімбаев Мұзафар. Алматы: Жазушы.
- Нұрұшов С.Н. (1959) Қазақтың халық мақалдарының даму тарихынан. Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет Баспасы».
- Пермяков Г.Л. (1988) Основы структурной паремологии / Г.Л. Пермяков. Москва: Наука.
- Төреқұлұлы Н. (1995) Қазақтың жүз шешені. Алматы: Алтын адам – «Әлім» шағын кәсіпорны.
- Төреқұлов Н. (1977) Қанатты сөздер. Алматы: Жазушы.
- Ошева Е. (2013) Паремологическое пространство: дискуссионные вопросы / Е. Ошева // Исследовательский журнал русского языка и литературы. № 1(1). С. 75-88.
- Шпет Г.Г. (1996) Введение в этническую психологию. Санкт-Петербург: Издательский дом «П.Э.Т. при участии издательства «Алетейя».

References

- Adambayev B. (1976) Khalyk danalygy [Wisdom of the nation]. Almaty: Mektep.
- Akmukanova B. (1950) Sozbasy / Kazaktyн makal-matelderі [Proverbs and sayings of the Kazakhs]. Almaty: Kazaktyн memlekettik Korkem adebiet baspasy.
- Akyldyn kozi. (1990) Makal-matelder [The eye a clever one. Proverbs and sayings] (Kurast. K. Sattarov). Almaty: Zhazushy.
- Alefirenko N.F. (2018) Frazeologia i paremiologiya [Phraseology and paremiology] / N.N. Semenenko. N.F. Alefirenko. 3rd ed., ster. Moscow: FLINTA, 2018.
- Abzhanov M. (1966) Kazak khalkynyn zhumbaktary [Riddles of the Kazakh people]. Almaty: «Mektep» baspasy, 1966.
- Alimbai M. (2000) Nakyldar kitaby [Book of wisdom] (Ornekti oi-togamdar). Almaty: Atamura.
- Alimbai M. (1996) Nakyldyn torkinnamasy [Torkinnama of wisdom]. Almaty.
- Biler sozi (1992) [The word of knowing]. Almaty: Kazak universiteti.
- El auzynan (1985) Sheshendik sozder, akyn dyk tolgamdar, anyz angimeler [From the mouth of the people. Words of edification, poetic outlook, legends]. Almaty: Zhazushy.

El kazynasy – eski soz (1994)[The treasure of the people – the old word]. (V.V. Radlov zhinagan kazak folklorynyn ulgileri). Almaty: Gylym.

Kazaktyn makaldar men matelderi (1959) [Proverbs and sayings of the Kazakhs]. Almaty: «Kazaktyn Memlekettik korkem adebiet Baspasy», 1959.

Makalnama (1970) [Makalnama] (Ar eldin makal-matelderinen zhane oishyldarynyn nakyldarynan). Audargan Alimbayev Muzafar. Almaty: Zhazushy.

Nurushov S.N. (1959) Kazaktyn khalyk makaldarynyn damu tarikhynan [From the history of the development of Kazakh proverbs]. Almaty: «Kazakstan Memlekettik korkem adebiet Baspasy».

Permiakov G.L. (1988) Osnovy strukturnoy paremiologii [Basics of structural paremiology] / G.L. Permiakov. Moscow: Nauka.

Torekululy N. (1995) Kazaktyn zhuz shesheni [One hundred Kazakh speakers]. Almaty: Altyn adam – «Alim» shagyn kasisiporny.

Torekulov N. (1977) Kanatty sozder [Idioms]. Almaty: Zhazushy.

Osheva E. (2013) Paremiologicheskoe prostranstvo: diskussionnye voprosy [Paremiological space: discussion questions] / E. Osheva. Issledovatel'skiy zhurnal russkogo yazyka i literatury. № 1(1). P. 75-88.

Shpet G.G. (1996) Vvedenie v etnicheskuyu psikhologiyu [Introduction to ethnic psychology]. St. Petersburg: Izdatelskiy dom «P.E.T. pri uchastii izdatelstva «Aleteyya».

Даркенов Қ.Ф.¹, Нурсултанова Л.Н.², Шадаева Ш.А.³

¹қауымдастырылған профессор, т.ғ.д., e-mail: k_darkenov@mail.ru

²қауымдастырылған профессор, т.ғ.д., e-mail: 2012nura@bk.ru

³аға оқытушы, e-mail: shopik-8989@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН ТҮРКИЯНЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ

Мақалада қазіргі кезеңдегі Түркия мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы сауда-экономикалық қатынастар қарастырылады. Түркия өз ықпалын тек Қазақстанда ғана емес, Орталық Азияда да кеңейтіп жатқандығын атап өту керек. Түрік бизнесі Қазақстан экономикасының түрлі салаларында қатысады. Екі жақты қарым-қатынастар оң серпінге және стратегиялық көзқарасқа ие. Түркияның аймақтағы ықпалы динамикалық күйде арта бастады. Анкара Орталық Азия мемлекеттеріне Экономикалық Серіктестік ұйымына, «Ислам конференциясы» ұйымына, Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы (ЕКЫҰ) мүше болып кіруіне ықпалын тигізіп, кейбір құжаттарды реттеу шараларын өзі атқарды. Түркия посткеңестік республикалар экономикасына инвестиция жасайды, түркиялық кәсіпкерлер бұл процестерге өздерінің үлестерін қосуда. Түркия әлемнің, Еуропа мен Азияның ең маңызды, бірақ сонымен бірге проблемалы өңірлерінің қиылысында орналасқан, ерекше белсенді және өршіл сыртқы саясатты жүзеге асырады. Түрік дипломатиясы аймақтағы ең жақын көршілерімен проблемаларды жоюға тырысады, оларды көп жақты диалог арқылы шешеді. Орталық Азиядағы Түркияның «жұмсақ күші» басымдықтарының қатарында білім және мәдениет саласындағы бірлескен жобаларды жүзеге асыруды бөліп көрсетуге болады. 1991 жылдан бастап түрік мемлекеті, жеке кәсіпкерлер және үкіметтік емес ұйымдар Орталық Азия елдерінде көптеген оқу орындарын ашты, түрік лидерлері «Үлкен студенттік жоба» жобасын жүзеге асыра бастады.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Түркия, Қазақстан, экономикалық байланыстар, инвестициялар.

Darkenov K.G.¹, Nursultanova L.N.², Shadayeva SH.A.³

¹Associated Professor, Doctor of Historical Sciences, e-mail: k_darkenov@mail.ru

²Associated Professor, Doctor of Historical Sciences, e-mail: 2012nura@bk.ru

³Lecturer, e-mail: shopik-8989@mail.ru

L.N. Gumilev Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

Modern Relations Between Central Asian Countries and Turkey

In the article considered trade and economic relations between the countries of Central Asia and Turkey at the present stage. It should be noted that Turkey is expanding its presence not only in Kazakhstan, but also in Central Asia. Turkish business operates in various sectors of Kazakhstan's economy. Bilateral relations have positive dynamics and a strategic perspective. The Turkish presence in the region begins to grow rapidly. Ankara rendered assistance to Central Asian countries in joining the Economic Cooperation Organization (ECO), the Islamic Conference Organization and joining the Security and Cooperation Organizations in Europe (OSCE), partially taking upon itself even the execution of relevant documents. Turkey invests in the economy of the post-Soviet republics, Turkish entrepreneurs contribute to these processes. Turkey, located at the intersection of the most important, but at the same time problematic regions of the world, Europe and Asia, is implementing an unusually active and ambitious foreign policy. Turkish diplomacy seeks to nullify problems with its closest neighbors in the region, solving them through multilateral dialogue. Among the priorities of the «soft power» of Turkey in Central Asia one can single out the implementation of joint projects in the field of education and culture. Since 1991, the Turkish

state, private entrepreneurs and non-governmental organizations have opened many educational institutions in Central Asian countries, Turkish leaders have begun to implement the «Big Student Project».

Key words: Central Asia, Turkey, Kazakhstan, economic relations, investments.

Даркенов К.Г.¹, Нурсултанова Л.Н.², Шадаева Ш.А.³

¹ассоциированный профессор, д.и.н., e-mail: k_darkenov@mail.ru

²ассоциированный профессор, д.и.н., e-mail: 2012nura@bk.ru

³старший преподаватель, e-mail: shopik-8989@mail.ru

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Нур-Султан

Современные отношения между странами Центральной Азии и Турцией

В статье рассматриваются торгово-экономические отношения между странами Центральной Азии и Турцией на современном этапе. Отметим, что Турция расширяет свое присутствие не только в Казахстане, но и в Центральной Азии. Турецкий бизнес работает в различных секторах казахстанской экономики. Двусторонние отношения имеют положительную динамику и стратегическую перспективу. Турецкое присутствие в регионе стало стремительно возрастать. Анкара оказала центральноазиатским странам содействие во вступлении в Организацию экономического сотрудничества (ОЭС), Организацию «Исламская конференция» и присоединении к Организаций безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ), частично взяв на себя даже оформление соответствующих документов. Турция инвестирует в экономику постсоветских республик, турецкие предприниматели вносят свой вклад в эти процессы. Турция, находящаяся в точке пересечения самых важных, но при этом проблемных регионов мира, Европы и Азии реализует необычайно активную и амбициозную внешнюю политику. Турецкая дипломатия стремится свести к нулю проблемы ближайшими соседями по региону, решая их путем многостороннего диалога. Среди приоритетов «мягкой силы» Турции в ЦА можно выделить реализацию совместных проектов в сфере образования и культуры. С1991 г. турецкое государство, частные предприниматели и негосударственные организации открыли множество учебных заведений в центральноазиатских странах, турецкие руководители начали осуществлять «Большой студенческий проект».

Ключевые слова: Центральная Азия, Турция, Казахстан, экономические связи, инвестиции.

Кіріспе

Бізге мәлім болғандай, Түркия Орталық Азия мемлекеттерінің стратегиялық серіктестерінің бірі болып табылады. Анкара аймақ мемлекеттерінің тәуелсіздігін мойындаған алғаш мемлекеттерінің қатарында болды. Сол кезден бастап саяси, экономикалық және мәдени қарым-қатынастарды Қазақстан, Түркменстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстанмен бірге бағдарламаларын жүзеге асыру қолға алынды.

Анкара болашақта аты аталған мемлекеттермен ислам дінін ұстану, зайырлы сипаттағы биліктегі бірегейлік және тарихи, тілдік түпнегізі бойынша бірлестікті нығайтуды көздейді.

Тарихи тұрғыдан Түркияны жақын аймақта орналасқан Орталық Азия, Кавказ, Каспий және Қаратеніз бассейндерін, Балқан, Шығыс Жерорта теңізі және Таяу Шығыспен Парсы шығанағынан Солтүстік Африкаға дейінгі аралық территориясы қызықтырады.

Зерттеу әдістері

Ғылыми жұмыста тарихи әдіс, анализ, салыстыру тәсілдері қолданылды. Қазіргі таңда нарықтың негізгі мүшелері ретінде: қоғам, мемлекет, бизнес, экономика және оның инфрақұрылымы саналады. Осы бағытта Қазақстан және Түркия елдерінің арақатынасының орнауы және дамуына сараптама жасалды. Ғылыми жаңалық ретінде Қазақстан Республикасының президентінің Мұрағатындағы құжаттарды қолдана отырып, ынтымақтастықтың негізгі аспектілерін қарастырудан тұрады.

Түркия мен Орталық Азия арасындағы қарым-қатынас проблемаларын зерттеуге кешенді көзқарас таңдау бұл қатынастардың жедел және практикалық құрамдас бөліктерін кеңейтетіндігімен түсіндіріледі.

Осы мақалада сауда-экономикалық қатынастардың жаңа аспектілерін анықтауға талпыныс жасалды.

ОА және Түркия қатынастарының трансформациясы

Түркия Орталық Азия аймағындағы мемлекеттермен тарихи байланысқа ие. Посткеңестік алғашқы жылдары Түркия аймақтағы унитарлы мемлекеттер билігімен белсенді келіссөздер жүргізіп, өзін елеулі серіктес ретінде көрсетті. Анкара Орталық Азия мемлекеттерінің экономикалық мәдени салаларында мықты түрік базасын орната білді.

1993 жылы түрік ұлттық мұнай компаниясы (ТПАО) және «ҚазМұнайГаз» бірігіп, «ҚазТүркмұнай» бірлескен кәсіпорнын құрып, Батыс Қазақстандағы ірі мұнай кен-орындарында жұмыс жасауға құқық алды. 1990 жылдардың ортасында Қазақстан бағытындағы Түрік инвестициясы, Біріккен ұлттар ұйымы (БҰҰ) сауды және даму конференциясы бойынша, 213 млн. долл. құрады. Қазақстанда Түркия Америка Құрама Штаттары (АҚШ) мен Оңтүстік Кореядан кейінгі шетелдік инвесторлар ішінде үшінші орынды иеленді.

Түрік баспаларының мәліметі бойынша Түркия Түркменстанда ең ірі инвесторлардың бірі атанды. Түркия Түркменстан экономикасына 650 млн. долл. көлемінде инвестиция құйды. Орталық Азиядағы Түркияның жалпы құрылыс жұмыстарының көлемі 1990 жылдың ортасында 3,7 млрд. долл. құрады. Аймақ мемлекеттері 350 млн. долл. көлемінде Түркия экспорт-импорттық банкі бөлген қаражат көлеміндегі несие алды.

1998 жылдың қазанында Түркиямен бірлескен Қазақстан мен Өзбекстан, Әзірбайжан мен Грузия Баку-Джейхан жобасын қолдау туралы декларациясына қол қойды. 1999 жылдың қарашасында Түркия, Әзірбайжан, Грузия үкіметаралық келісім жасаған кезде, Қазақстан қатысушы-мемлекеттерге қосылып, жобаға уақытылы көмек көрсетіп, осы жоба негізінде белгілі мөлшердегі мұнай тасымалдауды қамтамасыз ету туралы декларациясын жариялады. Анкараның Босфор арқылы мұнай экспортының кең көлемде ұлғаюының мүмкіндігі жоқ дегеніне қарамастан, Қазақстан үшін Тенгиз-Новоросийск жобасы маңызды болып қала берді (Троицкий, 2009: 86).

Тереңдеп бара жатқан экономикалық мүдделерді қорғау Анкараның аймақтағы бағытының қалыптасуына маңызды үлесін тигізбек, әсіресе, жақсы ұйымдастырылған байланыстардың тікелей қатысуы. Бір жағынан, инвестициялардағы тәуекелдердің бар болуы ішкі саясат пен тұрақтылыққа үлкен назар

аударуы мүмкін. Екінші жақтан алып қарасақ, Орталық Азия мемлекеттерімен дұрыс дипломатиялық қатынастарды сақтау тәуекелді реттеудің прагматикалық және тиімді жолы деп қарастыруға болады.

Қарқынды дамып келе жатқан экономикасына негізделген Анкара өздерінің өнім жеткізушілерін әртараптандыруда, сонымен қатар Орталық Азия мемлекеттерін де. Анкара Каспийдегі мұнай кен орнына қатысты Түркменстан мен Әзірбайжан (Түркиямен 1700 км Баку-Тбилиси-Джейхан мұнай құбыры мен Баку-Тбилиси-Эрзурум газ құбыры арқылы байланысқан) арасындағы мәселені шешу жолдарын қарастырды. Көп мәселе қарастырылғанымен де, бұл сұрақ 1990 жылдан бері шешімін таппай келе жатыр. Түркия әлі де Түркменстан мен Қазақстаннан өнім жеткізуші Транскаспийлік газ құбырының салуына үміттенеді. Бұл қатынастардың орнауы Түркияны аймақтың энергетикалық орталығы қылып, жаһандық мағынада маңызын арттырады (Шилибекова, 2015: 596 – 605).

Орталық Азия Еуроатлантикалық аймақтың қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуші стратегиялық маңызы зор аймақ болып табылады. Оның энергетикалық ресурстары жаһандық энергетикалық қауіпсіздігі үшін өте маңызды және бұл аймақ газ және мұнай өнімдерінің ірі орталығы мен сауда дәлізінің маңызды бөлігі болып табылады.

27 тәуелсіздік жылдарында Орталық Азия мемлекеттері көптеген салаларда үлкен жетістіктерге жетті, әсіресе тәуелсіздігін мойындату, мемлекеттік құрылымдардың институционализмі мен интеграция деңгейінің артуы. Түркия Қырғызстандағы демократиялық өзгерістерді қолдап, мемлекетте демократиялық тәртіп пен принциптердің орнауына септігін тигізді. Қырғызстандағы саяси, әкімшілік, экономикалық климаттың орнауы аймақтық қауіпсіздік пен бейбітшіліктің кілті. Қазақстан да 2012 жылдың 15 қаңтарында жалпыхалықтық сайлауда көппартиялы жүйені орнатуда дұрыс шешім жасады.

Түркияның Орталық Азия мемлекеттерімен жүргізіп жатқан экономикалық қарым-қатынасы сауда, көлік, байланыс салаларында тез дамып, осы бағыттарда маңызды прогресс жасалды. Эксимбанк арқылы берілген несие мөлшері 1 млрд. долл. құрады. Сонымен қатар, соңғы 27 жыл ішінде Түркия Орталық Азияның төрт мемлекетіне (Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркменстан) 1 млрд. долл. көлемінде қаржылай

көмек көрсетті. Бұл Түркияның сол уақыт мерзіміндегі шетелдік көмек соммасының 4/1 бөлігі болып табылады. Түркиялық ынтымақтасу мен даму агенттігі (ТІКА) осы мемлекеттерге техникалық көмек көрсету мақсатымен құрылды. Түркияның аймақ мемлекеттерімен жасаған сауда көлемі 6,5 млрд. долл. құраса, 2010 жылға қарай түркиялық компаниялардың аймақ инвестициясы 4,7 млрд. долл. құрады. Түркиялық компаниялардың жүргізіп жатқан жобаларының аймақтағы жалпы көлемі 50 млрд. долл. құрады. 2 мыңға жуық түркиялық компаниялар аймақта жұмыс атқаруда. Қарым-қатынас сонымен қатар мәдениет саласында да дамыды. 1993 жылы халықаралық түрік мәдениеті ұйымы (TURKSOY) түрік мәдениетін, өнерін, тілін және тарихи мұрасын қорғау мақсатында құрылды.

2008 жылы Әлемдік түрік бизнес-кеңесі (DTİK) құрылды. Оның мақсаты – кішігірім түркиялық кәсіпорындардың шетелдік нарықта жақсы жұмыс атқару үшін біріктіру. Негізгі мақсаты – шет елдерде түрік бизнес-кеңестігі негізінде экономикалық және сауда қарым-қатынастарды нығайту, шет елдерде түрік кәсіпкерлеріне кездесуі мүмкін проблемаларды шешу жөнінен бірінші орталық ашу, халықаралық қауымдастықта Түркияның имиджін тұрақты жағымды қалыптастыру. Орталық Азияда іскерлік байланыстардың дамуына Түрік бизнес кеңесі (Turkish Business Council, ТВК) негізделген. Кеңесті құру 2011 жылдың қазанында Анкара қаласында шешілді. Бұл шешім институционалды түрде бекітілді. Кеңестік мемлекет-мүшелері: Қазақстан, Қырғызстан, Әзірбайжан.

«Жұмсақ күш» саясатының жүзеге асуына объект-мемлекеттермен іскерлік байланыстардың дамуы үлкен септігін тигізеді. Түрік кәсіпкерлері Түркиямен шекаралас мемлекеттермен және аймақ мемлекеттерімен белсенді жұмыс атқаруда. 2012 жылдың қорытындысы бойынша, Түркия 7 мың жобаны әлемнің 100 мемлекетінде іске асырыпты. Түркияның жалпы құрылыс және техникалық сектордағы қаржы айналымы 242 млрд. долл. құрады. 2012 жылы түркиялық фирмалар әлемнің топ-225 халықаралық мердігерлері ішінен қытайлық мердігерлерден кейінгі 2-орынды иеленді. Іскерлік байланыстардың дамуына екіжақты және көпжақты бизнес-кеңестер көмек көрсетеді. Ең алғашқылардың бірі болып (1991-1992 жж.) Әзірбайжанмен, Қазақстанмен, Қырғызстанмен, Өзбекстанмен бизнес-кеңес құрылды. Себебі: бұл мемлекеттер Түркиямен аймақтағы экономикалық және сауда саласындағы маңызды

серіктестер ретінде қарастырылды. 2013 жылдың желтоқсанында Түркияның Қырғызстанға құйған инвестициясының көлемі 500 млн. долл. құрады. 1992-2010 жылдар аралығында түркиялық құрылыс компаниялары Өзбекстанға 1,8 млрд. долл. инвестициялады. Инвестициялар ең алдымен кіші және орта кәсіпорындарға, жеңіл, тоқыма және тамақ өнеркәсібіне бағытталды (Уиллер, 2013: 5-7).

Қазақстан Түркия үшін ең маңызды елдер қатарында тұр. Мемлекеттің масштабы, оның экономикалық байланыстары мен Түркияның инвестициясын ескере отырып, Түркия Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына кіру бастамасы мен Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымында төрағалық етуін белсенді қолдады. Түркиядан Кавказ арқылы, Қазақстан мен Қытайға бағытталған көлік дәлізінің пайда болуы болашақтағы қарым-қатынастың ерекшелігі болып, Қазақстанның аймақтағы рөлін нығайта түсуі әбден мүмкін. Қырғызстан Түркияның саудасы мен инвестициясы үшін маңызды экономикалық мүмкіндік болып табылады. Сауданың дамуына қарамастан, Түркияның СІМ экономикалық қатынастар «ойлағандай емес, әсіресе екі мемлекет арасындағы өте жақсы қатынастарды ескерсе». Қырғызстандағы этникалық қақтығыстардан кейін 2010 жылы Түркияның сыртқы істер министрі «Бішкекке тәртіпсіздіктерден кейін қонатын алғашқы ұшақ біздікі болады» деп мәлімдеді. Түркия гуманитарлық көмек көрсетуден бөлек, 20 млн. долл. көлемінде техникалық көмек пен бірлескен жобалар үшін бөлетінін айтты. Түркия билігі «Қырғызстандағы демократиялық өзгерістерді қолдап, мемлекетте демократиялық тәртіп пен принциптердің орнауына септігін тигізді. Қырғызстандағы саяси, әкімшілік, экономикалық климаттың орнауы аймақтық қауіпсіздік пен бейбітшіліктің кілті» деп мәлімдеді (Сафонкина, 2014: 155-156).

Түркияның соңғы жылдары импорттық тауарлардан тәуелділікті кеміту проблемасын қолға алғанын да айта кету керек. 2011 жылдың соңында Түркия импортты алмастыру жобасын дайындады. Мемлекет қазір импортқа тәуелді салаларды жергілікті өндірістерді дамыту арқылы шешпек. Үкімет 50%-дан артық импортқа тәуелді салаларды жергілікті кәсіпкерлерге қолдау көрсету арқылы төмендетуде. Минималды инвестиция – 50 млн. лира. Үстінен қосылатын минималды баға 40 %, бұл мұнай өндіруші және мұнайхимия салаларына қатысты емес (Ульченко, 2015: 56).

Түркияның статистика бөлімінің ақпаратына сүйенсек, Түркияның Орталық Азия мемлекеттерімен саудасы 1996 жылы жалпы сауданың 1,1 % құрады; 1 % – 2002 ж. және 1,8 % – 2012 ж. Сонымен қатар Түркияның бұл елдерге шығарған экспорты 1996 жылдың жалпы экспортынан 2,2 % құраса, 1,1 % – 2002 ж. (мемлекеттегі экономикалық дағдарыс әсері) және 2,3 % – 2012 ж. Екінші жақтан Түркия-Ресей саудасы 1996 жылғы Түркияның жалпы саудасының 5,1 % құрады. 5,8 % – 2002 ж. және 8,6 % – 2012 ж., импорт 4,4 % 1996 ж., 7,5 % 2002 ж. және 11,2 % 2012 ж. (Хас, 2013: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-vneshney-politiki-turtsii-v-tsentralnoy-azii> Қараған күні: 20.11.2018).

«Жұмсақ күш» саясатының жаңа құралдары ретінде түрік авиакомпаниясы «TurkishAirlines»-ты атап кетуге болады. 2000 жылдары ол көптеген халықаралық брендтермен бір қатарға шыға білді. 2014 жылы 20 ірі авиакомпаниялар ішінде «TurkishAirlines» 5-орынды иеленді. Авиакомпания директорлар кеңесінің басшысы Х. Топчу пікірі бойынша «TurkishAirlines»-тың дамуы Түркияның халықаралық нарықта имиджінің күшеюіне септігін тигізеді. Компанияның танылуына белгілі киноактерлер мен спортсмендердің жарнамаға түсуге шақырылуы және видеороликтердің шетелдік БАҚ-тарда трансляциялануы үлесін қосты (Алиева, 2014: 63-94).

2014 жылы Түркияның жақын жылдары даму перспективасының жаңа саясаты жарияланғаны белгілі. Қазіргі таңда жоба талапшыл болып көрінгенімен де, Түркияның санаулы жылдар ішінде жеткен жетістіктерін қарастырған жөн. «Давутоглу жобасы» іске аспаса да, осы динамиканың сақталуын ескерсе, Түркияның әлемдік державаға айналары сөзсіз екенін айта кету керек. Экономикалық және ішкі саяси проблемалар үлкен кедергі келтіруі мүмкін, алайда, Түркия бұндай проблемалармен бепе-бет келген G-20 құрамындағы жалғыз мемлекет емес. «Даму кедергілеріне» қарамағанда, Түркияда бар ресурстар оған айтарлықтай халықаралық орынға талаптануға себепшіл бола алады. Бұл мақсатқа жету үшін Түркия мемлекеті басшыларында нақты стратегия мен ынта бар. АҚШ пен ЕО үшін Түркия бүгінде тәуелсіз ойыншы мен өз орны бар аймақтық держава болып отыр. Соңғы он жылда Анкараның мүмкіндіктер диапазоны мен еркіндік шекаралары кеңейгені сөзсіз. Бірақ, мемлекеттің батыстық көзқараста қаншалықты қалғаны сұрақ болып тұр (Маврина, 2014: 73).

Келесі жылдары Қазақстан мен Түркияның қатынастары билік деңгейі мен жеке мемлекеттік органдар деңгейінде өтті. 1996-1997 жылдары сауда-экономикалық, техникалық, қауіпсіздік, білім мен техника, қоршаған ортаны қорғау, медицина мен денсаулық сақтау саласындағы серіктестік туралы үкіметаралық келісімдер жасалды. Серіктестік жылдарында Түркия капиталының қазақстандық экономикадағы мөлшері де артты. Егер 1994 жылы мемлекетте 200 компания жұмыс жасаса, 2012 жылы олардың саны 3422 болды. 1993-2012 жылдар аралығында тікелей инвестицияның мөлшері 1,8 млрд. долл. құрады. KAZNEX INVEST экспорт пен инвестиция ұлттық агентігінің 2010 жылдың желтоқсанында жүргізген келісім-сөздердің нәтижесінде түркиялық компаниялар Қазақстанда жалпы соммасы 5,5 млрд. долл. құрайтын жобаларды іске асыруға дайын екендігін мәлімдеді. Келесі маңызды оқиға – 2011жылдың қазанында Анкара мен Астананың үкіметаралық деңгейде бірлескен индустриалдық аймақтардың Қазақстан территориясында құру туралы меморандумға қол қою (Чеботарев, 2014: 103).

2016 жылдың 17-18 қарашасында Түркия президенті Реджеп Эрдоган Өзбекстанда іс сапармен болды. Ұзақ уақыт бойына өзбек-түрік қатынастары Түркияның саясатын жүргізуінде үлкен мәселе болатын. Эксперттердің айтуы бойынша, бұл іс сапар өзбек-түрік қатынастарын жандандырумен қатар, Түркияның Орталық Азия мемлекеттерімен серіктестігіне өзгерістер енгізді. Сонымен қатар, бұл күрделі және көпжақты проблема.

Жалпы алғанда Түркия өзінің Орталық Азияға қатысты саясатын прагматикалық, нормативті және/немесе стратегиялық негізде атқаруы мүмкін. Бұл жерде прагматикалық саясат таңдамалы серіктестікке негізделген.

Түркияның Орталық Азиядағы жаңа стратегиясы АҚШ, ЕО, Жапония, Индия және Оңтүстік Корея стратегияларымен аналогты болып табылады. Бұл стратегия Түркияның Орталық Азияға бағытталған алдыңғы жақсы бастауы мен іске асыру барысындағы қарама-қайшылықтар тәжірибесін ескеруі қажет. Қарым-қатынастар тану, қолдау көрсету және аймақтық интеграцияға үлес тигізуге негізделуі керек. Сонда ғана бұл жаңа стратегия Түркия мен Орталық Азия қарым-қатынастарында жаңа бетті ашатындай инновациялық саясат болуы мүмкін (Tolipov, 2017: <http://www.theasian.asia/archives/98197> Қараған күні: 21.11.2018).

Сонымен Түркияның Орталық Азия республикаларымен белсенді байланыстары аймақ халықтарының қызығушылығына әсер етпек.

Қазақ-түрік қатынастары стратегиялық күйге ие және тұрақтылықпен ерекшелінеді, кең ауқымды сұрақтар бойынша бірдей немесе ұқсас позицияларға негізделген. 1992 жылдың басында екіжақты байланыс прогрессивті динамикаға ие болып, экономикалық және мәдени-гуманитарлық серіктестік дамыды, барлық салалар бойынша кең құқықтық база болып, 60-тан аса келісімдер болды.

Осы кезеңде бірлескен 67 кәсіпорын құрылды. Олардың ең танымалдары «Комтел», «Миртур». «Тараз» (Жамбыл облысы) сыртқы экономикалық ассоциация «СоутГруп» фирмасымен 5 мың тонна минералды тыңайтқыштарды экспорттау туралы шарт жасасты, Тараздағы салынып бітпеген қонақ үйдің құрылысын аяқтау үшін «Хотама» фирмасының қатысу мәселесі қарастырылды.

Бұл туралы статистикалық мәліметтер де көрсетті (осы жерде және ары қарай Түркия мемлекеттік статистика институтының мәліметтері). Егер 1996 жылы Түркия-Қазақстан тауар айналымы 255,9 млн. долл. құраса (қазақстандық экспорт – 93,6 млн. долл., импорт – 210,5 млн. долл.), 1997 жылы бұл көрсеткіш 341,5 млн. долл. көрсетті (қазақстандық экспорт – 131,0 млн. долл., импорт – 210,5 млн. долл.), яғни тауар айналымы 33,4%-ға өсті.

Жалпы алғанда Түркияның 1997 жылы түркітілдес бес мемлекетпен жасаған тауар айналымының 25,9% Қазақстанның еншісінде болды. Түркияның ТМД елдерімен сыртқы саудасы бойынша 1997 жылы Қазақстан төртінші орынды иеленді (Ресей, Украина, Әзірбайжаннан кейін). Екіжақты сауда-экономикалық қатынастардың дамуына 1992 жылы құрылған 200 млн. долл. көлеміндегі ашық несие көмек көрсетті. Несиенің қолдауымен «Анкара», «Астана» қонақ үйінің, Алматыдағы балалар реабилитациялық орталығының, АлемБанкі ғимаратының, Петропалдағы макарон өнімдері фабрикасының, Жезқазғандағы жез зауытының, Зайсандағы сүт зауытының, былғары өңдеу мен сабын өндіру зауыттарының құрылысы, «Медеу» және «Алатау» қонақ үйлерінің реконструкциясы, Щучинскідегі кадет корпусының құрылысы аяқталды.

Түрік құрылыс фирмалары ТМД территориясында, әсіресе Ресей, Украина, Түркменстанда жұмыс атқарудың үлкен тәжірибесіне ие. Бұл аймақта тұрғын үй, әлеуметтік комплекстер,

отельдер мен коммуникациялардың салынуына тиімді түрде үшінші мемлекеттер мен халықаралық қаржы ұйымдарының қаражаты салынды (ҚРПМ, 1998: 67-71).

1995 жылдың маусымында Даму және серіктестікті тереңдету туралы Декларация Түркия мен Қазақстан арасында жасалды. Құқықтық көмек көрсету туралы келісімге қол қойылды, Ақтөбе қаласының маңында электростанцияны салу туралы шарт жасасты, Түркия есебінен Алматыда балалар реабилитация орталығы мен МКТУ салынды, Алматыда «Анкара» қонақ үйі, Петропавлда макарон өнімдері фабрикасы салынды.

Осыған қарамастан сауда-экономикалық қарым-қатынастар деңгейі әлі де екі мемлекеттің бар мүмкіндіктерін көрсетпеді. 1998 жылы орын алған Н.Ә. Назарбаев пен С. Демирельдің кездесуінде екіжақты сауданы 1 млрд. долл. көлеміне дейін жеткізуді келісті.

Қазақстан-Түркия қатынастары 2009 жылы қол қойылған стратегиялық серіктестік туралы келісімнен кейін динамикалық түрде дамуда. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Түркияға жасаған іс сапары екіжақты қатынастарды жаңа деңгейге шығарды. Іс сапар барысында 2012-2015 жылдарға негізделген іс-шаралар жоспары жасалып, бірлескен экономикалық «Жаңа синергия» жобасын іске асыру барысында түрік компанияларының атқаратын жұмысы үлкен. Сонымен қатар, қазақстандық-түрік индустриалды аумақтарын құру жұмыстары жалғасып келе жатыр.

Елбасының Түркияға 2014 жылдың маусым мен тамызында жасаған іс сапарлары мен Түркия Республикасы Президенті Р.Т. Эрдоганның Қазақстанға 2015 жылдың 15-17 сәуірінде жасаған іс сапары жоғары деңгейде өтті. Іс сапар барысында кеңестің Қазақстан мен Түркия арасындағы стратегиялық серіктестіктің екінші отырысы өтті. Бірінші отырыс 2012 жылы Анкара қаласында өткізілді. Бұл қатынастар саясат, экономика, қорғаныс, мәдениет, гуманитарлық-техникалық, білім беру, экология, информация және денсаулық сақтау салаларында бірлескен жобаларды іске асыруға бағытталған.

2015 жылдың 15-17 сәуірінде Түркия Республикасы Президенті Р.Т. Эрдоганның жасаған іс сапары қазақ-түрік серіктестігіне жаңа импульс берді.

2000 жылдардың басында Қазақстанда Теміртау темір және болат өндіру зауытының модернизациясында, Тенгиз мұнай жобасында, Ақтөбедегі жылустанциясын салуды,

«Қазақ-Түркмұнай» мұнай өндіру компаниясында, Атыраудағы әуежайды салу мен эксплуатациялауда 200-ге жуық түрік фирмалары жұмыс атқарды. «Вақыф-иншаат» фирмасы Түркістандағы Қожа Ахмет Йасауи кесенесін қалпына келтіру жұмыстарын жасады.

Түркия мердігерлер кеңесі (Türkiye Muteahhitler Birliği) ақпараты бойынша, 1997-1998 жылдар аралығында түрік құрылыс компанияларының атқарған жұмысы 776 млн. долл. мөлшеріне жетті. Ziraat, Bankasi, Emlak, Bankasi, DemirBank, ТРАО, Кос, Anadolu Grup, Cukurova, Seylan, Tekfen сияқты түркиялық банктер, ірі мемлекеттік және жеке холдингтардың Қазақстан экономикасына инвестиция жасағанын куантарлық жайт.

Түркияның энерготасымалдау саласындағы қажеттілікке байланысты, мұнай-газ саласындағы серіктестік аса маңызды деңгейді иеленді. Осылай екі мұнай аймағын иеленген түрік ТПАО компаниясы АМОКО-мен бірлесе отырып, 750 млн. долл. көлемінде инвестиция тартуды көздеді. Оған қоса, ТПАО мұнай өндірісін 100 мың тоннаға жеткізіп, Қазақстанның 1998 жылға инвестициялық жобаларына 58 млн. долл. бөлді. ТПАО Қазақстанның ірі инвесторларының бірі екенін айта кету керек, бұл компанияның жалпы инвестициясы 250 млн. долл. жетті.

2000 жылға қарай Қазақстанда 320-дан аса бірлескен кәсіпорындар құрылды. Аса нәтижелі түрік фирмалары құрылыс саласында жұмыс атқарды, олар Астананың салынуына да атсалысты. Okan Holding фирмасы «Интерконтиненталь» бесжұлдызды қонақ үйін эксплуатацияға берді, Ahsel Inssat фирмасы салған тұрғын үй комплекстері жаңа астананың панорамасына жақсы енді. Түркиялық ірі фирмалардың бірі Seylan Holding Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің корпустарының бірін салды. Құрылыстар Қазақстанның басқа да аймақтарында атқарылды. Осылай «Юксель Иншаат» фирмасы «Рамстор» сауда орталығын салды, оның қаржыландыруын түркиялық «Коч Холдинг» пен қазақстандық «Бутия» компаниясы жүргізді. «Аларко», «Текфен», «Нурол», «Пет-Холдинг» сияқты атақты түрік фирмалары Ертіс көпірін, Батыс Қазақстандағы құбыр желісін, Алматы-Астана тас жолының бір аумағын, мұнай құбырларын жөндеу мен іске қосуға мердігер компаниялар болды (ҚРПМ, 2000: 88).

Қазақстан мен Түркия Республикасының арасындағы қарым-қатынас 2006 жылы түркітілді мемлекеттерінің VIII Саммиті кезінде жаңа деңгейге көтерілді. Н.Ә. Назарбаев түркітілдер

мемлекеттері арасында бірқатар институттарды құру туралы ұсыныс айтып, түркиялық тараптан қолдау тапты.

Сауда-экономикалық қатынастар екіжақты серіктестікте маңызды орынға ие. 2011 жылдың қазанында түркиялық делегацияның Қазақстанға жасаған іс сапары кезінде бірлескен қазақ-түрік индустриалды зоналардың құрылысы туралы Меморандум жасалды. 2012 жылға қарай Түркияның Қазақстан Республикасына құйған инвестиция мөлшері 400 млн. долл. құраса, Қазақстанның Түркияға жасаған инвестициясы 1 млрд. долл. құрады. 2013-2015 жылдары Түркияның 20-дан аса провинцияларында бизнес-форумдер өткізілді.

Қазақстан мен Түркия экономикалық қатынастарын келесі ақпарат сипаттайды: екі ел арасындағы тауар айналымы тенденциясының өсуі. Егер 2000 жылы ол 500 млн долл. құраса, 2013 жылы бұл көрсеткіш 3,5 млрд. долл. жетті. Жақын перспективада екі жақ өзара сауда мөлшерін 10 млрд. долл. жеткізуді көздеп отыр. Қазақстандық экспорт көмір, өңделмеген мұнай, газ, темір жартылай дайын өнімдерін құраса, Түркия жиһаз, зергерлік бұйымдар, электр қондырғылар мен тұрмыстық химияны экспорттайды.

2015 жылдың сәуірінде Елшілік пен Маниса провинциясының қолдауымен халықаралық «Месир» фестивалі негізінде «Қазақстан күндері» ұйымдастырылды. Елшіліктің қатысуымен Түркияда М. Әуезов, М. Жұмабаев, Абылай хан мен Қабанбай батырға арналған ескерткіштер тұрғызылды.

2017 жылдың 8 қыркүйегінде Қазақстанға осы елдің Президенті Реджеп Эрдоганның ресми сапары болды, оның қорытындысы бойынша сауда-экономикалық, инвестициялық, құрылыс, транзит және көлік салаларында байланыстарды тереңдетуге бағытталған бірқатар келісімдерге қол қойылды.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Түркияға ресми сапарының барысында осы елдің «бизнес жетекшілерінің» өкілдерімен кездесті. Кездесуге түрік экономикасының 15 пайызын құрайтын 25 түрік фирмасының басшылары қатысты. Бұл компаниялар ауыл шаруашылығы және азық-түлік өнімдерін өңдеу, геология және тау-кен өнеркәсібі, химия өнеркәсібі, машина жасау, тоқыма және жеңіл өнеркәсіп, мемлекеттік-жекеменшік әріптестік, денсаулық сақтау және фармацевтика секілді экономиканың ірі секторларында жұмыс жасайды.

Мемлекет басшысы біздің елдеріміздің арасындағы тауар айналымы 2017 жылы 27%-ға артып, шамамен екі миллиард долларды құрағанын еске салды. Ал ағымдағы жылдың бірінші жартысында бұл көрсеткіш 820 миллион долларды құрады. Нұрсұлтан Назарбаевтың айтуынша, тәуелсіздік жылдарында Түркия Қазақстанға үш миллиард доллардан астам құйды, ал Қазақстан Түркияға – 940 миллион доллар.

Қазақстанда түрік капиталының қатысуымен әр түрлі салаларда шамамен екі мың кәсіпорын жұмыс жасайды. Олар химия және жеңіл өнеркәсіп, машина жасау, құрылыс материалдары, тау-кен өнеркәсібі, металлургия және басқа да салаларды қамтиды. Біздің басты әріптестеріміздің арасында Anadolu, Yıldırım, Urker, Abdi Ibrahim және басқалары бар. Оған қоса, «Ziraat» банкі Қазақстанда өз қызметін 90-шы жылдардан бері жүргізіп келеді», – деді мемлекет басшысы (<https://24.kz/ru/news/top-news/item/195545-prezident-turtsii-pribyl-v-kazakhstan-s-ofitsialnym-vizitom> Қараған күн 22.11.2018).

Осылайша Орталық Азия мен Түркия арасындағы қатынастар динамикалық түрде саяси-дипломатиялық, экономикалық, гуманитарлы бағыттарда дамып, түркітілдес мемлекеттер халықтарының бір-бірінің түсінушілігіне ықпал етуде.

Қорытынды

Соңғы кездері серіктестік және стратегиялық өзара байланысты тереңдету барысында

Түркия және Орталық Азияның кейбір елдері экономикалық құраушы қатынастарды жиі кездесулерді өткізу арқылы дамытуға ерекше назар аударуда. Түркия мен Орталық Азияны біріктіретін жаңа саяси механизмді құру Анкараның мақсаты болып саналмайды. Сонымен қатар біршама күрделі кедергілер де жоқ емес.

Біріншіден, 1990 жылдарға қарағанда Түркияны басқарушы элиталар мен Орталық Азияның мемлекеттерінің Азербайжанмен этникалық бірегейлік пен орта діни сенімге негізделген біріңғай саяси блок құру қалауы туралы айтуды қажет етпейді.

Екіншіден, «түркі әлемінің» құрылуы ресейлік саяси ортада жағымсыз көзқарастың тууына себепші болды. Өз кезегінде, өзбек және түрік билеушілердің арасында саяси сенімсіздік мәселелері орын табуда. Осы арада Орталық Азиядағы түрік халқының басым бөлігі өз территориясында орналасқанына қарамастан Түркменстан бейтарап саясат ұстануда. Өзбекстан мен Түркменстан арасындағы сыртқы саяси қатынастарға елеулі өзгерістер енгізілмеген жағдайда, Түркия мен Орталық Азия елдер арасында саяси жақындасу орын алмайды. Жоғарыда айтылған мәселелерді назарға ала отырып Түркия мен Орталық Азия арасында саяси бірлестік экономикалық және мәдени-гуманитарлық саладағы серіктестікке негіз болады.

Қазіргі таңда, Орталық Азия мен Түркия арасындағы қарым-қатынас халықтың қызығушылығын тудырып отыр.

Әдебиеттер

- Алиева А.И. (2014). Мягкая сила в современной внешней политике Турции // Вестник Московского университета. Серия 25. Международные отношения и мировая политика. № 3. С.63-94.
- Қазақстан Республикасының Президентінің мұрағаты Қ.75-Н. Т.1.Қ.5355. Б.86-91 (ҚРПМ). ҚРПМ Қ. 5-Н. Т.6. Т.4540. Б.67-71.
- Маврина Ю. В. (2014). Концепция внешней политики Турции Ахмета Давутоглу // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения. Т. 14. № 1. С. 69-75.
- Президент Турции прибыл в Казахстан с официальным визитом // <https://24.kz/ru/news/top-news/item/195545-prezident-turtsii-pribyl-v-kazakhstan-s-ofitsialnym-vizitom> Қаралған күні 22.11.2018
- Сафонкина Е.А. (2014). Турция как новый актер политики «мягкой силы» // Вестник международных организаций. Т. 9. № 2. С. 145-166.
- Tolipov F. (2017). Central Asia and Turkey: Playwriting the National Interests // February. <http://www.theasian.asia/archives/98197> Қаралған күні: 21.11.2018.
- Троицкий Е. Ф. (2009). Политика Турции в Центральной Азии (1992-2000 гг.) // Вестник Томского государственного университета. № 328.С. 84-88.
- Уиллер Т. (2013). Роль и интересы Турции в Центральной Азии // Сэйферуорлд. С. 1-12.
- Ульченко Н. Ю. (2015). Стратегия импортозамещающего развития: опыт Турции // Восточная аналитика. № 4. С. 48-58.
- Хас К (2013). «Особенности внешней политики Турции в Центральной Азии. Армия и общество // <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-vneshney-politiki-turtsii-v-tsentralnoy-azii> Қаралған күні: 20.11.2018.

Чеботарев А. (2014). Казахстан – Турция: пройденные этапы и современные контуры сотрудничества // Казахстан в глобальных процессах. № 2 С. 98-108.

Шилибекова А., Авджи Э. (2015). Түркияның орталық азиядағы сыртқы саясаты мен президенттерінің рөлі // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршасы. № 3 Б. 596 – 605.

References

Aliyeva A.I. (2014). Magkaya sila v sovremennoy vneshney politike Turcii [Soft power in modern internal policy of Turkey] // Vestnik Moskovskogo universiteta, series 25. International relations, no 3, pp. 63-94.

Kazakhstan Respublikasynyn Presidentinin muragaty. F.75-N. I.1.O.5355. pp. 86-91.

KRPM Қ, F5-N. I.6. I.4540. pp.67-71.

Mavrina Y. V. (2014). Konceptiya vneshney politiki Turcii Ahmeta Davotoglu [Turkey internal policy conception of Akhmet Davotoglu] // Izvestiya Saratovskogo universiteta, ser. History of International Relations, vol. 14, no 1, pp. 69-75.

President Turcii pribyl v Kazakhstan s oficialnym vizitom // <https://24.kz/ru/news/top-news/item/195545-prezident-turtsii-pribyl-v-kazakhstan-s-ofitsialnym-vizitom> (date of reference: 22.11.2018)

Safonkina E.A. (2014). Turciya kak noviy actor politiki «magkoy sily» [Turkey as a new actor of «soft power» policy] // Vestnik mezhdunarodnyh organizatsiy, vol. 9, no 2, pp. 145-166.

Tolipov F. (2017). Central Asia and Turkey: Playwriting the National Interests // <http://www.theasian.asia/archives/98197> (Date of reference: 21.11.2018)

Troickiy E.F. (2009). Politika Turcii v Centralnoy Azii (1992-2000 gg.) [Policy of Turkey in Central Asia (1992-2000)] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, no 328, pp. 84-88.

Uiller T. (2013). Rol i interesy Turcii v Centralnoy Azii Saferworld [Role and interests of Turkey in Central Asia Saferworld]. pp. 1-12.

Ulchenko N. Y. (2015). Strategiya importozameshayushego razvitiya: opyt Turcii [Strategy of import substitutions development: experience of Turkey] // Vostochnaya analitika, no 4, pp. 48-58.

Has K. (2013). Osobennosti vneshney politiki Turcii v Centralnoy Azii. Armiya i obshestvo [Features of Turkey's internal policy in Central Asia. Army and society] // <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-vneshney-politiki-turtsii-v-tsentralnoy-azii> (Date of reference: 20.11.2018)

Chebotarev A. (2014). Kazakhstan – Turkiya: proidennye etapy I sovremennye kontury sotrudnichestva [Kazakhstan – Turkey: completed stages and modern contours of cooperation] // Kazakhstan v globalnyh procesah, no 2, pp. 98-108.

Shilibekova A. Avdji E. (2015). Turkiyanyn ortalyk aziyadagy syrtky sayasat men presidenterinin roli [Turkey's foreign policy and role of presidents in Central Asia] // L.N. Gumilyev atyndagy EEU Khabarshasy, no 3, pp. 596 – 605.

Дәдебаев Ж.¹, Бисенбаев П.², Кәрібозов Е.³

¹ф.ғ.д., профессор, e-mail: dadebaev48@gmail.com

²аға оқытушы, e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru

³ф.ғ.к., доцент, e-mail: e.karbozov76@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**ТОЛЫБАЙ – АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНДЕГІ
АСА ІРІ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ**

Мақалада қазақ аңыздарының кейіпкері санатында жүрген Толыбай сыншының Алтын Орда мемлекетінің ішкі-сыртқы саяси-әлеуметтік істеріне белсене араласқан тарихи тұлға екендігі түрлі дереккөздермен дәлелденеді. Түркі халықтары әдебиетіндегі Толыбай сыншы жайындағы тарихи-фольклорлық туындылардың түп-төркіні Өзбек хан, Жәнібек хан, Бердібек хан сияқты Алтын Орда билеушілерінің заманына барып тірелетіні, оның сонау хандық кезеңінен бергі дәуірге дейін алтын арқауы үзілмей жалғасын тауып келе жатқаны әртүрлі ғылыми деректермен дәлелденіп отыр. Сонымен қатар Толыбай сыншы туралы аңыздардың ел ішіне кең тараған шешендік өнер үлгілерімен, адамгершілік қағидаларымен астасып жататыны түрлі мысалдар арқылы көрсетіліп, Толыбай жайлы фольклорлық туындылардың қоғамдық-танымдық қызметі, олардың туындау себептері мен салдары талданады. Егер қазақтың аңыздары жайында бұған дейін де азды-көпті сөз болып келді десек, Толыбай сыншы туралы зерттеу тұңғыш рет жарияланып отырғанын ескертуіміз керек. Мақалада тарихи тұлға жайындағы аңыздардың идеялық мазмұны мен жанрлық табиғаты жөнінде қызғылықты тұжырым, қорытындылар жасалған.

Түйін сөздер: аңыз, нұсқа, тарихи тұлға, ой, билік, шешендік өнер, кейіпкер, жанр, бейне, сюжет.

Dadebaev Zh.¹, Bissenbaev P.², Karbozov Ye.³

¹doctor of Philology, Professor, e-mail: dadebaev48@gmail.com

²Senior lecturer, e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru

³Candidate of philology, e-mail: e.karbozov76@gmail.com

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Tolybay – a prominent statesman of the era of the Golden Horde

The author reveals the Worker elmost historical figure Tolybay's. In the article the author reveals the activity of the historical figures of Taliba criticism, hero of the Kazakh legends, active participant in internal and foreign policy and social events of the era of the Golden Horde by comparison with other evidence and by establishing sources. Given the evidence that in the Turkish folk literature, the historical basis of folklore about Tolybai criticism is taken from the times of the rulers of the Golden Horde, such as Uzbek Khan, Zhanibek Khan, Berdybek Khan and these works testify to the high level of development of the literature.

However, analyzed socio-cognitive activity, the causes and consequences of the emergence of works on Tolybai, that, along with the art of oratory and the canons of humanism legends about him were widely circulated among the masses, examples of works. To this day much is said of the Kazakh legends, and it should be noted that the study was about Tolybai synchy (master of horses) published for the first time. The article draws interesting conclusions on the ideological content and genre nature of the legend of historical personality

Key words: legend, version, historical person, soul, power, oratory, character, genre, image, plot.

Дадебаев Ж.¹, Бисенбаев П.², Карбозов Е.³

¹д.ф.н., профессор, e-mail: dadebaev48@gmail.com

²старший преподаватель, e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru

³к.ф.н., доцент, e-mail: e.karbozov76@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Толыбай – видный государственный деятель эпохи Золотой Орды

В статье автор раскрывает деятельность исторической личности Толыбая как критика, как героя казахских легенд, активного участника внутренних, внешнеполитических и социальных событий эпохи Золотой Орды путем сопоставления с другими доказательствами и путем установления источников. Приводятся доказательства, что в тюркской народной литературе историческая основа фольклорных произведений о Толыбае критике берется со времен правителей Золотой Орды, таких как Узбек-хан, Жанибек-хан, Бердыбек-хан, и эти произведения свидетельствуют о высоком уровне развития литературы.

Вместе с тем, проанализирована общественно-познавательная деятельность, причины и следствия возникновения произведений о Толыбае, о том, что наряду с ораторским искусством и канонами гуманизма предания о нем были широко распространены среди народных масс, приведены примеры из произведений. До сегодняшнего дня так много сказано о казахских легендах, и следует заметить, что исследование про Толыбай сыншы (знаток коней) публикуется впервые. В статье сделаны интересные выводы по идейному содержанию и жанровой природе легенды об исторической личности.

Ключевые слова: легенда, версия, историческая личность, душа, власть, ораторское искусство, персонаж, жанр, образ, сюжет.

Кіріспе

XIV ғасырдың өн бойында Алтын Орда мемлекетінің қанатын кеңге жаюы – әлемдік тарихтың ең бір күрделі тараулары болып есептеледі. Осы бір аумалы-төкпелі заманда Алтын Орда тізгінін қолда ұстаған белгілі тарихи тұлғалар – Өзбек хан мен Жәнібек хан еді. Халық мұрасы осыны анық аңғарған. Ал өз жұртының болашағы, игілігі үшін аянбай еңбек еткен, сол ұлы мақсат жолында бар ғұмырын жұмсаған қажырлы қайраткер – Толыбай сыншы тұғын. Қазақ халық әдебиетінде ғана емес, өзбек, қырғыз фольклористикасында да Толыбай сыншы – тарихта нақты болған адам деген пікір орын алған. Әбілғазы шежіресінде, Өтеміс қажының «Шыңғыснамасында» үлкен ұлыстың ақылгөй данасы, хан төңірегіндегі ықпалды тұлға – осы қаңлы Толыбай деп есептейді. Бір сөзбен айтқанда, кездейсоқ, өтпелі кейіпкер емес, кеңінен танылған бейне.

Әрине, Толыбай сыншы – тарихи тұлға. Оның өз заманының сөз өнерін дамытуға айрықша үлес қосқан адам екендігіне күмән келтіру қиын. Көнеден жеткен аңыздық проза үлгілері өзінің адал ұлын жазбай танығанын көреміз. Сонымен қатар халық өзінің өткенін ұмытпапты, ел іргесі берік замандағы ұлы мемлекетін аңсапты.

Мақалада жүйелі-кешенді, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылады. Аңыз мәтіні мұрағат мәліметтерімен, зерттеу еңбектері ұсынатын

деректермен, көне ескерткіштердің қолжазба үлгілерімен салыстырылады, фольклорлық мұралардың өзгешеліктері мен ортақ белгілері айқындалады. Сөйтіп халық арасына ауызша тараған мәдени жәдігерлердің жарқын нұсқалары саналатын аңыздардың тарихи даму жолдары белгіленеді.

Жазба дерек көздеріндегі тарихи тұлға туралы мәліметтер

Толыбай – Жәнібек ханның (1341-1357) тұсында үлкен ұлыстың көсемі, хан хандығында күзіретті әмір болған адам. Өтеміс қажының «Шыңғыснамасында» (ХҮІ ғ. I жартысы) Толыбай есімінің алдында оның руының атауы қоса көрсетіледі: Қаңлы Толыбай (Утемиш-хаджи, 1992:108). В.П. Юдин «Шыңғыснамада» ру атауының адам атына тіркесіп жазылғанына арнайы көңіл бөліп, мұны Өтеміс қажының дастанына тән ерекшелік ретінде бағалайды (Юдин, 1992: 68).

Алтын Орда дәуірінің шындығын хан жарлықтарының мазмұны негізінде зерттеуші А.П. Григорьев пен В.П. Григорьев Толыбайдың Ордадағы орнының өте жоғарылығына назар аударып: «Толыбай Орданың оң қанатын құраған қоңырат, найман, жалайыр және үйсін секілді асқан күшті ру-тайпалармен бір тектес рудың көсемі болды» (Григорьев, 1995: 24-66.), – деп жазды. Өтеміс қажы Бердібек ханның тұсында

Орданың оң қанатын қият Мамай Қырымға алып кеткеніне, сол қанатын қият Жыр-Құтлының ұлы Теңіз-Бұқа Сырға алып кеткеніне назар аударады (Утемиш-хаджи, 1992:108). Орданың екі қанатын бастаған Мамай мен Теңіз-Бұқаның, Толыбайдың Алтын Орда мемлекетінің тірегі болғаны туралы пікірдің негізі бар. Әлкей Марғұлан бұл пікірді айқындай түседі: «Тарих пен шежіре сөзге қарағанда, Оғыз да, Қорқыт та Қаңлы ұлысынан шыққан... Қорқыт ҮІІ-Х ғасырларда Сыр бойын мекендейтін Қаңлы ұлысының бір тобы Оғыз руы қияттарынан шыққан. Ол кезде бұрынғы қаңлының қаңлы-қыпшақ я оғыз-қыпшақ аталып, олардың астанасы Сырдарияның жағасындағы «Жанкент» деген қала болған» (Марғұлан, 2007:187).

Дерек көздері және олардың негізінде тұжырымдалған Ә. Марғұланның, А.П. Григорьев пен В.П. Григорьевтің ойлары мен пікірлеріне қарағанда, Толыбай – Алтын Орданың ұйытқысы болған аса ірі тайпалар бірлестігінің белгілі көсемдерінің бірі.

Толыбай Өзбек ханның тұсында, Өзбек ханның ұлы Жәнібек ханның тұсында, Жәнібек ханның ұлы Бердібек ханның тұсында ұлыстың ұлы адамдарының бірі болып қызмет етті. Үш ханның тұсында да сарайдың ішкі тартыстарының ортасында болды.

Дерек көздерінде Толыбайдың 1339 жылы Өзбек ханның (Жәнібек ханның әкесі) жұмсауымен Рязань, Смоленск, Переяслав князьдіктеріне елшілік сапармен барғаны туралы мәліметтер сақталған (Полное собрание русских летописей, 213). Алтын Орда, араб, парсы, орыс дерек көздеріне қарағанда, Өзбек ханның тұсындақ Толыбайдың үлкен мемлекеттік қайраткер дәрежесінде болғаны байқалады.

«Сұлтандар мен мәліктер және әскерлер тарихы кітабы» баяндайтын Египет сұлтаны Эльмәлік-Эннасырдың жылнамалық өмірбаяны бойынша, Өзбек хан Египет сұлтанына қыз берген, бірнеше елшілік жіберген. Өзбек ханның ешіліктерінің бірі 1338 жылы сұлтанның қызын Өзбек ханға айттырып келеді. Сұлтан елшілер арқылы Өзбек ханға өзінің қыздарының үлкені бар болғаны алты жаста екенін, бой жеткенде, Аллаһ қаласа, жасауымен Өзбек ханға ұзататынын айтып, хат жолдайды (Тизенгаузен, 1884:262-263). Өзбек ханның Египет сұлтанының қызын айттыра барған елшілігінің немесе басқа елшіліктерінің құрамында Толыбайдың болғаны туралы мәлімет кездеспейді, елшілік құрамында болған адамдардың аттары көрсетілмейді. Соған қарамастан осы елшіліктердің құрамында

ұлыстың ұлы билерінің бірі Толыбайдың болуы туралы болжам жасаудың артықшылығы жоқ.

Өзбек хан өзінің тақ мұрагері ретінде үлкен ұлы Тәнібекті таңдаған екен. Ибн Батута Тәнібектің бір айыпты ісі болғаны туралы мәлімет береді (Тизенгаузен, 1884:296). 1341 (1342) жылы Өзбек хан дүние салғанда, Тәнібек Моғолстан өлкесінде жорықта жүреді. 1340 жылы Бенедикт XII Өзбек ханға (Юргевич, 1860: 1002-1004), Тайтулы ханымға (Юргевич, 1860: 1005-1006), Жәнібек ханзадаға (Юргевич, 1860: 1004-1005) жазған хаттарға қарағанда, Ордадағы іргелі істердің басында Жәнібек тұрғанға ұқсайды (Юргевич, 1860: 998-1006). Өзбек хан дүниеден озғанда, Тайтулы ханым хан тағына үлкен ұлы Тәнібекті емес, ортаншы ұлы Жәнібекті лайықты көреді. Жәнібек хан тағына отырысымен Венеция, Генуез билігінде отырғандар оған елшілерін жіберіп, тығыз қарам-қатынаста болды (Сборникъ грамматъ, 1860: 183-236). Осы сипатталған жағдайлар Жәнібектің Ордадағы биік орны сыртқы елдерге Өзбек ханның көзі тірісінде белгілі болғанын аңғартады.

Ибн Батутаның айтуынша, Тайтулы ханымның жаратылысында ерекше қасиет болған, сол себепті оны Өзбек хан өзге ханымдарынан артық көрген, оған ерекше құрмет көрсеткен. Тайтулы ханым ханның атын алдына ұстап, орыс князьдіктеріне елші жіберіп отырған, орыс князьдіктері мен Алтын Орда арасында ынтымақтастық қарым-қатынастың сақталуына ықпал еткен (Полное собрание русских летописей, 99). Ханның қабағына қараған әмірлер де Тайтулы ханымға зор ілтифат білдірген (Тизенгаузен, 1884:291).

Ханым әмірлерге Тәнібек келгенше хан тағына ортаншы ұл Жәнібекті отырғызу туралы ақыл салғанда, әмірлер келісім береді. Әмірлер жорықтан қайтып келе жатқан Тәнібектің алдынан шығып, оның қолын сүю құрметіне ие болғысы келетіндерін білдіреді. Тәнібек әмірлердің сөзіне сеніп, алданады, қапыда қалады. Жәнібек таққа отырады. Аздан соң Жәнібек інісі Қыдырбекті де өлтіреді (Тизенгаузен, 1884: 102; 5, 229; 9, 94).

Жәнібек хан ұлан байтақ жерге иелік етіп, билігін жалпақ жұртқа жүргізді. Рум, Сирия, Фарсы, Ирак жұрты Жәнібек ханға елші жіберіп, Ашреф деген ханды ата-баба дәстүрін тәрк етіп, шарифатқа жат іс істегені үшін жазаға тартуды, оның орнына Бердібек оғланды хан етіп қоюды сұрайды. Жәнібек хан олардың сұраныстарына сай Бердібекті кеңбайтақ өлкеге хан қояды, хан

сарайы Тебризде болады (Тизенгаузен, 1941:128; Абуль-Гази-Багадур-хан, 1996:101).

Жәнібек Тебризден ауырып келеді. Ханның ауруының түрі Орда деректерінде ашық айтылмайды. Орыс жылнамаларында бұл жайында: «Джанибек... разболеся и възсися» (Полное собрание русских летописей, стлб. 66), – деп жазылған. Осы дерек негізінде А.П. Григорьев пен В.П. Григорьев Жәнібек ханның «жан ауруына» шалдыққаны туралы ой тастайды (Григорьев, 1995: 24-66). Хандықтың тіреуі Толыбай Жәнібек ханның ауруынан қауіптеніп, ханның ұлы Бердібекті Ордаға шақырады. Мұны ханның анасы Тайтулы ханым да мақұл көргенге ұқсайды. Орыс жылнамаларында Толыбайдың Бердібекке айтқан мынадай сөзі бар: «Әкенің хандық дәурені өтті, сенің хандық дәуренің жетті» (Полное собрание русских летописей, 229). Толыбайдың сөзінің мәнісін Жәнібек ханға іш тартатындардың теріс қабылдауы қандай анық болса, Бердібекке іш тартушылардың оң қабылдауы сондай анық. Алайда хан ауруының беті қатерлі болғанын ескергенде, Толыбай мен Тайтулы ханымның мұндай шешімге келуіне қалыптасқан жағдайдың ықпалы болғанға ұқсайды.

Жәнібек хан «жан ауруы» басылғандай болғанда, баласы Бердібек ханның Ордаға келгенін естиді. Анасы Тайтулы ханымнан Бердібектің Ордаға келісінің жайын сұрағанда, ханым баласының көңілін аулап, шындықты айтпайды. Хан енді алдына Толыбайды шақырады. Хан Толыбайдан өзінің Тебризде хандық құрып отырған баласы Бердібектің алдын ала хабар салмай, суыт келгені туралы сарайдағы сыбыстың жайын сұрайды. Толыбай істің анық-қанығын білмек болып, шығып кеткенде, Бердібек бастаған топ оны орталарына алып, ханның алдына келеді. Жәнібек хан сол жерде жан тапсырады (Тизенгаузен, 1941: 128-129). Хандық билікке Бердібек осылай келеді.

Әбілғазының шежіресінде (ХҮІІ ғ.) Жәнібек ханның өліміне Толыбайдың қатысы бары айтылмайды. Шежіре бойынша, Тебриздегі Бердібекті шақыратын – Жәнібек ханның өзі. Ауруының беталысы жаман екенін аңғарғанда, Жәнібек хан Бердібектің келуін күтпей, елін жинап, өзінің орнына Бердібекті хан деп жариялайды (Абуль-Гази-Багадур-хан, 1996:101). Жәнібек ханның өзі ауруының бегінен шошып, өлім қауіпін сезгенде, баласы Бердібекті шақыруы да, ел-жұртына өзі дүние салар болса, орнына Бердібекті хан сайлау туралы жарлығын жариялауы да хан сарайының дәстүріне сай екені дау тудырмайды. Ибн Хал-

дун Бердібектің Сарайға Жәнібек хан өлген соң келгенін жазады (Тизенгаузен, 1884:389).

Жәнібек хан өлгеннен кейін хан тағына Бердібектің отыруы, оған Толыбай мен Тайтулы ханымның қолдау көрсетуі туралы дерек көздерінде сақталған мәліметтердің тарихи шындыққа қатысына күдік келтіру негізсіз. Бердібекті хан тағына Толыбай мен Тайтулы ханым бастаған сарай бектері отырғызды.

Дерек көздерінде Толыбайдың Жәнібек ханға дұшпандық ойда болғаны туралы мәліметтер кездеседі. Мұндай дұшпандық ойға негіз болған себеп те көрсетіледі: Толыбайдың асқан батыр әрі мерген ұлын бір айыбы үшін Жәнібек хан өлтірген екен (Утемиш-хаджи, 1992:108). Жәнібек ханға Толыбайдың дұшпандық ниетте болуы туралы мәліметті шындық ретінде қабылдау ойға қалдыратыны рас, бірақ бұл мәліметтің шындыққа қатысы барын теріске шығаратындай толымды дерек жоққа тән.

«Аноним Искендера» (ХҮ ғ.) Бердібектің Толыбайдың қолдауымен хан тағына отырған күнін 768 жылдың 3 шаб'аны (22Ү–ҮІІ 1357) деп көрсетеді (Тизенгаузен, 1884:211). Осыдан былай Бердібек хан (1357-1359) үш жыл хан болды. Үш жылдың ішінде өзімен бірге туған бауырларының бәрінің көзін жойды. Бір туған бауырларынан тірі қалған сегіз айлық жалғыз тұяқтың жанына Тайтулы ханым араша сұрағанда, Бердібек хан араша бермеген деседі (Тизенгаузен, 1884:128-129).

Бердібек ханның тұсында ел бүлінді. Қият Мамай елдің оң қанатын алып, Қырым асып кетті. Қият Жыр-Құтлының ұлы Теңіз-Бұқа елдің сол қанатын алып, Сырға кетті (Утемиш-хаджи, 1992:108). А.П. Григорьев 1357 жылы жазда, хан тағына Бердібек отырғаннан кейін, Толыбайдың Азов кеденіне иелік еткеніне назар аударады (Григорьев, 1995:129). А.П. Григорьевтің пікірі негізсіз емес. Орданың оң қанатын алып, Қырым асып кеткен қият Мамаймен бірге Толыбайдың кетуі тарих шындығына, қалыптасқан әлеуметтік ахуалға қайшы келмейді. Екінші жағынан, Қырым хандарының жарлықтарына, солардың ішінде Мұхаммед ханның жарлығына қарағанда, Толыбайдың Керчь өлкесін елді мекендерімен бірге Мұхаммед ханға дейінгі хандар тұсында да иеленіп келгені белгілі болады (Ярлык Мухаммед-Гирея, 1872). А.П. Григорьев Толыбайдың ұлы Яғлыбайдың Келдібек хан тұсында Янгишехрдің қожасы екенін және қоластында қарулы күш болғанын көрсетеді (Григорьев, 2004:144).

Яғлыбайды Толыбайдың ұлы ретінде көрсеткен А.П. Григорьевтің сөзінің шындыққа

қатысын мақұлдайтын немесе теріске шығаратын дәлел мен дәйек біздің қолымызда жоқ. Яғлыбайдың да, Толыбайдың да Алтын Орданың оң қанатын түзетін тайпалық бірлестіктен екені, екеуінің бір ұлыстан екені туралы деректер бар болғанмен, олардың негізінде бұл екі тарихи тұлғаны әкелі-балалы кісілер екендігі туралы пікірдің айналасында анықталмаған жайлар бар. Осы жерде Яғлыбайдың өміріне белгілі дәрежеде жарығын түсіретін бір дерек көзі – «Түркілер шежіресі». Онда Тоқтамыс пен Темір-көрегеннің (Әмір Темір) соңғы соғысы аясында Яғлыбайдың өміріне қатысты мәліметтер көрініс тапқан. Осы соғыста Тоқтамыстың әскерінің сол қанаты Әмір Темірдің әскерінің оң қанатынан ойсырай жеңілсе керек. Тоқтамыстың әскерінің сол қанатында жауға қарсы қару ұстап шығуға құлшынып шығар ешкім қалмайды. Сонда Тоқтамыс өз әскерінің оң қанатынан Яғлыбай бастаған қалың қолды алып, сол қанатқа қояды. Әмір Темірдің әскерінің оң қанатын әмір Осман бастап шығады. Тоқтамыстың әскерінің сол қанатында Яғлыбайдың қолы ғана болады. Бірнеше шайқаста Яғлыбай әмір Османның сұрапыл шабуылдарына тойтарыс береді. Соңғы шайқас болар күні Яғлыбай туған-туыстарымен, бала-шағасымен, жақындарымен қоштасып, майдан даласына келеді де, астындағы ереуіл атын шідерлеп қояды. Мұнысы жаудан қашпай, майдан даласында өлуге бел байлағандай іс болды. Соғыс барысында Яғлыбай мен әмір Осман кездейсоқ кездесіп қалып, жекпе-жек шайқасады. Яғлыбайдың шідерлеулі аты жығылып, әмір Осман оның үстіне құлайды. Әмір Осман осы сәтті пайдаланып, Яғлыбайдың басын шауып түсіреді. Яғлыбайдың басы мен денесін жау қолында қалдырмай, алып кету үшін ақ боз атқа мініп, кеуделеріне қара сауыт киген 800 жас жігіт топ жазбай шабады. Осы айрықша қарулы күш Яғлыбайдың басы мен денесін жау қолында қалдырмай, майдан даласынан алып шығады. Бұл соғыс Келдібек ханның тұсында емес, Тоқтамыс ханның тұсында болған және Тоқтамыстың хандық билігін сақтап қалу мақсатындағы ақырғы соғысы еді [Тизенгаузен, 1941:208].

Яғлыбай мінезі, ерлігі, қаһармандығы жағынан Толыбайдың баласы деген атқа лайықты ерен ерлік көрсетті. Яғлыбайдың ұлысы осы соғыстан кейін хан кеңесінде, халық құрылтайында сол қанаттан орын алды.

1359 жылы жазда Бердібек өзінің әмірлерінің қолынан қаза табады. Орыс жылнамаларында Бердібектің өлімі туралы мынадай мәлімет

беріледі: «... во Орде убиен бысть царь Бердибек, сын Чанибеков, внук Азбеков, и з доброхотом своим... Товлубием, князем темным и сильным, со иными советники его» (Полное собрание русских летописей, 230-231). Жылнамашының сөзіне қарағанда Бердібек ханмен бірге Толыбай да қаза тапқанға ұқсайды. Осы мәліметтерді негізге алғанда, Толыбайдың өлген жылын 1359 жыл деп шамалауға болады, ал туған жылы туралы мәлімет жоқ.

Жазба дерек көздерінде сақталған мәліметтерді негізге алғанда, Толыбай – Алтын Орда мемлекетінің тіреуі болған аса ірі мемлекет қайраткері.

Тарихи-фольклорлық үлгілердегі Толыбай сыншы бейнесі

Жазба дерек көздерінде Толыбайдың Алтын Орда хандары Өзбек, Жәнібек, Бердібек тұсында үлкен мемлекеттік лауазымдар атқарған тарихи тұлға ретінде сипатталады. Қазақ, қырғыз халық әдебиеті үлгілерінде ол Жиренше шешен, Алдар көсе, Асан абыз, Тоқтағұл секілді аттары аңызға айналған адамдармен замандас, мұраттас, теңдесі жоқ сыншы болып бейнеленеді.

Толыбайдың білгірлігі, сыншылдығы туралы мәліметтердің көбі халық әдебиетінде, халық жырлары мен аңыздарында сақталған. Оларды, әрине, тарихи дерек, тарихи шындықтың өзі деп қабылдауға болмайды. Соған қарамастан, халықтың тарихи жырлары мен тарихи аңыздарында сақталған мәліметтерді шындық емес деудің жөні жоқ. Осы ретте Ш. Уәлихановтың мына бір пікірі тарихи шындық пен тарихи жыр арақатынасы туралы ақиқатқа көз жеткізуге негіз болады ғой деп ойлаймыз: «Тарихи тұрғыдан алғанда, – дейді ғұлама, – халықтың ақындық рухы өте тамаша: жыраулардың ерекше есте сақтау қабілеті арқасында батырлардың ерлігін жырлаған көне дастандарда Алтын Орда дәуірінің тарихтан белгілі шындықтары бұрмалаусыз, өзгеріссіз сақталған. Түрлі кезеңде өмір сүрген жыраулар өз дәуірінің ірі оқиғаларын естіген жанның есінен кетпестей етіп жырлағаны соншалық, ол жырлар тұтаса келіп бүтін бітімге айналған. Осы жырлардың бәрі әдет-ғұрып, мақал-мәтелдер, әдеп кодексі өлшемдерімен тұтаса келіп, халықтың өткен тарихы мен рухани өмірінің толық суретін көрсетеді, белгілі тарихи деректерді толықтыруға және олардың тегін анықтауға мүмкіншілік береді...» [Валиханов, 1985:192-194].

Тарихи тұлға туралы тарихи жырлар мен аңыздарда сақталған мәліметтерге біз Ш. Уәлиханов негіздеген ғылыми ұстаным тұрғысынан қараймыз. Халықтың тарихи жырлары мен аңыздарында сақталған мәліметтер ол туралы тарихи деректерді толықтырады және тарих шындығын дұрыс тануға септігін тигізеді. Бұл топтағы қазақ тарихи аңыздары мен жырларының бастылары мынадай болып келеді: «Толыбай сыншы», «Толыбайдың баласы» аңыздары; «Тепең көк» күй аңызы (І, Ү нұсқалар), «Данышпан Аяз», «Аяз би» аңыздары, «Үш зерек», «Аяз би» ертегілері; «Көрұғлы» эпосы (Р. Мәзқожаев нұсқасы); «Үш ұл» (Радлов В.В.); «Ағайынды үш ақылды» (Диваев Ә.); «Білгір мен хан» (Диваев Ә.); «Едіге туралы аңыз» (Потанин Г.Н.), т.б. аңыз-әңгімелер. Әрине, фольклордың аты – фольклор. Оны тарихи дерек көзі ретінде қабылдаудың жөні жоқ. Әйтсе де қазақ фольклорының осы аталған үлгілері Толыбай сыншы өмірінің жаңа қырларын ашады, сөйтіп, Ш. Уәлиханов айтқандай, тарихи тұлға туралы «белгілі тарихи деректерді толықтыруға және олардың тегін анықтауға мүмкіншілік береді».

Қырғыз халқының Жиренше туралы тарихи аңыз-әңгімесінде Жәнібек хан, Бердібек хан, Толыбай арасындағы қарым-қатынас сипатына қосымша мән беретін мәліметтер кездеседі. Онда Қарашаш Жиренше шешеннің баласының әйелі болып көрінеді. Хан әр кез сөзден де, жөннен де Қарашаштан жеңіле берген соң, Жиренше шешеннің қолын байлап, Алтай тауындағы қара қалмаққа айдайды. Толыбай сыншының ұлы Мыңжасарды, Асан Қайғының ұлы Төлеңгітті оған қоса жібереді. Қалмақтың ханы бұлардың жайын байқап, көріп, үшеуін үш жерге бөліп жібереді.

Жәнібек хан Жиренше шешеннің елде қалған баласы Төлемырзаны жан орнына көрмей, жұмысқа салады. Қарашашты алмақшы болып, қасына қоңсы қондырады. Қарашаш ханның ойын іске асырмайды. Сөйтіп жүргенде, Қарашаш Жәнібек ханның інісі Бердібекке: «Жәнібектен жан адамға пайда болмайды, ағанды өлтіріп, халқыңа хан болғын», – деп, оған жақсы сөзімен ықпал жасайды. Бұл хабар жан-жаққа тарап, қалмақтың қолындағы Жиренше шешенге де жетеді.

Жиренше шешен елімен табыспақ болып, мынадай хат-хабар жібереді: «Егіндерің жақсы шығып, жақсы пісті деп естідім. Оруларың жай көрінеді, қыстың арты қандай болар екен? Қысқа қалдырмай, ерте орып, бітіріп алыңдар. Толыбай, Тоқтағұл, Асанға хабар салыңдар. Бір

соқыр қара қасқа текем бар, сақалынан байлап, көзін ойып, көлге салыңдар. Бір тік мүйіз қара серкешім бар, қой бастатып ала келіндер. Боларболмас пышағым бар, жүзі құрыш кездігім бар, жұртта ұмытылып қалмасын».

Елдегілер Жиреншенің хат-хабарының мәнін түсіне алмайды. Ақыры елдің басындағы жақсылар хат-хабарды Жиренше шешеннің келіні Қарашашқа жеткізіп, бәрі соның аузына қарайды. Қарашаш хат-хабарды оқып, атасының сөзінің мәнісін былай таратып айтады: «Егіндерің жақсы шығып, жақсы пісті» дегені – дұшпандарың болғанынша болды, толғанынша толды дегені. «Орақшыларың жай көрінеді» дегені – «Қайрат қыларлық қимылдарың жай көрінеді» дегені. «Қыстың арты қандай болар екен?» дегені – «Істің арты қандай болар екен» дегені. «Қысқа қалдырмай, ерте орып, бітіріп алыңдар» дегені – «Істі кейінге қалдырмай, дұшпандарыңды орақпен бидай орғандай қылыңдар» дегені. «Толыбай, Тоқтағұл, Асанға хабар салыңдар» дегені – «Елдің қариялары іс қылатын уақыт келді, Толыбай, Тоқтағұл, Асан елдің жастарына ақыл айтсын» дегені. «Бір соқыр қара қасқа текем бар, сақалынан байлап, көзін ойып, көлге салыңдар» дегені – «Жәнібек ханды өлтіріп, сақалын қырқып, көзін ойып, көлге салыңдар» дегені. «Бір тік мүйіз қара серкешім бар, қой бастатып ала келіндер» дегені – Жәнібектің інісі Бердібекті қолдарыңа алып, халыққа хан көтеріп қойыңдар» дегені. «Боларболмас пышағым бар» деп Төлемырзаны айтыпты, «жүзі құрыш кездігім бар» деп мені айтыпты, «жұртта ұмытылып қалып қор болмасын» дегені – «сөзден, топтан қалып кемшілік тартпасын, ақыл-кеңестен қалдырмай, ала жүрсін» дегені».

Толыбай, Тоқтағұл, Асан бастаған жұрт кеңес құрып, Жиреншенің айтқан ақылы бойынша іс қылады (Жээренче чечен, 1988:436-443).

Аңыз желісіндегі мәліметтер парсы, араб тіліндегі жазба дерек көздеріндегі мәліметтерден алшақ кетпейді. Толыбай, Жәнібек, Бердібек арасындағы қарым-қатынас сипаты дерек көздерінде мазмұны жағынан бірдей. Араб, парсы, орыс, түркі тілдеріндегі жазба дерек көздері мен халық әдебиеті ескерткіштеріндегі мәліметтер бірін-бірі толықтырып, Толыбайдың хандық ішіндегі іргелі істерге қатысы айналанысындағы шындықтың аясын кеңейте түседі.

Г.Н. Потанин кезінде ел аузынан Едіге туралы аңыз әңгіменің төрт нұсқасын жазып алып, «Живая старина» журналының 1897 жылғы ІҮ шығарылымында жариялаған. Ақмола облысы Көкшетау уезіне қарасты Сырымбет ауылын-

да Бейсенбі деген кісіден жазып алған үшінші нұсқада Едігенің әкесі – Ис-Төле, Ис-Төленің әкесі Толыбай сыншы болып баяндалады. Тарихи аңыз нұсқасы бойынша, Толыбай байдың Ис-Төле (Үс-Төле) деген баласы перінің қызының артынан су түбіне түсіп, қызға үйленеді. Әрі қарайғы оқиғаның желісі басқа нұсқалардағыдай болып келеді. Әйелі аққу киімін киіп ұшып кеткен соң, Ис-Төле судан құрлыққа шығып, көптеген қиыншылықтар көреді, бір байдың үйіне кез келіп, сол байға бала болады. Байдың жылқысын бағады. Бір күні таңертең ұйқыдан тұрғанда, көзі анадай жерде жатқан аттың бас сүйегіне түседі. Ис-Төле аттың қу басын құшақтап, ағыл-тегіл жылай береді. Жылқышылар жиналып, бұған жақындағанда, Ис-Төленің: «Сені тұлпардың басы деп кім айтады, мені Толыбай сыншының баласы деп кім айтады», – деп жылайтыны естіледі. Бұл байдың құлағына жетеді. Бай Ис-Төлеге бүкіл елдің жылқысын аралауға, ішінен тұлпар табуға пәрмен береді. Ис-Төле қалың жылқының ішінен тұлпар таппайды. Ис-Төленің айтуымен бай ел арқылы өтіп бара жатқан керуеннің жетегінен арыған, көтерем болған бір күрең атты алты атқа айырбастап алады. Сол ат тұлпар болып шығады. Ис-Төле сол тұлпармен үлкен бір бәйгеде озып келіп, тұлпардың екпінін тоқтата алмастан, әрі асып кетеді. Сол кеткеннен Ис-Төле әкесі Толыбай сыншының аулына қарай бет алады. Тұлпардың дүбірін естіген Толыбай сыншы: «Мұндай тұлпардың үстінде отыруға менің балам немесе менің өзім ғана шыдаймын. Тұлпарды тоқтату мүмкін емес. Жеті қабат жібек арқан керіп, үстіндегі баланы алып қалайық», – деп қам жасайды. Тұлпардың үстіндегі баланы алып қалады.

Перінің қызы Ис-Төледен туған баласын айтулы жерде қалдырған екен, оны бір кемпір тауып алып, асырап, бағады, молданың алдына беріп оқытады, бұзау бақтырады. Он екі жасқа келеді. Аты Едіге болады (Потанин, 1897:304-307).

Г.Н. Потанин жариялаған осы аңыздың басты желісі қазақтың «Тепең көк» деп аталатын күй аңызында (I, Y нұсқалар) қайталанады. Күй аңызының Y нұсқасы былай басталады: «Ертеде бір ханның қойшысы бар екен. Сол қойшы бала ханның ұлымен бір жаққа барып келе жатса, өзеннің жағасында жылқының басы жатыр екен. Сонда қойшы бала: «Мені Толыбай сыншының баласы деп кім айтады, сені көкөрақ тұлпар деп кім айтады?» – деп, жылқының басын құшақтап жылайды» (Тепеңкөк, 2012:55). Бұл жай ханның құлағына жетеді. Хан қойшы

балаға өз жылқыларының ішінен тұлпар табуға жарлық береді.

Қойшы бала ханның бес жүз жылқысының ішінен тұлпар таппайды да, ханның бұйрығымен тұлпар іздеп ел кезіп кетеді. Бір қойшының жауыр, қотыр көк тайын сатып алып, ханға келеді. Қойшы бала сол тайды тепеңдетіп мініп жүріп, оған «Тепеңкөк» деп ат қояды. Бәйгеге қосқанда, Тепеңкөк озып келеді. «Сонда қойшы бала Тепеңкөкті:

Кекіліңе болайын күлтеленген жібектей,
Сауырыңа болайын түбі түскен шелектей, –

деп еркелеткен екен» (Тепеңкөк, 2012: 55).

Тарихи аңызда баяндалған оқиғалар арасынан мына жайды бөліп алып қараған дұрыс: а) Толыбай сыншының баласының дұшпанның қолында пенде болып жүруі; ә) Толыбай сыншының баласының тұлпардың қу басын көріп, құшақтап жылауы; б) Толыбай сыншының баласының жылап айтқан сөзінің мәнісі («Сені тұлпардың басы деп кім айтады, мені Толыбай сыншының баласы деп кім айтады»); в) Толыбай сыншының баласының сыншылық қасиетін көрсетуі.

Толыбай сыншы – «Көрұғлы» эпосының түрік, түркімен, әзірбайжан, өзбек, қазақ, қырғыз нұсқаларында негізгі тұлғалардың бірі. «Көрұғлының» қазақ ішінде бірнеше нұсқасы бар. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы нұсқасында Толыбайдың өз заманында «тұлпар мініп, ту алған» дара тұлға болғаны айтылады (Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы, 2005:167). Толыбай сыншының баласының басынан өтетін осы оқиғалардың үзкітері «Көрұғлы» эпосының Р. Мәзқожаев нұсқасында да бар. Онда ат сынап, асқан сыншы болып өткен Толыбай сыншы, оның ұлы Раушанбек батыр, оның ұлы Көрұғлы батыр туралы айтылады. Раушанбек қызылбастың ханы Шағдаттың қолына пенде болып түседі. Шағдат хан Раушанбекті базарға шығарып, Ғаждамбек деген біреуге сатады. Ғаждамбектің жалғыз қызы болады екен, сол қызын Раушанбекке қосады. Раушанбек бір күні базарға бара жатып, жолдан жылқының қу басын көріп, қолына алады. Раушанбек жылқының қу басын құшақтап тұрып жылайды:

Тұлпар едің туған баста асыл боп,
Аста, тойда ұрандатқан басы боп.
Қазір, міне, топырақ болып қурапсың,
Көргендерге бір тиындық бәсің жоқ.
Толыбайдың баласы деп мені айтпас,

Кімдер айтар сені тұлпар басы деп?!
(Қазақ халық әдебиеті, 1989:27)

Раушанбектің жылқының қу басын құшақтап, жылап айтқан сөзі Шағдат ханға жетеді. Хан Раушанбекті алдырып, сынайды. Бірінші жолы жылқының үш қу басын алдырып сынатады. Раушанбек бұлардың тұлпардың басынан басқа екенін білдіретін белгілерін көрсетеді. Разы болған хан сыншыға бір күлше нан сый бергізеді. Екінші жолы сыншы түйенің жампозын сынап табады. Разы болған хан сыншыға тағы бір күлше нан сый тартады. Үшінші жолы сыншы ханның бұқаларының тынжысын сынап біледі. Хан сыншының сынына бұл жолы да разы болып, тағы бір күлше нан сый бергізеді. Хан енді сыншыдан өзін сынауды талап етеді, қандай қатты сын айтса да, әділ болса, қанын төкпеуге уәде береді. Сыншы ханның басын сынап, оның ханның емес, наубайшының баласы екенін айтады. Хан көп алдында беті күйіп, шындықты анасынан сұрайды. Анасы сыншының шындықты айтқанын, ханның наубайшының баласы екенін, әке-шешесі бірдей өлген соң, өзі туған бала қылып бауырына салып өсіргенін жариялайды. Шарасы таусылған хан, сыншыға қаһарын төгіп, өзінің наубайшының баласы екенін қалай білгенін сұрайды. Сыншы өзінің сыншылығын білдірмек үшін, ханның талабы бойынша үш сыннан өткенін, әр сыннан өткенде, ханның бір күлше наннан сыйлық бергенін еске салады. Тақ мініп, жұрт билеген хандарға хан сынынан өтіп тұрған жанға күлше нан сыйлау лайықты емес екендігін алға тартады. Ашуын баса алмай алқынған хан жендеттеріне: «Менің кім екенімді көрген мұның көзі ғой! Екі көзін ойып алындар!» – деп жарлық қылады.

«Көрұғлы» эпосының әзірбайжан нұсқаларының бірін XIX ғасырдың ортасында неміс жазушы А. Гакстгаузен оңтүстік әзірбайжандарынан жазып алып, мазмұнын неміс тілінде қарасөзбен баяндаған. Барон А. Гакстгаузеннің бұл еңбегі қолжазба кезінде ағылшын тіліне аударылған, неміс тілінде содан кейін жарияланған, XIX ғасырдың екінші жартысында орыс тіліне аударылды. Жырдың сюжеттік желісі бойынша, теңізден бір айғыр шығып, Парсы патшасының жағада жайылып жүрген биелеріне шабады. Мұны патшаның жылқышысы көреді. Теңіз айғыры шапқан бие құлындайды. Құлынның ұсқыны жаман болады. Бір күндері патша жылқышысына тұлпар болар сегіз құлынды таңдап алып келуді бұйырады. Жылқышы сегіз құлынды

таңдап алып келеді. Сегіздің ішінде теңіз айғырынан туған құлын да болады. Патша оның ұсқынсыздығын көріп, тұлпар болар құлынды көре алмағаны үшін, жылқышысының көзін ойғызады, теңіз айғырынан туған ұсқынсыз құлынды жылқышының өзіне береді. Көр болған жылқышы теңіз айғырынан туған құлынды ұлына тапсырып, оны бағып-қағудың жолын айтады. Көр болған жылқышының ұлы осыдан былай Көрұғлы аталады (Толыбай сыншы, 149-150).

Б.А. Каррыев «Көрұғлы» эпосының түркі халықтарындағы нұсқаларын салыстырмалы зерттеу барысында ғылыми және танымдық мәні үлкен бірнеше дерек көздерін саралап талдайды. Солардың ішінде А. Гакстгаузен еңбегіне де лайықты баға береді (Рысбаев, Абдухамидова, Батыркулова, 2012: 410-413). Бүгінгі күнге «Толыбай сыншы» қазақ тарихи аңызының желісімен жеткен мәліметтерде де терең мән бар (Закавказский край). «Толыбай сыншы» деп аталатын қырғыз халық аңызында сақталған мәліметтер де маңызды (Каррыев, 2012:410-413).

Раушанбектің сыншылығының негізі – әкесі Толыбай сыншыдан. Толыбайдың да, Раушанбектің де сыншылығы жан біткеннің бәріне қатысты: а) төрт түлік малға; ә) адамзатқа; б) ит пен құсқа. Г.Н. Потанин жариялаған аңызда Толыбай мен баласының сыншылығы жылқының тұлпарына қатысты ашылады. «Көрұғлы» эпосында Толыбай мен баласының сыншылығы малға да, жанға да қатысты белгілі болады. «Толыбай сыншының баласы» атты тарихи аңызда Толыбайдың баласының сыншылығы тұлпардың сынына байланысты белгілі болады (Толыбай сыншының баласы, 2012:26). «Аяз биде» сыншының қасиеті а) төрт түлік мал, ә) адамзат, б) ит пен құс, в) өсімдіктер, г) асыл тас әлемінде бірдей танылады.

«Көрұғлы» эпосында, Г.Н. Потанин, Ә. Диваев жариялаған тарихи аңыздарда, «Аяз биде» сыншыға қатысты көрініс тапқан оқиғалар сілемі қырғыз халқының аңыз әңгімелерінде де сақталған. Мұраталы Мукасов (Мукасов, 2013:7-35), Али-Асқар Байбосунов (Байбосунов, 36-51), Ыстаналы Мукасов (Мукасов, 52-61) сияқты зерттеушілердің еңбектерінде аты белгісіз сыншылар мен Толыбай сыншыға қатысты қырғыз халық әдебиетіндегі мәліметтер лайықты бағаланған.

Қазақ халық ертегісі «Аяз би» халық өмірінің бірнеше саласы бойынша даналық ой ұсынатын сыншыл да шыншыл мазмұнымен

ерекшеледі. Онда хан қарашыларына бірнеше жаманды табуға жарлық береді: а) құстың жаманын; ә) шөптің жаманын; б) адамның жаманын. Бұлардың әрқайсысын тану мен табу іздеушілерден сыншылық танымды талап етеді. Ханның қарашылары құстың жаманы деп қырғауылды, шөптің жаманы деп шеңгелді, адамның жаманы деп бір жалбыр тонды, жаман тұмақты адамды таңдайды. Ол өзінің жаман екенін мойындайды, ал қырғауылды құстың жаманы деуге келіспей, оның орнына сауысқанды алдырады. Шеңгелді жаман деуге келіспей, оның орнына қара қоғаны алдырады.

Адамның жаманы деп алып келген Жаман хан алдында жақсы болып шығады: құстың жаманын, шөптің жаманын тура сынап табады, тиісті жамандардың жаман болатын себебін түсіндіріп, ханды үлкен ойға қалдырады. Ханның тұлпарын сынағанда, мынадай сын айтады: тұлпар сиырға шатыс, судан әрі-бері өткенде сиыр сияқты аузын суға салмай өтпейді, өткен соң сиыр сияқты артқы аяғын сілкіді. Келесі жолы хан Жаманға Сүлейменнің жүзігіндей, Мұсаның асасындай, Дәуіттің қоржынындай бір қасиетті гауһар тасын сынап: тастың ішінде көз тиіп түскен екі ақ қара бас құрт бар; сол екі құрт екі жылдан кейін тасты тесіп шығады; тесілген соң, тастың қасиеті кетеді. Жаман сонымен қатар ханның қара басын да сынап, оның хан тұқымынан емес, наубайшының баласы екенін айтады. Тексере келгенде, Жаманның сынының бәрі дұрыс болып шығады. Хан оны өзінің бас уәзірі қылады. Адамның жаманы деген кісі ақылдың арқасында Аяз би атанады, ханның орнына хан болады.

Аяз бидің осы сындарының бір қатары қырғыз халық ауыз әдебиетінің үлгілерінде белгісіз сыншының атынан айтылады. Мысалы, қырғыз халқының «Мендирман» (Мендирман, 1998:315-316), «Ақылды дихан» (Ақылды дихан, 1998:426) аңыз-ертегілерінде Аяз бидің хан тұлпарына айтқан сыны аздаған ғана өзгешелікпен қайталаынады. Мұраталы Мукасов осы аңыздағы сыншыны Толыбай сыншы болар деп есептейді (Мукасов, 2003:16-17).

«Көрұғлы» эпосындағы Шағдан ханның наубайшының баласы екендігіне байланысты айтылған сынды мазмұны «Аяз биде» ғана емес, қазақ аңыздарының бірнешеуінде баяндалады. Олардың ішінде Ә. Диваев Шымкент уезі Ақсу болысының болысы Мұсабек Құнысовтың айтуынан жазып алған «Ағайынды үш ақылды» (Диваев, 1891:78-98) деп аталатын аңыздың танымдық маңызы үлкен. В.В. Радловтың көп томдығының қазақ халық әдебиетіне арналған

үшінші томында жарияланған «Үш ұл» (Радлов, 1870:322-327) деп аталатын аңыз әңгімеде сыншылығымен дараланатын үш ұлдың басынан өтетін оқиғалардың да мазмұны терең. «Аяз биге» қоса осы екі аңыз әңгіме де халық ауыз әдебиетінің үлгілері бола тұра, сыншы, сыншылық туралы өздігінше маңызды дерек көзі болып табылады.

Ә. Диваев жазып алып, жариялаған дерек көзінде («Ағайынды үш ақылды») ағайынды үш ұл жолда келе жатып, түйенің ізін көріп, түйеге қатысты сын айтады. Үлкені: «Мына түйенің оң көзі соқыр, өзі кәрі екен», – дейді. Ортаншысы: «Түйенің бір жағына жүзім шарабы, екінші жағына қышқыл ерітінді (уксус) тенделген екен», – дейді. Кішісі: «Түйені жетектеген әйел екен, өзі екі қабат екен», – дейді.

Жол айырығында түйенің ізі бір жолмен кеткенде, ағайынды үшеу басқа жолға түседі. Аздан соң ағайынды үшеуді бір жолаушы қуып жетіп, өзінің жүк артқан түйе іздеп жүргенін айтып, жөн сұрайды. Ағайынды үшеу түйенің өздері жүрген ізінен байқаған белгілерін айтып, жоқшыға жөн сілтейді. Жоқшы бұлардан күдіктеніп, ханға шағым жасайды. Хан бұлардың жөнін сұрап, түйенің белгілерін қалай білгенін сұрайды. Бұлар жауап береді. Үлкені: «Түйе жол бойы жолдың бір жағында өсіп тұрған шөпті жұлып жеп, екінші жағындағы шөпке тиіспепті, үзіп алған шөбін түгел шайнай алмай, жерге тастапты. Түйенің бір көзінің соқырлығы мен кәрілігін осыдан білдім», – дейді. Ортаншысы: «Түйенің бір жағынан жердегі шөпке тамған тамшыға шыбындар үймелепті, екінші жағынан тамған тамшы тиген шөптің жапырақтары күйіп, құрғап қалыпты. Түйенің бір жағына жүзім шарабы, екінші жағында қышқыл ерітінді (уксус) болғанын содан білдім», – деп айтады. Кенжесі былай деп жауап береді: «Түйе жетектеген адам жолда бір жерде дәрет сындырыпты, дәрет орны ойылып, жыра болып қалыпты. Дәрет сындырған орнынан қолымен жер таянып тұрыпты. Түйе жетектеген адамның әйел екенін және өзі екі қабат екенін осыдан білдім».

Би ағайынды үшеудің сөзін тыңдап болып, даушыға оның жоғалтқан түйесіне бұлардың қатысы жоқтығы туралы шешімін айтады. Би ағайынды үшеудің сөзін тыңдап, оларға разылығының белгісіне қой сойып, дастархан жаяды. Дастарханға бабымен піскен қой еті, жүзім шарабы қойылады, үй иесі үйден шығып кетіп, қонақтарының сөзін есіктің сыртынан тыңдап тұрады. Ағайынды үшеу еттен жеп, шараптан ішіп, үш ауыз сөз айтыпты. Үлкені: «Бидің

бергені қойдың еті емес, иттің еті екен», – дейді. Органшысы айтыпты: «Бидің бергені жүзім шарабы емес, адам қаны екен», – деп. Кішісі айтты: «Би некесіз туған екен», – деп. Би ағайынды үшеудің сөзінің мәнісін тексергенде, мынадай жай белгілі болады: а) қонақтарға сойылған қой қозы кезінде енесі өліп, сол кезде күшіктеген итті еміп өскен екен; ә) шарап жасалған жүзім бағы өсіп тұрған жер бұрын қабірстан болған екен; б) кіші ұлдың сөзінің шындығы да белгілі болады.

Бидің сұрауы бойынша, ағайынды үшеу осы жайларды қалай білгендерін айтып береді. Би бұларды ханға алып барады [Диваев, 1891:98]. Осы оқиғаның бір сала желісі В.В. Радлов жариялаған екінші дерек көзінде («Үш ұл») де баяндалады.

Қорытынды

Сыншы сипатына, сыншылыққа байланысты айрықша қасиеттердің мәнісі «Толыбай сыншы», «Толыбайдың баласы» аңыздары, «Тепең көк» күй аңызы I нұсқа, «Тепең көк» күй аңызы (II нұсқа), «Данышпан Аяз», «Аяз би» аңыздары,

«Үш зерек», «Аяз би» ертегілері, «Көрұғлы» эпосы (Р. Мәзқожаев нұсқасы), «Үш ұл» (Радлов В.В.), «Ағайынды үш ақылды» (Диваев Ә.), «Білгір мен хан» (Диваев Ә.), «Едіге туралы аңыз» (Потанин Г.Н.) секілді қазақ халық әдебиетінің үлгілерінде ашылған, қырғыз халық аңыздары мен ертегілерінде [Акматалиев, 1998: 384-385; 424; 316] көрініс тапқан.

Халық ауыз әдебиеті үлгілеріндегі аты-жөні айтылмаған сыншыларды Толыбай сыншы ретінде тануды теріске шығарудың жөні жоқ. Аңыз әңгімелердегі сыншылар айтқан сында адамзат ақыл-ойының кемел жүйесі көрініс тапқан. Толыбай сыншының түрлі дерек көздерінде сақталған сыны халық әдебиеті үлгілеріндегі сыншылар айтқан сынмен тектес, негіздес. Халық әдебиеті үлгілерінде аттары аталып, сұрапыл сыншылығымен танылған сыншылар мен Толыбай сыншыны бір тұлға деп білуде негіз бар.

Халық әдебиеті ескерткіштерінде аттары аталмаған және түрлі атпен аталып жүрген ерен сыншылардың түптұлғасы, архетипі – Толыбай сыншы. Толыбай сыншы – қазақ халқының байырғы мәдениетінің аса ірі қайраткері.

Әдебиеттер

- Ақылды дихан (1998) [Smart owners] // Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясының 20-томы / Филология илимдеринин доктору, профессор Абдылдажан Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Түзгөн, баш сөзүн жазған Гүлбара Оразова. Бишкек
- Абуль-Гази-Багадур-хан. (1996) Родословное древо тюрков // Абуль-Гази-Багадур-хан. Родословное древо тюрков. Иакинф. История первых четырех ханов дома Чингисова. Лэн-Пуль Стэнли. Мусульманские династии. Москва-Тбилиси-Баку
- Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясының 20-томы (1998) / Филология илимдеринин доктору, профессор Абдылдажан Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Түзгөн, баш сөзүн жазған Гүлбара Оразова. Бишкек
- Байбосунов А. Толубай сынчы // Толубай сынчы, Санчы сынчы / Түз.: А. Акматалиев, Р. Сарыпбеков, О. Шаршеналиев. Б. 36-51.
- Валиханов Ч.Ч. (1985) Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. Алма-Ата.
- Григорьев А.П., Григорьев В.П. (1995) Ярлык Бердибека венецианским купцам Азова от 1358 г.: Реконструкция содержания // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Санкт-Петербург. Вып. 16
- Григорьев А.П. (2004) Сборник ханских ярлыков русским митрополитам: Источниковедческий анализ золотоордынских документов. Санкт-Петербург.
- Диваев А. (1891) О трех мыслящих братьях // Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области. Издание Сыр-Дарьинского областного статистического комитета. – Ташкент
- Жэренче чечен (1998) // Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясының 22-томы / Филология илимдеринин доктору, профессор Абдылдажан Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Түзгөн, баш сөзүн жазған Гүлбара Оразова. Бишкек
- Закавказский край. (1857) Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями. Путевые впечатления и воспоминания Барона Август фон-Гакстгаузена. Санкт-Петербург.
- Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кер-Оглы у тюрко-язычных народов. Москва, 1968.
- Қазақ халық әдебиеті. (1989) Көптомдық. Батырлар жыры. Төртінші том. Көрұғлы / Құраст. М. Ғұмарова, Ж. Әбішев. Алматы
- Марғұлан Ә. (2007) «Қорқыт» әңгімелері // Марғұлан Ә. Шығармалары. Үшінші том. Алматы
- Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. (2005), 5-том.– Павлодар
- Мендирман (1998) // Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясының 20-томы / Филология илимдеринин доктору, профессор Абдылдажан Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Түзгөн, баш сөзүн жазған Гүлбара Оразова. Бишкек

- Мукасов М. (2003) Толубай сынчы // Толубай сынчы, Санчы сынчы / Түз.: А. Акматалиев, Р. Сарыпбеков, О. Шаршеналиев. Бишкек
- Мукасов Ы. Философско-этические мысли Толубая-сынчы // Толубай сынчы // Толубай сынчы, Санчы сынчы / Түз.: А. Акматалиев, Р. Сарыпбеков, О. Шаршеналиев. Б. 52-61.
- Полное собрание русских летописей. X том.
- Полное собрание русских летописей. ХУШ том.
- Полное собрание русских летописей. ХУ том. Вып. 1. Рогожинская летопись.
- Потанин Г.Н. (1897) Тюркская сказка об Едыге // Живая старина. Вып. IV. Санкт Петербург.
- Радлов В.В. (1870) Үш ұл // Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен... Часть III. Киргизское наречие. Санкт Петербург.
- Сборник грамматъ (1860) // Записки Одесского общества истории и древностей. Том 4. Отделение второе и третье. Одесса
- Тарханные ярлыки Крымских ханов: Ярлык Мухаммед-Гирея (1872) / Подготовка текста, перевод, примечания И. Березина // Записки Одесского общества истории и древностей. Том 8. Одесса.
- Тизенгаузен В.Г. (1941) Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. Том 2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным / [Отв. ред. П.П. Иванов]. Москва
- Тизенгаузен В.Г. (1941) Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. Том 2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным / [Отв. ред. П.П. Иванов]. Москва
- Тизенгаузен В.Г. (1884). Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. Том 1. Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем. Санкт Петербург.
- Тепенкөк. Ү нұсқа (2012)// Бабалар сөзі. Жүз томдық. 84-том. Күй аңыздар. Астана
- Толубай сыншы. 6-10-беттер. <http://nblib.library.kz/elib/Sait/rukopisi.html> Қ 82. Қаралған күні: 1.04.2019.
- Толубай сынчы (2012) // Кыргыз адабиятынын антологиясы. Чыгармалардын 10 томдук жыйнагы. Элдик балдар фольклору /Түзгөндөр: С. Рысбаев, Б. Абдухамидова, А. Батыркулова. Бишкек
- Толубай сыншының баласы (2012) Бабалар сөзі. Жүз томдық. 87-том. Тарихи аңыздар. Астана
- Утемиш-хаджи. Чингиз-наме (1992)./ Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследования В.П. Юдина. Алма-Ата
- Юдин В. П. Орды: Белая, Синяя. Золотая... (1992) // Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследования В.П. Юдина. Алма-Ата.
- Юргевич В.Н. (1858) Рассказ римско-католического миссионера Доминиканца Юлиана о путешествии в страну приволжских венгерцев, совершенном перед 1235 годом и письма папы Венедикта XII к Хану Узбеку, его жене Тайдолю и сыну Джанибеку, в 1340 году // Записки Одесского общества истории и древностей. Том 5. Одесса.
- Ярлыки золотоордынских ханов. Тайдула // <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/zolotoord.html> Қаралған күні: 2.04.2019.

References

- Akyldy dikhan (1998) // [Smart owners]. Children's folklore. 20 volumes of the series «El adebieti». under the supervision of the General edition of doctor of Philology, Professor Abdyldajan Akmatallyev. Gulnara Orozova amended and wrote the Foreword. Bishkek
- Abul-Gazi-Bagadur-khan. (1996) Rodoslovnje drevo tiurkov [Ancestry of the Turks]. // Abu l-Ghazi Bahadur-Khan. The ancestry of the Turks. Iakinfa. History of the first four khans of the house of Genghis. LAN-Bulletins Stanley. Muslim dynasties. Moscow-Tbilisi-Baku
- Baldar folkloru. [Children's folklore] «20 volumes of the series «El adebieti». under the supervision of the General edition of doctor of Philology, Professor Abdyldajan Akmatallyev. Gulnara Orozova amended and wrote the Foreword. Bishkek
- Baybosunov A. Tolubai synshy [Tolybai connoisseur horse] // Tolybai connoisseur horse / Corrected: A. Akmatallyev, R. Sarypbekov, O. Sharshenalyev. Bishkek
- Valikhanov Ch.Ch. (1985) [Collected works in five volume] vol. 4. Alma-Ata.
- Grigoriev A.P., Grigoriev V.P. (1995)) Iarlyk Berdibeka venetsianskim kuptsam Azova ot 1358 g.: Rekonstruktsia sodержaniya [Label Berdibek Venetian merchants Azov from 1358: Reconstruction of the content] // Historiography and source studies of the history of Asia and Africa. Sankt-Peterburg., Issue 16.
- Grigoriev A.P. (2004) A collection of Khan's labels Russian metropolitans: Source study analysis of the documents of the Golden Horde. Sankt-Peterburg
- Divayev A. (1891) O trekh mysliazhikh bratiakh [Thinking about the three brothers] // Collection of materials for the statistics of Syr-Darya region. Publication of the Syr Darya regional statistical Committee. Tashkent
- Zherenche chechen [Speaker Zherenche] (1998) // Children's folklore. 20 volumes of the series «El adebieti». under the supervision of the General edition of doctor of Philology, Professor Abdyldajan Akmatallyev. Gulnara Orozova amended and wrote the Foreword. Bishkek
- Zakavkazskiy krai. [Transcaucasian edge] (1857) Notes on family and social life and relations of peoples living between the black and Caspian seas. Travel impressions and memories of Baron August von Haxthausen. Sankt-Peterburg

- Karryiev B.A. (1968) Epic tales of ker-Ogly among Turkic peoples. Moskva
 Qazaq khalyk adebiety [Kazakh folk literature]. (1989) Multi-volume. Batyrlar zhyry. Fourth volume. Coruña. / composed M.Gumarova, Zh.Abishev. Almaty
- Margulan A. (2007) «Korkyt» angimelery Stories «Korkyt» // The Works Of A. Margulan. Third volume. Almaty.
- Mashur-Zhusip Kopeiuly. Works. (2005), vol 5. Pavlodar
- Mendirman (1998) // Children's folklore. 20 volumes of the series «El adebiety». under the supervision of the General edition of doctor of Philology, Professor Abdyl-dajan Akmatalliev. Gulnara Orozova amended and wrote the Foreword – Bishkek
- Mukasov M. (2003) Tolubai synchy [Tolybai – expert horse] // Tolybai – expert horse, Quantitative critic / Corrected: A. Akmaralyev, R. Sarypbekov, O. Sharshenalyev. – Byshkek
- Mukasov Y. (2003) Filosofsko-etisheskie mysli Tolybaia-synchy [Philosophical and ethical thoughts Toluba-since] // Tolybai – expert horse, Quantitative critic / Corrected: A. Akmaralyev, R. Sarypbekov, O. Sharshenalyev. Byshkek Full collection of Russian Chronicles. vol X.
- Full collection of Russian Chronicles. vol XYIII
- Full collection of Russian Chronicles. vol XY . issue 1. Rogozhin chronicle.
- Potanin G.N. (1897) Yiurkskaia skazka ob Edyge [Turkic tale of Edyge] // Living antiquity. issue IY. Sankt-Peterburg
- Radlov V.V. (1870) Ush ul [Three sons] // Radlov V. V. Samples of folk literature of Turkic tribes... Part III. The Kirghiz dialect.– Sankt-Peterburg
- Sbornik uramat [Collection of grammars] (1860) // Notes of the Odessa society of history and antiquities. Volume 4. The separation of the second and third. – Odessa
- Tarkhanye yalyki Krymskikh khanov: Yarlyk Mukhammed-Girei [Tarkhan labels of the Crimean khans: Label Muhammad Giray] (1872) / Preparation of the text, translation, notes I. Berezina // Notes of the Odessa society of history and antiquities. Vol. 8. – Odessa
- Tizengauzen V.G. (1941) [Sbornik materialov, otnosiashikhsia k istorii Zolotoi ordy]. Collection of materials relating to the history of the Golden Horde. Volume 2. Extracts from Persian works collected by V. G. Tizengauzen and processed by A. A. Romaskevich and S. L. Volin / [executive editor P.P. Ivanov]. Moskva
- Tizenkhauzen V.G. (1884). Collection of materials relating to the history of the Golden Horde. Volume 2. Extracts from Persian works collected by V. G. Tizengauzen and processed by A. A. Romaskevich and S. L. Volin / [executive editor P.P. Ivanov]. Sankt-Peterburg
- Tepengkok. Y Option (2012)// The word ancestors. A hundred volumes. Vol. 84. Kui legends. Astana
- Tolybai synshy. Pp 6-10. <http://nblib.library.kz/elib/Sait/rukopisi.html>. (1.04.2019).
- Tolubai synchy (2012) // Anthology of Kyrgyz literature. 10-volume collection of works. Eldik balder folklore [National children's folklore] / the creators: S. risbaev, B. A. Abdukhamidova, A. read More... Bishkek
- Tolybai synshynnyng balasy [Tolybai expert criticism] (2012) // The word ancestors. A hundred volumes. Vol. 87. Historical legend. Astana
- Utemich-khadzhi. Genghis-name (1992),/ Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследования В.П. Юдина. Алма-Ата
- Iyidin V.P. Ordy: Belaia,Siniaia, Zolotaia... [Horde: White, Blue. Golden]. (1992) // The utemish-Hadji. Genghis-name / Facsimile, translation, transcription, textual notes, V. P. Yudin's research. Alma-Ata
- IUrgevich V.N. (1858) Rasskaz rimsko-katolicheskogo missionera Dominikantsa Iuliana o puteshestvii v stranu privolzhskikh vengertsev, sovershennom pered 1235 godom I pisma papy Venedikta XII к Khanu Uzbeku, ego zhene Taidoliu I synu Dzhanibeku, v 1340 godu [The story of the Roman Catholic missionary Dominicans Julian on the journey to the land of the Volga Hungarians committed before 1235, the company and the letter of Pope Benedict XII to the Khan Uzbek, his wife Tagolu the son of Jani beg, in 1340]. // Notes of the Odessa society of history and antiquities. Vol. 5. – Odessa
- Yarlyki Ярлыкы zolotoordynskikh khanov. Taidula [Labels of the Golden Horde khans. Tagula]. // <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/zolotoord.html> (1.04.2019).

Тургунбаев Е.¹, Суюндикова М.²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: turgunbaev_63@mail.ru

²Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының ғылыми қызметкері, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: makpal1226@mail.ru

**СЫРДАРИЯНЫҢ ТӨМЕНГІ АҒЫСЫНДАҒЫ
АРХЕОЛОГИЯ ЕСКЕРТКІШТЕРІН
МУЗЕЙЛЕНДІРУ
(Сығанақ, Жанкент қалашықтары бойынша)**

Мақалада 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында бастау алып, бүгінгі күнге дейін кешенді зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатқан, дүние жүзі мұраларының алдын ала тізіміндегі, республикалық маңызы бар, Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы аясында құрылған Қасиетті Қазақстан, яғни Қазақстанның жалпы халықтық маңызы бар қасиетті жерлері тізіміне енгізілген нысандардың бірі Қызылорда облысындағы ортағасырлық Сығанақ, Жанкент қалашықтарының тарихы, ондағы археологиялық қазба зерттеу жұмыстары, музейлендіруге байланысты атқарылып жатқан жұмыстар барысы қарастырылады. Археологиялық ескерткіштерді ұзақ әрі жоғарғы деңгейде сақтаудың бірден бір жолы музеефикация болып табылады. Археологиялық мұраларды музеефикациялау негізінен туризм саласын дамытып, археологиялық нысандарды жаңа қырынан түрлендіріп қазіргі қоғамға сай пайдалануға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда археология ескерткішін пайдалану тек қазба зерттеу барысында ғана емес, білім беру, мәдени және туризмді дамыту мақсатында да қолдануға болатындығын түсіндіреді. Сонымен қатар келешекте осы атқарылатын жұмыстардан күтілетін нәтижелерге тоқталатын боламыз.

Түйін сөздер: Қызылорда облысы, Сығанақ, Жанкент қалашықтары, тарихи-мәдени мұралар, музейлендіру, археология, туризм.

Turgunbayev Ye.¹, Suyundikova M.²

¹candidat historical science, ass. prof., Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: turgunbaev_63@mail.ru

²researcher at the Institute of archaeology, A.H. Margulan, Kazakhstan, Almaty, e-mail: makpal1226@mail.ru

**The Museumification of Archaeological Monuments
of the Lower Reaches of the Syr Darya
(Town Syganak, Zhankent)**

The article deals with the history of medieval settlements Syganak, Zhankent in Kyzylorda region, archaeological excavations in them and the course of work related to musealization. Since 2004, the program «Madeni Mura» and to this day on the monuments of comprehensive research. The monuments were included in the preliminary list of world heritage, as well as in the list of sacred monuments of Kazakhstan of national importance, created within the framework of the program article of the head of state N.A. Nazarbayev «View to the future: modernization of public consciousness», these objects are one of the sacred places of national importance of Kazakhstan. One of the ways of long and high preservation of archaeological monuments is museumification. Museumification of archaeological heritage allows mainly to develop the tourism sector, transform archaeological sites from a new side and use in accordance with modern society. Currently, the use of the archaeological monument can be used not only in

the process of excavation, but also for the development of education, culture and tourism. And we will consider all these expected results in this work.

Key words: Kyzylorda region, Syganak settlement, Zhankent, historical and cultural heritage, museumification, archeology, tourism.

Тургунбаев Е.¹, Суюндикова М.²

¹кандидат исторических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: turgunbaev_63@mail.ru

²научный сотрудник Института археологии имени А.Х. Маргулана, Казахстан, г. Алматы, e-mail: makpal1226@mail.ru

Музеефикация памятников археологии Нижнего течения Сырдарьи (по городищам Сыганак, Жанкент)

В статье рассматривается история средневековых городищ Сыганак, Жанкент в Кызылординской области, археологические раскопки в них и ход работ, связанных с музеизацией. Начиная с 2004 года в рамках программы «Мәдени мұра» и до сегодняшнего дня на памятниках проводятся комплексные исследования. Памятники вошли в предварительный список всемирного наследия, а также в список памятников Священный Казахстан республиканского значения, созданный в рамках программной статьи бывшего главы государства Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», эти объекты являются одним из священных мест всенародного значения Казахстана. Одним из способов длительного и высокого сохранения археологических памятников является музеефикация. Музеефикация археологического наследия позволяет в основном развивать сферу туризма, преобразовать археологические объекты с новой стороны и использовать в соответствии с современным обществом. В настоящее время использование памятника археологии может быть использовано не только в процессе раскопок, но и в целях развития образования, культуры и туризма. В статье рассматриваются все эти ожидаемые результаты этой работы.

Ключевые слова: Кызылординская область, городища Сыганак, Жанкент, историко-культурное наследие, музеефикация, археология, туризм.

Кіріспе

Алаштың анасына баланған Қызылорда өлкесі тарихи мәдени мұраға өте бай аймақ. Адамзаттың қалыптасу тарихындағы ежелгі неолиттік тұрақтар, сақ дәуірінің ескерткіштері Шірік рабат, Бәбіш Молла сынды қалашықтар, Жетіасар мәдениетінің ескерткіштері, Сыганак, Жанкент, Жент, Сортөбе, Асанас және т.с.с археологиялық ескерткіштер жетерлік. Бүгінгі күні Қызылорда облысы бойынша мемлекеттік тізімге алынған 127 археологиялық ескерткіш бар. Өлкедегі алғашқы археологиялық зерттеулер ХІХ ғасырдан басталып, бүгінгі күнге дейін жалғасын табуда. Көптеген әдебиеттерде археология ескерткіштері деген ұғымды жан-жақты түсіндіретін анықтамалар жетерлік. Еліміздегі тарихи-мәдени мұра нысандарын анықтау, есепке алу, зерттеу, сақтау, қалпына келтіру, пайдалану насихаттау шаралары Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 2 шілдедегі «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заңы және одан туындайтын қағидалар арқылы жүзеге асатыны баршамызға белгілі. Аталмыш Заң мен ережелерде археологиялық ескерткіш

ұғымын барлық жылжитын және жылжымайтын ескерткіштерді қоса алғанда, өткен дәуірлердегі адамдардың өмір сүру іздері, оларға қатысы бар археологиялық олжалар, оның ішінде ежелгі қалалар мен қалашықтар мәдени қабаттар, тұрақтар, бекіністер, өндіріс құрылыстарының қалдықтары, арықтар, арналар тас мүсіндер, жартастағы бейнелер, қорғандар, қорымдар және өзге де жерлеу орындары, діни жоралар жасалған орындар т.с.с ашып түсіндіреді (<http://adilet.zan.kz/>).

Мұндай археологиялық нысандарды сақтаудың бірден бір жолы оларды музейлендіру болып табылады, яғни ашық аспан астында музей құру. Өткен ғасырдың 50-ші жылдарынан бастап зерттеушілер археологиялық ескерткіштерді қорғау мен сақтауды, қажет ететін мәдени мұраның бір бөлігі ретінде қабылдады. Музей қызметіндегі басым бағыттарының бірі археология ескерткіштерін сақтау болып табылады. Соңғы жылдары ашық аспан астындағы музейге айналған бірнеше археологиялық ескерткіштер зерттелуде. Елімізде археологиялық ескерткіштерімізді зерттеп, оларды республикалық, халықаралық деңгейде насихаттап, таныту бағытында біршама жұмыстар

атқарылуда. Мақаламызда 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында бастау алып, бүгінгі күнге дейін кешенді зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатқан, дүние жүзі мұраларының алдын ала тізіміндегі, республикалық маңызы бар, Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы аясында құрылған Қасиетті Қазақстан, яғни Қазақстанның жалпы халықтық маңызы бар қасиетті жерлері тізіміне енгізілген нысандардың бірі Сығанақ және Жанкент қалашықтарын ашық аспан астындағы музейге айналдыру бағытында атқарылып жатқан шараларға тоқталмақпыз (Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары, 2017).

Методология

Қазақ жерінде қалыптасқан мәдениеттердің гүлденуіне үлес қосқан ескерткіштердің бірі Қызылорда облысындағы ортағасырлық Сығанақ және Жанкент қалашықтарын ашық аспан астындағы музейлерге айналдыру мәселелерін орындау барысында музейлендіруге қатысты зерттеу әдістері мен тәсілдері қолданылды. Археологиялық ескерткіштерді сақтау, қалпына келтіру және экспозициялық интерпретациялау әдістері пайдаланылды. Сонымен қатар бұл нысандарды сақтауда Қызылорда облысының атмосфералық жағдайы ескерілді.

Сығанақ қалашығы

Сыр өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштердің ішінде Сығанақ қаласының алар орны ерекше. Өз кезегінде қыпшақтардың (XI-XII ғғ.), одан соң Ақ Орданың (XIII-XIV ғғ.), Қазақ хандығының (XVI ғ.) астанасы болған атақты қалалардың бірі Сығанақ қаласы. Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданы Сунақ ата елді мекенінен солтүстік батысқа қарай 2 шақырымда орналасқан.

Сығанақ қалашығы туралы алғашқы деректер X ғасырдағы атақты араб географиятанушы, ғалым Ал-Идири Сиырдария бойындағы ғұн қалаларының көптігін жаза келіп, олардың ішіндегі «Сауран, Сүткент, Сығанақ қалаларын ірі қалалар еді. Ал Сығанақ нағыз сауданың қайнаған ортасы», деп ерекше көрсетеді.

Ал, XI ғасырда қаланың Сығанақ деген аты атақты ғұлама түркі тілінің маманы ғалым Махмут Қашқаридың «Түркі тілінің сөздігі» деген еңбегінде жазылған (М. Қашқари, 1993).

Сығанақ қаласы XI ғасырдың екінші жартысында қыпшақтардың Сыр бойына келуіне

байланысты олардың орталық қаласына айналды. Жазба деректердің мәліметтері бойынша, аймаққа қыпшақтардың келуіне байланысты мұндағы оғыздар оңтүстік-батысқа қарай жылжып кетеді. Ал Сырдың орта және төменгі ағысына Қыпшақ хандығы орналасады. Ибн Рузбихан Сығанақ қаласы «аймақтың солтүстік жағындағы жер жәннатының шеті» деп сипаттайды (Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани, 1976).

1867 жылы орыс археологиялық комиссиясының тапсырмасы бойынша зерттеуші П.И. Лерхті Түркістан аймағындағы ортағасырлық қалаларды қарап шығуға жібереді. Ғалым қалада болып, оның қай жерде орналасқаны туралы ақпарат береді. 1899 жылы Түркістан өлкетану бөлімінің меңгерушісі В.А. Каллаур қалаға барлау жұмысын жүргізіп, оның топографиясын сипаттап және қаланың шығыс жағындағы қақпасының алдындағы 100 м жердегі мешіттің жобасын қағазға түсіреді. 1906 жылы қаланы белгілі зерттеуші И.А. Кастанье қарап шығады. 1927 жылы Ресей ғылым академиясының жанындағы материалдық мәдениет институтының тапсырысы бойынша Сығанақ қаласын А.Ю. Якубовский біршама тыңғылықты қарап шығады. Ол қаланың топографиялық жағына көңіл бөліп, қалашық жанындағы сақталған ғимараттардың суретін түсіріп алып, қала туралы үлкен ғылыми мақала жариялайды.

1947 жылы ОҚАЭ-ның жетекшісі А.А. Бернштам қаланың топографиялық жобасын түсірсе, 50-ші жылдары ОҚАЭ-ның жетекшісі Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевичтер археологиялық барлау жұмыстарын жүргізген.

XX ғасырдың 70-ші жылдары қалаға ОҚАЭ-ның Отырар археологиялық экспедициясының меңгерушісі К.А. Ақышев пен К.М. Байпақов Сығанақ қаласы топографиялық жағынан ортағасырлық қалалардың ішінде Отырар қаласынан кейінгі атақты екінші қала деген анықтама береді.

2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің жанынан құрылған Сығанақ археологиялық экспедициясы (САЭ) жүргізген кешенді зерттеу жұмыстары бүгінгі күнге дейін жалғасын табауда. Жетекшісі С. Жолдасбаев (С.Ж. Жолдасбаев, 2010). Жүргізілген зерттеу жұмыстары үш кезеңге бөлінген:

1-ші кезеңде, яғни 2003-2007 жылдары жүргізілген зерттеу нәтижесінде қаланың солтүстік-батыс жағындағы рабаттан төрт бөлмелі

бір кесене, шығыс бөлігінен бөлме мен мешіт медресе ашылды.

2008-2013 жылдары Сығанақ қаласы мен оның шаруашылық аймағының суландыру жүйелерін зерттеу мақсатында археологиялық барлау жұмыстарын жүргізді. Сонымен қатар, қаланың орталық алаңынан төрткұлақты ғимарат ашылып, қаланың сыртқы қамалының жобасын анықтаған.

2014-2017 жылдары Сығанақ қаласының солтүстік бекініс қақпасын ашу және қала кіреберісіндегі алаңға және қаланың шығыс қақпасына археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді (С.Ж. Жолдасбаев, 2016).

Ал, 2018 жылы Археологиялық қазба ба-рысында анықталған ғимараттарға музейефикация, консервация, қайтажаңғырту (реставрация) жұмыстарын 2010 жылдан бері ҚР

Мәдениет және спорт министрлігінің «Тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін қайта құру, салу тапсырмасы бойынша Қазқайтажаңғырту Республикалық Мемлекеттік Кәсіпорнының Ғылыми-зерттеу және жобалау филиалы жүргізуде. 2004-2005 жылдары жүргізілген қазба-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде жоғарғы бөлігі сақталмаған ғимарат ашылған болатын. Алғашында зерттеушілер бұл ғимаратты орталық мешіт-медресе десе, кейін, ғимарат 1927 жылы А. Якубовскийдің суретке түсіріп сипаттаған мешіт ханака екендігі анықталды. 2010 жылы ханака мешітіне А. Якубовский түсірген сурет негізінде қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді (1-сурет). Сонымен қатар, қаланың оңтүстік қақпасына қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді (2-сурет).

1-сурет

2-сурет

Ал, 2012 жылы 2009 жылы анықталған сақталуы нашар ХІҮ ғасырға мерзімделетін мешіттің архитектуралық өлшемдері алынса, 2015-2016 жылдары зерттеу жұмыстары қаланың оңтүстік бөлігінде жүргізілді. 2017 жылы қазба жұмыстары Сығанақ қалашығының шығыс бөлігінде жүргізілді.

2018 жылы зерттеу жұмыстары 2017 жылғы жүргізілген қазба тереңдетіліп көшеге қарай және 2016 жылғы қазба арасы қосылды. Орталық көше қақпадан 35-40 метр шамасында тазартылып қазылды.

Алдағы уақытта қайта қалпына келтіру жұмыстарын жүргізу мақсатында 2018 жылғы қазба жанындағы үй жай құрылыстарын анықтап, сонымен қатар орталық көшенің екі жағына қазба жүргізу жоспарланып отыр.

Қайта қалпына келтіру жұмыстары Л.С. Бейсембаева, бас архитектор Н.Х. Иманжанов жетекшілігімен жүзеге асуда. Атқарылған жұмыстардың қорытындысы жайлы есептер Қазқайтажаңғырту Республикалық Мемлекеттік Кәсіпорны Ғылыми-зерттеу және жобалау филиалының архивінде сақталуда (Қазқайтажаңғырту Республикалық Мемлекеттік Кәсіпорны Ғылыми-зерттеу және жобалау филиалының қоры).

2010 жылы Қазақстан Республикасының Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы 1992 жылғы №1488-ХІІ Заңына сәйкес Сығанақ қаласының қорғау аймағының жобасын Қазқайтажаңғырту Республикалық Мемлекеттік Кәсіпорны Ғылыми-зерттеу және жобалау филиалы тарапынан белгіленді. Кейін, 2013 жылы Қызылорда облысының мәслихатымен бекітіліп, 2018 жылы қалашықтың аумағы қоршалып, инфрақұрылымы толық жасакталды. Сондай-ақ, қаланың мәдениеті мен тарихын сипаттайтын «SYGANAQ» стелласы орнатылды. Стеланың биіктігі 8 метр, тұтас граниттен қашалып жасалған. Авторы: Қ. Сатыбалдин. Қаланың кіре-беріс қақпасының алдына жаңартылған қорғау тақтасы, толық ақпарат алу үшін «QR-код» тақтайшасы және ақпараттық стенд орнатылды.

2018 жылдың қараша айынан бастап www.kuzylorda-ramuatniki.kz ресми сайтында Қызылорда облысының тарихи-мәдени мұра объектілерінің интерактивті картасы арқылы Сығанақ қалашығының 3 D форматындағы бейнесімен танысуға болады (Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі мемлекеттік мекеме қоры).

Жанкент қалашығы

Сырдарияның төменгі ағысындағы Оғыз тайпаларының ең атақты әрі ірі қалаларының бірі – Жанкент қалашығы.

Ескерткіш жоспарында тікбұрышты, жалпы аумағы – 325x200 м. Қалашықтың солтүстік-батыс бөлігінде жақсы сақталған цитадель орналасқан. Батыс және шығыс бөліктерінде кірер қақпалар бар. Қорғаныс жүйесі сыртқы қабырғаларындағы жарты шеңберлі шығыңқы мұнаралар түрінде болып келген (Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы, 2011).

Жазба деректерде Жанкент алғаш рет араб тарихшысы Ибн-Рүстемнің еңбегінде аталады. Сондай-ақ араб географы Ибн-Хаукал «Оғыздардың басты қаласы Жанкент болды, оны ирандықтар Нау-Керде, арабтар Әл-Харият, сарматтар Дахи Нау деп атаған» дейді. Бұл қалалар жайлы ортағасырларда өмір сүрген араб ғалымдары Ибн-Хаукаль, Ибн-Русте және ортаазиялық оқымысты Жемал Карши айтып кеткен (Материалы по истории туркмен и Туркмении Т. I, 1939).

1867 ж. П.И. Лерх Императорлық Археологиялық Комиссияның тапсырмасы бойынша Сырдарияның төменгі бойында орналасқан ежелгі қалаларды зерттеу мақсатында Жанкент қаласында болды.

П.И. Лерх Жанкент қаласы жайлы көптеген құнды деректер қалдырды. Оның айтуынша, Жанкент жайлы ең алғаш деректер Шығысханның Хорезмшах хандығын жаулау тарихында келтірілген. 1740 ж. келіп қала қирандыға айналған. Бұл деректерді П.И. Лерх осы жылы Сырдың жағалауын зерттеу мақсатында мұнда жіберілген геодезистер Гладыщев пен Муравлиндердің есептерінен алады. Жанкенттегі бір мешіт қирандысынан ол, «хижра санауы бойынша 763 жыл» (1361-62 ж.) деп жазылған құлпытасты тауып, қаланың ХІҮ ғасырда болғандығын, ал табылған теңгелер қала тұрғындарының Алтын Ордамен сауда қарым-қатынасын жасағандығын дәлелдеді. Генерал Лерхтің байқауынша, қала төрт шаршы верст жерді алып жатқан, қала ортасында қорғанмен қоршалған цитадель орналасқан. Тұрғындар каналдар көмегімен келтірілген Сырдария өзені суынан пайдаланған, ғимараттар күйдірілген кірпіштен тұрғызылған. Қала қирандыларын зерттеп шығып, қаланың шабуыл

нәтижесінде емес, бәлкім қаланы тұрғындардың тастап, басқа жерлерге кетуіне байланысты және уақыт өте атмосфераның әсерінен бұзылған болса керек деген тұжырым жасайды. Жинақталған материалдар негізінде П.И. Лерх қала халқы кешенді шарушылықпен – жер өңдеумен, мал шаруашылығымен және балық аулаумен айналысқандығын, Хорезммен мәдени шаруашылық тығыз байланыста болғандығы және қалашықтың оғыздарға тиесілі екендігін айтты. П.И. Лерхті Жанкенттен басқа 1219 ж. Шыңғысхан шабуылына ұшыраған басқа да қалалар тарихы қызықтырды (Лыкошин Н.С., 1896).

1867-1870 жж. аралығында Оңтүстік Қазақстан өңірінде белгілі суретші В.В. Верещагин болды. Сонымен қатар, ол Жанкент қаласында П.И. Лерх бастаған археологиялық қазба жұмысын жалғастырып, қазба барысында ыдыс сынықтарын, терракоталық бұйымдар мен рельефтік (бедерлік) жазу сынығын тапты. Қаланың жойылуы жайлы жергілікті тұрғындардан естіген аңыздарын жазды. В.В. Верещагиннің осы өңірден жинақтаған археологиялық жәдігерлері 1869 ж. Петербург қаласында ашылған арнайы көрмеге қойылды (Бахтыбаев М., 2008).

Алдын ала анықтау жұмыстары С.П. Толстовтың жетекшілігімен Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясымен 1946 ж. жүргізілді. Қалашықтың топографиялық жоспары түсірілді, материалдар жинақталды. Осы алынған материалдар бойынша қалашық тұрғындарының егіншілік-көшпенді-балық аулау комплексті шаруашылығы туралы, Хорезммен мәдени шаруашылықты тығыз байланыстары туралы және қалашықтың оғыздарға жататыны туралы ой пікір айтылған.

Ежелгі қалашықтың зерттелуінде жаңа кезең 2005 ж. БҒМ Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтымен, РҒА Этнология және антропология институтымен және Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетімен үш жақты келісім бойынша басталды. Сол жылы Цитадельдің солтүстік-шығыс бөлігіне №2 қазбаға жүргізілген зерттеу жұмыстары 2013 жылға дейін біршама үзілістермен 8 жыл бойы жүргізілді (Аржанцева И.А., 2014).

2006 жылғы қазба-зерттеу жұмыстары қалашықтың шығыс бөлігіндегі тұрғын үй кешенінде жүргізілген.

2012 жылы Жанкент қалашығы туралы мол мағлұмат берген солтүстік бекініс қабырғасына үлкен қима салынады. Қазба жұмыстары барысында сәулет құрылыстарының элементтері бар

ескерткіштерді қазу кезінде пайдаланылатын далалық археологиялық зерттеулердің кешенді әдістері қолданылды.

2016 жылғы қазба-жұмыстары 1-нысанда, яғни, 2006 жылы бастау алған тұрғын үй кешенінде көлемі 6x24 м ауданы 144 ш.м болатын қазбамен жалғастырылып, 1-Қазбаның жалпы ауданы 800 ш.м құрады. 1-нысанның жалпы жоспарында тұрғын үй-жайлардың тұрақты құрылысының белгілері анықталды. Жыл сайынғы сызбаларды салыстыру кезінде үлкен көп пәтерлі тұрғын үйдің жоспары мен үйді қоршаған әртүрлі көшелер бейнеленеді.

2015 жылдан бері Облыс әкімі басшылығымен жұмыс жасайтын Қызылорда облысының тарихи-мәдени мұраларын қорғау және пайдалану жөніндегі ғылыми-әдістемелік кеңесі жанындағы далалық көшпелі комиссия мүшелері қам кесектен тұрғызылған кешен төменде көрсетілген салдар әсерінен зардап шеккендігін айтады:

- Шикі кесектен салынған нысанға қар, жаңбырдың тікелей әсері;
- Қар, жаңбыр суларының нысан ішіне кіріп, жиналуы;
- Ондағы сулардың ылғалданып, қатуы;
- Ескерткіш айналасындағы жер асты суларының жоғары деңгейде болуы;
- Өсімдіктердің өсуі;
- Адамдардың, үй жануарларының әсері.

Көрсетілген мәселелерді шешу мақсатында тәжірибелік ауқымда сыналған бірқатар шаралар ұсынылды. Олар

- Дренаж (арық, құбыр арқылы суды ағызып, жерді құрғату);
- Өсімдіктерді тазалау және жою;
- Тегіс емес жерлер мен шұңқырларды көміп, бетін тегістеу;
- Жаңбыр, қар суларының ағуын қамтамасыз ету;
- Негізгі қабырғаларын қайта қалпына келтіру;

– Қабырғалардың жоғалған бөліктерін қалпына келтіру және оларды сылау.

2018 жылы №1 қазбадағы екі бөлмеден тұратын үш үй-жайдың ішкі құрылыстары қалпына келтіріліп, консервация жұмыстары жүргізілді.

Қайта қалпына келтіру және консервация жұмыстарын жүргізу әдістері

Жанкент қалашығында қайта қалпына келтіру және консервация жұмыстарын жүргізу төмендегідей пунктерден тұрды:

- Ескерткішті қарап шығу;
- Жұмысшыларды, жабдықтар мен құрылыс материалдарын арттыруға қатысты шұғыл шараларды шешу және дайындау;
- Құлау қаупі бар құрылыстарды, аймақтарды таңдау;
- Жергілікті құрылыс материалдарының көздерін анықтау;
- Саман, сылақ, майда топырақ секілді құрылыс материалдарын пайдалану;
- бірінші кезекте №1 қазбаның үстін қаңқалы ағаш қалқан мен жабу шараларын іске асыру;
- Бұзылу процестерін тоқтату бойынша бірқатар шұғыл жұмыстарды жүргізу қажеттігі туындайды.

2018 жылы Консервация жұмыстары 2005-2006 жылдары Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Жанкент археологиялық экспедициясының археологиялық қазбалар нәтижесінде ашылған тұрғын үй-жайлардың № 1, 2 және 3 бөлмелерінде

жүргізілді. Мамыр айында тұрғын үй-жайлар өсімдіктерден тазартылып, 2005-2006 жылдары қазба жұмыстарынан кейін пленкамен жабылған шикі кесектен қаланған қабырғалары аршылды. Тазарту жұмыстары барысында қабырғаларға жабылған полиэтилен пленкасы уақыт өте келе жер бетінде жиналып қалған жауын-шашын суынан ылғалданып қабырғаларға зиян келтіріп, бүлініп, қирағаны анықталды. Бұл өңір үшін жауын-шашын көктемгі-күзгі уақыттарда, яғни температураның жылдам ауытқуы болған кезеңге тән. Температураның күрт өзгеруі шикі кірпіштен қаланған қабырғаларда жарық, сызаттың пайда болып бүлінуіне, деформацияға түсуіне әкеліп соғады. Археологиялық тазалаудан соң тұрғын үй-жай қабырғалары бойымен топырақ тегістеліп төселді. Келесі әрекеттер ескерткіштерді атмосфералық әсерлерден қорғау мақсатында ағаш қаркастан тұрғызылып, үсті метал жабындымен жабылған құрылысты жүргізуге бағытталды (3-сурет).

3-сурет

Құрылыс аумағы, яғни қаркасты жабынды 168 шаршы метр аумақты құрады. Тұрғын үй-жайларды консервациялаудың басым міндеті сыртқы қабырғаларын қорғау және сәулет келбетін қалпына келтіру болып табылады. Қабырға сыртын шикі кесектермен өріп, бетін саманмен сылақтау шешімі қабылданды. Шикі кірпіштердің сапалы қалануын қамтамасыз ету үшін саз-құмды ерітінді лай қолданылды.

Қабырғалар екі-үш қатарға көтерілді. Консервациялау барысында тұрғын үй-жайлардағы ошақтар қалпына келтірілді, қазіргі уақытта тазалаудан кейін олар тек № 3 үй-жайда ғана сақталса, басқа екі үй-жайда олардың орны сақталған. 2005-2006 жылдардағы қазбалар барысында анықталған ошақтар шаршы пішіндес әртүрлі көлемде болған. Үй-жайдың кіре беріс бөлігіне орналасқан ошақ жанында қарама-

қарсы жаққа қараған қой басы түріндегі тұғырғы орнатылған. Тұрғын үй-жайлардың тарихи-сәулет келбетін толық бейнелеп, ашу

және қалпына келтіру үшін, жылыту ошақтары мен қой басы түріндегі тұғырғылар қалпына келтірілді (4-сурет).

4-сурет

Қой басы түріндегі тұғырғының көшірмесін жасау үшін Қызылорда облысы Қармақшы ауданындағы Қорқыт Ата мемориалдық музей кешенінде сақтаулы тұрған түпнұсқа тұғырғы алынды. Цемент-құмды лаймен 3 дана көшірмесі жасалды. Қайта қалпына келтіру жұмыстарын Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің «Археология және этнография» ғылыми зерттеу орталығының ғылыми қызметкері А. Назаров жүргізді (Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі мемлекеттік мекеме қоры).

Сонымен, болашақта Жанкент қалашығында қайта қалпына келтіру, консервация жұмыстарын одан әрі кешенді түрде жалғастыру, ескерткіш туристік орталық қана емес, сонымен қатар Қызылорда облысы үшін қолайлы болатын мүмкіндігі мол инвестициялардың бірі болары анық.

Қорытынды

РФ «Томская писаница» музей-қорығының негізін салушы академик А.И. Мартынов археология ескерткішін музейфикациялауда ескерткіштің ғылымда және қоғамда алар орны

маңызды екендігін айтады. Соның ішінде, коммуникация (ескерткішке барар жол, жарық, су т.б.), сақталу деңгейі, жақын елді мекеннің болуымен қатар халықтың келуі маңызды деп санайды.

Археологиялық мұраларды музейфикациялау негізінен туризм саласын дамытып, археологиялық нысандарды жаңа қырынан түрлендіріп қазіргі қоғамға сай пайдалануға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда археология ескерткішін пайдалану тек қазба зерттеу барысында ғана емес, білім беру, мәдени және туризмді дамыту мақсатында да қолдануға болатындығын түсіндіреді (Мартынов А.И., 2010).

Осы деректер негізінде болашақта Сығанақ, Жанкент қалашықтарын музейлендіру туристік орталық қана емес, студенттер мен оқушылардың оқу процестеріндегі тақырыпқа сай әдістемелік сабақтарды ескерткіш басында ұйымдастыру, ғылыми-тәжірибеден өтетін орын болуына зор үлесін тигізбек. Ал, бұл орындар ортағасырлық қалалардың қорғаныс жүйесі, архитектурасы, технологиясы, көшелердің құрылымы жөніндегі дерек көзі бола алады. Олай болса, қазақ жерінде қалыптасқан мәдениеттердің гүлденуіне үлес қосқан бұл

ескерткіштер ашық аспан астындағы музейге айналса, ескерткіштердің тарихи бейнелері қалпына келтіріледі, тарихи-мәдени нысан мен

халық арасындағы байланыс күшейеді. Сонымен қатар еліміз туралы ғылыми-тарихи білім көкжиегі кеңейе түспек.

Әдебиеттер

- «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі <http://adilet.zan.kz/>. (06.04.2019)
- Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары (2017). Астана: Foliant
- Махмұт Қашқари. (1993) Түбі бір түркі тілі. Алматы.
- Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. (1976) Михман-наме-ий Бухара (записки Бухарского гостя). Москва: Наука.
- Жолдасбаев С.Ж. (2010) Ортағасырлық Сығанақ қаласы (X-XVIII): көмекші оқу құралы. Түркістан: Тұран.
- Жолдасбаев С.Ж., Жетібаев К.М., Бахтыбаев М.М., Мурғабаяев С.С. (2016) Сығанақ жәдігерлері. Түркістан: Тұран.
- Қазқайтажаңғырту Республикалық Мемлекеттік Кәсіпорны Ғылыми-зерттеу және жобалау филиалының қоры (8.04.2018).
- «Қызылорда облысының мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасының Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің ресми интернет ресурсы.
- Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. (2011). Қызылорда облысы. Алматы: Аруна.
- Материалы по истории туркмен и Туркмении Т. I, (1939). Москва-Ленинград.
- Лыкошин Н.С. (1896) Очерк археологических изысканий в Туркестанском крае до учреждения Туркестанского кружка любителей археологии. Ташкент.
- Бахтыбаев М.М. (2008) Оңтүстік Қазақстан өңірінің тарихи-мәдени ескерткіштерінің 1865-1895 жылдардағы зерттелу тарихынан //Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ Хабаршысы. Қоғамдық ғылымдар сериясы. №1 (63). Түркістан: Тұран.
- Аржанцева И.А. (2014) Археологическое исследование городища Джанкент // Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011-2014 гг.) Алматы: Арыс.
- Мартынов А.И. (2010) Современные проблемы музеефикации памятников археологического наследия //Вестник АлтГПА: музееведение и сохранение историко-культурного наследия. Москва.
- Қызылорда облысының мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасының Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі коммуналдық мемлекеттік мекемесінің қоры (09.04.2019).

References

- Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan. <http://adilet.zan.kz/>. [Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan]. (06.04.2019)
- Regionalnye sakralnye obekty Kazahstana (2017). [Regional sacred objects of Kazakhstan]. Astana: Foliant.
- Makhmud Kashkari. (1993). Odin tyurkski yazik. Almaty.
- Fazlallah ibn Ruzbihan Isfahani. (1976) Mihman-name-i Buhara (zapiski Buharskogo gostia). Moskva: Nauka.
- Zholdasbaev S (2010) srednekovie gorod Syganak (X-XVIII). Vspomogatelnoe uchebnoe posobie. Turkestan: Turan.
- Zholdasbaev S.Z., Zhetibaev K.M., Bahtybaev M.M., Murgabaev S.S. (2016) Syganak zhadigerleri. [Syganak Exhibits]. Turkistan: Turan.
- Fond nauchno-issledovatel'skogo i proektnogo filiala Respublikanskogo gosudarstvennogo predpriatia «Kazrestavracia» (8.04.2018).
- Oficialnyi internet resurs kommunalnogo gosudarstvennogo uchrezhdeniya «po ohrane pamiatnikov istorii i kultury Kyzylordinskoy oblasti upravleniya kultury, arhivov i dokumentatsii Kyzylordinskoy oblasti». <http://kyzylorda-pamyatniki.kz/>.... (05.04.2019).
- Svod pamjatnikov istorii i kultury Respubliki Kazahstan. Kyzylordinskaja oblast. (2007). [Set of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Kyzylorda region] Almaty: Aruna.
- Materialy po istorii turkmen i Turkmeni T. I, (1939). Moskva-Leningrad.
- Lykoshin N.S. (1896) Ocherk arheologicheskikh izyskani v Turkestanskom krae do uchrezhdeniya Turkestanskogo kruzha ljubitelei arheologii. Tashkent.
- Bakhtybayev M.M. (2008) Iz istorii pamyatnikov istorii i kultury Yuzhno-Kazahstanskoy oblasti v 1865-1895 gg. // Vestnik IKTU im. Akhmeta Yassavi. Seriya obshchestvennykh nauk. Turkestan: Turan, № 1 (63).
- Arzhanceva I.A, (2014) Arheologicheskoe issledovanie gorodisha Dzhankent // Kompleksnye issledovania gorodisha Dzhankent (raboty 2011-2014 gg.) Almaty: Arys.
- Martynov A.I, (2010) Sovremennyye problemy muzeifikatsii pamiatnikov arheologicheskogo nasledia // Vestnik AltGPA: muzeevvedenie i sohranenie istoriko-kulturnogo nasledia. Moskva.
- Kyzylordinskiy oblastnoy obshchestvennyy fond okhrany pamyatnikov istorii i kultury Kyzylordinskogo oblastnogo upravleniya kultury, arhivov i dokumentatsii (09.04.2019).

Майданали З.

к.и.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zeremmm@mail.ru

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ: МЕТОДОЛОГИЯ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ

В статье рассматриваются теоретико-концептуальные подходы современной исторической науки по проблемам политической истории Золотой Орды, выявлены исследовательские парадигмы и принципы существования и функционирования кочевой государственности. Показан прогресс исторического знания в изучении проблем социально-политических изменений и трансформации Золотой Орды. Определены процессы взаимодействия и взаимовлияния политических структур с подвластными оседло-земледельческими народами, динамика и преемственность идеологических процессов на основе новых методологических принципов исследования. При этом особое значение имеют актуализация и экстраполяция предшествующего исторического опыта, что позволяет отметить адекватное место кочевой цивилизации во всемирно-исторических процессах как части мировой истории. Современная историческая мысль детерминируется новыми теоретико-концептуальными подходами и отказом от стереотипных воззрений на политическую историю Золотой Орды.

Ключевые слова: империя, кочевники, научные парадигмы, власть, идеология.

Maidanali Z.

Ph.D., Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zeremmm@mail.ru

Political History of the Golden Horde: Methodology and Historical Paradigms

Main conceptual positions and methodological paradigms to problem «leading a nomadic life empire» are considered. There are considered different approaches and methods of the study of the shaping and operating the political system of Golden Horde. The onward development to modern history thought in study social-political sphere of the nomadic formation is shown. Analysis of the modern historiography of the foundation of the political system and social structures of the Golden Horde, interaction and mutual influence with subordinate sedentary agricultural people, determination of the dynamics and continuity of ideological processes through new methodological principles of research practice. At the same time, the actualization and extrapolation of previous historical experience are of particular importance, which makes it possible to mark an adequate place for a nomadic civilization in world-wide historical processes as part of world history. Debate and conflicting conclusions of modern historical science reflect the level of theoretical and methodological approaches and show lack of logical tools for understanding the essence and nature of social and political change in nomadic societies. Modern historical thought is determined by new theoretical and conceptual approaches and the rejection of stereotypical views on the political history of the Golden Horde.

Key words: Empire, the nomads, the scientific paradigm, power, ideology.

Майданали З.

т.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zeremmm@mail.ru

**Алтын Орданың саяси тарихы:
методологиясы және тарихи парадигмалар**

Мақалада Алтын Орданың саяси тарихы мәселелері бойынша заманауи тарихи ғылымның теориялық-концептуалдық көзқарастары, көшпелі мемлекеттіліктің өміршеңдігі мен іс-әрекеттерінің зерттеу парадигмалары мен қағидалары ашып көрсетіледі. Алтын Орданың саяси-әлеуметтік өзгерістері және трансформациясын зерделеудегі тарихи ілімнің прогресі анықталады. Зерттеудің жаңа методологиялық қағидалары негізінде қоластындағы отырықшы-егінші халықтармен өзара іс-қимылдар және өзара ықпалдасу үдерісі айқындалады. Сонымен бірге өткен тарихи тәжірибенің өзектілігіне және экстраполяциясына ерекше мән беріледі, мұның өзі көшпелі өркениеттің бүкіләлемдік-тарихи жүйесіндегі орны мен рөлін белгілеуге көмектеседі. Заманауи тарихи ой-сана жаңа теориялық-концептуалдық біліммен толыққан сайын, Алтын Орданың саяси тарихына ескірген көзқарастардан арылуға жол ашады.

Түйін сөздер: империя, көшпелілер, ғылыми парадигма, үкімет, идеология.

Введение

Исторические знания, как правило, находят-ся в тесной взаимосвязи с изменениями в жизни общества. В этой связи современная историческая наука проявляет особый интерес к широкому кругу проблем истории Золотой Орды. Это вопросы выработки принципиально новых теоретико-методологических подходов в изучении исторических процессов и явлений, обобщения достигнутого уровня накопления исторических знаний по широкому спектру проблем золотоордынской государственности, обогащение историографического фундамента проводимых концептуальных исследований, констатация достижений научных изысканий и определение дальнейших перспектив творческих поисков. Цель исследования – анализ новых методологических подходов к процессу сложения и трансформации политической системы и социальных структур Золотой Орды. Для реализации поставленной цели исследования предполагается решение следующих задач: 1. Цивилизационный дискурс в изучении формирования и развития политической системы кочевников. 2. Анализ трансформации политической системы и социальных структур Золотой Орды в историографии. 3. Современные подходы к изучению проблем взаимодействия и взаимовлияния с оседло-земледельческими народами и процесс их интеграции в Золотой Орде.

Актуализирует проблематику исследования наличие целого ряда гипотетических представлений об этапах истории формирования государственности на территории Евразии, их взаимодействия с оседло-земледельческими народами,

появление «альтернативных» исторических исследований. Описание систем антропологической стратификации конкретных кочевых обществ и выявление их характера стало основной линией теоретических разработок. В контексте решения этой проблематики были поставлены вопросы и определены основные подходы в решении дальнейших типологических построений теории кочевого государства. Обращение к периоду сложения государственных структур кочевников и достижения ими уровня «кочевой империи» на территории Евразии связано с необходимостью проведения историографического анализа сложных и актуальных проблем. Это проблемы закономерности и особенности исторического процесса, основных этапов этнополитического и этнокультурного развития кочевых объединений, феномена кочевой государственности, трансформации политико-правовой и социальной системы Золотой Орды и подвластных им оседло-земледельческих народов. Большой комплекс историографических проблем взаимоотношений кочевого и оседло-земледельческого социумов: племенная аристократия – имперская конфедерация, сакральность верховной власти, система управления территориями, имперская структура верховной власти, унифицированная политическая терминология, духовно-культурные основы кочевой среды и ее синтез с оседло-земледельческим миром. Изучение истории Золотой Орды и ее взаимодействия с оседло-земледельческими народами, определение динамики и преемственности этнополитических и этнокультурных процессов есть направленный процесс и организация и управление этим процессом осуществляются посредством историче-

ски сложившихся методологических требований и принципов. При этом особое значение имеют актуализация и экстраполяция предшествующего исторического опыта, что позволяет отметить адекватное место кочевой цивилизации во всемирно-исторических процессах как части мировой истории. Вариативность и дискуссионность концептуального положения «кочевая империя» показала недостаточную разработанность проблем типологии общественно-политических структур и формирования государственных институтов в Золотой Орде, что ставит перед исследователями необходимость диверсифицированного подхода к проблемам изучения политических структур Золотой Орды их систематизации и реконструкции.

Методы исследования

Научная методология по проблемам истории Золотой Орды, основанная на системном анализе в его развитии к синергетической парадигме, и исторические исследования представляют с новых теоретико-методологических позиций многие актуальные проблемы и в ряде случаев гипотетические реконструкции малоизученных событий и явлений исторического и этнокультурного прошлого. В выборе научно-теоретической методологии – цивилизационный подход Н.А. Проскурякова (Проскурякова, 2007: 69-74), И.Н. Ионов (Ионов, 2007: 499), Д. Хорд (Хорд, 2001: 355-369), Шунтаро Ито (Ito, 1997: Vol. 36), Р.С. Хакимов (Хакимов, 2008: 176), В. Хазанов (Хазанов, 2002: 604), Б.Е. Кумекон (Кумекон, 2004:102-134), А.И. Оразбаева (Оразбаева, 2005:308), позволил объективно рассматривать особенности развития государственности Золотой Орды на разных ступенях и во всем многообразии проявления политических, правовых и духовно-культурных констант и парадигм развития. Для развития современных цивилизационных исследований необходимы многие факторы, прежде всего развитие междисциплинарного диалога как среды для развития прогрессивных методов исследования. Междисциплинарный синтез фокусирует в себе общее состояние исторической науки и открывает новый уровень теоретического и конкретно-исторического осмысления разнонаправленных процессов в Золотой Орде. Перспективность современных исследований заключается также в их комплексном междисциплинарном характере, когда одновременно рассматриваются конкретно-исторические и теоретико-аналитические срезы исторической

реальности. Методологическую основу исследовательских изысканий представляют сравнительно-типологический метод анализа и синтеза, метод компаративного анализа, метод актуализации, сравнительно-сопоставительный, метод актуализации и ретроспекции. Так европоцентристские теории возникновения и развития государства подразумевают централизованную политическую власть, которая монополизирует (или делегирует) управление и регулярно взимает налоги на более или менее определенной территории. В исторической науке синхронные политические процессы считались последовательными стадиями формирования государства. Понятие «политогенез» было разработано в 1970-х 80-х гг. Л.Е. Куббелем (Куббель, 1988: 1), обозначавшим этим термином процесс формирования государства. Современный американский антрополог и историк Дж. Барфилд полагает, что возникновение номадной государственности построено на противоречиях (Барфилд, 2009:38-39). На вершине кочевой империи существует организованное государство, руководимое самодержцем, но оказывается, что большинство членов племени сохраняют свою традиционную политическую организацию, которая основывается на родственных группах различных рангов. По мнению исследователя для разрешения этих противоречий были предложены две серии теорий, которые должны были показать, что племенная форма – это только оболочка для государственности либо, что племенная структура никогда не ведет к настоящему государству. Другими словами, данные научные изыскания, основанные на методах актуализации и ретроспекции, позволяют раскрыть этапы и динамику развития принципов исследования в рассмотрении различных аспектов кочевой государственности, которые по мнению зарубежных исследователей лишь временно доминировали над племенной политической организацией.

Основная часть

Исследовательские парадигмы при их сравнительно-сопоставительном анализе определяют сходные черты в описании конкретных форм власти, но по-разному интерпретируют и расставляют акценты. Ряд вопросов по социокультурным проблемам кочевой государственности затрагивались в работах Питера Голдена (Голден, 2004: 103-136), Дж. Флетчера (Флетчер, 2004: 212-254), Т. Холла (Холл, 2004: 136-167), Т.Дж. Барфилда (Барфилд, 2009: 488), Р. Аба-

зова (Абазов, 2008: 125.), Ю. Шамильоглу (Шамильоглу, 1992: р. 181-182), Т. Мау (Мау, 2012), Д.В. Васильев, В.А. Иванов (Васильев, Иванов, 2015: 151-166). Современные исследователи как М.А. Усманов (Усманов, 2001: 428), Д.М. Исхаков (Исхаков, 2007: 356), И. Измайлов (Измайлов, 1993: 17-32), Камалов И. (Камалов, 2016: 304) и др. с новых методологических позиций рассматривают место и значение Золотой Орды как первой евразийской империи позднесредневекового периода, вставшей на один уровень с великими европейскими государствами. Американский ученый Юлай Шамильоглу поставил проблему изучения экологических и климатических наблюдений, это, по сути, продолжением идей Л.Н. Гумилева о географической и экологической детерминированности. Кроме этого интересны исследовательские интерпретации американского ученого Юлай Шамильоглу по проблемам клановой структуры в золотоордынском обществе. В современной историографии Золотой Орды новыми концептуальными подходами отличаются татарские ученые Д.М. Исхаков, И.Л. Измайлов, которые полагают, что в государстве сформировалась новая этнополитическая общность на базе военно-феодальной знати, приверженной государственной идеологии, использовавшие как традиционные (тюркские и монгольские) мифы, так и исламские идеи и символы. Первая проблема, поставленная исследователями как этнообразующий фактор – государство. Вторая проблема – этнообразующий социальный слой – военно-феодальная знать.

Как следует из современной историографической ситуации, «суть исторического процесса – в совокупности сконцентрированных вокруг двух основополагающих во всемирной истории научных подходов – универсально-стадиального и универсально-плюралистического». В исторической науке сложились позиции оценки структур управления непосредственно кочевниками, другие придают особое значение сущности всей военно-иерархической организации империй, направленной на подчинение зависимых народов и изъятие у них части прибавочного продукта. Одной из сложных проблем современных исторических исследований стали попытки реконструкции основных этапов политогенеза кочевых объединений Евразии. Описание систем антропологической стратификации конкретных кочевых обществ и выявление их характера стало основной линией теоретических разработок. В контексте решения этой проблематики были поставлены вопросы и определены основные

подходы в решении дальнейших типологических построений теории кочевого государства. Социологические теории определяют государство как особую форму организации общества, обладающую определенными средствами и методами применения власти внутри общества, устанавливающую определенный порядок взаимоотношений между членами общества на определенной территории, которая вовлекает в свою деятельность все население на установленной территории. Дискуссии последнего десятилетия выявили два подхода к оценке кочевой государственности Евразии. Преобладающим в современной исторической науке является положение о том, что кочевые империи были суперсложными вождествами (Крадин, Трепавлов, Скрынникова, Бондаренко, Коротаев 2004:3-20). Характеризуют эти образования как «племенные конфедерации» исследователи Т. Скрынникова, Н. Крадин. Н.Н. Крадин (Крадин, 2006:491) в статье «Кочевники мир-империи и социальная эволюция» выделяет три модели кочевых империй: 1) типичные империи – кочевники и земледельцы сосуществуют на расстоянии; 2) даннические империи – земледельцы зависят от кочевников; 3) завоевательные империи – номады завоевывают земледельческое общество и переселяются на его территорию. По мнению ученого, монголы впоследствии создали первую мир-систему, объединив крупные региональные центры (Европа, исламский мир, Индия, Китай, Золотая Орда) в единую цепь. Если Н.Н. Крадин для решения вопроса о том, соответствуют ли кочевые империи и средневековое общество уровню государства и цивилизации, предлагает цивилизационный подход, то С.Г. Кляшторный (Кляшторный, 2005: 23-31) применяет метод линейной эволюции кочевых обществ, согласно которому власть развивалась от родоплеменных и военно-демократических институтов до раннего государства – надплеменной политической организации. Современные теории проводят параллели между историей континентальных империй, так Альфред Рибер определяет: «Империи – это государственные устройства, в которых одна этническая группа устанавливает и сохраняет контроль над другими этническими группами в границах определенной территории». Автор исследует, что «имперская система состоит из набора символов, институтов и пространственных связей, которые определяют власть правителя и правящей элиты» (Рибер, 2004: 34). Как следует из развития исторической мысли, имперскую идею олицетворял об-

раз правителя и автор акцентирует внимание на три обстоятельства: концепции власти становились частью нравственных и религиозных представлений, они были связаны с традициями и мифами, язык политики превращал их в видимые символы и написанные тексты. Концепция власти становилась частью нравственных или религиозных представлений, они были связаны с традициями и мифами (Рибер, 2004:39). Современная литература показывает, что управление границами в империях не было однолинейным процессом. Андреас Каппелер в статье «Формирование Российской империи в XV-XVIII века: наследие Руси, Византии и Орды» показывает этапы развития империи под влиянием византийско-православной, норманско-языческой, римско-латинской, степной и исламской цивилизаций (Каппелер, 2004: 95). Таким образом, современные цивилизационные теории подчеркивают идеологическую основу имперских построений. Российский исследователь Л.П. Репина отмечает: «Именно в этом ракурсе следует рассматривать ментальные стереотипы, исторические мифы, разновременные процессы трансформации обыденного исторического сознания, механизмы формирования, преобразования и передачи обращенной в будущее исторической памяти...» (Репина, 2004:39-40).

В.В. Трепавлов (Трепавлов, 2016:148-157) считает, что к характерным чертам государственного строя Золотой Орды можно отнести: а) монархическую власть хана; б) участие в управлении *карачи-беков* – представителей нескольких (обычно четырех) аристократических татарских родов; в) разделение кочевого населения и территории на правое и левое крылья; г) улусную систему – совокупность контингентов подданных и территориальных уделов, пожалованных ханом в управление военачальникам и «штатским» сановникам; д) институт наместников (монг. *даругачи, даруга*; тюрк. *баскак*) в управлении городским и сельским оседлым населением; е) ясачное налогообложение; ж) сочетание государственной администрации с традиционными органами управления местных жителей. Антрополог Т. Холл исходит из мир-системного подхода, так если рассматривать номунизм в понятиях данной методологии, то в доиндустриальную эпоху кочевники занимали место «полупериферии» (Холл, 2004: 136-167). Все вместе объединялось в единое пространство различные региональные экономики (локальные цивилизации, «мир-империи»). Он разделяет мнение Т. Барфилда о том, что суще-

ствуют синхронные циклы взлетов и упадков земледельческих цивилизаций и кочевых империй. Отдельные мнения и гипотезы современной исторической науки отражают особенности изучаемого явления не в полной мере. В ходе исторических дискуссий даже противоположные теории скорее не исключают друг друга, а отражают важные структурные параметры изучаемого объекта. Дж. Флетчер (Флетчер, 2004: 221-222) подчеркивает, что государственность не является институтом, который жизненно необходим для кочевого общества, а в свою очередь П. Голден (Голден, 2004:109) скептически относится к идее, что номуны могут самостоятельно создавать государственность, но не отрицает, что под влиянием китайской цивилизации степные империи принимали форму раннегосударственных обществ. Представитель казахстанской историографии Қинаятұлы Зардыхан (Қинаятұлы, 2010: 512) основывается на идее, что для понимания характера кочевой государственности необходимо обратиться к истокам древнетюркского термина «ulus». Исследователь обращает внимание на тюрко-монгольский термины «ел», «ulus», которые передают значение государства как английское «state», китайское «go» и были известны задолго до появления еврославянского «state», «respublica», арабского «мамлакат», персидского «давлат».

Современные историки концентрирует свое внимание еще на одной проблеме как имперские структуры власти Золотой Орды. Данный аспект проблемы отразился в исследованиях Н. Ди Космо (Ди Космо, 2010: 83-108), Тамура Дзицудо, Б. Энхтувшин (Энтухшвин, 2008: 227-239), Н. Шираси (Шираси, 2008:239-251) др. Последовательность исторического мышления и конкретно-исторического анализа, современных методологических подходов показывает, что родственные структуры и генеалогии обуславливали «дисперсность» и центробежность кочевых социумов. Однако в кочевых империях как Золотая Орда военно-иерархические органы политического управления тесно переплетались с родоплеменными сегментами, в то же время возвышались над ними, контролировали их, организовывали их эффективное использование в соответствии с целями имперского руководства. Так казахстанский исследователь К. Ускенбай считает, что «согласно сложившейся государственной традиции номунов, государство для более эффективного управления разделялось в военно-административном отношении на крылья и улусы. В этом плане Монгольская

империя и ее улусно-крылевая система являются самым ярким примером. Разделение армии и населения на крылья и улусы спроецировалось на административное устройство всей Монгольской империи» (Ускенбай, 2013: 41). Развитие исторической мысли показывает не только процесс событий, но в определенной степени воздействует на формирование общественного мнения и мировоззрения. Разнообразие методологических подходов и принципов исследования привело к раскрытию генезиса социально-политических изменений в кочевой среде. Дальнейшее развитие исторической мысли позволит нам определить новые направления, открыть исследовательские горизонты и ее альтернативные пути в изучении процесса усложнения, дифференциации и развития социально-политических структур Золотой Орды.

Современная историческая наука на сегодняшний день выработала три основных подхода в изучении кочевого мира: стадийный, дихотомный и концепция локальных цивилизаций. Н.А. Проскуракова в статье «Концепции цивилизации и модернизации в отечественной историографии» определяет: «Анализ современной методологической ситуации позволяет выявить в отечественной историографии несколько основных тенденций: 1) обновление формационного подхода; 2) разработка цивилизационного подхода; 3) совмещение и формационного цивилизационного подходов; 4) активное освоение модернизационной парадигмы» (2007:154). Социологические теории определяют государство как особую форму организации общества, обладающую определенными средствами и методами применения власти внутри общества, устанавливающую определенный порядок взаимоотношений между членами общества на определенной территории, которая вовлекает в свою деятельность все население на установленной территории. Концептуальные положения, отрицающие кочевую государственность, мы находим у основоположников немецкой классической философии И. Канта и Ф. Гегеля (Кант 1966:743; Гегель 1935:468). И. Кант усматривал истоки государственности у кочевников в конфликте между кочевниками (номадами) и землевладельцами (оседлыми группами). Ф. Гегель относил номадов ко второй доисторической стадии развития кочевничества, полагал, что кочевники не дозрели до стадии образования государственности. Появление государства как политического института возможно, по мнению Ф. Гегеля, только при наличии городов,

как центров публичной власти, организованной системы права и других сопутствующих элементов. По причинам патриархальной организации, отсутствия государства и свободы личности Ф. Гегель отводит им роль разрушителей цивилизации. И.Н. Ионов, анализируя цивилизационные теории, полагает, что «функции цивилизационной формы исторического сознания неизмеримо шире собственных научных задач. С ее помощью осуществляется социальная идентификация, социально-политическая интеграция, межкультурная коммуникация...» (Ионов, 2007:477). Современные приверженцы цивилизационного подхода уделяют большое внимание сравнительному исследованию цивилизаций, так Д. Хорд конструирует генеалогическое древо цивилизаций (Хорд, 2001:355-369), Шунтаро Ито (Ito Shuntaro, 1997: Vol. 36) создает схему, в которой пытается учесть пространственно-временные особенности жизни каждой из 23 основных цивилизаций, их взаимовлияние друг на друга, общеисторические глобальные сдвиги («городская», «осевая», «научная» революции). Цивилизационная теория в российской историографии имеет немало изменений регионального и типологического характера, так предпринимаются попытки определения влияния Золотой Орды на становление российской цивилизации: «...создание системы городов южнорусских степях XIV в. Позволяет говорить об истории Золотой Орды как о попытке цивилизационного прорыва в истории человечества, а также как о не до конца реализованного оригинального пути эволюции российской (евразийской цивилизации). Приходят к выводу, что цивилизованность – это, прежде всего, способность к обучению, изменению, развитию и творчеству, обеспечению базовых потребностей человека, толерантность во взаимоотношениях людей и уровень самоорганизации общества, где важнейшим критерием является степень автономности от окружающей природной среды. И все эти черты, по мнению исследователя, были присущи цивилизации Золотой Орды (Кульпин-Губайдуллин Э.С., 2008:118). Указывает на огромную роль Золотой Орды в жизни тюркских народов и всего евразийского пространства исследователь Р.С. Хакимов определяет: «Золотоордынская культура впитала средневековые достижения многих тюркских и других народов. Совершенная экономика, строившаяся на замечательной финансовой системе, фантастические по тем временам связь и управление, позволявшие держать под контролем огромную территорию и обеспечи-

вать безопасность, превосходное военное искусство, наука, литература, зодчество и т.д. – все это говорит о самостоятельной культуре Золотой Орды, стоявшей в средние века на высочайшем уровне» (Хахимов, 2008:14).

В оценке исторической роли кочевников американский исследователь А. Хазанов опирается на собственные выводы в отношении всего исторического процесса на планете. При этом он отрицает и эволюционизм, и марксизм. Все важнейшие прорывы в истории человечества, резюмирует А. Хазанов, были результатом уникальной комбинации различных факторов и происходили считанное количество раз или только однажды. А. Хазанов остается верен своей «концепции уникальности» исторического развития и исходя из нее, он завершает свое исследование следующими словами: «...кочевники нигде не были единственным или даже самым важным из множества тех факторов, которые определяли долговременные тенденции регионального развития». (Хазанов, 2002:216). То есть А. Хазанов отказывает кочевникам в каком-либо существенном вкладе в историю человечества, попросту выталкивая их из нее. Казахстанские ученые тоже не остались в стороне от развернувшихся в современной науке дискуссий, на тему соотношений разных методологических подходов, в том числе и цивилизационного. На основании средневековых арабских источников к пониманию своеобразия цивилизационных признаков кочевой культуры призывает Б.Е. Кумек. Отстаивая наличие в степной цивилизации основных дефиниций цивилизации, таких как государство, города, письменность, он утверждает: «Благодаря межпоколенной адаптации к географической среде и доминирующему скотоводческому хозяйству кочевые племена развивали традиции степной культуры, наиболее устойчивый блок которого был связан с особым феноменом, со степным образом жизни. Его глубинные истоки берут начало в бронзовом веке, стандарты утверждаются в сакской историко-культурной общности. Высокая степень преемственности характерна для степного образа жизни во времени и пространстве» (Кумек, 2004:102). В своей монографии «Цивилизация кочевников евразийских степей» современный казахстанский автор А.И. Оразбаева считает целесообразным включение в категориальный аппарат термин «цивилизация кочевников евразийских степей» (ЦКЕС), так как он отвечает всем наиболее значимым социокультурным характеристикам традиционного казахского обще-

ства и более оптимален в дальнейшем раскрытии его сути и содержании» (Оразбаева, 2005:76).

Современные историки концентрируют свое внимание еще на одной проблеме как имперские структуры власти Золотой Орды. Т. Барфилд, анализируя составляющие кочевых образований, определяет их как автократические и государствовподобные во внешней и военной политике, но придерживавшиеся принципов совещательности и федерализма во внутренних делах (Барфилд, 2009:44). Результатом совокупности приемов критического анализа стало понимание процессов трансформации Монгольской империи в мегаимперию и ее логического продолжения Золотой Орды, которая включала различные политические, экономические, этнические, религиозные и другие подсистемы (улусы, «крылья», сегменты десятичной системы, родоплеменные структуры, оазисы, города и земледельческие территории, конфессиональные общины и т.д.). (Васютин, 2004 271). Д. Роджерс выделил несколько стратегий объединения в крупные политические структуры. Различные варианты подобной интеграции: включение завоеванного населения в состав своего общества и его аккультурация, укрепление связей через конструирование общих культурных символов, новых генеалогий и религий, дарообмен и заключение браков, заложничество, создание надлокальных административных и идеологических институтов (Роджерс, 2008:144-180). Н. Ди Космо в своей работе «Образование государства и периодизации истории Внутренней Азии» отмечает, что для политогенеза толчком является структурный кризис внутри племенного общества. Он приводил к милитаризации кочевого общества, созданию постоянных воинских подразделений и специальных дружин (Ди Космо, 2008:195-197). Эволюцию кочевой государственности рассматривали в своих работах Тамура Дзицудо, Б. Энхтувшин, Н. Шираси и др. Опять же Н. Ди Космо высказал предположение, что по способу получения доходов от внешнего мира можно выделить четыре этапа в истории степных империй: 1) период даннических империй – от хунну до жужаней (209 г. до н.э. – 551 г. н.э.); 2) период торгово-даннических империй тюрков тюрков, хазар и уйгуров (551-907 гг.); 3) период дуально-административных империй (907-1259 гг.); 4) периоды зрелых империй (1260-1796 гг.) (Ди Космо, 2008:210-218). Также он определяет эндогенный и экзогенный факторы в образовании «степных» империй. Среди эндогенных факторов в качестве центрального

отмечается роль харизматических «строителей империи» – индивидуумов, способных к успешному маневрированию в водовороте степной политики и в военном отношении, и в дипломатии, и к созданию племенных конфедераций, возможно даже империй, с централизованной политической властью и вооруженными силами (Ди Космо, 2008:189). Современные исследователи как М.А. Усманов, Д.М. Исхаков, И. Измайлов и др. с новых методологических позиций рассматривают место и значение Золотой Орды как первой евразийской империи позднесредневекового периода, вставшей на один уровень с великими европейскими государствами. Именно М.А. Усманов обращает внимание на общность социальной структуры, политической организации, ментальности и исторической памяти подданных Золотой Орды (Усманов, 2001:5-14). Д.М. Исхаков предполагает сохранение клановой системы, объединявшей военно – служилую знать, и относительно однотипное устройство ханств, где существовали юрты правящих племен, и представители этих племен могли свободно перемещаться из одного ханства в другое, оседая на территории соответствующих родовых владений (Исхаков, 2001:329-366). Историографические источники сообщают нам: «В системе внутреннего управления Золотой Орды важное место занимал административно-чиновничий аппарат, представленный служилыми людьми, а также военно-кочевой знатью, среди которых наиболее заметна была роль выходцев из тюркских народов – кипчаков, средневековых уйгуров, волжских болгар» (Исхаков, Измайлов, 2007: 83). История тюркских, славянских, финно-угорских племен и объединений продолжалась в составе государств, образованных в ходе монгольского завоевания. В этом отношении и чиновничий аппарат, и войско Золотой Орды составлялись именно из представителей местного населения. «Основную часть подданных Золотой Орды составляли тюркские народы, покоренные монголами кыпчаки – половцы Казахстана, Поволжья и Причерноморья, жители Хорезма и Волжской Булгарии и обитатели русских княжеств. ... Сами монголы, из которых состояли знать и немногочисленные элитные войска, довольно быстро подпали под влияние своих более культурных подданных, восприняв уже к концу XIII в. их тюркский язык, а затем и религию ислам» (Исхаков, Измайлов, 2007:84). Еще один из интересных авторов современности И.Х. Камалов на основе аналитического освоения большого комплекса исторических источ-

ников приходит к выводу, что перепись населения, создание войск из населения завоеванных земель, организация почтовых дел, сбор налогов – все являлось обязанностью даруг, которые являлись представителями Золотой Орды в русских землях. И период владычества Золотой Орды тюркское влияние на формирование русской государственности только росло (Камалов, 2016:135-139, 272-274). И в заключении исследователь приходит к следующему выводу: «Влияния Золотой Орды на Россию не ограничиваются политической и религиозной сферой, но дают о себе знать и в сфере государственных организаций и социально-экономической сфере. ... в результате трехвекового господства Золотой Орды над русскими княжествами, русские княжества стали обладателями централизованного государства» (Камалов, 2016:273). Таким образом, сложный и неоднозначный характер развития и синтеза двух систем оседлоземледельческой и кочевой в Золотой Орде делает перспективными применение системных принципов анализа институтов власти и властвования, социальной системы и особенностей процесса трансформации и сближения кочевого социума и оседлоземледельческого населения. Так определяются циклические изменения в структуре власти кочевых обществ и усиление процесса специализация власти в кочевых системах и таким образом, оказывалась тем глубже, чем более развитым и структурированным оказывалось общество. Разнообразие современных подходов и мнений привело к раскрытию генезиса социально-политических изменений в Золотой Орде. Анализируя историографию симбиоза и синтеза кочевых и оседло-земледельческих структур Золотой Орды, мы определяем необходимость специальных научных изысканий в отношении проблем власти и властвования и культурного синтеза кочевых объединений и подвластных оседлоземледельческих народов.

Заключение

Аналитическое изучение теоретико-методологических подходов и научных парадигм приводит нас к следующим результатам:

1. В выборе научно-теоретической методологии – цивилизационный (или историко-культурологическом подходе), позволяющем эффективно рассматривать особенности развития государственности на разных ступенях от кочевых объединений и конфедераций до «кочевых империй» во всем многообразии проявления их

политических, правовых и духовно-культурных констант и парадигм развития. Частью цивилизационной парадигмы современной исторической науки являются научные исследования, посвященные истории империй и имперских структур Золотой Орды, новых теоретико-методологических построений применительно к изучению концепта «кочевая империя».

2. Постепенное усиление и синтез политических социальных, идеологических сфер кочевого мира и оседло-земледельческого населения в Золотой Орде, что способствовало упрочению политической и социальной структур подчинения и дифференциации, взаимопроникнове-

нию различных религиозных и идеологических элементов.

3. Развитие научных изысканий на основе междисциплинарного и системного подходов, а также межкультурного диалога различных религиозных традиций на территории Золотой Орды обусловлен необходимостью взаимодействия многообразных форм и многофункциональных систем, как политических, так и социальных. Новое качество научных знаний требует их реконструкции как сложного комплекса разных типов и систем религиозных воззрений, соединенных в единую систему мировоззренческой модели.

Литература

- Барфилд Т.Дж. (2009) Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э.-1757 г. н.э.) Санкт-Петербург.
- Базаров Б.В., Крадин Н.Н. Скрынникова Т.Д. (2004) Введение: кочевники, монголосфера и цивилизационный процесс// Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ.
- Васильев Д.В., Иванов В.А. Метамарфозы истории Золотой Орды в XXI веке 2015, Vol. 3, no. 3, с. 151-166. <http://gold-horde.ru/RU/3-2015/> (Accessed on 06.02.2019).
- Васютин С.А. (2004) Монгольская империя как особая форма ранней государственности? (к дискуссии о политических системах кочевых империй)// Монгольская империя и кочевой мир. 1 том. Улан-Удэ.
- Голден П. (2004). Кипчаки средневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи// Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ, 546 с.
- Ди Космо Н. (2008) Образование государства и периодизация истории Внутренней Азии // Монгольская империя и кочевой мир, Книга 3, Улан-Удэ.
- Di Cosmo N. (2010) Black Sea Emporia and the Mongol Empire: A Reassessment of the Pax Mongolica. // Journal of the Economic and Social History of the Orient, 53, DOI: 10.1163/002249910X12573963244241 https://www.researchgate.net/publication/233636627_Black_Sea_Emporia_and_the_Mongol_Empire_A_Reassessment_of_the_Pax_Mongolica (Accessed on 06.02.2019)
- Зардыхан Қ. (2004) Қазақ мемлекеті және Жошы хан. Астана.
- Измайлов И.Л. (1993) Некоторые аспекты становления и развития этнополитического самосознания населения Золотой Орды// Из истории Золотой Орды. Казань.
- Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. (2007) Этнополитическая история татар (III – середина XVI вв.). – Казань: РИЦ «Школа», – 356 с.
- Ito S. (1997) A Framework for Comparative Study of Civilizations, «Comparative Civilizations Review», Vol.36:No36, <https://scholarsarchive.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1395&context=ccr> (Accessed on 04.02.2019.)
- Ионов И.Н. (2007) Цивилизационное сознание и историческое знание: проблемы взаимодействия. Москва.
- Камалов И. Х. (2016) Золотая Орда и русский улус (татарское влияние на Россию). Казань.
- Кант И. (1966) Сочинение в 6-ти томах. Т. 6 с. 743., Гегель Ф. Сочинения в 14 томах. (1935). Т. 8 // Философия истории. Москва,
- Каппелер А. (2004) Формирование Российской империи в XV – начало XVIII века: наследство Руси, Византии и Орды// Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей. Москва.
- Кляшторный С.Г. (2005) Основные этапы политогенеза у древних кочевников Центральной Азии// Монгольская империя и кочевой мир. Кн. 2: Сб. ст. Улан-Удэ.
- Крадин Н.Н. (2006) Кочевники, мир-империи и социальная эволюция// Раннее государство, его альтернативы и аналоги. Волгоград. 491 с.
- Кульпин-Губайдуллин Э.С. (2008) Золотая Орда: судьбы поколений. Москва, 192 с.
- Куббель Л.Е. (1988) Очерки потестарно-политической этнографии. М., С. 1.
- Кумеков Б.Е. (2004) Стенная и городская культура кимеков. // Урбанизация и нomaдизм в Центральной Азии: история и проблемы. Алматы.
- May T. The Mongol conquests in world history, London, Reaktion Books, 2012, p. 173.
- Оразбаева А.И. (2005) Цивилизация кочевников евразийских степей. Алматы.
- Проскуракова Н.А. (2007) Концепции цивилизации и модернизации в отечественной историографии// Вопросы истории. №7.

- Рибер А. (2004) Сравнивая континентальные империи//Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей. Москва.
- Репина Л.П. (2004) Историческая память и современная историография// Новая и новейшая история. №5.
- Трепавлов В.В. (2016) Административное устройство. Организация управления//Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань.
- Ускенбай К. (2013) Восточный Дешт-и Кыпчак в XIII – начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи. Казань.
- Усманов М.А.(2001) Состояние и перспективы источниковедения истории Улуса Джучи// Источниковедение Улуса Джучи (Золотая Орда. От Калки до Астрахани 1223- 1556). Казань.
- Флетчер Дж. (2004) Средневековые монголы: экологические и социальные перспективы// Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ, 546 с.
- Хакимов Р.С. (2008) Золотая Орда как вершина тюрко-татарской цивилизации//Золотоордынская цивилизация. Выпуск 1. Казань.. 176 с.
- Хазанова А.М. (2000) Кочевники и внешний мир. Алматы.
- Холл Т. (2004) Монголы в мир-системной истории// Раннее государство, его альтернативы и аналоги. Волгоград .491 с.
- Хорд Д. (2001) Древо цивилизаций//Время мира. Новосибирск.
- Шамиюлы Юлай (1992) THE LIBERATION OF RUS FROM THE YOKE OF THE GOLDEN HORDE// AMERICAN HISTORICAL REVIEW. DOI: 10.2307/2164575 (Accessed on 06.02.2019).
- Энтухшвин Б. (2009) Традиции государственности и история кочевников//Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ.

References

- Barfield T.Dzh. (2009) *Opasnaya granica: kochevye imperii i Kitaj (221 g. Do n.eh. – 1757 g. n.eh.)* [Dangerous frontier: nomadic empires and China (221 BC – 1757 AD)]. Ed. Ruhlyadeva D.V., Kuznecova V.B. Sankt-Peterburgb.
- Bazarov B.V., Kradin N.N., Skrynnikova T.D. (2004) *Vvedenie: kochevniki, mongolosfera I civilizacionyi process.Mongolskaya imperia I kochevoi mir* [Introduction: nomads, mongooser and civilizational process// The Mongol Empire and the nomadic world] (Ulan-Ude).
- Vasilev D.V., Ivanov V.A. (2015) *Metamarphosy istoriy Zolotoy Ordy history v XXI veke* [Metamorphoses of the history of the Golden Horde in the XXI century], Vol. 3, no. 3, c. 151-166. Moskva. <http://goldhorde.ru/RU/3-2015/> (Accessed on 06.02.2019)
- Vasyutin S.A. (2004) *Mongolskay imperia kak osobaya forma ranney gosudarstvennosti? Mongolskaya imperia I kochevoi mir* [The Mongol Empire as a special form of early statehood? The Mongol Empire and the nomadic world] Ulan-Ude.
- Golden P. (2004) *Kipchaki srednevekovoy Evrazii:primer negosudarstvennoy adaptacii v stepi* // *Mongolskaya imperia I kochevoi mir* [Kipchaks of medieval Eurasia: an example of non-state adaptation in the steppe. The Mongol Empire and the nomadic world]. Ulan-Ude.
- Di Kosmo N., (2008) *Obrazovanie gosudarstva I periodizaciy istorii Vnutrenyey Azii* // *Mongolskaya imperia I kochevoi mir* [State formation and periodization of the history of Internal Asia. The Mongol Empire and the nomadic world]. Ulan-Ude.
- Di Cosmo N. (2010) *Black Sea Emporia and the Mongol Empire: A Reassessment of the Pax Mongolica* //Journal of the E conomic and Social History of the Orient, 53, DOI: 10.1163/002249910X12573963244241https://www.researchgate.net/publication/233636627_Black_Sea_Emporia_and_the_Mongol_Empire_A_Reassessment_of_the_Pax_Mongolica(Accessed on 06.02.2019)
- Zardyhan K. (2004) *Kazak memlekety ghane Gochy han* [Kazakh state and Juchi Khan]. Astana.
- Izmaylov I.L. (1993) *Nekotoryi aspekny stanovleniya I razvitia etnopoliticheskogo samosoznanya naseleniya Zolotoy Ordy/ Iz istoriy Zolotoy Ordy* [Some aspects of formation and development of ethnopolitical self-consciousness of the population of the Golden Horde/From the history of the Golden Horde]. Kazan.
- Ishakov D.M., Izmaylov I.L. (2007) *Etnopoliticheskaya istoria tatar (III – seredina XVI vv.)* [Ethno-political history of the Tatars (III – mid XVI centuries)].Kazan. 356 c.
- Ito S. (1997) *A Framework for Comparative Study of Civilizations, «Comparative Civilizations Review»,Vol.36:No36,*<https://scholarsarchive.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1395&context=ccr> (Accessed on 04.02.2019.)
- Ionov I.N. (2007) *Civilizacionoye soznanie I istoricheskoye znanie: problem vzaimodeystvia* [Civilizational consciousness and historical knowledge: problems of interaction]. Moskva.
- Kamalov I.H. (2016) *Zolotaya Orda I russkiy ulus (tatarskoye vliyenie na Rossiu)* [Golden Horde and Russian ulus (Tatar influence on Russia)]Kazan.
- Kant I. *Sochinenie v 6 t. M., 1966. T.,6 p. 743., Gegel F. Sochinenie v 14 t. 1935. t. 8, //Filosofia istorii. [Philosophy of history]. Moskva.*
- Kappeler A. (2004) *Rossiyskoy imperii v XV – nachalo XVIII veka: nasledstvo Rusi, Vizantii I Ordy// Rossiyskaya imperia v sravnitelnoy perspepcive. Sbornik statey* [The formation of the Russian Empire in the XV – beginning of XVIII century: the legacy of Rus', Byzantium and the Horde// the Russian Empire in comparative perspective]. Moskva.
- Klyashtorny S.G. (2005) *Osnovnye etapi politogeneza u drevnih kochevnikov Centralnoy Azii// Mongolskaya imperia I kochevoi mir* [The main stages of the politogenesis ancient nomads Central Asia// the Mongol Empire and the nomadic world].Ulan-Ude.
- Kradin N.N..(2006) *Kochevniki mir imperii I socialnaya evolucia//Ranee gosudarstvo. ego analogi I alternativy* [Nomads, world-empires and social evolution//Early state, its alternatives and analogues.]. Sbornik statey Volgograd. p.491.

- Kulpin-Gubaydullin E.S. (2008) Zolotaya Orda: sudby pokoleniy [Golden Horde: the fate of generations] Moskva, P.192
- Kubbel L.E. (1988) Ocherky potestarno-politicheskoy etnografii [Essays on potestarian-political Ethnography]. Moskva.
- Kumekov B.E. (2004) Stepnaya I gorodskaya kultura kimekov//Urbanizacia I nomadizm v Centralnoy Azii: istoria I problemy [Steppe and urban culture of kimeks//Urbanization and nomadism in Central Asia: history and problems]. Almaty.
- May T. The Mongol conquests in world history, London, Reaktion Books, 2012, p. 173.
- Orazbayeva A.I. (2005) Civilizacia kochevnikov evrfziyskih stepey [Civilization of nomads of Eurasian steppes] Almaty.
- Proskurykova N.A. (2007) Konceptii civilizacii I modernizacii v otechestvenoy istoriografii [Concepts of civilization and modernization in Russian historiography]//Voprosi istorii. №7.
- Riber A. (2004) Sravnivaya continentalnyi imperii// Rossiyskaya imperia v sravnitelnoy perspepcive [Comparing continental empires//Russian Empire in comparative perspective]. Sbornik statey. Moskva.
- Repina L.P. (2004) Istoricheskaya pamyt I sovremennaya istoriografia [Historical memory and modern historiography]//Novaya I noveyshaya istoria.№5.
- Trepavlov V.V. (2016) Administrativnoe ustroystvo. Organizacia upravleniya//Zolotaya Orda v mirovoy istorii [Administrative arrangement. Management organization//Golden Horde in world history]. Kollektivnaya monografiya. Kazan.
- Uskenbay K. (2013) Vostochnyi Deshti –Kipchak v XIII – nachale XV veka. Problemy etnopoliticheskoy istorii Ulusa Dguchi [East Desht-I Kipchak in XIII – early XV century. Problems of ethno-political history of the ulus of Jochi]. Kazan.
- Usmanov M.A. (2001) Sostoyanie I perspective istochnikovedeniya istorii ulusa Dguchi// Istochnikovedenie ulusa Dguchi (Zolotaya Orda. Ot Kalki do Astrahani 1223- 1556) [The status and prospects of source studies in the history of the ulus of Jochi// Source of the ulus of Jochi (the Golden Horde. From Kalki to Astrakhan 1223 – 1556)]. Kazan.
- Fletcher J. (2004) Srednevekovie mongoli: kologicheskie I socialnie perspektivi// Mongolskaya imperia I kochevoi mir [Medieval Mongols: ecological and social perspectives// Mongolian Empire and nomadic world]. Ulan-Ude. 546 s.
- Hakimov R.S. (2008) Zolotaya Orda kak vershina turko-tatarskoy civilizacii//Zolotoordynskaya civilizacia [Golden Horde as the top of the Turkic-Tatar civilization//Golden Horde civilization]. Vypusk 1. Kazan. 176 s.
- Hazanov A.M. (2000) Kochevniki I vneshnii mir [Nomads and the outside world]. Almaty.
- Holl T. (2006) Mongoli v mir-sistemnoy istorii//Ranee gosudarstvo. ego analogi I alternative. [Mongols in the world-system history//Early state, its alternatives and analogues] Sbornik statey. Volgograd.
- Hord D. (2001) Drevo civilizacii//Vremya mira [The tree of civilizations//the time in the world] Novosibirsk.
- Shamilogly Ulay (1992) THE LIBERATION OF RUS FROM THE YOKE OF THE GOLDEN HORDE// AMERICAN HISTORICAL REVIEW, DOI: 10.2307/2164575 (Accessed on 06.02.2019).
- Entushshvin B. (2009) Tradicii gosudarstvennosti I istoria kochevnikov// Mongolskaya imperia I kochevoi mir [Traditions of statehood and the history of nomads//Mongol Empire and the nomadic world]. Ulan-Ude.

Шағырбаев М.¹, Сапатаев С.²

¹магистр, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының кіші ғылыми қызметкері,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: shagyrbaev@gmail.com

²магистр, археология, этнология және музеология кафедрасының аға оқытушысы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: samat.1991@mail.ru

ЕРТЕ КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ТҰРҒЫЛЫҚТЫ БАСПАНАЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Мақалада қазақ халқының тарихи этнографиясындағы маңызды мәселелердің бірі көшпелілердің тұрғылықты баспаналары генезисінің зерттелуі қарастырылады. Бұл мәселені изоляциялық есеппен белгілі бір аймақтық ареал негізінде емес, кең ауқымда, көршілес аймақтардағы халықтармен қатар, салыстырмалы түрде зерттеу қажет. Сібір және Орталық Азия халықтарының мәдениеті бір-бірімен біте қайнасып, тығыз байналысты болуы, мәселені кеңірек қарауға алып келеді. Бұл жерде қозғалатын мәселе көшпелілердің негізгі баспанасы болып табылатын киіз үйдің шығу генезисін талдау болып табылады.

Киіз үй Еуразия даласын мекен еткен көптеген көшпелі тайпалардың баспанасы болып табылады. Оның ішінде көне сақ-ғұн заманынан бастап, көне түркілер, моңғол тілдес тайпалар және парсы тілдес жемшид пен хазарлықтарда да қолданыста болған.

Түйін сөздер: баспана, киіз үй, Орталық Азия, генезис, көшпелілер.

Shagirbayev M.¹, Sapatayev S.²

¹master, junior researcher of the A.H. Margulan Institute of Archeology,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: shagyrbaev@gmail.com

²master, senior lecturer of the department of archeology, ethnology and museology,
of the Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: samat.1991@mail.ru

Formation of Residential Constructions of Early Nomads

The article deals with one of the most important issues of historical ethnography of the Kazakh people, such as the study of the genesis of residential buildings of the early nomads. This problem needs to be studied comparatively, and not only on the basis of a specific region, but also on a large scale, in addition to the neighboring peoples. The culture of the peoples of Northern and Central Asia can lead to a wider picture of the problem, establishing closer relations with each other. The problem here is the analysis of the genesis of the yurt, which is the main dwelling for nomads.

The yurt is home to many nomadic tribes living in the steppes of Eurasia. Of these, such ancient tribes of the sako-gunian times, the ancient turkic and mongolian tribes, the persian-speaking djemshids and the khazars.

Key words: housing, yurt, Central Asia, genesis, nomads.

Шагирбаев М.¹, Сапатаев С.²

¹магистр, младший научный сотрудник Института археологии имени А.Х. Марғұлана,
Қазақстан, г. Алматы, e-mail: shagyrbaev@gmail.com

²магистр, старший преподаватель кафедры археологии, этнологии и музеологии,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: samat.1991@mail.ru

Формирование жилых построек ранних кочевников

В статье рассматривается один из важнейших вопросов исторической этнографии казахского народа, как изучение генезиса жилых построек ранних кочевников. Эту проблему необходимо изучать сравнительно, причем не только на основе конкретного региона, но и в больших

масштабах, в дополнение к соседним народам. Культура народов Сибири и Центральной Азии может привести к более широкой картине проблемы, установления более тесных отношений друг с другом. Проблема здесь заключается в анализе генезиса юрты, которая является основным жилищем для кочевников.

Юрта является домом для многих кочевых племен, проживающих в степях Евразии. Из них такие древние племена сако-гунских времен, древнетюркские и монгольские племена, персоязычные джемшиды и хазары.

Ключевые слова: жилье, юрта, Центральная Азия, генезис, кочевники.

Кіріспе

Киіз үйге қатысты атаулардың бір-біріне ұқсас болуы да, аталған баспананың шығу тегінің бір-біріне жақын екендігін көрсетеді. Мәселен, киіз үйді Тыва халықтары «өг», түрік-өзбек халықтарында «өй», қазақ және қырғыз халқында «үй», сағайлықтарда «үг» және т.б. Моңғол халықтарында «гэр», хазарлықтарда «ханаи хырга» деп аталады.

Әртүрлі халықтардағы киіз үйдің этимологиялық сипаттамасына қатысты зерттеулер біршама толық деп айтуға болады. Олардың қатарынан қазақ киіз үйі туралы М.С. Мұқанов, хазарлықтардың киіз үйі туралы Э.Г. Гафферберг, өзбек-карлұқтардың киіз үйлері туралы Б.Х. Кармышева және басқаларды айта аламыз. Сондай-ақ, жалпы киіз туралы мәліметтер, оның ішінде Қазақстан мен Сібір халықтары туралы да деректер кездеседі. Бірақ дей тұрғанымен, еуразия даласындағы халықтардың киіз үйлерінің генезисіне қатысты материалдар жинағы жоқ деуге болады. Тек жекелеген зерттеу жұмыстары мақала ретінде жарияланған. Бірақ, көшпелілердің тұрғылықты баспаналарының шығу генезисі туралы бірден-бір маңызды зерттеу ретінде С.И. Вайнштейннің еңбегін айта аламыз.

Зерттеу әдістері

Мақаланың теориялық негізі – көшпелі халықтардың өмірінде маңызды орын алған киіз үйдің пайда болуы, таралу аймағы және эволюциясы мәселелерімен айналысатын жетекші отандық және шетелдік авторлардың еңбектері.

Әдістемелік негіз ретінде қорымдарды топтастыру, қазба нәтижелерін талдау, кезеңдеу секілді археологиялық әдістер қолданылды. Топтастыру әдісі – археологиялық ескерткіштерден табылған материалдарды аймақтық, пішіндік және құрылымдық ерекшеліктеріне байланысты жеке топтарға бөліп қарастыруға мүмкіндік береді. Қазба нәтижелерін талдау әдісі – белгі-

ленген тақырып негізінде археологиялық ескерткіштерден қазба жұмыстары барысында табылған құрылыс кешендерін өзіндік ерекшеліктеріне қарай талдау. Кезеңдеу – бұл жәдігерлердің жасалынған уақытын анықтауға бағытталған жұмыстар.

Түркі халықтары киіз үйінің пайда болуы мен таралуы

Киіз үйдің пайда болу уақыты туралы зерттеулер көп жағдайда бір-біріне қайшы келіп жатады. Киіз үйдің генезисіне алғаш болып назар аударғандардың бірі Н.Н. Харузин. Киіз үйдің тарихына үңіле отырып, ғалым: «киіз үй бүгінгі күнгі пішінін қалыптастырғанша өте ұзақ даму эволюциясын бастан өткізген. Бірақ қалай пайда болуы жөнінде нақты пікір айта алмаймыз. Тек қолда бар деректерге сүйене отырып, кейбір болжамдарымызды ғана алға тартамыз» (Харузин, 2006: 21). Ғалымның пікірінше, киіз үй Сібірдегі көшпелілердің баспанасы болып табылатын «чумның» түрленіп дамуы негізінде қалыптасқан. Бірақ Н.Н. Харузин өзінің зерттеулері барысында ноғайлықтардың торкөзді керегелі үйлеріне талдау жүргізе келе, керегелі киіз үйлер тек XVII ғасырда ғана кең таралған деген пікір келтірген. Оның мұндай тұжырымдары көшпелілердің материалдық мәдениетінің қарапайымнан күрделіге қарай даму эволюциясын сараптау негізінде туындаған. Аталған ғалым Ресей аумағындағы XVIII-XIX ғасырлардағы түркі-моңғолдық көшпелі және жартылай көшпелі халықтарының тұрмысында сақталып қалған тұрғылықты баспаналарын негізге алғаны анық. Н.Н. Харузиннің ойынша, тұрғылықты баспананың конструкциялық құрылымы неғұрлым қарапайым болса, онда соның шығу генезисі де соған жақын болуы тиіс. Бірақ Н.Н. Харузиннің еңбегін талдай келе С.И. Вайнштейн, ғалымның зерттеу тәсілдері өте қарама-қайшылыққа толы деп пікір білдіреді. Н.Н. Харузин қазіргі заманғы көшпелілердің тұрғылықты баспаналарына қатысты көптеген

материалдар жинап, солардың негізінде схемалық жоспарын жасағанымен, баспананың шығу тарихына аз үңілген. С.И. Вайнштейннің пікірінше, Н.Н. Харузиннің зерттеулері моңғол халқының мәдениетімен байланысты.

Киіз үйдің шығуы мен таралу мәселесінің ауқымының кеңдігіне назар аударған, Моңғолдардың архитектурасын зерттеген М.Н. Щепетильников, киіз үйдің шығу тарихы тым тереңде жатқанын айтады (Щепетильников, 1960: 20).

Жалпы дөңгелек пішінді келген тұрғылықты баспаналар өзінің бастауын қола дәуірінен, яғни Қазақстан территориясында б.з.б. I мыңжылдықтың алғашқы ғасырларында өмір сүрген тайпалардан бастау алады. Зерттеуші ғалымдардың пікірінше, сол кезеңдегі тұрғындар пирамида тәріздес, сатылы келген баспаналарды пайдаланған. Бұл сөзіміздің дәлелі ретінде Петровка 2, Атасу, Бұғылы 2 қоныстарында жүргізілген археологиялық зерттеулер дәлел бола алады (Маргулан, 1959: 52).

Қола дәуіріндегі мұндай қоныстардың ұқсастықтарын А.М. Оразбаев Солтүстік Қазақстандағы Шағалалы қонысына жүргізген зерттеулері барысында анықтаған. Археологиялық материалдарға назар аударсақ, ондағы тұрғын үйлер екі камералы, пішіні сегіз бұрышты, төбесі шошайып барып аяқталған секілді болып келген (Оразбаев, 1970: 129-147).

Киіз үй тәріздес құрылыстардың болғаны жөнінде деректерді антикалық кезеңдегі авторлардың еңбектерінен байқай аламыз. Мәселен Византия елшісі Прииск Понтийск: «...үйлері жерден дөңгелек пішінді болып басталып, төбесі бүкіл пропорцияны сақтай отырып жабылады» деген дерек келтіреді (Козлов, 2015: 152-166).

Грек география Страбон көшпелілерде дөңгелек пішінді, киіз үйге ұқсайтын тастан жасалған үйлер туралы айтады (Страбон, 1964: 146).

Ә.Х. Марғұланның пікірінше, Орталық Қазақстан территориясында тұрған тас пен саздан жасалған «ұйтас» пен «дың» ескерткіштері жалпы алғанда киіз үйдің кейпінде жасалған. Жалпы қазақтар мен протоқазақтардың киіз үй тәріздес баспаналары археологиялық зерттеулерден анықталған. Оның бірі Ә.Х. Марғұланның қыпшақтар кезеңімен мерзімделетін Алашахан қалашығы, екіншісі С. Жолдасбаев анықтаған Оңтүстік Қазақстандағы қалалар маңында орналасқан тұрғын жайлардың ерекшеліктері. Ғалымдардың сипаттамасына қарасақ, XV-XVII ғасырлармен мерзімделетін киіз үй тәріздес жартылай жертелелер көбіне екі камералы, қабырғалары пахсамен тұрғызылған, орталық

бөлігінде ошақ және шаңырақтың сынықтары кездескен (Жолдасбаев, 1976: 12-18).

Көшпелілердің материалдық мәдениетінің дамуына қатысты кейбір ғалымдар екі мың жыл ішінде олардың тұрғылықты баспаналарының өзгеріске түспегенін алға тартады. Бұл тұжырымды ұстанып отырған ғалымдардың арасында ерте сақ, сармат, үйсін және ғұн кезеңіндегі көшпелілердің өмірінде киіз үй таныс болмаған деген сыңаржақ пікірлер де бар. Бұған дәлел ретінде, б.з.б. I ғасыр және б.з. I ғасырларымен мерзімделетін Анфестелия сағанасында бейнеленген көшпелілердің тұрғылықты баспанасына сілтеме жасайды (Хазанов, 1975: 271). Бірақ ол суретте ешқандай баспана бейнеленбегенін басқа да ғалымдар алға тартады. Осы сурет жайлы М. Ростов былай дейді: «Онда бірінің үстіне бірі қойылған пирамида тәріздес, әрі төрт бағанаға бекітілген» (Ростовцев, 1914: 173). Бірақ осы сурет жайлы Б.М. Граков онда пирамида тәріздес емес, дөңгелек формалы әрі бұл киіз үй болуы мүмкін деген пікірін келтірген (Граков, 1971: 37). Көшпелілердің тұрғылықты баспаналарына қатысты археологиялық зерттеулерде, баспананың ортасында орталық баған болған деген пікірге саяды. Мәселен П.Н. Шульц Қырымдағы көшпелілердің тұрғын үйінің қалдығына талдау жүргізе келе, киіз үйдің тұғыры екі қатар сырықтан құралған дейді (Шульц, 1937: 253). Бірақ киіз үйдің тұғыры жердің бетіне қойылады, жоғарыдағы сипаттаған үйдің тұғыры жерге көмілген. Біздің ойымызша онда басқа үй сипатталған болуы да мүмкін.

Біршама ғалымдар киіз үй үйсіндерде де болған деген пікірмен келіседі. Олардың негізгі сілтемелері б.з.б. II ғасырда қытай ханшайымы Сиц Зюннің үйсін басшысына ұзатылғаннан кейін шығарған өлеңдерімен байланысты. Ханшайымның өлеңдеріне назар аударатын болсақ, оның киізден жасалған үйде тұрғанын байқауға болады (Кюннер, 1961: 78). С.И. Вайнштейннің пікірінше скифтер мен ғұндар киіз үй туралы білмеген (Вайнштейн, 1991: 47). Оның ойынша, скифтер кезіндегі көшпелілерде нақты киіз үй болмаса да, соған ұқсас алғашқы түрлері болған. Олардың сыртқы пішіндері қазіргі киіз үйдің қарабайыр түрі болуы мүмкін. Ортасында арнайы сырық қадамен бекітіледі. Төбесі сүйір, кейде пирамида тәрізді болады. Бұзып, алып жүруге болады немесе арнайы күйме үстіне орнатылады. Көшпелілердің мұндай тұрғылықты баспаналары жөнінде Геродот сипаттап айтып кеткен (Геродот, 2004: 190).

Күйме үстіне орнатылған, үсті киізбен жабылған үйдің саздан жасалған пішінін біз Анфестериядағы сағанадан көре аламыз (Нечаева, 1975: 11-13). Пирамидалы-қималы үйлердің алдыңғы түрлері чум болуы мүмкін. Бірақ, екеуінің арасында ерекшелік бар, ол чумын іргесі болатын ағаш сырықтардың басы бір-біріне айқасып, бір жерде түйіссе, мұнда сипатталып отырған күркенің төбесі төртбұрыш тәрізді болып жинақталады. Бұл мәселеге назар аударып, арба үстіндегі күркенің чумнан өзгеше екендігіне назар аударғандардың қатырында Л.Г. Нечаеваның еңбегін айта аламыз (Нечаева, 1975: 12-13). Күркенің үстіндегі төртбұрышты төбені бекіту үшін арнайы қысқа таяқтар пайдаланылған. Анфестериядағы күркенің суреті негізінде тарихи реконструкциясын жасаған Л.Г. Нечаева, үйдің қабырғасы шарбақ секілді болуы керек деген пікірге келеді. Бұл қазіргі киіз үйдің керегесінің алғашқы нұсқалары секілді. Бірақ бұл пікірмен С.И. Вайнштейн келіспейтінін айтқан. Оның ойынша, мұндай ағаштардан құралған шарбақпен қабырғасын жасаған күркелі үйді арбамен алып жүру қиынға соқтыруы мүмкін. Логикалық тұрғыдан талдағанда, суреттегі күрке негізгі төрт бұрышында төрт ұзын сырық, ортасында параллель орналасқан екі ұзын баған. Осылар бір-бірімен байланысуы тиіс. Сыртын киізбен жабады. Қада сырықтардың бірнешеуінің ұзындықтарын өзгерте отырып, үйдің пішініне де өзгерістер енгізуге болады.

Скифтердің конус тәрізді күркелері туралы, олардың негізгі үш қадамен біріктірілетіні туралы, Геродот сипаттап жазған: «...Жерлеуден кейін скифтер өздерін келесідей тазартудан өткізеді: бірінші үстін майлайды, сосын басын жуады, ал денесін бумен тазалайды. Ол бірінші үш қада орнатылады. Қаданың жоғарғы ұштары бір-біріне байланады. Сыртынан киізбен орап жабады. Киіз үйдің ортасына үлкен қып-қызыл болып жанған тас тұрады. Скифтер киіз үйге жиналып, ыстық тастарға қарасора немесе кенешөп тастайды. Бұдан үлкен көлемде бу мен түтін шығады. Бұл ыстық бумен эллиндік ешқандай монша тең келмейді. Бумен рахаттанған олар айқайлап өлең айтады. Бұл бу оларға моншаның орнына жүреді. Себебі олар сумен мүлдем жуынбайды...» (Геродот, 2004: 191). Тура осы пирамида тәрізді чумдар Ханты халықтарында XX ғасырдың басына дейін қолданыста болған.

Орталық Азия және Оңтүстік Сібірдегі скифтер әлеміне тән халықтарда б.з.б. I мың-

жылдықтың ортасында чум тәрізді, бірақ жартылай сфералы, төбесі иіліп жасалған күркелер қолданыста болған. Жартылай сфералы, қадалардың ұштары бір-бірімен айқасып байланған жері от жағуға да ыңғайлы болады. Тура осындай тұрғылықты баспананың суретін С.И. Вайнштейн 1954 жылы Тыва жерінде скиф кезеңімен мерзімделетін Қазылған мәдениетіне қатысты обаны зерттеу барысында тапқан (Вайнштейн, 1955: 82-87).

Орталық Азия аймағында б.з.б. I мыңжылдықтың соңында ғұн тайпаларында қозғалмалы, арба үстінде орнатылған, күмбез тәріздес күркелер қолданыста болған. Күркенің үстіндегі күмбез тәріздес төбесінде арнайы түтін шығатын тесік те қалдырылған. Үйдің төбесін құрап тұрған ағаштар «дөңгелек шабақтары» тәрізді айқыш-ұйқыш болған. Бұл бүгінгі күнгі киіз үйдің сол алғашқы нұсқалары болуы мүмкін. С.И. Вайнштейннің ойынша, күркенің ішінде негізгі тірек ретінде қада орнатылған болуы мүмкін. Күмбезді күркенің сырты арнайы киізбен жабылып, су немесе күн көзінен сақтаған. Күн суық кезде үйдің барлық шеті де киізбен жабылып, қымталатын болған. Ғұндардың киіз үйлері немесе арба үстіндегі күркелері туралы тікелей еңбектер болмаса да, біз жанама дереккөздерін пайдалана отырып, тарихи сипаттамасын беруге тырысамыз.

Б.з. I ғасырдың соңында Қытайдың бір төресі ғұндардың тұрмыс-тіршілігін сипаттай отырып, «тоқылған талдар мен киіз туырлықтар оларға баспана қызметін атқарады» деген мағлұмат қалдырады.

Ғұндардың баспаналары жөнінде, б.з. II ғасырында олардың арасында тұрған Қытай ақыны Цай Вэньци қалдырған деректер де маңызды. Ол өзінің өлеңдерінде ғұндардың төбесі күмбез тәрізді, қабырғалары шарбақтан тоқылған күркелерде тұратынын айтқан (Го Можо, 1959: 135).

Көшпелілердің тұрғын үйлері жөнінде деректердің бірі ретінде Минусин қазаншұңқырындағы Бояр қабырға суретіндегі ауыл бейнесін айта аламыз. Бұл суреттерден біз ағаш үйлерден кейін соңғы жағында тұрған киіз үй тәріздес төбесі конус болып келіп, күмбез тәрізделіп жабылған, төбесінен түтін шығуға реттеліп жасалған тұрғылықты баспананы көре аламыз. Үйдің қабырғасынан горизонталь бағыттағы жіптердің байланғаны байқалады. Үйдің жоғарғы жағы киізбен жабылған. Бұл баспана жөнінде түрлі ғылыми пікірлер мен көзқарастар айтылғаны белгілі.

М.П. Грязнов аталған суреттегі үйді «киіз үй» деп атаған (Грязнов, 1933: 41-45). Бірақ бұл жерде тағы бір мәселені назардан тыс қалдырмаған жөн. Ол бір мезгілде ауылда отырықшылық пен көшпелілерге тән баспаналардың орналасуы. Бірақ кейінгі кездердегі зерттеулер көрсетіп отырғандай, көшпелілердің қыстауларында да киіз үйлер болған.

Жалпы ғұндардың жартылай сфералы, қабырғасы шыбықтан тоқылып, үсті күмбез тәрізді жабылған күркелері еш жерде сақталмағанымен, тура осы секілді үйлер басқа да түркі халықтарының этнографиясында сақталған. Мәселен, үйдің сүйегі тоқылып жасалған баспана Дағыстан халқында қолданыста болған (Гаджиева, 1953: 88). Орталық Азия халықтарында үйдің сүйегін тоқып жасау ісі ХІХ ғасырда да пайдаланылған (Гафферберг, 1948: 129).

Көшпелілердің тұрғылықты баспаналарының дамып жетілген кезін, қабырғалардың жиналмалы әрі қозғалмалы күйге түсуімен байланыстыруға болады. Киіз үйдің қазіргі типі ерте түркі кезеңінде толық қалыптасқан деген пікірді С.И. Вайнштейн алға тарта отырып, киіз үйдің осы түрін «ерте түркі типі» – деп атайды. Көшпелілерде тұрғылықты баспананың ішінде осы түрінің басымдыққа ие екендігі анық. Киіз үйдің бұл түрі алдыңғы түрлеріне қарағанда өте жеңіл әрі тасымалдауға ыңғайлы. Мұны алып жүру үшін арнайы үлкен арба немесе басқа да транспорт түрі қажет емес. Киіз үйдің көлемі оның қабырғасына байланысты. Мұны біз қазір қанат деп атап жүрміз. Яғни алты қанат, сегіз қанат. Қанат деп отырғанымыз жиналмалы бір кереге. Киіз үйдің бұл түрі өзінің алғашқы түріне қарағанда бір ғана кемшілігі болған секілді. Ол ілгеріде пайдаланған күркелерді әркім тоқып алуға мүмкіндігі болса, енді бұл киіз үйдің қабырғасын, яғни керегесін кез келген адам жасап ала алмайды. Тіпті ХІХ ғасырда да киіз үйдің керегесін кез келген қазақ отбасы жасап ала алмаған. Кедей отбасыларда бұл өте таптырмас дүние ретінде болғаны анық. Мәселен, Алтайдағы бай тывалықтар киіз үй секілді баспаналарда тұрса, басқа қарапайым халық чум секілді үйлерде тұрған (Радлов, 1989: 138-139).

Б.з. І мыңжылдығының ортасында Шығыс Азиядан Шығыс Европаға дейінгі көшпелілерде киіз үй жақсы таныс болды. Орталық Азия мен Шығыс Европадағы көшпелілерде түркі киіз үйін пайдаланған. Мәселен араб саяхтшысы Ибн Фадлан оғыз көшпелілерінің үйінде болғанда, олардың баспаналарының жүннен жасалған киізбен жабылатынын көрген. Ал

бұлғарларда түркілердің күмбез тәрізді киіз үйлері болғаны туралы мәлімет келтіреді. Ибн Фадлан түркілердің киіз үйін араб тілінде: «куб-бати биут тюркиа» деп атаған. Яғни *قبة* деген термин келтірген. Бұл терминді зерттеген А.П. Ковалевский оны «киіз үй» деп аударды (Ковалевский, 1956: 213).

Ортағасырлық деректерге назар аударсақ, ІХ-ХІІІ ғасырлардағы оғыздардың баспаналарын ағаш сырықтармен торкөз жасап тоқып, сыртын киізбен жапқандығын байқай аламыз. Мұндай киіз үйлермен қатар, ұзын сырықтардың басын қосып жасаған чумдар мен арба үстіне орнатылған күркелерде болғаны анық (Агаджанов, 1971: 185).

Киіз үйдің көне суреттерінің бейнесі Солтүстік Қытайдағы жерлеу орнынан шыққан мүсінде бейнеленген. Мүсін б.з. VI ғасырымен мерзімделген (Вайнштейн, 1986: 261–263). Мүсінге анықтап қарасаңыз, түйенің екі қапталына киіз үйдің керегесін, басқа киіз бұйымдары теңдеп артып қойған. Тура осы тәсілмен көшу ХХ ғасырдың басына дейін орын алып келгені рас. Мүсінге талдау жасаған С.И. Вайнштейн онда киіз үйдің ортасында тұратын ұзын бекіткіш сырықтың жоқ екендігін байқаған. Ғалымның пікірінше, бұл ағаш сырық көшкен жұртта қалуы немесе көшіп барған жерінде қайтадан жасай салуы мүмкін. Мүсіннің үстіне артылған заттардың ішінде күмбез тәріздес, біріктіргіш шеңберлі затқа талдау жасай келе, мұның қазіргі шаңырақтың ежелгі үлгісі екендігін байқаймыз. Жалпы киіз үйді зерттеуші ғалымдардың пікірінше VII ғасырда киіз үйдің қазіргі керек-жарақтары толық қалыптасып болған. Қабырғалары торкөзделіп, ағаштардан тоқылады. Конус немесе жартылай сфералы үйдің шатырын ұзын немесе жатылай иілген ағаштармен жауып, үстіне түтін шығатын тесігі бар шаңырақ тәріздес біріктіргіш ағашпен бекіткен.

Қытай ақыны Бо Цзюйи (772-846) өлеңдерінде киіз үйдің конструкциялық құрылымына қатысты деректер кездеседі. Ақынның дерегіне назар аударсақ, киіз үй Қытайға солтүстіктегі көршілерінен келген. Өлеңдегі сөздерге назар аударсақ, сипатталып отырған баспананың қабырғалары талдан тоқылып жасалған, сыртын киізбен жапқан, қажет кезде киізді көтеріп те қоятын болған. Мұны біз қазіргі күнге дейін қолданатынымыз анық. Киіз үйдің ортасына таман үстін дөңгелек етіп жапқан. Мұнысы шаңырақ болса керек (Гумилев, 1967: 72).

Б.з. 756 жылы Жапониядағы Нара қаласынан табылған Сесун қазынасындағы шыны ыдыстың

сыртында киіз үйдің бейнесі суреттелген. Суретке анықтап қарасаңыз, үйдің ішкі жағында қабырғасы ағаштармен торкөзделіп жасалғаны, төбесі күмбез тәрізделіп жасалғанын көреміз.

А. фон Габеннің пікірінше көшпелілерде дөңгелек күмбез тәрізді шатырлы үйер IX-XII ғасырларда пайда болған дейді. Ол бұл пікірін турфан жеріндегі қабырғасы торкөзделіп жасалған баспаналармен байланысты айтқан. Бірақ бұл мәселені талдаған басқа да ғалымдар, ол баспананың қабырғасының торкөзделіп жасалғанына қарап, киіз үй деп айтуға болмайтынын алға тартады. Тура осы секілді Болгариядан табылған ортағасырлық қоныстан қабырғасы торкөзделіп жасалған баспана кездескен (Димитров, 1973: 105-106). Бірақ бұл екеуі де киіз үй типіне жатпайды. Әрі бұлар көшпелілерге тән емес. С.И. Вайнштейн бұл баспаналар белгісіз басқа түріне жататынын айтқан.

Ортағасырлардағы түркілердің киіз үйлері Моңғолиядағы Ульзит сомона петроглифінде сақталып қалған (Дорш, 1975: 32). Суретке талдау жүргізсек, күмбездің шамамен ортасына жақын маңнан арнайы салбыраңқы жіптер түсірілген. Бұл төмендегі киіздерді тепе-теңдікте ұстап тұру үшін пайдаланылған болуы мүмкін.

Ерте түркі кезеңіне тән киіз үй зороастрлық оссуари түрінде де жасалған. Мұндай оссуарий қазіргі таңда Самарқанд музейінің қорында сақтаулы, әрі бұл зат б.з. I мыңжылдығының ортасымен мерзімделеді. Ыдыстың киіз үй тәріздес пішінінің үсті конус тәріздес аяқталған, қабырғалары символикалық тұрғыда айқыш-ұйқыш етіп сызылған, тура кереге тәріздес, әрі ыдыс ерте түркі кезеңіне тән киіз үйдің пішінін сақтай отырып жасалған. Киіз үйлердің бұл түрлері ортағасырларға толық жойылып кеткенімен, XX ғасырдың басында кейбір жұрнағының әлі де болса қолданыста жүргені байқалған. Мұны біз Э.Г. Гафферберттің Ауғанстандағы хазарлықтардың тұрғылықты баспанасына қатысты зерттеуінен байқай аламыз. Мұндағы киіз үйлердің қабырғасы торкөзделіп, дөңгелек келе, ортасына қарай конус тәрізделіп жиналады. Э.Г. Гафферберг бұл үйлерді Эджен-хородағы үйлермен салыстырған. Ғалым өз зерттеулерін қорыта келе, киіз үйлердің ерте замандардан бастау алатынын алға тартады (Гафферберг, 1953: 72-92).

Моңғол халқының киіз үйлерінің ерекшеліктері мен дамуы

Моңғолдардың киіз пайдаланғаны туралы деректердің ішінде персиялық миниатюраларды

атауға болады. Аталған дереккөзі 1315 жылмен мерзімделген. Яғни XIII ғасырда моңғолдарға киіз үйдің жақсы таныс болғаны анық. Суреттегі киіз үйлердің ұқсас параллельдері ретінде жоғарыда аталған оссуариді айта аламыз. Екеуінде де баспананың сыртына бірдей орнамент пайдаланылған.

Хазарлықтардан басқа халықтардың тұрғылықты баспанасының ішінде киіз үй туралы зерттеулер кездеспейді. Бірақ, А.Н. Самойловичтің Алтайдағы наймандар туралы жарияланымында, баспананың үстінде түтіндікке ұқсас күмбезді жаппасы бар үй сипатталған (Самойлович, 1980).

XIII ғасырдан кейін киіз үйлердің эволюциясында өзгерістер орын алған. Біз мұндай пікірді түрлі жанама деректер негізінде алға тартамыз. Моңғолдар туралы 1240 жылы жазылған «Қасиетті жазбада» (Сокровенное сказание) бірнеше тұрғылықты баспананың түрлері көрсетілген:

1) Арба үстіндегі бұзылмайтын, яғни жиналмайтын үй

2) Керегелі, киізді жиналмалы үй

3) Сарайлық үй (көлемі үлкен)

4) Чум

5) Бұтақтардан тоқылған күрке

6) Үсті толық жабылған арбалар

XIII ғасырдың 30-шы жылдары Моңғолия даласында болған Қытайлық елшілер Пэн Дая мен Сюй Тин, олардың арба үстінде жиналмайтын баспанасын сипаттайды. Әрі арбаны түй, өгіз немесе жылқылар тартып жүретін болған.

Моңғолдардың киіз үйлері Г. Рубруктың жазбасында да сипатталады. Онда үстіне тұрғылықты баспана орнатылған арбаны 10 немесе 12 өгіз тартып жүретіні айтылған. Рубрук өзі сипаттап отырған арба үстіндегі үйдің, тоқтаған кезде арба үстінен алынып, жерге қойылатынын да жазады (Рубрук, 1956: 91).

Байкал өңіріндегі Манхай тауында моңғолдардың арба үстіндегі жиналмайтын киіз үйіне ұқсас сурет табылған. Тағы бір суретте арбаны сүйреп жүрген жануардың есекке ұқсайтыны да байқалған. Моңғолдардың жиналмайтын үйлері б.з.б. I мыңжылдықтың аяғында ғұндарда кездесетін арба үстіндегі күркелердің негізгі пішінін сақтап қалғаны анық.

XIII ғасырдың 30-шы жылдары моңғолдар жиналмалы киіз үймен таныс болған. Жоғарыда сөз болған қытай елшілері Пэн Дай мен Сюй Тиннің жазбаларында күмбез тәріздес үйлердің екі түрі болатыны айтылған. Оның бірі арба үстіндегі жиналмайтын үй болса, екіншісі сыртқы каркасы жиналмалы және қайта жайылмалы түрі болған. Бұл үйлердің сырты киізбен

жабылған. Төбесі дөңгелек келген. Қозғалыс кезінде жануарға тең секілді тиелетін болған.

Қытай жазбасындағы бұл деректерді Плато Карпинидің жазбалары толықтыра алады. Оның келтірген мәліметтерінде киіз үйдің есігі киізден жасалатын болған, ал үстіндегі дөңгелек шатыр үйдің ішіне жарық кіргізіп, түтінді сыртқа шығаруға көмектескен (Карпини, 1957: 27).

Тағы бір Қытайлық жиһанкезі Чан Чуннің жазбасында, моңғолдардың киіз үйлерінің сыртын ақ киізбен жабатыны байқалады.

Бұл мәселе жөнінде Марко Полоның жазбасындағы деректерден маңызды мағлұматтар ала аламыз. Оның жазбасында, моңғолдар төрт дөңгелекті арбаларда ғұндарға тән күрке тәріздес үй емес, толық киіз үйді алып жүргенін көруге болады. Марко Поло: «Татарлар еш жерде де ұзақ тұрақтап қалмайды. Себебі олардың саны жоқ малдарын асырайтын шөп жетпей қалады. Олардың күркелері мен шатырларының сырты киізбен жабылады. Үйлерінің пішіні дөңгелек келген, өте ыңғайлы етіп жасалған. Үйді жығып алып жүруге де, тіпті төрт дөңгелекті арба үстінде алып жүруге де болады. Ыңғай жерге тоқтаған сәтте үйлерін түсіріп, қайта тігеді. Ал кірер есіктерін әрқашан оңтүстікке қаратады». (Марко Поло, 2006: 30).

Жалпы моңғолдардағы киіз үйлер шамасы, олардың түркі халықтарымен араласуымен қалыптасқан болуы мүмкін. Мұндай пікірге келуіміздің бір себебі, жоғарыда аталған Сюй Тиннің жазбасы болып отыр. Ол: «моңғолдардың торкөзді киіз үйлерін Яньцзинде (Пекинде) жасайды, себебі олар, өздері өте қолапайсыз үйлер жасаған. Олардың шатырлары шашақты жіппен байланады. Арбаға артылғанда қозғалып, қиындық тудырмайды». Бұл деректе ешқандай ерекшелік байқай алмаймыз, себебі қытайлықтар өздерінің солтүстігіндегі көршілерінен киіз үй туралы б.з. I мыңжылдығының ортасында-ақ таныс болған болса, араға жеті-сегіз ғасыр салып, олар бұл істің қыр-сырын меңгеріп алуы мүмкін. Киіз үйдің торкөзді керегесін жасау үлкен шеберлікті қажет етеді. Оның үстіне XIII ғасырда моңғол халықтарының көпшілігі орманды тұрғындар емес, далалық көшпелілер болғанын да ескеруіміз қажет. Бірақ, кейінірек моңғол халықтары бұл істің шебері болып, киіз үйлердің керек-жарақтарын сатылымға да шығарғаны белгілі. В.В. Радловтың жазбасында XIX ғасырдың ортасында Зайсандағы сатылып тұрған киіз үйлер Алтайлық моңғолдардың

қолынан шыққаны айтылады (Радлов, 1989: 138-139).

Киіз үйдің ерте түркілік типтері еуразиялық кеңістікте көшпелілердің негізгі баспанасы бола тұра, уақыт өте келе кейбір түркі халықтарында өзіндік ерекшеліктермен дами бастады. Оның ішінде қарапайым халықтарда киіз үй бастапқы қалпынан аса көп өзгеріске түспесе, көшпелілердің аристократиялық өкілдерінде XIII ғасырдың ортасында біршама эволюцияланды деп айта аламыз. Бұл пікіріміздің нақты дәлелі ретінде біз XIII-XIV ғасырларға тән қытай және парсыларда сақталған миниатюралық суреттерді келтіре аламыз.

Аталған мәселенің мысалы ретінде Мин дәуіріне тән орама қағазындағы қытайлық Цай Вэньцидің ғұндарға барған сәті бейнеленген суретті айтуға болады. Қазіргі таңда аталған дереккөзі Нанкин музейінде сақтаулы тұр. Қытайлық ғалымдардың пікірінше бұл деректі сун дәуірінің прототипі ретінде қарауға болады және XIII ғасырмен мерзімдеуге толық негіз бар (Ковалевский, 1956: 135).

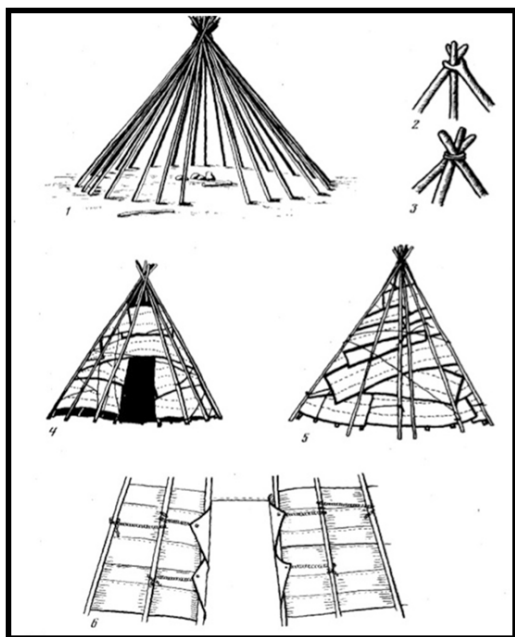
Парсылардың суреттерінде Темір кезеңіне тән киіз үйдің қабырғалары торкөз секілді керегемен жабылғаны әрі үстін жапқан уықтарының иіліп жасалғаны бейнеленген.

XV-XVI ғасырларға тән түріктердің суреттерінде бейнеленген киіз үйдің пішінінде біршама өзгерістер байқалады. Мәселен, төбесінде жарық пен түтін өтетін жерінде дөңестегі жоқ болып келген. Оның үстіне уықтары басқа көшпелі халықтардың баспанасына қарағанда әлдеқайда қысқа келген.

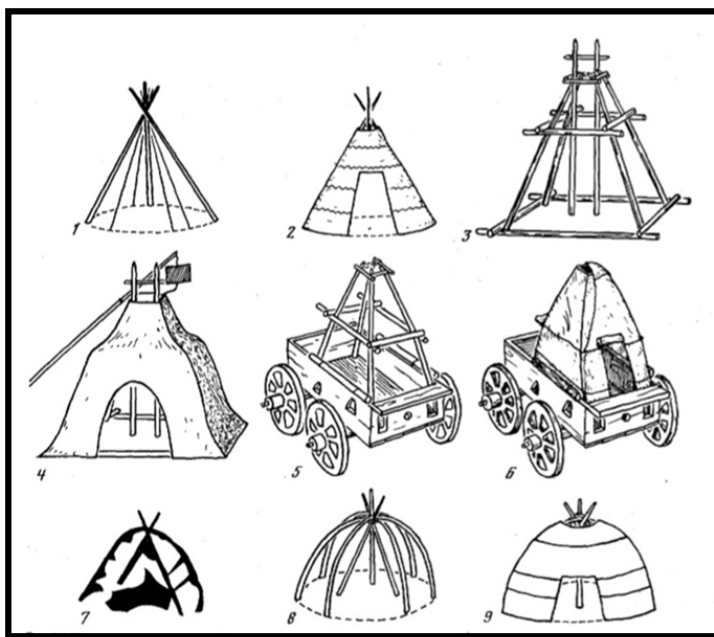
Қорытынды

Сонымен, қандай баспана киіз үйдің прототипі бола алады? Н.Н. Харузиннің пікірінше, киіз үйлердің алғашқы типі бұл чум, яғни үйдің қабырғасын құраған сырықтардың жоғары жағы бір жерде түйіседі. Мысал ретінде Н.Н. Харузин XVIII ғасырдағы П. Палластың Чулымдік түркілердің күркесіне жасаған сипаттамасын келтіреді. Одан әрі Н.Н. Харузин киіз үй эволюциясы ретінде Алтайлықтардағы күркенің бастарының иіліп, дөңгелек күмбез секілді пішінді құрайтынын ала тартады.

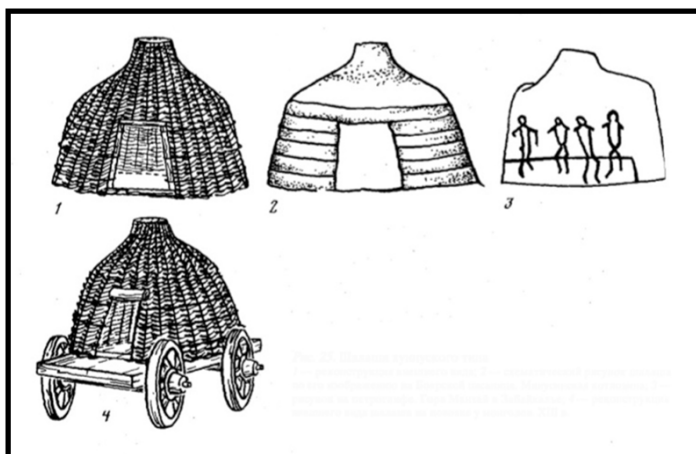
Н.Н. Харузиннің пікіріне жақын ойды Э.Г. Гафферберг те айтады. Ол негізінен джемшидтердің күркелерін зерттей келе, күркені киіз үйлердің прототипіне сілтейді.

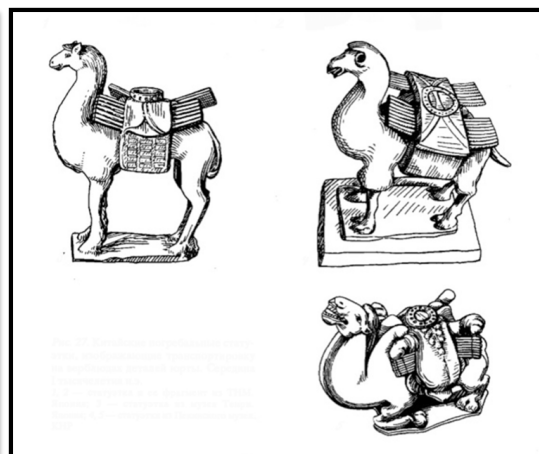
1-сурет – Таулы Алтай халықтарының үй-жайлары (С.И. Вайнштейн бойынша)

2-сурет – Көшпелілерде Секенбаеваның баспана түрлері

3-сурет – Ғұндардың баспанасы (С.И. Вайнштейн және А.А. Попов бойынша)

4-сурет – Синьзянь қорымдарынан табылған мүсіндер

Б.Х. Кармышевтің ойынша түркілердің киіз үйінің прототипіне қарлұқтарға тән «қарлұқ киіз үйін» жатқызады. «Қарлұқ киіз үйлері негізінен уықтары иілген, орталық шаңыраққа барып түйіседі. Бұл типтегі үйлер ғұндардың күркелерімен ортақ ұқсастықтары көп екендігін С.И. Вайнштейн айтқан.

С.И. Вайнштейннің пікірінше, киіз үйлердің нақты прототипіне ғұндар кезінде пайдаланылған төбесі күмбез тәріздес, қабырғасы ағаштан тоқылған баспана. Бұл баспаналардың

өтпелі түріне қабырғасы цилиндр тәріздес келіп, ағаштардан тоқылған, төбесі ұзын әрі түзу сырықтармен біріктіріліп жабылған, олардың ұштары бір жерден түйіскен түрі болса керек. Баспаналардың тура осы түрі біздің заманымызға дейін жетпеген. Бірақ, үйдің мұндай түрлері болғаны анық. Біздің бұл пікірімізге дәлел ретінде половецтердің үйлерін айта аламыз. Олардың баспанасы туралы дерек Кенигсберг жылнамасында сақталған. Жылнамада арба үстіне орнатылған, қабырғалары горизонталь

бағытта тоқылып, одан жоғары қарай сүйірлей ұзын сырықтарды қойып, бір нүктеге апарып түйістірген.

Мәліметтерді сараптай келе қорытындылайтын болсақ, киіз үйлердің прототиптері көшпелі халықтардың барлығында болған секілді. Бұған палэоэкономикалық және палеогеографиялық

жағдайлардың ықпалы аз болмаған. Киіз үйдің алғашқы түрлері бір жерден шықпаған секілді. Ол көшпелі халықтардың қажеттіліктеріне орай өзіндік ерекшеліктерін сақтай отырып, әр аймақта пайда болып, өзінің даму сатысын бастан өткерген және бізге эволюциялық негізде бүгінгі киіз үй түрінде жетіп отыр.

Әдебиеттер

- Агаджанов С.Г. (1971). Огузские племена Средней Азии IX-XIII вв. // Страны и народы Востока. Москва. Вып. 10. С. 185.
- Вайнштейн С.И. (1955). Памятники скмфского времени в Западной Туве (по материалам полевых исследований 1954 г.). // Ученые записки Тувинского научно-исследовательского института языка, литературы и истории (УЗ ТНИИЯЛИ). Вып. III. Кызыл: «Тываполиграф». С. 82-87.
- Вайнштейн С.И. (1991). Мир кочевников Центра Азии. Москва: «Наука». 296 с. С. 74.
- Вайнштейн С.И., Крюков М.В. (1986). К истории жилища тюрко-монгольских кочевников Центральной Азии // Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1984–1985 годов: Тез. докл. Йошкар-Ола. С. 261-263.
- Гаджиева С.Ш. (1953). Народное жилище каякентских кумыков // СЭ. №3. С. 88.
- Гафферберг Э.Г. (1948). Жилище джемшидов Кушкинского района. (К истории жилища кочевников). СЭ. №4. С. 129.
- Гафферберг Э.Г. (1953). Хазарейская юрта ханай-хырга (к вопросу об истории кочевого жилища) // Сб. Музея антропологии и этнографии. Т. XIV. Москва – Ленинград. С. 72-92.
- Геродот (2004). История в девяти книгах. Москва: «Олма-Прест инвест». IV. С. 190.
- Го Можо (1959). Цай Вэньцзи. Пекин. Перевод: М.В.Крюков. С. 135.
- Граков Б.Н. (1971). Скифы. Москва. С. 37.
- Грязнов М.П. (1933). Боярская писаница // Проблемы истории материальной культуры. Москва. №7-8. С. 41-45.
- Гумилев Л.Н. (1967). Древние тюрки. Москва. С. 72.
- Димитров Д.И. (1973). Принес к изучаването на староболгарского жилище в североизточна България // Изв. На Народния музей Варна. Кн. 9. Т. 24. С. 105-106.
- Дорш Д., Новгородова А.Э. (1975). Петроглифы Монголии. Улан-Батор. С. 32.
- Жолдасбаев С. (1976). Типы оседлых поселений по данным археологических исследований Южного и Центрального Казахстана (XI-XIX вв.) // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Алма-Ата. С. 12-18.
- Карпини Джованно дель Плано. (1957). История монгалов. Москва. С. 27.
- Ковалевский А.П. (1956). Книга Ибн Фадлана и его путешествие на Волгу 921-922 гг. Харьков. 345 с.
- Козлов А.С. (2015). «Византийская история» Прииска панийского как памятник классического исторического нарратива. Екатеринбург. Вып. 15. С. 152-166.
- Кюннер Н.В. (1961). Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва. С. 78.
- Маргулан А.Х. (1959). Архитектура древнего периода // Архитектура Казахстана. Алма-Ата. С. 52.
- Марко Поло (2006). Книга о разнообразии мира. Москва. С. 30.
- Нечаева Л.Г. (1975). О жилище кочевников юго Восточной Европы в железном веке // Древнее жилище народов Восточной Европы. Москва. С. 11-13.
- Оразбаев А.М. (1970). Поселение Чаглинка (Шагалалы). Некоторые формы и типы жилищ // По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата. С. 129-147.
- Радлов В.В. (1989). Из Сибири. Москва. 752 с.
- Ростовцев М. (1914). Античная декоративная живопись на юге России. СПб. Т.1. С. 173.
- Рубрук Г. (1956). Путешествие в восточные страны. Москва. С. 91.
- Самойлович А.Н. (1930). Казаки Кошагачкого аймака Ойратской автономной области // Казаки. – Ленинград. Рис. 3.
- Страбон (1964). География в 17 книгах. Москва: «Наука». С. 146.
- Хазанов А.М. (1975). Социальная история скифов. Москва. С. 271.
- Харузин Н.Н. (2006). История развития жидища тюркских и монгольских народов. Москва. С. 21.
- Шульц П.Н. (1937). О работах евпаторийской экспедиции // СА. Москва-Ленинград. Выпуск: 3. С. 253.
- Щепетильников М.Н. (1960). Архитектура Монголии. Москва. С. 20.

References

Agadzhanov S.G. (1971). Oguzskie plemena Srednej Azii IX-XIII vv. [Oguz tribes of Central Asia IX-XIII centuries]// Strany i narody Vostoka. Moskva. Vyp. 10. S. 185.

- Vajnshtejn S.I. (1955). Pamyatniki skmfского времени v Zapadnoj Tuve (po materialam polevyh issledovanij 1954 g.). [Monuments of Scmph time in Western Tuva (based on field research data from 1954)]// Uchenye zapiski Tuvinskogo nauchno-issledovatel'skogo instituta yazyka, literatury i istorii (UZ TNIIYALI). Vyp.III. Kyzyl: «Tyvapoligraf». S. 82-87.
- Vajnshtejn S.I. (1991). Mir kochevnikov Centra Azii [World of nomads of the Center of Asia]. Moskva: «Nauka». 296 s. S. 74.
- Vajnshtejn S.I., Kryukov M.V. (1986). K istorii zhilishcha tyurko-mongol'skih kochevnikov Central'noj Azii [On the history of the dwelling of the Turkic-Mongolian nomads of Central Asia]// Vsesoyuznaya sessiya po itogam polevyh etnograficheskikh i antropologicheskikh issledovanij 1984–1985 godov: Tez. dokl. Joshkar-Ola. S. 261-263.
- Gadzhieva S.SH. (1953). Narodnoe zhilishche kayakentskih kumykov [Folk House Kayakent Kumyks]// SEH. №3. S. 88.
- Gafferberg E.H.G. (1948). Zhilishche dzhemshidov Kushkinskogo rajona. (K istorii zhilishcha kochevnikov) [Jams dwelling of Kushkinsky district. (To the history of the home of nomads)]. SEH. №4. S. 129.
- Gafferberg E.H.G. (1953). Hazarejskaya yurta hanai-hyrga (k voprosu ob istorii kochevogo zhilishcha) [Hazara yurt of Hanai-Hirga (on the history of the nomadic dwelling)]// Sb. Muzeya antropologii i etnografii. T. XIV. Moskva Leningrad. S. 72-92.
- Gerodot (2004). Istoriya v devyati knigah [The story in nine books]. Moskva: «Olma-Prest invest». IV. S. 190.
- Go Mozho (1959). Caj Vehn'czi. Pekin. Perevod: M.V.Kryukov. S. 135.
- Grakov B.N. (1971). Skify [Scythians]. Moskva. S. 37.
- Gryaznov M.P. (1933). Boyarskaya pisanica [Boyar pisanitsa]// Problemy istorii material'noj kul'tury. Moskva. №7-8. S. 41-45.
- Gumilev L.N. (1967). Drevnie tyurki [Ancient turks]. Moskva. S. 72.
- Dimitrov D.I. (1973). Prines k izuchavaneto na starobolgarskogo zhilishche v severoiztochna Bolgariya [Brought to study in the Old Bulgarian dwelling in north of Bulgaria]// Izv. Na Narodniya muzej Varna. Kn. 9. T. 24. S. 105-106.
- Dorsh D., Novgorodova A.EH. (1975). Petroglify Mongolii [Petroglyphs of Mongolia]. Ulan-Bator. S. 32.
- Zholdasbaev S. (1976). Tipy osedlyh poselenij po dannym arheologicheskikh issledovanij YUzhnogo i Central'nogo Kazahstana (XI-XIX vv.) [Types of settled settlements according to archaeological research in southern and central Kazakhstan (XI-XIX centuries.)]// Proshloe Kazahstana po arheologicheskim istochnikam. Alma-Ata. S. 12-18.
- Karpini Dzhovanno del' Plano. (1957). Istoriya mongalov [The history of the Mongols]. Moskva. S. 27.
- Kovalevskij A.P. (1956). Kniga Ibn Fadlana i ego puteshestvie na Volgu 921-922 gg. [The book of Ibn Fadlan and his trip to the Volga 921-922 years.]. Har'kov. 345 s.
- Kozlov A.S. (2015). «Vizantijskaya istoriya» Prijska panijskogo kak pamyatnik klassicheskogo istoricheskogo narrativa [«Byzantine history» of Priisk Paniansky as a monument to the classic historical narrative]. Ekaterinburg. Vyp. 15. S. 152-166.
- Kyuner N.V. (1961). Kitajskie izvestiya o narodah YUzhnoj Sibiri, Central'noj Azii i Dal'nego Vostoka [Chinese news about the peoples of South Siberia, Central Asia and the Far East]. Moskva. S. 78.
- Margulan A.H. (1959). Arhitektura drevnego perioda [The architecture of the ancient period]// Arhitektura Kazahstana. Alma-Ata. S. 52.
- Marko Polo (2006). Kniga o raznobrazii mira [The book is about the diversity of the world]. Moskva. S. 30.
- Nechaeva L.G. (1975). O zhilishche kochevnikov yugo Vostochnoj Evropy v zheleznom veke [About the dwellings of nomads of south-eastern Europe in the Iron Age] // Drevnee zhilishche narodov Vostochnoj Evropy. Moskva. S. 11-13.
- Orazbaev A.M. (1970). Poselenie CHaglinka (SHagalaly). Nekotorye formy i tipy zhilishch [Settlement Chaglinka (Shagalaly). Some forms and types of dwellings]// Po sledam drevnih kul'tur Kazahstana. Alma-Ata. S. 129-147.
- Radlov V.V. (1989). Iz Sibiri [From Siberia]. Moskva. 752 s.
- Rostovcev M. (1914). Antichnaya dekorativnaya zhivopis' na yuge Rossii [Antique decorative painting in the south of Russia]. SPb. T.1. S. 173.
- Rubruk G. (1956). Puteshestvie v vostochnye strany [Journey to eastern countries]. Moskva. S. 91.
- Samojlovich A.N. (1930). Kazaki Koshagachkogo ajmaka Ojratskoj avtonomnoj oblasti [Kazaks of Koshagachsky aimak of Oirat Autonomous Region] // Kazaki. Leningrad. Ris. 3.
- Strabon (1964). Geografiya v 17 knigah [Geography in 17 books]. Moskva: «Nauka». S. 146.
- Hazanov A.M. (1975). Social'naya istoriya skifov [Social history of the Scythians]. Moskva. S. 271.
- Haruzin N.N. (2006). Istoriya razvitiya zhidishcha tyurkskih i mongol'skih narodov [The history of the development of the liquidist Turkic and Mongolian peoples]. Moskva. S. 21.
- Shul'c P.N. (1937). O rabotah evpatorijskoj ehkspedicii [About the works of the Evpatoria expedition]// SA. Moskva-Leningrad. Vypusk. 3. S. 253.
- Shchepetil'nikov M.N. (1960). Arhitektura Mongolii [Mongolia architecture]. Moskva. S. 20.

Ибадуллаева З.Ө. Сейлбекова А.Е.²

т.ғ.к., доцент, e-mail: ibadullaeva.72@mail.ru

²1 курс PhD докторанты, e-mail: aigulseilbekova@gmail.com

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

**XIX-XX ғғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ
ЕМШІЛІК КАТЕГОРИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ЕМДЕУ ТӘСІЛДЕРІ**

Қазақ халқындағы халықтық медицина – этномәдени бірліктер қатарынан орын алатын этнология ғылымындағы өзекті тақырыптардың бірі. Халық ілімі, оның ішіндегі халық медицинасын этнографиялық тың материалдармен толықтыра отырып зерттеу ғылым үшін де, күнделікті өмір тұрмысы үшін де маңызы бар мәселелер қатарына жатады. Осы орайда бұл жұмыста халық медицинасының дамуы, оның культтік немесе діни қырлары, сондай-ақ тіршілік жүйесі өмір қамының ғұрыптық қызмет белгілері сөз болады. Бұл халықтың рухани өмірін зерттеудегі басты зерттеу нысаны ретінде мәселе ауқымына айналып отыр. Бұл тек этнограф ғалымдардың ғана емес, дәрігерлердің, болашақ мәдениеттанушы, сондай-ақ тарихшы, жалпы көпшілік қауымның бірге атқарар ісі дей отырып, соңғы жылдардағы Ұлы дала мәдениетімен ұштасып жатқан емдеу әдістері мен емшілік категориялардың халық арасындағы практикалық қолданыстағы тәжірибелерінің сонау көне дәуірден орын алып келе жатқандығын Кеңес дәуіріне дейінгі еңбектер қатарынан да байқалатындығы баяндалады.

Түйін сөздер: этномәдениет, халық медицинасы, халық емшілігі, емшілік категориялары.

Ibadullayeva Z.O.¹, Seilbekova A.Ye.²

¹candidate of historical sciences, associate professor, e-mail: ibadullaeva.72@mail.ru

²doctoral candidate, e-mail: aigulseilbekova@gmail.com

L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan

**Medical methods and healers categories
of the Kazakh steppe XIX – beginning XX vv.**

One of the topical issues in the ethnological science of the Kazakh people is traditional medicine – Ethnography among ethno-cultural associations. The study of the teachings of the people, including traditional medicine, complementing the latest ethnographic materials, is one of the problems that are important for both science and everyday life. This work deals with the development of traditional medicine, its religious or religious aspects, as well as ritual signs of lifestyle. This is the main object of research in the study of the spiritual life of the people, which becomes the scale of the problems. While not only the ethnographers, but also the doctors, the future culturologist, and the historian and the general public are united in their work, it has been argued that the practical methods of treatment and treatment categories of recent years, combined with the Great Steppe culture, It is also reported that the pre-Soviet era was also observed.

Key words: ethnoculture, folk medicine, folk healer, categories of traditional medicine.

Ибадуллаева З.О.¹ Сейлбекова А.Е.²

¹к.и.н., доцент, e-mail: ibadullaeva.72@mail.ru

²PhD докторант, e-mail: aigulseilbekova@gmail.com

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Нур-Султан

Лечебные методы и знахарские категории казахской степи XIX – начала XX вв.

Народная медицина казахского народа – одна из актуальных тем науки этнологии, а также занимает значительное место в системе этнокультуры народа. Народное учение, особенно народную медицину, если пополнить свежими этнографическими материалами, то оно станет очень значительным для науки и для повседневной жизни. В связи с этим в этой работе подчеркивается развитие народной медицины, ее культовые или религиозные стороны, жизненно важные системы, традиционная роль в жизни народа. Это является самым актуальным объектом исследования в изучении духовного мира народа. Это объект исследования не только ученых-этнографов, но и историков, медиков, культурологов, а также совместная работа всего народа. В работе изучаются и описываются методы лечения и народная медицинская, традиции, применяемые народом Великой степи из давних времен, которые отражались в трудах ученых до Советского периода.

Ключевые слово: этнокультура, народная медицина, народный знахарь, категории народной медицины.

Кіріспе

Этнология ғылымының бүгінгі күндегі табыстары қоғам дамуы және отбасы тарихы, халықтық ілімдер, жалпы алғанда халықтың болмыс бітімін зерттеушілер үшін аса құнды деректер береді. Халық емшілігі – өзінің табиғи қабілеті мен тәжірибесіне сүйене отырып, әр түрлі ауруларды емдеп отырған. Жалпы емдеу тәсілдері бүгінде де халықарасында қолданылып, отбасылық тұрмыста да практикалық мәні бар құбылысқа айналып отыр.

Этнографиялық тұрғыдан алғанда емшілік немесе емдеу-сауықтыру магиясы алғашқы қауым кезеңінде қалыптасқан салт-жоралардың бірі. Ол барлық халықтарға тән және әлеуметтік дамудың барлық деңгейінде де сақталған (Токарев, 1964: 104-108).

Жалпы аурулар мен науқастарда болатын құбылыстарды зерттеуде қазіргі медицинамен бірге халықтық медицинаның алар орны орасан. Ол атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа жеткен, денсаулықты рухани және қоғамдық тұрғыда бірқалыпты сақтауға мүдделі, аурулардың атын табуға және оны жоюға бағытталған нақтылы іс-әрекеттердің жиынтығы.

Халық медицинасы және халық емшісі – өз ортасына, өз заманына сай келетін табиғи орта, тіршілік туралы ұғымдармен үйлесетін және оны жүзеге асыратын адам. Халық медицинасы – этнографиялық құбылыс. Әр халықтың өзіндік этномәдени ерекшеліктеріне қарай, олардың

да өзіндік емдеу тәсілдері қалыптасады. Сондай ерекшелік құбылыстар қазақ халқындағы халықтық медицинада да орын алады.

Мұның өзі ұрпақтан ұрпаққа берілетін мәдени ақпарат жүйесі ретінде қалыптасқан. Сондай-ақ халық медицинасында орын алатын әр түрлі символикалық элементтерді бүгінгі күнделікті өмір тұрмысында практикалық байланыстыру, олардың архаикалық және магиялық қасиеттері негізінде айқындалады. Дегенмен де бүгінгі таңда халық медицинасымен емдеушілердің тәжірибесінде кері әсерлер де байқалуда. Оның өзі көнеден келе жатқан емдеудің тәсілдерін дұрыс жолға қоя алмай, керісінше емші аталғандардың өз басының қамын ойлаудан ары аспағандық деп түсіндіруге болады.

Халық емін, емшілік қасиетті бабаларымыздың өзі мойындап, қадір тұтқан. Халық емі – көненің көзі, теберігі ретінде бүгінгі медицинаның анасы ретінде қолданылған. Адам медицина ғылымын оқып, зерттеп меңгерсе, ал халық емшілігімен айналысатындар өздерін Алланың қалауымен, ата-бабаның қанымен дарыған қасиетімен қабылдағанбыз деп түсіндіреді. Әдетте, мұндай үрдіс емші тәуіптер үшін айтылды. Осы орайда қазақ даласында орын алған емшілер категориялары бірнеше түрге бөлінген. Мәселен, көріпкелдік – рентген немесе сезімтал аппарат, сынықшы – хирург травматолог, нейрохирург, шөппен емдеуші – провизор, бақсы – психиатр, неврапатолог сияқты болды.

Зерттеу әдістері

XIX-XX ғғ. қазақ халқының ежелгі мәдениеті, дүниетанымы, халықтық ілімдері, әдет-ғұрпы, шаруашылық дәстүрлері қандай өзгерістерге ұшырап, бүгінгі күнге ол қандай дәрежеде аяқ басты. Осы орайда аталған мәселе ауқымына арнайы зерттеу жүргізіп, қорытынды жасаудың маңызы ерекше. Дегенмен де жалпылама түрде халықтық ілімді қамтитын, қазақтың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлері, яғни этномәдени процестерін жинақтаған зерттеулердің Кеңес дәуіріне дейін болғандығы белгілі. Осы орайда халық медицинасына арнайы тоқталған зерттеулер де жоқ емес. Олардың қатарында «қазақ даласындағы дәрігерлік іс туралы» мәлімет қалдырған А.Е. Алекторовты (Алекторов, 2006: 105), Торғай даласындағы қазақтардың халықтық емдеу әдістері туралы жазған А.И. Васильевті (Васильев, 1902) атаймыз. Халық медицинасына қатысты наным сенімдер болғандықтан, бұл мәселе төңірегінде де, атап айтқанда әйелдердің аяғы ауыр болуы және олардың босануы туралы жан-жақты мәлімет қалдырған Кеңес дәуіріне дейінгі зерттеулер де жоқ емес. Оның қатарындағы басты орынды Н.С. Колбасенконың мәліметтері (Колбасенко, 2006: 103) құрайды.

XIX ғ. қазақ этнографиясының өкілі саналған Ш.Уәлиханов (Уәлиханов, 1985) зерттеулері де қазақтың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлеріне, шаруашылық және мәдени жағдайына, ең бастысы тақырып ауқымына орай қазақтардағы бақсылық және оның емдеу әдістері туралы жан-жақты мән берді. Сондай-ақ қазақтар арасында кездесетін әр түрлі ауруларға сипаттама беріп, олардың емдеу тәсілдеріне тоқталған Ә. Диваевтың еңбегі (Диваев, 1992) де бар. Соңғы жылдары аталған еңбектерге сүйене отырып, өз алдына ғылыми ізденістер жасалған еңбектер де баршылық. Соның ішінде халық медицинасындағы діни наным сенімдердің смиотикасы мен семантикасы да арнайы қарастырылған (Қалшабаева, 2017: 197). Сондай-ақ қырғыз халқындағы халықтық оташылықтың «Манас» жырындағы көрінісі (Тентигул кызы, 2018: 5) және башқұрт халқы мен Сібірдегі түркі халықтары арасындағы халық медицинасының өзара байланыстары (Минибаева, 2009: 37-46) мәселесі де соңғы жылдары зерттеушілер назарын аударған. Мәселен қырғыз әлеуметтік құрылымындағы халықтық медицинаның дамуы мен орны жан-жақты көрсетілумен бірге, оташылықтың құралдары саналған шымшуыр, тинтүүр, аштар, шақ-шақ сияқты құралдардың (Аккалиева, 2017: 177-179)

оташылдықтағы ерекшелігін атап көрсетеді. Этнограф Ә. Төлеубаев қазақтағы бақсылықтың халықтық магиялық емдеу әдістері тарихи-этнографиялық зерттеулердің негізінде жан-жақты қарастырылды (Төлеубаев, 2006: 292-315).

Емшілік және халықтық білім

Ә. Диваевтың жазбасы бойынша айтар болсақ (Диваев, 1992: 174-176), XIX ғасырда Шымкент уезі Ақтас болысының қазағы Әли Мақтыбаевтан жазып алған әр түрлі аурулар жөнінде айтады. Оның қатарында Сел немесе көкірек құрт, яғни көкіректің құрты деп аталатын аурудың қазақтар арасында жиі кездесетінін баяндайды. Бұл ауру өкпесіндегі ірің мен жөтел түрінде байқалады. Бұл ауруға ұшыраған адам өте ұзақ уақыт азап шегіп, қу сүйек сияқты кеуіп әбден жүдейді де, ақыр соңында өліп тынады. Мақтыбаевтың айтуынша, бұл ауру құрығынан ешқандай құтылу жоқ дейді. Соған қарамастан бүкіл адамзатқа тән болатындай қазақтар әр түрлі шараларды ақыр аяғына дейін қолданады.

Көкжөтел деп аталатын енді бір ауруға (сұр немесе көк жөтел) көбіне қарттар ұшырайды. Құрғақ жөтел ұстамасының күшті болатындығы сондай, адамның бұл кезде дем алу мүмкіндігі болмайды, ол булығып тұншығудан көгеретүседі. Ақыр аяғында күшті зорланудан қабылдаған тағамы мен сусынын құсып жібереді, тіпті кіші дәретін ұстауға шамасы келмейтін жағдайлар да болады. Бұл ауру ұзаққа созылады. Одан балалар да зардап шегеді. Көк жөтелден құтылу үшін қазақтар емнің неше түрлі тәсілдерін қолданады (Сәнік, 2017: 25).

Мысалы, ауруға көк қарғаның қауырсынын соруға береді, қашан жеңілдегенше ауру оны тастамауға тиіс болады. Егер бұл ем де көмектеспесе сұр атқа мініп, сұр киім киіп келе жатқан жолаушыны қарауылдап тұрады. Одан көк жөтелді қалай емдеуге болады?, – деп сұрайды. Содан соң сұр атқа мінген сұр киімді жолаушының берген кеңесін ауруға қолданады. Бірақ «сұр жөтелге» қарсы қазақтардың ең жақсы әрі сенімді емі сұр қозының етінің сорпасы болып саналады (Диваев, 1992: 175).

Шымкент уезі бұрынғы Ноғайқара болысының қазағы Еркімбек Ақынбековтің айтуынша, көк жөтелді қазақтар тағы бір еммен – сұр сиырдың сүтімен емдейді екен. Мұндай сүтке арналған көнек сиырды сауған кезде жерге тимеуі керек.

Сол сияқты, ауруға сұр сиырдың немесе көкбақ құлжа дейтін қандай бір тау аңының өтін

ішуге береді. Егер бұл ем де әсер етпесе, аурудың жақындарының бірін үлкен жолға жібереді, ол алғашқы жүргіншіні күтіп отырады. Ондай адам тап болысымен, оған көк жөтелді қалай емдеуге болады? деген сұрау қойылады. Жүргінші жауабында ұсынылған ем ауруға қолданылады.

Молда Әли Мақтыбаевтың қазақтардың басқа ауруларды емдеуі жөніндегі мәліметі өте қызықты. Мысалы, бақсы есі ауысқандарды немесе қазақтардың айтуы бойынша жын ұрғандарды қалай емдейді? Олар мұндай ауруды алып, джехрие ордені «календарларын» санап, жүгіруге мәжбүр етеді. Аталған «календарлардың» өздері ештеңе оқымайды, олар тек ауруды қоршап, «ху, ху, Алла-ху», – деп қатты айқайлайды. Демек, бұл «О, Алла!, О, Алла!», – деген сөз. Осы ем-домның бәрі үш күннен бір айға дейін созылады. Егер осындай емдеу тәсілімен аурудың жағдайы сәл жақсарса, онда бір малды сойып, оны қайнатып жейді. Сойылған малдың терісіне сүйектерді жинап салады. Содан соң теріні сүйектерімен бірге жинап алып, аурумен қосылып, ашық далаға немесе екі жолдың түйіскен торабына келеді, аурудың сырқатын үшкіріп қуады. Кейбір бақсылар айтылған сойылған малдың жалаң бас сүйегін алып, оны қара және қызыл түстерге бояйды, Содан соң аурудың қойнына тығады да, оның астынан бас сүйекті алдап өткізген болып, бас сүйекті лақтырып жіберіп, ауруды сүйрелеп қаша жөнеледі. Ал аурудың ішінде осы кезге дейін отырған жындар мен ажыналар әлгі бас сүйекке ұмтылып, оны кеміре бастайды. Мұндағы жындар мен ажыналар дегеніміз – бүкіл жандыларға қатерлі ықпалы бар қаскүнем рухтарды атаған. Олар осы іспен айналысып, сол жерде қалады, ал бақсы сол сәтті пайдаланып, аурумен бірге тез кетіп қалады. Жындар мен ажыналардан босаған ауру содан соң сауығып кетеді-міс деген.

Қазақ емшілерінің тері ауруларын қалай емдегеніне назар аударсақ, Г.А. Колосовтың айтуынша: «Тері ауруларын емдегенде, – олар сынаптан, күкірттен жасалған майларды пайдаланады. Сонымен қатар бүлдіргенді де жағады». Қара бүлдіргеннен дәрі жасау үшін алдымен шұңқыр қазып, оның ішкі жағына от жағып қыздырады. Содан кейін оттың күлін алып тастап, әлгі шұңқырға қара бүлдіргеннің сабақтарын салып нығыздайды да, оны топырақпен көмеді және үстін қара киізбен жауып тастайды. Ол екі жұмаға дейін осындай күйде жатады. Содан соң оны ашып, қара бүлдірген сабақтарын алып ұнтақтап, қоюланғанша суға қайнатады. Осы қайнатпаны сыртқы жараға, теріге дәрі ретінде

жағуға пайдаланады (Алдашев, Әлімханов, 1992: 78).

Халық аузында да адам денесі туралы, оның ішкі ағзаларының қызметі (физиологиясы) туралы нақтылы табиғатына дәл келетін ұғым мен түсініктер жеткілікті. Тәжірибеге сүйенген халық медицинасына оның білім мен тәжірибесі арқау болған. Адам денесін, оның ағзалары мен қызметін халық білген. Сөйтіп барлық ішкі ағзалардың өздеріне, оның қызметтеріне сәйкес ат қойылған. Өкпе – тыныс алу мүшесі, жүрек – қан айналысы, бүйрек – зәр шығару, бауыр, ішек, қарын, зат алмасу мүшелері екенін білмейтін қазақ жоқ десе де болады. Тамырлардың өзін қазақтар «күре тамыр» (артерия) және «көк тамыр» (вена) деп, олардың ерекшелігін ескере отырып бөлген. Жүйке тамыры деп талшықтарды айтқан (Арғынбаев, 1994:17).

Қазақ даласында адам баласының физиологиясына да қатысты психологиялық жәйкүйді білдіретін мағыналы сөздер де жоқ емес. Мәселен, Бірнәрсені дұрыс істемей, дұрыс сөйлемей тұрған адамға: «Басыңда ми бар ма?» десе, қорықпайтын батыр адамды «жүректі» дейді, қорқақ адамды «қоян жүрек» дейді. Көңілі сүйіп жақсы көргенін «бауырым» дейді. Мейірімсіз тас бауырды «тас жүрек» дейді. Лезде ашуланып, қызбалыққа салынған адамды «ыстық қанды» қызба дейді. Ал ұстамды адамды «салқын қанды» дейді. Мұның өзі ішкі ағзаларды мінез құлықтың ерекшеліктеріне санаған. Ата-бабаларымыз да адамның ең маңызды ағзалары: ми, жүрек және бауыр деп түсінген. Осылай адамның мінез-құлқы ерекшелігін ішкі ағзалармен байланыстырудың да ғылыми негізі бар.

Халық дәрігерлерінің білімі әкеден балаға, ұрпақтан ұрпаққа берілетін кәсіп тәрізді дәстүр болған. Дәрігерлік (емшілік) өнері мен білімді, қазақ арасында да өзгелердей үрім-бұтақтарына ғана үйретіп, басқалардан құпия сақтау белгілері табылады. Олардың арасында Орта Азияның атақты медреселерінен білім алған, қолдарына құраннан басқа Орта Азияның данышпан ғалым дәрігерлерінің (Әбу Әли ибн Синаның, Әл-Рази-дың) еңбектерін де ұстап, пайдаланғандары бар.

Халық арасында емдеу тәсілдеріне қарай емшілер: тәуіп, дәрігер, оташы, сынықшы және салушы деп аталды. Халық емшілері ауруға қарсы хинин, ашутас, камфор, скипидар, тотыйын, сынап, алмас, апиын сияқты улы заттарды да кеңінен қолданған (Арғынбаев, 1992:24).

Дәрілік шөптерден жусан, ермен, дермен, қарандыз, саумалдақ, қымыздық, күшала,

арша, киік оты, қалампыр, тал қабығы, нарпөз, қара бұрыш, шәй, долана, қарақат, мендуана, сана, темекі, ақсырғақ, бозбұға, итмұрын, жыңғыл тамыры, тобылғы т.б. өсімдік түрлері пайдаланылған. Сондай-ақ аққудың, аюдың өті; борсықтың, суырдың, қаздың, жылқының, қойдың майлары; азық-түлікпен – жас ет, сорпа, қымыз, шұбат, құрт, сары май, сүт, сүйек майы, бал, тұз т.б. тағамдардың емдік қасиетін халық жоғары бағалаған (Ел арасындағы этнографиялық мәліметтер, 2018).

Халық емшілері науқастың жалпы көңіл-күйіне, сыртқы пішініне, өңіне, реңіне, демалысына, тамыр соғысына көз сала отырып, оның денесіндегі ерекшеліктерді де байқауға тырысқан. Сол арқылы аурудың түрін айқындап, емдеу жолдарын айтып беретін. Ол қолдарының ұшымен өте епті және сезімталдықпен науқастың ауырған жерлерін басып сипалап, сол жерді анық білуді дұрыс санаған. Тердің қалай пайда болып, оның қай жерден шығатынына назар аударған. Тыныс алудағы көңіл күйді байқаған. Тамыр ұстап, жүрек жұмысын тексерген. Қарынды, ішті, еппен басып, ішкі ағзалардың орнын, дененің ыстығын анықтаған, түкіріктің, дәрет пен зәрдің шығу мөлшерін білген, олардың иісі мен түріне назар аударған. Осылардың бәрін білгеннен кейін, осы күнгі дәрігерлер сияқты ауру қашан, қалай пайда болды және қалай ауырады деген сұрақтар арқылы тамырын ұстап қалай ауырғанын және немен ауыратынын хабарлаған. Бұл әрине, науқас адамға үлкен әсер етеді. Осыдан соң науқас өзін қарап отырған адамның нақты дәрігер екеніне көзі жеткендей әсер алады.

Ауырған адамның өңінің бозаруы, сұрлануы, қызаруы, көздің шүңіреюі, мұрнының сораюы халық дәрігерлігінің назарынан ешуақытта тыс қалмаған. Бұлар сырқаттың ауыр белгілеріне жататынын білген. Тердің өзін бірнеше түрге: бұршақ тер, жабысқақ тер, сасық тер, қара тер, құрғақ тер деп бөлген. Ыстығы көтеріліп, аузы кеуіп, терісі құрғаған жағдайда оны «тер қысу» деп атаған. Осындайда тер шығаратын мүмкіндік жасалса, науқастың жағдайы дұрысталатынын білген. Жөтелді де бірнеше түрге бөлген. Олар көк жөтел, құрғақ жөтел, шикыл жөтел. Қақырықты да түр түске бөлген. Оның түсінің өзгеруін өкпе мен кеңсірік ауруларының белгісі деп білген. Халық, әсіресе дәрігердің (емшінің) тамыр ұстап қарағанын ұнатады.

Расында тамырдың соғуы, оның ерекшелігі әсіресе, жүрек ауруларын анықтауға көмектеседі. Себебі, тамыр біресе жиілеп, біресе

баяулап соғады. Оның соғу реті де өзгереді. Кейде соғуы әзер-әзер білінетін кездер де болады. Тамырдың қалыптан тыс осылай ерекше соғуын «тамырдың шалыс соғуы» дейді. Дененің ыстығы да, көңілдің күйі де тамырдың соғысына әсер етеді. Осының бәрін зерттеп, тамыр соғуының ерекшеліктерін айрып білуге дағдыланса, оның әр түрлі аурулармен тығыз байланысын тапса, тамыр ұстап, сол ауруларды ажыратуға болады. Халық дәрігерлерінің ішінде ондайлар болған. Оларды тамыршы емші немесе тамыршы деген. Олар тамырдың соғуын әр түрлі ауруларға сәйкестендіріп, оны тағы да қалқыма тамыр, шөкпе тамыр, баяу тамыр, қарқынды тамыр, керме тамыр, сырғақ тамыр, тебінді тамыр, әлсіз тамыр, өректі тамыр деп жіктеген.

Жүрек – адам ағзаларының ең маңызды бөлігі делінсе, тамыр ұстап, оның жөнін білуге талпыну – халықтың тамыр ұстауға құмарлығын арттырған. Тибет пен Қытай медицинасында тамыр ұстаудың биікке көтерілгендігі жан жақты сипатталып, жазба деректер сақталған. Қазіргі кезде халық медицинасымен айналысқан кейбіреулер оған басқалай көңіл бөлуде (Алдашев, 1992: 78-б).

Аурулардың белгілерін көздерімен көріп, қолдарымен ұстап білгеннен кейін халық дәрігері олардың қандай ауру екенін айтқан. Яғни осы күнгі медицина тілімен айтқанда диагноз қойған. Сонымен қатар ауруларды әр түрлі топтарға, жікке бөліп, өздерінше аурулардың толық классификациясын жасаған. Сондай халық дәрігерлерінің жіктеуі бойынша аурулар: сыртқы және ішкі аурулар болып екі топқа бөлінеді.

Сыртқы ауруларға жарақаттар, жаралар, сынық, шығу, сондай-ақ басқа да дене сыртында, теріде пайда болатын бөртпелер, қотырлар жатады. Бұл денеге бөртіп шығатын шешек, қызылша сияқты аурулар. Жалпы денеге, ерінге, езуге шығатын күлдірек, бөртпелі аурулар шешек, ұшық деп аталады.

Ал ішкі ауруларға сыртқы белгісі оншама көзге түсе қоймайтын аурулардың бәрі жатады. Соның ішінде жұқпалы аурулар да бар. Егер аурулардың сыртқы белгісі көрінбей, науқастың халы өте ауырлай бастаса, «ауру ішке түсіп кетті», – деген. Сонымен қатар аурулардың барлығын жұқпалы ауру және жай ауру деп тағы да екі топқа бөлген. Жалпы жұқпалы ауру көп тарайтын болғандықтан «сынықтан басқаның бәрі жұғады» деп жорамалдаған.

Халықтық таным бойынша аурудың ішкі, сыртқы, жұқпалы және жұқпайтын түрлері

белгілі болған. Аурулардың әрқайсысына ат қойылып, олардың 200-ден астам түрі бар, – деп жорамалдаған. Оның бәрінің де өзіндік атауы бар.

Аурулардың аты нақты әр түрлі себептерге, халықтың ол туралы ұғымына байланысты қойылған. Мысалы, бірде аурулар «өкпе ауруы», «жүрек ауруы», «асқазан ауруы», «бүйрек ауруы», «бауыр ауруы» деп ішкі ағзалардың атымен бір тіркесте айтылса, екінші жағдайда «қызылша», «талма ауруы» деп олардың сыртқы белгілеріне қарай одан әрі ауруларды дүдәмал оймен «суықтан», «ыстықтан», «астан», «өкпенің құрт ауруы» деп айтқан. Кейде аурулардың жеке белгілері олардың атын қоюға негіз болған: «бас айналу», «сақина», «қыжылдау», «кірне», «түйнеме», «демікпе», «шемен», «сары ауру» т.б. (Сәнік, 2017: 37).

Халық дәрігерлері психикалық аурулардың көбінің сыртқы сипатын білген. Оларға лайықты аурулардың түріне сәйкес ат берген. Мысалы, төмендегідей ауруларға сырт сипаты: шатасу, есі ауысу, сандырақ, шалық, шалықтау, құтыру, елірме, қияли, делбе, жабығу, меңіреу, есуас, жынды, кеше, шерменде, есірік, қояншық, алжу, мезі, талма, күмінқор, мәңгүрт, жадынан айырылған, маскүнем, апиыншы, нашақұмар және т.б.

Көпшілікке белгілі емдеу тәсілі – қан алу, денені жылыға орау, сипалау мен созу (массаж, гимнастика), әр түрлі дәрі-дәрмектерді беру (Ел арасындағы этнографиялық мәліметтерден, 2018).

Қазақ халқы көптеген ауру түрлерін біліп, оған қарсы шара қолданған. Әрине емнің бәрі бірдей сәтті бола бермеген, дегенмен науқасқа ем берудің өзі халықтық медицина тарихында маңызды құбылыс болғандығы даусыз. Демалу органдарына суық тиюне байланысты тұмау, жөтел, тамақ ауруы, өкпе қабыну сияқты сырқаттарды ең алдымен қатты терлету арқылы емдеген (Ел арасынан этнографиялық материалдар). Осы мақсатқа ыстық тамақ – жас ет, қара бұрыш қосқан кеспе, сорпа, апыйын қосқан қара шәй, мия және қарандыз тұнбасын ішкізіп, жатарда тамақ пен кеудені қойдың құйрық майымен скипидарды араластырып сылаған. Мұндай емнің ешқандай дау туғызбауы хақ. Өкпе туберкулезін негізінен тамақтың күшімен емдеген. Науқасқа бірінші кезекте жас ет жеп, қымыз, шұбат, борсық майын ішуге кеңес беретін. Бұл шараның өкпе ауруына пайдалы екендігі әлдеқашан дәлелденген. Ішек-асқазан ауруларында ең алдымен жеңіл тамақ ішу жағын ойлас-

тыратын. Іш бұзылған жағдайда тамақ жағын шектейді. Қою қара шәй, күріш ботқа, ащы қымыз береді, қарақат жапырағының қайнатындысын, құрт езіп ішкізеді, тіпті сынап та жұтқызатын. Өзімнің ел арасынан алған мәліметім бойынша сынап жұтқызу, әдетте ішінің ыстығы бар адамдар үшін қолданылған. Ол үшін аузы ойылып, немесе аяқ қолының терілері үлбіреп түсе беретін болса сынап жұтқызатын болған (Ел арасындағы мәліметтерден). Дегенмен де бұл әдіс бүгінгі күнде медицина тарапынан дұрыс емес деп саналып, сынап жұтқызуға тыйым салынған.

Емдеуде шөптен басқа да әр түрлі заттар да қолданылған. Мысалы буыны сырқырап, іскендерге, бұлшық ет ауруына, тамырдың ұшынуына және т.с.с аяқ қолды сырқырататын ауруларға жаңа сойылған малдың терісін де басқан. Ондай теріні бірде тек ісінген, қызарған, ашыған немесе сырқырап ауырған жерге басса, кейде науқастың бүкіл денесін жаңа сойылған, әлі суи қоймаған малдың терісіне ораған. Мұндай ем үшін халық дәрігері іздемей-ақ өздері жасай берген. Басы ауырғандар, «басына суық тигендер», сақинасы ұстағандар шаштарын ұстарамен тықырлап алдырып тастап, қойдың құйрығын да басып жүрген.

Мал не жаңа тері болмаса, сырқаттар суға қайнатылып, жаңа ғана жұлынып алынған шөпке де оранған. Ол үшін шөптің көк жапырақтарын пайдаланған. Бұл болмаса, құмырсқаның илеуіне, немесе ысытылған қара топыраққа да оранған. Осылай емдеуді «бұлау» дейді. Бұлау жоғарыда айтылғандай: «тері бұлау», «шөп бұлау», «құмырсқа бұлау», «топырақ бұлау» деп аталады. Сырқаттанған адамдар «тұз бұлауға» да түскен. Аталған емдеу тәсілдерінен басқа сынап жұтқызу шаралары да болған. Сүйек сықырау, буын аурулары, бел шойырылу, құяң сияқты суықтың әсерінен болған науқастарды емдеу үшін түрлі жылу бұлауларын (күрғақ бұлау, ыстық суға және теріге түсу) кеңінен пайдаланған (Алдашев, 1992: 97). Шөлді және шөлейт аудандарда шілде түсіп, көшпелі құмдар қатты қызған кезде науқас адам бір жұма бойы құм бұлау қабылдайтын. Ол үшін құм жиегіне киіз үй тігіп, құм әбден қызған сәске түс кезінде құмға толық көміліп, алғашқы 10-күн 15-минут, кейінірек 1 сағатқа дейін бұлауланып жататын. Бұлаудан соң киіз үйде жас ет жеп, жас сорпа, шұбат, қою шәй ішіп қалжалану қажет. Құм бұлау науқасты қатты терлететіндіктен сусын жағын мольрақ ішетін. Жылы суға түсу көбіне қысты күні орындалатын. Ол үшін қазанға ысытылып, біраз тұз ерітілген суды ағаш

бөшкеге құйып науқас адам күнсайын бір жеті бойы түсетін. Әдетте, мұндай емдеу тәсілдері бүгінде профилактикалық санаториялық емдеу пункттерінде орын алып отыр. Сондай емдеу профилактикалық орындар қатарынан орын алатын «Жаңақорған санаторийін» атаймыз. Мұнда тұзға түсу, балшыққа түсу сияқты емдеу тәсілдері бар.

Қырна ауруы туралы айтқанда, мұндай ауруға ұшыраған адам ішінің бұрап ауруынан азап шегеді. Мұндай жағдайларда ошақтағы ыстық күлді алып, шайынды құятын фарфор ыдысқа салып, үстіне орамал жауып, оның ұштарын ыдыстың астына қайырады да, содан соң сол ұштарын аурудың ішіне басады. Егер іш ауру қырна ауруына қарағанда да азапты бола түссе, онда бұл ауру енді сатқақ деп аталып, оны былайша емдейді. Қара ешкіні сойып, оның өкпесін жүрегімен бірге суырып алады да, оны қарапайым тілде ата қаз деп атайды, сонымен ауруды жалаңаштап, ұзақ уақыт бойы ұрады, ауру терлеп, содан соң сауығып кетеді (Диваев, 1992: 177). Әдетте, мұндай емдеу жолдары бүгінде де оңтүстік қазақтарының

арасында кездеседі. Мәселен іші кепкен баланы немесе оны «ішіне жел қармасты», – деп кесеге оттың күлін, (көбіне сексеуіл күлі болса тіптен жақсы) салып, оны баланың ішіне басытын болған. Ол баланың ішіне жылу беріп, тез айығады (Ел арасындағы мәліметтерден), – деп сенген.

Қорытынды

Халық емшілігі – өзінің табиғи қабілеті мен тәжірибесіне сүйене отырып, әр түрлі ауруларды емдеп отырған. Жоғарыда аталған емдеу тәсілдері бүгінде де халық арасында қолданылып, отбасылық тұрмыста да практикалық мәні бар құбылысқа айналып отыр.

Жалпы аурулар мен науқастарда болатын құбылыстарды зерттеуде қазіргі медицинамен бірге халықтық медицинаның алар орны орасан. Ол атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа жеткен, денсаулықты рухани және қоғамдық тұрғыда бірқалыпты сақтауға мүдделі, аурулардың атын табуға және оны жоюға бағытталған нақтылы іс-әрекеттердің жиынтығы.

Әдебиеттер

- Аалиева Г.К., Тентигулкызы Н. (2017). Эволюция народной медицины и ее место в социальной структуре кыргызов по эпосу «Манас». //Интерактивная наука. №12.
- Алдашев А., Әлімханов Ж. (1992). Қазақтың халық медицинасының құпиясы. Алматы.
- Алекторов А.Е. (2006). Қазақта баланың дүниеге келуі, тәрбиеленуі, ата-аналардың құқықтары мен билігі туралы. // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2-том. Алматы, 416.
- Аргынбаев Х.А. (1994). Халық ілімі хақында // ҚР ҰҒА хабарлары. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. № 1.
- Васильев А.В. (1902). Народные способы врачевания у киргиз Тургайской области. // Тургайская газета.
- Диваев Ә. (1992). Тарту / Құраст. Ф. Оразаева. Алматы.
- Ел арасынан жинаған этнографиялық мәліметтерден (2018).
- Жуманазаров Х.С. (2018). Традиции, связанные с узбекской народной медициной: Автореферат диссертации доктора философии по историческим наукам. Ташкент.
- Катанов Н.Ф. Народные способы лечения у башкир и крещеных татар Белебеевского уезда Уфимской губернии. (1900). // Известия Общества археологии, истории и этнографии Казанского университета. Казань. Т. XVI. Вып. 1.
- Колбасенко И.С. (2006). Қазақтардың акушерлік маңызы бар кейбір әдет-ғұрыптары мен ырымдары. // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2-том. Алматы.
- Қалшабаева Б.К. (2017). Халық медицинасындағы діни наным-сенімдердің семиотикасы мен семантикасы. //ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. №1. 1.
- Минибаева З.И. (2009). Народная медицина башкир Южного Урала и тюркских народов Сибири: общее и особенное. // Вестник Челябинского государственного университета. №37. История. Вып. 36.
- Сәнік З. (2017). Қазақ емшілігі мен дәрігерлігі. Астана. – 13-том.
- Тентигулкызы Н., Аалиева Г.К. (2017). Народная хирургия кыргызов по эпосу «Манас» // Научный журнал.
- Токарев С. А. (1964). Ранние формы религии и их развитие. М., 246 с.
- Төлеубаев Ә.Т. (2006). Қазақтағы бақсылық. // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. Алматы.
- Уәлиханов Ш. (1985). Қазақтардағы шамандықтың қалдығы. //Таңдамалы. Алматы.

References

- Aaliev G.K., Tentigulkizi N. (2017). Evolusia narodnoi medisini I ee mesto b sosialnoi strykture kirgizov po eposy «Manas». //Interaktivnaia nauka. [The evolution of traditional medicine and its place in the social structure of the Kyrgyz people according to the epos «Manas»] №12.

- Aldashev A., Alimkhanov J. (1992). Kazaktin qalik medisinasinin qupiasi. [The secret of Kazakh traditional medicine]. Almaty.
- Alektorov A.E. (2006). Kazakta balanin dyniege kelyi, tarbieleyi, ata-analardin ququqtari men biligi tyrali. [About birth, upbringing, parental rights and authority in the Kazakh people]. //Kazak qalkhinin dasturleri men adat-guruptari. [Traditions and customs of the Kazakh people. 2nd volume]. 2-tom. Almaty.
- Argynbaev H.A. (1994). Halyq ilimi haqynda [On public education]. QR UGA habarlary. Gymanitarlyq gylymdar seruiasy. National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. A series of humanities. № 1.
- Vasilev A. (1902). Narodnye sposoby i sredstva ypotrebliemye pri lechenii boleznei kirgizami Tyrgaiskoi oblasti //Tyrgaiskai gazeta. [Traditional methods of healing in Kyrgyz Turgai region. // Turgay newspaper]. №5.
- Divaev A. (1993). Tartý. Qurast. F. Orzaeva. [Tartu. F. Orazava]. Almaty.
- El arsynan jnağan etnografıalyq málimetterden. [Ethnographic data collected in the country] (2018).
- Jumanazarov X.S. (2018). Tradisii sbiazannie s yzbekskoi narodnoi medisini. Avtoferat dissertasii doktora filosofii po istorisheskim naukam. [Tradition associated with Uzbek traditional medicine. Abstract of the dissertation of the doctor of philosophy in historical sciences.]. Tashkent.
- Katanov N.F. (1900). Narodnie sposobi leshenie y Bashkir I kreahenix tatar Belebeevskogo yezda Yfimskoi gybernii. //Izvestia Obshestvo arheologii, istorii I etnografii Kazanskogo yuniversiteta. [Traditional methods of treatment in the Bashkirs and baptized Tatars of the Belebejevsky district of the Ufa province]. Kazan. T. XVI. Bip. 1. S. 1-14.
- Kolbasenko N.S. (2006). Kazaktardin akysheerlik manizi bar keibir adat-guruptari men irimdari. //Kazak qalkhinin dasturleri men adat-guruptari. [Some Kazakh customs and rituals that have obstetric value. Traditions and customs of the Kazakh people.]. 2nd volume. Almaty.
- Kalshabaeva B.K. (2017). Qalik medisinasiyndagi dinu nanim senimderdin semiotikasi men semantikasi. //KazYU Khabarshisi. Tarikh seriasi. [Semiotics and semantics in the religious faith of traditional medicine. Ambassador of the Kazakh National University. A series of stories.] №1. 196-202-bb.
- Minibaeva Z.I. (2009). Narodnaia medicina Bashkir Ugnogo Yrala I turkskix narodov Sibiri: obshee I osobennoe. [Folk medicine of the Bashkirs of the Southern Urals and the Turkic peoples of Siberia: the general and the particular]. //Vestnik Sheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta. №37. Istoria. Vip. 36. S. 37-46.
- Sanik Z. (2017). Qazaq emshiligi men darigerligi. [Kazakh medicine.]. Astana. 13-tom.
- Tentigulkizi N., Aaliev G.K. (2017). Narodnaia khirurgia kirgizov po eposy «Manas». [Folk surgery of the Kyrgyz epic «Manas»]. Naushi gurnal.
- Tokarev S.A. (1964). Rannie formi religii I ix razvitie. [Early forms of religion and their development.]. Moskou.
- Toleubaev A.T. (2006). Kazaktagi baksilik. [Shamelessness in Kazakhstan]. Kazak qalkhinin dasturleri men adat-guruptari. 1-tom. Almaty.
- Yalihanov Sh. (1985). Qazaqtardagy shamandyqtyn qaldygy. [Remains of shamanism in the Kazakh people.]. Tandamaly. Almaty.

Жарасов А.А.

PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: adilkhan.zharasov@mail.ru

**ПРОБЛЕМА ОСЕДАНИЯ КАЗАХСКИХ
КОЧЕВЫХ И ПОЛУКОЧЕВЫХ ХОЗЯЙСТВ
В ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ ИСТОЧНИКАХ**

В данной статье анализируются вопросы оседания кочевников в период усиления колониальной политики царизма на рубеже XIX-XX вв. Разносторонне рассматриваются различные точки зрения на проблему седентаризации кочевых и полукочевых хозяйств. Проводится анализ и оценка трудов различных авторов, которые, в свою очередь, являлись на тот период, чиновниками и государственными служащими Российской империи. В статье, автор проводит исторический анализ суждений и взглядов исследователей и чиновников на политику седентаризации казахского традиционного хозяйства. Со второй половины XIX в. в процессе административного реформирования Степи проводится усиление колонизации, что сказывается и на формах хозяйствования казахов, так как происходит активная переселенческая политика, вытеснение казахов из пастбищ, и поощрение оседания кочевых хозяйств. Статья основана на архивных документах из фондов ЦГА РК, опубликованных материалах и на дореволюционных трудах различных исследователей.

Ключевые слова: седентаризация, пастбища, колонизация, казахская степь, российская власть, традиционное хозяйство.

Zharassov A.A.

PhD student, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: adilkhan.zharasov@mail.ru

**The Problem of Settling of The Kazakh Nomadic and
Semi-Nomadic Households in the Pre-Revolution Sources**

This article analyzes the issues of settling nomads in the period of strengthening the colonial policy of tsarism at the turn of the XIX-XX centuries. Different points of view on the problem of sedentarization of nomadic and semi-nomadic farms are considered in a diversified manner. The analysis and evaluation of the works of various authors, who, in turn, were at that time, officials and civil servants of the Russian Empire. In the article, the author conducts a historical analysis of the opinions and views of researchers and officials on the policy of the sedentarization of the Kazakh traditional economy. Since the second half of the 19th century, in the process of administrative reform of the Steppe, colonization has been intensified, which affects the Kazakhs economy, as an active resettlement policy takes place, displacing Kazakhs from pastures, and encouraging the settling of nomadic farms. The article is based on archival documents from the funds of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, published materials and on the pre-revolutionary works of various researchers.

Key words: sedentarization, pastures, colonization, Kazakh steppe, Russian authorities, traditional farm.

Жарасов А.А.

PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: adilkhan.zharasov@mail.ru

Революцияға дейінгі деректердегі қазақ көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшыландыру мәселесі

Мақалада XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басында патшалық әкімшіліктің отаршылдық саясатын күшейту кезеңінде көшпелілерді отырықшыландыру мәселесі талданады. Көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтардың отырықшыландыру мәселесі бойынша әртүрлі көзқарастар қарастырылады. Сол кездері Ресей империясының лауазымды тұлғалары мен мемлекеттік қызметкерлері болған әр түрлі авторлардың шығармаларындағы көзқарастарына талдау жүргізді. XIX ғ. екінші жартысынан бастап, әкімшілдік реформалар үдерістер негізінде отаршылдық саясаттың күшеюі басталады, бұл қоныс аудару саясатының белсенді өте бастауы, қазақтарды жайылымдардан ығыстыру, көшпелі шаруашылықтардың отырықшыландыруын ынтыландыру арқылы жүргізіледі. Мақала Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік мұрағатының қорынан, жарияланған материалдардан және әртүрлі зерттеушілердің революцияға дейінгі еңбектерінің мәліметтеріне негізделген.

Түйін сөздер: седентаризация, жайылымдар, колонизация, қазақ даласы, ресейлік билік, дәстүрлі шаруашылық.

Введение

В ходе исторического развития человеческого общества формы экономики совершенствовались, в результате чего, в том или ином регионе формировались одни хозяйственно-культурные типы и исчезали другие. Причиной трансформаций хозяйственно культурных типов принято считать такие факторы как: совершенствование хозяйственной деятельности, копирование более развитых форм хозяйствования ближайших народов, изменение климатических и экологических условий и др. В период наивысшего развития колониальной системы империализма в мире, на рубеже XIX и XX веков, для казахского традиционного скотоводства характерен принудительный переход от одного хозяйственно-культурного типа к другому. Традиционное хозяйство, которым казахи занимаются уже тысячи лет, было основано на рациональных методах природопользования, на знании местных особенностей, которое передается из поколения в поколение.

Методология

Методологической основой работы служит системный подход. В ходе исследования мы опирались на методы системно-структурного анализа и конкретного историзма, принципы методологического плюрализма и диалектического историзма, предлагающие исследование явлений и событий в их взаимосвязи и взаимообусловленности, а общество как сложной целостности и самоорганизующейся системы с

присутствующей им динамичностью. Использование сравнительного метода и отдельных аспектов типологий дало возможность для раскрытия многомерности сложнейшего процесса.

В данной работе как исторический источник используются многие труды дореволюционных авторов, в которых содержится ценный эмпирический материал о хозяйственной деятельности, социальной структуре, политической жизни, отражаются вопросы, связанные с организацией деятельности колониальной администрации, дается оценка официальной политике государства и отмечаются последствия ее воздействия на традиционное общество казахов.

Оседание казахов в деятельности российских властей в конце XIX – начале XX в.

Развитие капиталистических отношений в России в результате реформ 60-70 гг. XIX века способствовало перестройке всего хозяйства страны. Хотя и освобождение крестьян и давало возможность увеличению наемного труда и накоплению капитала, а также развитию промышленного сектора производства, сельское хозяйство в Российской Империи оставалось основой экономики. Переход сельского хозяйства от натурального и замкнутого характера на ориентирование на рынок, требовало расширения посевных площадей, применения машин и сельскохозяйственной утвари. Для увеличения посевных площадей необходимо было задействовать все территориальные ресурсы огромной империи. Так, была задействована и территория казахских степей, не представляю-

щая до этого интерес в плане земледельческого района. Так как расположение Казахской степи в аридном пространстве предопределило тип хозяйства и его направление, а именно кочевое и полукочевое скотоводство, населявшее эту территорию казахов. Данная территория с устойчивейшей формой хозяйства теперь в конце XIX века стала вызывать немалый интерес и внимание, как окраина империи, где можно проводить интенсификацию земледельческого хозяйства, применяя административные и принудительные методы воздействия. В первую очередь это отразилось на результатах административной реформы 1868 года, где было определено, что земли, занимаемые казахскими кочевьями, признаются государственными и предоставляются в общественное пользование казахов (Федоров, 1939: 44). Для полной интеграции автохтонного населения региона в социально-экономическую структуру государства необходимо было уничтожить прежний уклад хозяйственной деятельности и культивировать переход к оседлости казахов-кочевников Степного края. Об этом, Лобысевич Ф.И. – военный историк, автор сочинений по истории Среднеазиатских походов русской армии в своем очерке личных предположений пишет: «Киргизская степь, при правильной эксплуатации ее, есть богатейший источник государства; но для этого необходимы два условия: совершенное обеспечение благосостояния киргизского народа и обрусение его.

Чтобы достигнуть первого, нужно, прежде всего, определить и обеспечить наши границы, чтобы ни набеги хивинцев, ни их покровительство и влияние не имели места в пределах нашей степи; затем устранить все особенности управления в применении их к киргизскому народу (кроме только в крайних случаях, и то временно, смотря по народным обычаям). Далее: устроить в степи больше русских населенных мест; образовать ярмарки и, наконец, посредством аульных и уездных школ (при уездном управлении) и, вообще, большого общения, непременно ввести в среду народа возможные понятия об оседлости, о полевом хозяйстве и об условиях жизни русского человека.

По моему мнению, прежде всего, следовало бы требовать и поощрять киргизов к оседлости, с тем чтобы они имели право летом кочевать, где пожелают (принимая во внимание особенность их привычек, сделавшихся чисто физической потребностью жизни); зимой же, при группировании, непременно в известных местах» (Лобысевич, 1871: 278). В последующем, в первой

трети XX века эти идеи и призывы о требовании и поощрении казахов к оседлости приобретают более радикальный характер с применением насильственных методов.

В отчете Генерал-губернатору Западной Сибири 1875 года генерал-адъютант Н.Г. Казнаков пишет: Положение степных областей требует особенного внимания. Со времени принятия киргизами русского подданства успехи, достигнутые ими в гражданственности, ничтожны. Попытки перехода к земледелию остались почти те, которые были введены Китайским правительством. Между тем, доколе киргизы будут одиноко совершать в пустынных пространствах степей огромные орбиты своих кочевков, вдали от русского поселения, они останутся верноподанными лишь по названию и будут числиться русскими только по переписям (Остафьев, 1895: 6). В данном отчете мы видим, что именно кочевой образ жизни и форма хозяйствования видится для колонизаторов помехой и препятствием в окончательном установлении полного господства над казахами. Большие территории, на которых кочевали казахи, в действительности создавали немало проблем в административном управлении, сборе налогов и податей и в других аспектах государственного надзора и управления.

Также в обзоре Акмолинской области за 1896 год встречаются мотивы и предложения по седентаризации казахов: «Административная колонизация степи вызывалась и обуславливалась желанием упрочить русское владычество в крае, развить в нем земледелие, сельско-хозяйственную и торговую промышленность, сблизить русскую и киргизские народности, повлиять, таким образом на нравы и образ жизни кочевого населения, приучить его к хлебопашеству и сельским занятиям и достигнуть более и менее близкого перехода его от кочевого состояния к оседлому» (Обзор Акмолинской области за 1896 год, 1898: 7). В последующем, развитие хлебопашества путем расширения посевных площадей выделось в массовом оседании казахов во всех частях казахской степи, что привело к полному разрушению традиционного кочевого хозяйства казахов.

Процесс присоединения Казахстана к Российской империи, начавшийся в первой половине XVIII в., на протяжении полтора столетия носил разнообразный характер. После добровольного присоединения некоторых частей дальнейшее продвижение происходило с применением военной силы, со строительством военных укреплений, введением российской си-

стемы управления, тем самым искоренив традиционную систему государственной власти. Уже к концу 19 века в рядах управляющей элиты и публицистике начинают звучать предложения земледельческой колонизации, как дополнение к военной. Так, Потанин Г.Н. в «Заметках о Сибирском казачьем войске» о колонизации Степного края пишет: «Одну из обязанностей войска, как мы сказали, составляет колонизация Киргизской степи. Мы не можем сказать, отличается ли войско особенными колонизаторскими способностями; мы говорили уже, что некоторые из них имеют желание на переселение, но другие, напротив, с неохотой оставляют свою родину. Во всяком случае, колонизация Киргизской степи не должна быть исключительно военно-поселенной, а рядом с последней должна идти и свободная колонизация, что удвоило бы наши успехи в Средней Азии. Киргизская степь вовсе не такая опасная страна, как Алжирия, чтобы здесь была надобность земледельческой колонизации предпосылать военную.» (Потанин, 2005:33). Для решения данного вопроса согласно «Положению об управлении степных областей» 1891 года колонизация переходит на новый этап, поскольку статьи 119 и 120 положения гласят: «Земли, занятые кочевыми казахами, объявляются казенными», «эти земли передаются в бессрочное пользование кочевым казахам». В первом дополнении к 120 статье говорится: «излишки земель, находящихся в пользовании казахов, будут изъяты в пользу казны» (Тасилова, 2017: 67). В последующем, излишки земель, изымаемые у казахов, предоставлялись переселенцам из внутренних губернии, вытесняя казахов в пустынные и засушливые районы. Таким образом, появился толчок началу переселенческой политике, который до этого носил неконтролируемый характер. Кроме того, Потанин как осведомленный путешественник перечисляет ряд преимуществ в таком способе покорения территории: «Такая колонизация пошла бы быстро и прочно, если б только ей позволили принять направление, какое она сама изберет. Можно даже предугадать, каким путем пошла бы она: прежде всего она заняла бы подошвы гор Калбинских, Тарбагатайских и Алатау, так что обложила бы плотным населением восточную границу» (Потанин, 2005: 36).

Но все-таки нужно отдать должное этнографу и публицисту, он не предлагал причинять вред форме хозяйствования казахов: «Разумеется, невозможно допустить вполне свободной колонизации: необходимо ограничивать ее извест-

ными местностями, чтобы русская колонизация не стеснила кочующих Киргизов» (Потанин, 2005: 36).

Вскоре политика седентаризации в Степи дает свои результаты. Первыми, кого затронули все тяготы такой политики, были бедные слои населения. Сокращение пастбищ вело за собой усиление падежа скота, а это принуждало стесненные и обедневшие роды подумать о своей дальнейшей судьбе: раз прежняя форма хозяйства не могла уже служить для них надежным обеспечением, оставалось волей-неволей искать другую, более соответствующую тому положению, в каком малосильные роды оказались вследствие кризиса. И вот эти роды оседают на севере для того, чтобы жить там круглый год, вблизи и отчасти под охраной русских поселений (Седельников, 1907: 14). Изъятие из пользования кочевников лучших угодий, служивших по преимуществу местами зимних стоянок и посевов, приводило к ухудшению условий содержания стада и учащению «случаев джута» (зимних голодовок стада), которые наносили большой урон и касались больше всего маломощных слоев кочевого аула (Погорельский, 1949: 80). Ведь еще в свое время в описании кочевья казахов Ч. Валиханов писал, что для успеха скотоводства необходимы: Первое – обилие земли и большой район для кочевков и второе – густые леса и лесистые горы для зимовок и открытые привольные, безлесные места, обильные водою, для летних пастбищ (Асфендияров, 1936: 293).

В то же время, рассматривая динамику роста количества скота, мы можем увидеть, что сокращение пастбищ для кочевого хозяйства привело к сокращению поголовья животных в расчете на душу населения. Так, по свидетельству Алекторова, у казахов «Внутренней орды» 1835 г. было на одну душу 15,8 головы скота, в 1840 г. 11,3 головы, в 1852 г. 10 голов, в 1888 г. – 6 голов, 1892 г. – только 4 головы. Причем автор очерка отмечает, что «помимо уменьшения скота происходит его концентрация» в немногих хозяйствах (Погорельский, 1949: 62).

Тем не менее, киргизское хлебопашество (пшеница и просо), производимое преимущественно в южных уездах области – при искусственном орошении полей, посредством арыков, наполняемых водой из ближайших речек и озер с помощью «чагыра» (деревянная водоподъемная машина), за последние 10 лет заметно увеличилось... Такое расширение занятий, ведущих к оседлым формам жизни, явилось несомненно результатом как естественного хода вещей, так и

непосредственного влияния русского населения на быт кочевников (Обзор Акмолинской области за 1896 год, 1898: 21).

Так, в 1890 году в департаменте земледелия и сельской промышленности было рассмотрено дело по ходатайству киргизов Балуанова и Бекпаева Маралдинской волости, Павлодарского уезда, Семипалатинской области, об оставлении в их пользований 4 урочищ: Джангыз-Куль, Кайран-куль, Мамбет-Куль и Узын-Терек. Хотя еще в 1880 г. данная местность по распоряжению генерал-губернатора была вымежевана для выдворения переселенцев, но с того времени заселена не была. В 1889 было прошение от крестьян Харьковской губернии в числе 500 душ о выдворении на данную местность с образованием поселения Ново-Александровского. Но было в данном прошении отказано министром Государственных имуществ, так как данный участок необходим для местного киргизского населения. Между тем киргизы не имеют никаких законных оснований на пользование упомянутыми урочищами, так как с 1763 согласно указу сената проведения 10-верстной нейтральной полосы между владениями Алтайского горного округа и сибирского казачьего войска, как признанные принадлежащими казне и назначенные для оседлого русского населения, изъяты из пользования киргизов... Но все таки, ходатайства киргизов дозволении им устроить на урочищах оседлые поселения и могут жить оседло (ЦГА РК, 501, 118, 19-20). Из этого, можно сделать предположение о том, что местная администрация всячески поощряла оседание казахов. В то же время, это возможно было и обусловлено разорением кочевого хозяйства некоторых аулов и возникла необходимость занять эти хозяйства земледелием.

Наряду с этим, встречаются и те, кто предлагают более рациональные предложения по поводу ведения хозяйства. Свои рекомендации на этот счет дает историк, этнограф, член Оренбургского отделения Русского географического общества и комиссии Научного архива, а также работавший ветеринаром в Тургайской области А.И. Добросмыслов: «Многие думали и думают переделать киргиз из скотоводов в земледельцев и тем более надежно обеспечить их продовольствие и вообще материальное положение. Но, мне кажется, что эта система, кроме разорения, ничего не даст, так как киргизская степь Тургайской области самой природой, можно сказать, приспособлена для скотоводства и отнюдь не для земледелия. Более или менее глубокого слоя чернозема нет, почему почва при культуре хлеб-

ных злаков очень скоро истощается и тем только увеличивается и без того большая площадь псков» (Добросмыслов, 1895: 287).

В своих тезисах А.И. Добросмылов предлагает не культивировать земледелие в казахской среде, уничтожая скотоводство, а призывает использовать рациональные методы разведения и содержания животных: «Мы должны, таким образом, заботиться не о насаждении земледельческой культуры в киргизских степях, а принимать все меры и напрягать все усилия, чтобы киргизская степь осталась по старому скотоводческой страной и чтобы скотоводство не только не падало, а напротив, развивалось как количественно, так и качественно» (Добросмыслов, 1895: 288). Для улучшения методов ведения животноводческого хозяйства Добросмыслов призывает подойти к этому, используя научные подходы и методы: открывать школы в регионе, изучающие основы сельского хозяйства, вводить в учебные программы курсы о животноводстве, а также проводить селекцию для улучшения породы лошадей. Все эти меры могут коренным образом обеспечить мясными и другими животноводческими продуктами всю Европейскую Россию, где скотоводство на тот период находилось в упадке (Добросмыслов, 1895: 288).

Такие же предложения встречаются и ранее, так в записках члена-корреспондента Вольного экономического общества В. Кузнецова о развитии в Казахстане земледелия и животноводства от 1867 года предлагаются рациональные методы ведения хозяйства с учетом природных условий: «...было бы очень полезно устроить в Заилийском крае учебную ферму, где как киргизы, так и русские могли бы учиться как земледелию, так и другим отраслям хозяйства. При этом было бы очень полезно при ферме иметь улучшенные породы овец, коров, лошадей, польза, которую принесет ферма вообще во всей степи, будет громадная» (РГИА, 967, 48, 1-6).

Известно, что казахская степь всегда являлась регионом, снабжающим соседние земледельческие районы продуктами скотоводства. Так в записках и.д. старшего помощника заведующего сырдарьинскими казахами прапорщика Богданова командующему Сырдарьинской линией о казахах, кочующих в районе форта № 1, встречаются подтверждающие это сведения: ...скотоводство простирается в разных местах примерно: лошадей киргизской и аргамакской пород 45 000, верблюдов – 15 000, рогатого скота – 67 000 и баранов – 150 000. Уход за ними делается [не] чрез наем работников, а преиму-

щественно самими хозяевами, и прокармливают таковой зимой накопленным на представленных им поле сеном, а при благоприятной зиме, – в степи на тебеневках. Шерсть, собираемая с баранов и верблюдов, частью сбывается киргизами на базаре также по выгодным ценам, и частью выделяются из нее кошмы, армячина и другие азиатские вещи, которые употребляются: первые – для кибиток, а последние – на свои нужды, и большая часть из них также идет в продажу на базаре русским и бухарским торговцам... (ЦГА РК, 383, 268, 75-76). Также в отчете и.д. Начальника Главного Управления казачьих войск, генерал-майора Золоторева, упоминается о доставке продуктов животноводства казахской степи во внутренние губернии империи: «Торговля на территории Сибирского войска не ограничивается привозом товаров, потребных для одних войсковых обывателей..., а также и сбыт сырья и степного товара в Западной Сибири и губерниях Европейской России» (Отчет главного управления казачьих войск за 1883, 1883: 69). На начальном этапе установления Советской власти и в период гражданской войны, в так называемую эпоху «военного коммунизма» происходила не только «продразверстка» зерна, но и мясная разверстка для нужд государства, а также различные повинности, заключающиеся в использовании скота в качестве гужевого транспорта для перевозки продовольствия изъятого у населения.

Кочевой способ производства уже в начале XX сокращается под натиском планомерной политики вытеснения казахов из пастбищ и кочевых угодий. О причинах сокращения пишет Э.С. Вульфсон: «За последнее время киргизы стали употреблять хлеба больше, чем раньше, так как и они переживают трудное время: главный их промысел – скотоводство падает с годами; сибирского киргиза стал в последние годы теснить русский крестьянин-переселенец, нет ему уже такого простора и не может он уже так царствовать в степи, как прежде» (Вульфсон, 1901: 29). В последующие годы данная переселенческая политика набирает еще более масштабные обороты. Царским правительством были созданы определённые условия для более широкого переселения крестьян из внутренних губерний Российской империи на территорию Казахстана. Конечно же, эти условия были благоприятные и выгодные для переселенцев, а не казахам, занимающимся кочевым хозяйством.

Включение кочевников в цивилизованное общество путем их оседания и приобщения к земледелию, еще определенное время обсуждалось в правящих и просвещённых кругах царской администрации. Некоторые суждения сводились к тому, что в связи с укоренившимися веками устоями ведения хозяйства, реорганизация данных устоев потребует продолжительного периода времени. Э.С. Вульфсон пишет: «Так живет это свободное, почти еще полудикое кочевое племя. Но немало еще пройдет лет, пока киргиз бросит свою кибитку и лошадь, на которой он проводит большую часть жизни, и обратится в мирного, оседлого поселенина. Долго еще при перекочевках то здесь, то там будут вырастать аулы в необозримой киргизской степи, точно муравьиные кучи. Да, не скоро еще бросить свою кочевку киргиз» (Вульфсон, 1901: 79). Однако, планомерная колониальная политика царского правительства, а в последующем кардинальные меры, предпринятые уже при Советской власти, привели к окончательной деструкции традиционного хозяйства казахов.

Заключение

Под предлогом избавления от элементов архаизма, источником которого является кочевой образ жизни, проводилась политика седентаризации кочевников и ликвидация традиционного хозяйства казахов. Лейтмотивом данной политики было не только разрушение кочевого хозяйства в Степи, но ускорение процесса колонизации, а в последующий период путем расширения посевных площадей на территории Казахских степей решение зерновой проблемы в молодом Советском государстве.

Таким образом, из обширных взглядов к проблеме формы хозяйствования казахов в конце XIX века мы рассмотрели различные концепции и взгляды на данный вопрос. Опираясь на них, можно сделать вывод, что политика приобщения к цивилизованному миру казахов-кочевников путем оседания и отказа от своего традиционного кочевого хозяйства привела не только к постепенной, вынужденной трансформации формы хозяйствования, но и в последующем послужила дезориентации сознания и утраты складывавшейся столетиями производственно-хозяйственной деятельности целого народа.

Статья выполнена в рамках целевой программы «Ұлы Дала тарихы мен мәдениеті» («История и культура Великой Степи»).

Литература

- Вульфсон Э. С. (1901) Киргизы. (Природа и люди. Общедоступные книжки под ред. А.А. Ивановского). 79 с.
 Добросмыслов А.И. (1895) Скотоводство в Тургайской области. Оренбург.стр. 288
 Лобысевич Ф. (1871) Тургайская область и ее устройство // Военный сборник, № 4,278 с.
 Обзор Акмолинской области за 1896 год. (1898). Омск, 81 с.
 Остафьев В. (1895) Колонизация степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве. // Списки Зап.-Сибирского ОИРГО. Кн. 18, вып. 2, Омск, 61 с.
 Отчет главного управления казачьих войск за 1883 год. (1883)79 с.
 Погорельский П.В. (1949) Оседание кочевников и развитие животноводства. Алма-Ата. 143с.
 Потанин Г.Н. Избранные сочинения в трех томах. Т. 2. (2005) Павлодар. 387с.
 Прошлое Казахстана в источниках и материалах, сборник второй / Под. ред. С.Д. Асфендиярова. (1936) Алма-Ата-Москва.294с.
 Российский государственный исторический архив, ф. 967, оп. 1, д. 48, лл. 1-6 и об.
 Седельников Т.(1907) Борьба за землю в киргизской степи (Киргизский земельный вопрос и колонизационная политика правительства). С.-Петербург. 121с.
 Тасилова Н.А. (2017) «Материалы по киргизскому (казахскому) землепользованию...» – как источник по истории Казахстана (конец XIX в. – начало XX в.) Алматы. 317 с.
 Фёдоров Е. (1939) К истории Казахстана конца XIX и начала XX вв. Временные положения об управлении в степных областях 1868 г.// Большевик Казахстана. Алма-Ата. №11. 44 с.
 ЦГА РК, ф. 383, оп. 1, д. 268, лл. 75-76
 ЦГА РК Ф.501 ОП 2. Д.118 Л.19-20

References

- Vul'fson E. S. (1901) Kirgizy. (Prirodailyudi. Obshchedostupnyyknizhki pod red. A.A. Ivanovskogo) [Kirghiz(Nature and people. Public books edited by AA Ivanovsky)]. p.79
 Dobromyslov A.I. (1895) Skotovodstvo v Turgayskoy oblasti [Cattle breeding in the Turgay region] Orenburg. p. 288
 Lobysovich F. (1871) Turgayskaya oblast' iyeyestroystvo [Turgay region and its device] // Voyennysbornik, № 4, p.278
 Obzor Akmolinskoy oblasti za 1896 god [Review of the Akmola region for 1896].(1898) Omsk. p.81
 Ostaf'yev V. (1895) Kolonizatsiya stepnykh oblastey v svyazi s voprosom o kochevom khozyaystve [Colonization of steppe regions in connection with the issue of nomadic farming]. // Spiski Zap.Sibirskogo OIRGO. Kn. 18, vyp. 2, Omsk, p.61
 Otchet glavnogo upravleniya kazach'ikh voysk za 1883 god [Report of the headquarters of the Cossack troops for 1883]. (1883) p.79
 Pogorel'skiy P.V.(1949)Osedaniye kochevnikov irazvitiyehivotnovodstva [The settling of nomads and the development of animal husbandry]. Alma-Ata. p.143
 Potanin G.N. Izbrannyye sochineniya v trekhtomakh. T. 2.[Selected works in three volumes]. (2005) Pavlodar. p.387
 Proshloye Kazakhstana v istochnikakh I materialakh sbornikvtoroy[The past of Kazakhstan in sources and materials. A collection of the second]. Pod.red. S.D. Asfendiyarova.(1936) Alma-Ata-Moskva. p.294
 Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. F. 967, Op. 1, D. 48.pp.1-6 .
 Sedel'nikov T. (1907) Bor'bazazemlyu v kirgizskoystepi (Kirgizskiy zemel'nyy voprosi kolonizatsionnaya politika pravitel'stva) [The struggle for land in the Kyrgyz steppe (Kyrgyz land issue and the colonization policy of the government)]. S.-Peterburg. p.121
 Tasilova N.A. (2017) «Materialy po kirgizskomu (kazakhskomu) zemlepol'zovaniyu...» – kak istochnik po istorii Kazakhstana (konets XIX v. – nachalo XX v.) [«Materials on Kyrgyz (Kazakh) land use ...» – as a source on the history of Kazakhstan (the end of the 19th century – the beginning of the 20th century)]. Almaty.p.317
 Fyedorov E. (1939) K istorii Kazakhstana kontsa XIX inachala XX vv. Vremennyye polozheniya obupravlenii v stepnykh oblastyakh 1868 g. [To the history of Kazakhstan at the end of the XIX and beginning of the XX centuries Temporary regulations on management in the steppe regions of 1868]// Bol'shevik Kazakhstana. Alma – Ata. №11. p.44
 Central'nyy gosudarstvennyy arkhiv RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]F. 383, Op. 1, D. 268, pp. 75-76
 Central'nyy gosudarstvennyy arkhiv RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] F. 501, Op. 2, D. 118, pp. 19-20

Иманбаева С.С.¹, Сандықбаева Ө.Д.²

¹қауымдастырылған профессор, доцент, Қазақ ұлттық аграрлық университеті
«Қазақстан тарихы және Қазақстан халықтарының мәдениеті кафедрасы»,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sabira.imanbaeva@mail.ru

²философия ғ.к., аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sandykbaeva@mail.ru

**КЕҢЕСТІК БИЛІК ТҰСЫНДАҒЫ
М. ДУЛАТОВТЫҢ САЯСИ ҰСТАНЫМЫ**

Мақалада Міржақып Дулатовтың Кеңес өкіметі тұсындағы сан-қырлы еңбегі қарастырылады. Міржақып Дулатов туған халқына бостандық, теңдік әперіп, өркениетті елдердің қатарына қосу мақсатында өзінің ғұмырын, азаматтық күш-жігерін, ақыл-білімін, бар адамдық қасиетін арнаған қайраткер.

М. Дулатов – халқын қандай өкімет басқарғанына қарамастан, ұлт патриоты болғанын оның Кеңес үкіметі тұсындағы ерен еңбегі көрсетеді. 20-30 жылдары Қазақ ұлтының мүддесін көздеп, қызмет атқару оңай болған жоқ. М. Дулатов сынды ұлт зиялыларының, істеген қызметтеріне большевиктер сенімсіздік танытып, жөнсіз тиісу, аңду, ал кейде нағыз қуғын-сүргін ұйымдастырды. Соған қарамастан, бұл жылдары М. Дулатов ұлтының болашағын көздеп, өзінің талантын, ақыл-білімін, ерік-күш, жігерін халқының рухани көтерілуіне арнады. Ол халық ағарту саласында әр түрлі жауапты қызметтер атқарды.

Мақалада М. Дулатовтың ұлттық баспасөздің қаламы ұшқыр, ойы терең, тілі кестелі публицист-журналист ретінде «Ақ жол», «Еңбекші қазақ» редакцияларында жемісті қызмет атқарған кезеңі, қазақ совет баспасөзінің дамуына, журналистикасының жас мамандарын даярлауға, олардың кәсіби шеберлігінің ұшталуына сүбелі үлес қосқан қайраткерлігі талдауға алынады.

Түйін сөздер: журналистика, публицист, зиялылар, ұлт, кеңес, азаттық, алаш, идея, идеология, теңдік, большевик, баспасөз, ұстаным.

Imanbaeva S.S.¹, Sandykbaeva U.D.²

¹associate professor, Kazakh National Agrarian University, Department of History of Kazakhstan and the culture of the peoples of Kazakhstan, Kazakhstan, Almaty, e-mail: sabira.imanbaeva@mail.ru

²Ph.D., Senior Lecturer, Kazakh National University, Faculty of Pre-University Education, Kazakhstan, Almaty, e-mail: sandykbaeva@mail.ru

The political position of M. Dulatov in the Soviet era

This article is devoted to the activities of a prominent public figure, academic enlightener, writer and publicist Myrzhakyp Dulatov, whose name for a long time was undeservedly erased from the memory of the people. It analyzes the multifaceted activities of M. Dulatov in the initial period of the Soviet state.

In the introduction, the relevance of the problem is justified, the degree of its knowledge is revealed, the sources used in the work are described, and the purpose and objectives of the study are defined.

The article discusses various, not previously used archival documentary sources, as well as articles by M. Dulatov himself.

In this work, for the first time, not only social and educational activities are comprehensively investigated, but also the work of a scientist as a teacher in the field of public education, the purpose of which was to fight for the elimination of illiteracy. The analysis of his organizational activities in the development of Kazakh culture, folk art is determined by the contribution to the development of Kazakh journalism as a talented publicist, especially in the creation of such print publications as «Ak Zhol» and «Enbekshi Kazak».

The whole life of M. Dulatov was devoted to enlightenment and political activity, he fought for the good of the Kazakh people for the independence and the formation of a Kazakh democratic state.

Key words: journalism, publicist, intelligentsia, nation, Alash, independence, idea, Bolshevik, ideology, freedom of speech, attitude, equality.

Иманбаева С.С.¹, Сандыкбаева У.Д.²

¹доцент, Казахский национальный аграрный университет, кафедра истории Казахстана и культуры народов Казахстана, Казахстан, г. Алматы, e-mail: sabira.imanbaeva@mail.ru

²кандидат философских наук, старший преподаватель, Казахский национальный университет, факультет довузовского образования, Казахстан, г. Алматы, e-mail: sandykbaeva@mail.ru

Политическая позиция М. Дулатова в советское время

Данная статья посвящена деятельности видного общественного деятеля, ученого, просветителя, писателя и публициста Мыржақыпа Дулатова, чье имя в течение длительного времени было незаслуженно вычеркнуто из памяти народа. В ней анализируется многогранная деятельность М. Дулатова в начальный период Советского государства.

Во введении обоснована актуальность проблемы, раскрыта степень ее изученности, охарактеризованы источники, используемые в работе, определены цель и задачи исследования.

В статье рассматриваются различные, не использованные ранее архивные документальные источники, а также статьи самого М. Дулатова.

В работе впервые всесторонне исследуются не только общественно-просветительская деятельность, но и работа ученого как педагога в области народного просвещения, целью которого была борьба за ликвидацию безграмотности. Осуществлен анализ его организационной деятельности в сфере развития казахской культуры, народного искусства, определяется вклад в развитие казахской журналистики как талантливейшего публициста, особенно в формировании таких печатных изданий как «Ак жол» и «Енбекши казак».

Вся жизнь М. Дулатова была посвящена просветительству и политической деятельности, он боролся во имя блага казахского народа за независимость и становление казахского демократического государства.

Ключевые слова: журналистика, публицист, интеллигенция, нация, Алаш, независимость, идея, большевик, идеология, свобода слова, позиция, равенство.

Кіріспе

Тоталитарлық жүйе өзінің «қанды шеңгеліне» түсіріп, есімдерін халық жадынан шығарып, тарих көшінен біржола аластатуға тырысқанына қарамастан Алаш зиялыларының қазақ елінің түпкілікті қоғамдық мәселелері жөнінде айтқан негізгі ой-пікірлерінің бүгінгі таңда қайта жаңғыруының куәсі болып отырмыз.

Алаш зиялыларының қатарында Міржақып Дулатовтың (1885-1935) алатын орны ерекше. Ол – халқын сүйген патриот, аса көрнекті қоғам қайраткері, ағартушы-ғалым, жазушы және публицист.

М. Дулатов – өте күрделі ғұмыр кешкен тұлға. М. Дулатов сынды патриот ұлтжанды қайраткердің қызметін шынайы, объективті бағалау бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның жастарын патриотизмге, ұлттық рухта тәрбиелеу үшін аса қажет.

Қазіргі таңда еліміздің Алаш қозғалысы тарихын, оның белсенді қайраткерлерінің өмір жолын білуге деген жаппай құлшынысы, бұл қозғалыстың идеялары өмірлік негізінің өміршеңдігінен, сондай-ақ халықтың сана-сезі-

мінің жаңа сапаға көтерілуінен, оның өзінің жүріп өткен тарихи жолына деген қызығушылығының арта түсуінен туындап отыр. Сонымен бірге қазіргі уақытта тарих ғылымында жалпы бұқара халықтың ғана емес, жеке тұлғалардың да ғұмырнамасына сұраныс өсіп отыр.

Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі Кеңес дәуірінде тар шеңберде таптық партиялық тұрғыдан қаралғаны баршамазға мәлім. Кеңестік тарихнамада ұлт-азаттық қозғалыс көсемдерінің өмір жолын зерттеу мүмкін болмады, ал зерттеле қалған күннің өзінде тарихи шындықтан алшақ, бұрмаланып жазылды. Оның есесіне социализмнің салтанат құруына үлкен үлес қосып, коммунистік партияның ісіне шын берілген «тұлғалардың» қоғамдық-саяси қызметін зерттеуге жол ашылды. Сондықтан да алаш қайраткері М. Дулатовтың қоғамдық қызметін талдауда біржақты теріс пікір қалыптасты. Зерттеушілер оның қызметіне «буржуазияшыл-ұлтшыл», «контрреволюцияшыл», «халық жауы» деген баға берді. Мұндай тұжырым М. Дулатовқа қатысты кеңестік зерттеулердің барлығына ортақ болды.

Алаш зиялылары туралы пікір Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде ғана объективті түрде жазылып, ғылыми жүйеге түсіп зерттелуде. Бүгінгі ұрпақ үшін ұлт зиялыларының қандай ауқымды тарихи міндетті орындағаны енді ғана белгілі болып отыр.

Тарихтың өзі Алаш қозғалысы идеясының өмірлік негізі күшті екендігін айқындап берді. Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов сынды ұлт зиялыларының арман-мақсаттарының орындалғанына бүгінде тарих куә, олар халқының азаттық алғанын көре алмаса да, оның күні туатынына сенімдері күшті болды. Алаш зиялыларының қайраткерлік тұлғалары осы тұтастығымен, өз ерік-жігерін, күшін халық ісіне сарқа жұмсауымен ерекшеленеді. Олардың идеяларының өзектілігін, құндылығын, өміршең идея екендігін бүгінгі тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің болмысы толық айқындайды.

Ғасырымыздың басында қазақ қоғамының жетекшісі, қолбасшысы болған зиялылар шоғырының қатарында М. Дулатов та халқына бостандық әперуге, тұрмыс жағдайын өзгертуге, өркениет биігіне көтеруге бар ғұмырын арнаған.

М. Дулатов сияқты ірі тұлғаның өмір жолын, қызметі мен қоғамдық саяси көзқарасын талдауға арналған зерттеу жұмысының ол өмір сүрген тарихи кезеңдегі халқымыздың тарихына қатысы бар көптеген мәселелердің тарихын айқындайды.

Методологиясы

Зерттеудің методологиялық және теориялық негізіне – қоғамдық ой-пікірді қалыптастырған, соның ішінде ағартушылық бағыттағы көрнекті тұлғалардың өмірі мен қызметін зерттеуде қалыптасқан жаңа концепциялар мен ойтұжырымдар алынды. Сондай-ақ, тарихи-логикалық, тарихи-компаративистикалық, герменевтикалық әдістер қолданылды. Алаш зиялыларының ағартушылық, азаттық, еркіндік идеяларына тарихи тұрғыдан баға беріліп, сыни ойлау мен салыстырмалы әдістер жүзеге асырылды. Кеңестік жүйеге, коммунистік идеологияға қатысты соңғы қалыптаса бастаған ғылыми тұжырым концепцияларды ескере отырып, тарихи талдау, салыстыру әдісін қолдану арқылы қайраткер өмір сүрген және қызмет жасаған күрделі тарихи кезеңнің ерекшелігі қамтылды.

Салыстырмалы-тарихи талдау әдістері арқылы Алаш зиялыларының азаттық идеясының құндылығы бүгінгі біздің құндылықтарымызбен, болмысымызбен байланыстырылды.

Зерттеу еңбегінің нәтижелерін ұлт-азаттық қозғалыс тақырыбына арналған зерттеу еңбектеріне, тұлғалардың ғұмырбаяны бойынша жазылған еңбектерде, жоғары оқу орындарында «Тұлғатану», «Патриотизм» тақырыбына арналған ғылыми-танымдық кештерде пайдалануға болады.

Кеңес билігі тұсындағы ұстанымы, қоғамдық-ағартушылық қызметі арнайы қарастырылып, қазақ мәдениетін, өркендетудегі ұйымдастырушылық еңбегі талантты публицист-журналист ретінде қазақ баспасөзін, мәдениетін, дамытуға қосқан үлесі жаңа құжаттық деректер, мақалалар, естеліктер негізінде талдауға алынды.

Міржақып Дулатов идеясы: талдаулар мен көзқарастар

Егемендік алып, жеке мемлекет ретінде тәуелсіздігімізді жариялағаннан кейін еліміздің алдында тұрған басты міндет – тәуелсіздікті сақтап, мемлекеттілігімізді нығайту. Ғасырлар бойы ата-бабаларымыздың армандап келген ұлт бірлігін нығайту, ел тыныштығын, жер тұтастығын сақтап оны нығайту бағыттарын айқындайтын Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың дәстүрлі Жолдаулары екені белгілі. 2014 жылғы қаңтардағы Елбасының «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ», атты Жолдауында жалпыұлттық идея – болашақ табыстардың негізі екені баса айтылды. Ал, ең бастысы Жолдауда – еліміздің рухын көтеретін, ұлы мақсаттарға жеткізетін «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы жарияланды.

«Мәңгілік Ел» идеясы – елімізді өз мақсатына талай дәуір сынынан сүріндірмей жеткізетін тұғырлы идея екені даусыз. Осы идеяда қамтылған стратегиялардың бағыттары дамыған 30 елдің қатарына кіруімізге жаңа серпін беретіні сөзсіз. Республикамыздың Президенті Н.Ә. Назарбаев «Мәңгілік Ел» идеясының мәні мен маңызын былай бағамдайды: «Мәңгілік Ел» – ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы. Ол арман – әлем елдерімен терезесі тең қатынас құратын, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын Тәуелсіз Мемлекет атану еді. Ол арман – тұрмысы бақуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты ел болу еді. Біз армандарды ақиқатқа айналдырдық. «Мәңгілік Елдің» іргетасын қаладық. Мен «Мәңгілік Ел» ұғымын ұлтымыздың ұлы бағдары – «Қазақстан-2050» Стратегиясының түп қазығы етіп алдым», (Назарбаев, 2014).

«Мәңгілік – Ел» идеясына жаңа серпін берген Президент Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылы 12 сәуірде «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» және 2018 жылы 21 сәуірде жарияланған «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламалары. Біздің пікірімізше, «Рухани жаңғыру» және «Ұлы даланың жеті қыры» идеялары – ұлттың рухын, адамның ізгілік қасиеттерін, елдің елдігін артыратын құндылықтарды біріктіретін халқымыздың бүгінгі бағыт міндеті.

Алаш зиялыларының идеялары азаматтықтың биік үлгісі ретінде Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Рухани жаңғыру» идеясымен ұштасып қазақ елінің тарихи жадында қайта жаңғыру үстінде.

Ресей атты ХХ ғасырдың аса алып империясының Петербург, Мәскеу сынды орталықтарында жеңіске жеткен Қазан төңкерісі көп ұзамай барлық провинцияларға тарап, коммунистер билік басына келді. Бұл төңкеріс Ө. Бөкейхановтың, А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың және олардың саяси серіктерінің соңғы жылдары бар жан-тәнімен күш салып күрескен Алашорда автономиясын азамат соғысында қарудың қуатымен жоқ қылды.

Қазақ зиялылары Қазан идеяларын жат көріп, оны қабылдауға, жұртына оның «дұрыстығын» насихаттауға асықпады. Бұл тұс М. Дулатов үшін де жолайрық кез, барлық дүниетанымының, тәжірибесі мен ақыл-парасатының сынға түскен уақыты болды. Біреулер тұйыққа тіреліп, халық мүддесін қара басының қамына сатса, енді біреуі тез арада түрленіп «большевик» болып кетті. 1917 жылғы Қазаннан бергі уақытта жарық көрген М. Дулатовтың туындылары (Мадияр, 1918:263), оның терең толғанысын, зиялылар саяси ұстанымда жаңылыс тапса, ұлтына үлкен зиян келтіретіндігін сезінгендігін көруге болады. Сонымен бірге, ол қиыншылықтарға мойымады, ойының сергектігін танытып елін де ойландыратын, көп болып жол таңдаудың қажеттігін жазды.

Алаш зиялылары Кеңес өкіметін еркінен тыс, амалсыз мойындауға мәжбүр болды. Бірақ, М. Дулатов турасында айтсақ – мойындау-мойынсұну емес, коммунистер билігін тану – өзінің өмір бойғы ұстанған көзқарастарынан бір мезетте айнып, халқының тағдырынан бас тарту емес еді. Билік басына қандай өкімет келмесін, халқына адал қызмет етуді мұрат тұтқан ол, жаңа жағдайға бейімделуге тиіс болды. Елдегі қалыптасқан саяси жағдай оған басқа жол таңдау мүмкіндігін қалдырмады.

1920 жылдың қыркүйек айында Омбыға келген М. Дулатов, ондағы Губерниялық

атқару комитетіне барып тіркелді (ҚРҰлттық Қауіпсіздік комитетінің архиві – бұдан әрі ҚРҰҚА124-қ, 1-т., 78754-іс, 105-п). Осы мезгілден бастап, М. Дулатов Кеңес өкіметі оған жүктеген қызметті өз дәрежесінде сапалы және жауапты атқаруға күш салды.

Алғашқы кезеңде Кеңес үкіметі ұлт зиялыларын оқу-ағарту және мәдени құрылыс жұмыстарына тартады. А. Байтұрсынов, М. Дулатов және тағы басқа ұлт зиялылары осы салаларда қызмет жасады.

М. Дулатов Кеңес үкіметіне деген өзінің көзқарасын, өткен өміріндегі ұстанған саяси позициясын толық жазып, Омбыда шығатын «Кедей сөзі» газетінің 1920 жылғы 7 қарашада шыққан санында «Октябрь төңкерісінің үшінші жылы», – деген айдармен мақаласын жариялады. Бұл оның Кеңес үкіметін жақтап жазған алғашқы мақаласы еді. «Осы кезге дейін істеген қызметімді санамас бұрын, мынаны айтқым келеді, менің ашыла, арыла сөйлеуім өзімнің ерік құқымнан туды, бұлай етуге мені ешкім итермелеп қорқытпады, өз ұятымның алдында дәл осылай есеп беруді жөн көрдім», – дей келе М. Дулатов Кеңес үкіметіне дейін басынан ерік, қолынан билік кеткен халқының аянышты жағдайын күйзеліп егжей-тегжейлі баяндап, ойын былай тұжырымдайды: «Октябрь төңкерісінің өткен екі жылғы мейрамын біз мейрамдаған жоқ едік. Енді бүгінгі күн шын мейрам болды. Бүгінгі күн жер жүзінің еңбекшілеріне ұран шақырылған күн.

Бүгінгі күн «адалдық», «тендік», «бостандық» туы көтерілген күн. Көп күндерді тарих ұмытар. Бірақ бүгінгі күнді Октябрь төңкерісін ұмытпас! Баянды болсын Октябрь төңкерісі! Көгерсін Күншығыстың елдері!» (Дулатов, 1920).

М. Дулатов Октябрь төңкерісіне байланысты айтқан ойларынан бар саналы ғұмырының елінің теңдігі үшін арнаған қайраткердің, енді Кеңес үкіметінің саясатымен есептесіп, сенім артқанын аңғарамыз. М. Дулатов өзінің айтқан ойларын шынайылығын енді іс жүзінде көрсетеді. Алғашында Омбыда бір-екі ай, Ақмола губерниялық халық ағарту бөлімінде және Сібір халық ағарту бөлімінде нұсқаушы-инструктор болып қызмет жасайды. 1920 жылы қарашадан М. Дулатов Ташкентке келіп, Түркістан Коммунистік партиясы мен Орталық Атқару Комитетінің органы «Ақ жол» газетінің жауапты хатшысы болып орналасады (The REMBU). Бұл уақытта қазақ зиялыларының бір тобы Қазақ АССР-нің астанасы Орынборда, енді бір тобы Түркістан АССР-нің аста-

насы Ташкентте жұмыс істеді. Бұның өзіндік саяси мәні бар еді. М. Дулатов бұл туралы және өзінің Ташкентке келіп қызметке орналасуы туралы: «Ташкентте мен өзімнен бұрын келген бірнеше азаматтарды кездестірдім, көпшілігі алашордашылардың өкілдері болды. Олардан мен Қазақстанға карағанда, Түркістанда жұмыс істеудің жақсы екендігін, өйткені жергілікті мамандардың аздығынан сырттан келгендерді қызметке алатындығын білдім» (ҚРҰҚКА 124-қ, 4-т., 78754-іс. 106-п).

Негізі Кеңес үкіметі ұлт зиялыларын қызметке тартқанмен оларға жете көңіл бөлмеді, қызмет етуге еркіндік бермеді, керісінше партияға кірген бұрын басшы орындарда қызмет атқармаған, саяси сауаты төмен азаматтарды тартты. Бұл турасында М. Дулатов: «Қазақстанның орталығы Орынборда отаршылдық күшті, онда қазақ қызметкерлеріне қызмет етуге еркіндік бермейді, партияға бұрынғы шенеуніктер, тілмаштар, мансапқорлар көп кірген. Ол уақытта Қазақстанда партияға кірген әлгідей бұрынғы шенеуніктер, тілмаштар, мансапқорлар үкіметке, партияға жақсы көріну үшін рас болса да, өтірік болса да, Алашорда адамдарын жамандайтын, сондықтан Қазақстаннан қазақ қызметкерлерінің бір қатары Түркістанға келген, қалғандардың арасында мүмкіншілігі болса Түркістанға кетуді тілейтіндер көп болған, мұнда қалып одан кейінгі жылдарда да (Түркістан қазақтары Қазақстанға қосылғанша) болып тұрған», – дейді. Осы сәтті тиімді пайдаланып, Түркістан үкіметінің басында тұрған Т. Рысқұлов, С. Қожанұлы, И. Тоқтыбаев, Н. Төреқұлұлы сияқты қайраткерлер Қазақстаннан келген зиялыларды қызметке тартып орналастырған еді. М. Дулатов та Түркістанға келген зиялылардың қатарында 1920 жылы 7 желтоқсанда ашылған «Ақ жол» газетінің жауапты хатшысы болып кіріседі. «Ақ жолдың» редакторы С. Қожанұлы болды. Кеңес үкіметі тұсында М. Дулатовтың көп қызмет еткен баспасөз саласы болды. Бір М. Дулатов емес, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев басқа да ұлт зиялылары түрлі басылымдарда қызмет етті. Бұрын да баспасөз саласында қызмет жасаған зиялылар бұл іске мүдделілік танытты, екінші жағынан бұл олардан басқа баспасөз жұмысын алға қоятын мамандар жоқтығымен де байланысты болса керек.

«Ақ жол» газетінің бетінде М. Дулатов қазақ өлкесіндегі түбірлі өзгерістерді, жүріп жатқан саяси науқандарды жұртқа түсіндіріп, халықтың білім алуына жол ашылғанын дәріптеп мақалалар жазды. Тәжірибесі шыңдалған журналист, пуб-

лицист М. Дулатов бар талантын жаңа өмірді құру ісіне жұмсайды. Дегенмен, М. Дулатовтың қызметінде бұл жаңа белес оңай қалыптасқан жоқ. Егер біз М. Дулатов Кеңес үкіметінің Қазақстанда жүргізіп отырған саясатына көңілі толды деп ой тұжырымдасақ, қателесеміз. Өйткені М. Дулатов сынды «өз принциптеріне» берік, сөзіне, ісіне үлкен жауапкершілікпен қарайтын, өз ұлтының тағдырын тереңінен ойлайтын, азаматтық қасиетін жете бағаламаған болар едік. М. Дулатов саяси әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге баға беруде, Кеңес құрылысын дәріптеп қана қоймай, қазаққа зиянды жақтарын да көрсетіп, өз ойын ашық білдіріп отырды.

Негізі Кеңес үкіметі ұлт зиялыларын қызметке тартқанымен, олардың біліміне, тәжірибесіне, кез келген істі ұйымдастыра білетін іскерліктеріне сенімсіздік көрсетіп, кейде жете көңіл бөлмей, жұмыстарына ашық қысым көрсетіп, қызмет етуге еркіндік бермеді. Бұл құбылыс Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында қатты байқалды. Керісінше басшы орындарға саяси сауаты төмен жікшіл, атқамінер, жершіл азаматтарды тартты. Коммунистер билеген Кеңес үкіметіне озық ойлы, өз ұлтының тағдыры жөнінде негізді салиқалы ой, ұсыныс балама пікір айтатын ұлт зиялылары жақпады. М. Дулатов мемлекеттік басқару және атқару орындарында осындай келеңсіз құбылыстардың жедел қарқын алуын және ұлт мүддесінен өзінің жеке мүддесін жоғары қоятын сенқұмар, билікқұмар зиялылардың көптігі туралы өзінің пікірін ашық білдіріп, «Қазақ зиялылары» атты көлемді мақаласын жариялады: «Біздің қазақ-қырғыздың оқығандары санаулы. Партияда бары да, жоғы да бәрімізге белгілі. Бізден коммунистер шыға бастағанына әлі екі-үш жылдан асқан жоқ. Өзге жұрттағылар секілді біздің қазақта да өтірік коммунистер, партияны ластап жүргендердің арасында да шын жұртшыл, еңбекші тапқа жаны ашитын, Кеңес үкіметіне ынты көңілмен қызмет етіп жүргендер де жоқ емес. Олай болса, қазақ-қырғыз зиялыларын сөз қылғанда бұларды партияда бар, жоқ демей, жамыратып жіберіп тексеру керек. Шынын айтқанда, күні кеше бәріміз де ұлтшыл емес пе едік? Қазақ оқығандарының әуелгі тобы ұлтшылдар емес пе еді? Февраль төңкерісіне дейін Европаның саяси партиясына кірген қазақ болса, қане айтсыншы! «Мен әлімсақтан бері коммунист едім... мен 1905 жылдан бері партияда едім» деушілердің ертегісі біздің құлағымызға кіріп те шықпайды. Ат сыры иесіне мәлім. Біз білмейтін

қазақтың сыры жоқ!» (Дулатов, 1921) – дей келе Міржақып Дулатов туған халқының қамын шын ойлайтын, елінің болашағы үшін қалтықсыз қызмет ететін азаматқа «көзбояушылыққа» салынып «коммунист» болудың қажеті шамалы екендігін, «коммунист» болғандардың көпшілігі кезінде халықтың үстінен күн көрген, паракор, патша өкіметінің тыңшысы болған, арсыз, намыссыз жандар екенін, әлі де болса халықтың қамы үшін ешнәрседен тайынбай жанын салып қызмет ететін бұрынғы «ұлтшыл» зиялылар екенін ашық жазып, ойын былай сабақтайды: «Енді бүгін Кеңес үкіметі дәуірлеп, коммунистер партиясы жолбасшылық етіп отыр екен; қазақ-қырғыз секілді езілген елдерге бостандық, теңдік күні туған екен; коммунист партиясынан жағымды партия жоқ екен; бұрын өзгелердің соңында жүргендер адасып жүрген екен; соның үшін бізге коммунист болу керек екен; бұған түсіндік, көзіміз жетті. Партияға кіргендеріміз де бар. Партияға кіргендер кірмегендерді шақырып та отыр. Бірақ бізге енді шешетін мәселе қайсы? Біздің қазір ортақшыл болып отырғандарымыз кімдер? Бұл сұрауларға берілетін жауап әркімге-ақ анық-ау деймін: бізден қазір шын коммунист болдым деп отырғандар (өтірік коммунистерді айтпаймын) кешегі ұлтшылдар. Мұнан кейін де шын коммунист болуға жарайтындар тағы да сол бұрынғы ұлтшылдар. Үшінші қазіргі жаңа талап жас буын. Әйтпесе, күні кеше ұлтшыл болуға жарамай өз басының қамын ойлап жылтыр түйме таққанына мәз болып, переводщик болып пара алып, пристав болып халықтың қанын сорып, болыс болып ел бүлдіріп, тыңшы болып шағым жүргізіп соғылғандар бүгін қолына қызыл ту алып, «коммунист» бола қалды екен деп кімнің іші елжірей қалады. Мұндайлар жоқ емес, құдайыңа шүкір бар. Әсіресе біздің Қазақстанда толып жатыр», – дей келе партияға ары таза, жауапкершілікті сезіне білетін азаматтарды тарту қажеттігін, жалаң науқаншылдыққа ұрынбай: «Әуелі партияға кірушілердің көбеюін мақсат көруден бұрын аз да болса тазалық жағына көз салсаңдар екен дейміз. Шын таза, шын еңбекшіл, шын жұртшыл азаматтар партияға кірсе олардың соңынан жұрт та ереді. Олармен жолдас болудан кешегі ұлтшылдар да бүгінгі жаңа талап жастар да қашпайды», – деп тұжырымдайды. Кеңес үкіметі «Қазақтың ескі оқығандары», – деп жіктеген ұлт зиялыларының «ұлтшылдық» позициясы туралы М. Дулатов: «Біздің ұлтшылдарымыз қанша еді?» – деп қайрыла сұрақ қойып: «Шын ұлтшылдық өзі аз еді. Ұлтшыл еместердің көбі өзімізшіл, дәрежеқұмар, парашыл, шағымшыл,

зорлықшыл еді. Ол заманды қазақ оқығандары неге ұлтшыл болды, неге өзге оңды-солды Европаның саяси партияларына кірмеді. Бізді ұлтшыл қылған нәрсе, біздің кемдікте, қорлықта жүргеніміз. Көрінгеннен соққы жегеніміз еді. Егер теңгеруші табылады екен, ұлтшылдықты ортақшылдыққа айырбастауымыз қиын емес. Адамның алдымен адам сипаты болуы шарт. Өзінен басқаның тілегін тілей алмаған. Арын-иманын қарабасының пайдасы үшін қысқа күнде қырық сататын соғылғандардан қаны тамып тұрған ұлтшыл артық», – деп ойын ашық тура айтқан М. Дулатовтың батылдығына сүйсінбеске шарамыз жоқ. Дегенмен, халқын қандай үкімет билесе де, дұрыс саясат жүргізуін талап еткен қайраткер өзінің ұсыныстарын нақты көрсетіп айтып өтеді. Ол: «Партиядағы жолдастар араларындағы арамзаларды аластап шығарсын. Түзу саясат жүргізіп, «қазақшылдықты» тастап, шын ортақшылдық жолындағы әуелгі өрнегімен жұрттың ықыласын өздеріне аударып алсын, қолынан іс келетін шын таза азаматтарға «ұлтшылдық» таңбасын басудан бұрын бұларды іске кірістіріп, сендіріп, соңына ертсін, шын бірлік сонда табылады.

Көбейсін ортақшылдар!

Көркейсін алаш армандарының бірлігі!» (ҚРҰҚКА 124-қ, 1-т., 78754-іс, 46-п) – деп келелі ой тастап мақаласын аяқтайды.

«Қазақ» газетінде қызмет атқарып, қаламы төселген журналист М. Дулатов «Ақ жол» газетінің беделінің өсуіне атсалысты. Газеттің алғашқы сандарында М. Дулатовтың мақалалары жиі басылды «Ақ жол» газетінде жарияланған мақалаларында М. Дулатов жаңа Кеңес өкіметі саясатының мәнін ашып, халыққа жол сілтеп, «осы біз қандай бағытпен кетіп бара жатырмыз», – деген сауал қойып, «жаңа қоғамға бейімделу қажеттігін айтып қазақ халқына ең тиімді жол жерден айрылма, егін ек; отырықшы бол, егіншілікпен айналыс, сырттан келген келімсiктерге жерімізді беріп, қол қусырып отырмайық, өз жерімізге иелік етейік», (Дулатов, 1921) – деп үндеу айтады.

Бұл ойымызды М. Дулатовтың «Ақ жол» газетінің үш жылдық мерейтойына арнап жазған «Үш жыл» атты мақаласы айқындай түседі. Мақалада «Ақ жол» газетінің тарихи қиын кезеңде жарыққа шыққанын, «арқалаған жүгінің ауыр екенін, тап тартысы күшейіп тұрған кезде «Ақ жол» газетінің үш жыл басылып шығып, төртінші жылы шыққанын айтады. Одан әрі қайраткер ойын былай сабақтайды:

«Біз кім болсақ та дегенімізге жетуіміз үшін алдымен мәдениетті болуымыз шарт. Қазақ-

қырғыздың көпшілігі еңбекшіл екен, жүзге келмейтін ат төбеліндей байды да, манапты да, мырзаны да есепке қоспалық, 5 адам халық емес, 95 адам халық. 95 еңбекшілдің жолына әлгі бесеуін құрбан-ақ қылайық. Сонда қалатын тоқсан бесіміз надан болса, мәдениеті төмен болса, өз атының басын өзі алып жүре алар ма, адамшылық дәрежесіне жете алар ма, азаттық жолына жете алар ма?

– Жоқ. Оның бірі де болмайды. Надан қараңғы күнімізде біз бостандық жемісін жей алмаймыз, төңкеріс табыстарына ие бола алмаймыз. Олай болса, біздің алдымен көксейтініміз мәдениет. Мәдениетіміздің қаншама ілгері алға басқанын, иә кері кеткенін көрсетіп отыратын қатасыз өлшеуіштің бірі газет. Ерік те, елдік те, ерлік те, не тілектің бәрі де мәдениетті өркендету арқылы ғана табылады деп иман келтіру керек. Үміт осылай; бұл үміт босқа кетпесіне сенеміз» (Дулатов, 1923). М. Дулатовтың бұл айтқан ойлары мынадай тұжырымға жетелейді. Сонау 1909 жылдан бастап «Оян қазақ!», – деп халқын оқу-білімге, мәдениетке шақырған ол, егер енді заман ағымына сай білімге, өнерге ұмтылмайтын болсақ, ұлттық, мәдениетімізді көтермейтін болсақ, өзге озық ұлттардың жетегінде тағы кетерсің... Сондықтан надан, қараңғы күйінді артқа тастап, өнерге, білімге, мәдениетке ұмтыл, деп ой тастап, өзінің қоғамдық-ағартушылық қызметінде басты принцип еткен ұранын басып айтқанын аңғарамыз. М. Дулатов бар күш-жігерін салып, баспасөздің беделін қаншалықты дәрежеге көтеруге атсалысқанымен, еңбегі өз дәрежесінде бағаланбады. Алаштан бас тартса да, ұлтшыл ретінде көз түрткі болудан, қудаланудан құтылмайды. М. Дулатовтың журналист ретінде еркін жұмыс істеуіне мүмкіндік бермейді. Осы мәселеге байланысты архив деректеріне тоқталуды жөн көрдік, М. Дулатов 1929 жылы 1 қаңтарда ОГПУ – тергеушілеріне берген жауабында «Ақ жол» газеті туралы өз ойын былай білдіреді «Ақ жол» газетінің бағыты және мазмұны туралы баспасөз беттерінде көп пікірталас жүрді. Бірақ оның бәрі менің қызмет еткен уақытыма сәйкес келмейді» (ҚРҰҚКА124-қ, 4-т., 78754-іс. 98-99-п). М. Дулатовтың «Ақ жол» газеті туралы бұл ойды айтуының негізі бар еді.

1925 жылы 29 мамырда И. Сталин Қазақ өлкелік партия Комитетінің бюросына өлкелік «Ақ жол» газетінің саяси бағытына байланысты хат жолдайды. И. Сталин хатында: «Жуырда менің «Ақ жол» газетімен танысуға мүмкіндігім болды»-деген бастапқы сөзімен-ақ

«халықтар көсемі» «Ақ жолда» жарияланған сыни мақалаларға талдау жасап және олардан алаштық интеллигенцияның қастық әрекетін көріп, түбірінен газетті жедел түрде қайта ұйымдастыруды, одан партияда жоқ интеллигенттерді қуып жіберуді міндет етіп тапсырады.

И. Сталин: «Мен партияда жоқ интеллигенттерді кеңес жұмысына тартуды барынша жақтаймын. Егінхалкомы, халық шаруашылық кеңесі, кооперация және басқа да шаруашылық органдар бұл адамдарды, олар біртіндеп кеңестендіре отырып, мейлінше пайдалануы тиіс. Мен сондай-ақ партияда жоқ интеллигенттерді қырғыз (қазақ) мәдениетін орнықтыру ісіне тартуды да жақтаймын. Қырғыз тілінде оқулықтар құрастыру, мәдениет саласында бұл адамдардың пайдаланылуы тиіс басты майдан. Бірақ та мен партияда жоқ интеллигенттердің саяси және идеологиялық майдандағы күрес ісіне жіберілуіне мүлде қарсымын. Мен партияда жоқ интеллигенттердің қырғыз жастарына саяси және идеологиялық тәрбие берумен айналысуына қарсымын. Біз өкіметті жастар тәрбиесін партияда жоқ буржуазиялық интеллигенттерге тапсыру үшін алғанымыз жоқ. Бұл майдан толығымен және түгелдей коммунистерге қалдырылуы керек. Онсыз Киргизияда (Қазақстанда) Шоқаевтардың жеңісі сөзсіз жүзеге асады (КРПА141-қ, 1-т., 479 «А»-іс, 1-2-п.)» мәселеге қатысты шұғыл шара қолданылуы Қырғыз өлкелік Комитет бюросының барлық мүшелеріне тапсырылды.

Сталиннің хатында М. Шоқайдан басқа ешкімнің аты аталмаған, оның есімі төрт рет қайталанған. Дегенмен, көсемнің өршелене қарсы шыққан «партияда жоқ интеллигенттер» деген сөзі өзге қызметкерлерінен гөрі, алдымен М. Дулатовқа бағышталғандай.

Қайраткердің қызы Гүлнәр Дулатованың айтуына қарағанда, М. Дулатов коммунистік партияның қатарына кірмеген. И. Сталиннің тапсырмасынан кейін Қазөлкем басшылары да М. Дулатовты нұсқаған деп түсінген болуы керек. Олар М. Дулатовты бірінші кезекте газеттен жұмыстан шығарды. Бұрынғы Алашордашылардың саяси ықпалынан мүлде айырды, «коммунистендіру» мақсатында газет редакциясын Ташкенттен Шымкентке көшіріп, оны республикалық органнан Сырдария губерниялық органға айналдыру жөнінде қаулы шығарды (Қасқабасов, 1994:90). Редакторы, редакция алқасының құрамы түгелдей жаңартылды. М. Дулатов және басқа ұлт зия-

лылары қуылғаннан кейін, газеттің беделі де төмендеп, таралымы 10 мыңнан 3 мыңға түсті (ҚРПА141-к, 1-т., 377-іс, 4-п). Көп ұзамай РКП (б) Қазақ өлкелік 5-конференциясында 1925 жылы Ф. Голощекин «Ақ жол» осыдан аз ғана бұрын антикоммунистік сипатта болып келсе, қазір өз бағытына түсіп, буржуазиялық-ұлтшылдық ауытқушылыққа жол бермейді. Әйтсе де, астарлы сөзбен, «Эзоп» тілінде жазуды қоймайды. Коммунистік газет әрқашан ашық жазу керек. «Біз Қазақстан баспасөзіне парияның берік басшылығын орнатамыз», – (ҚРПА141-к, 1-т., 28-іс, 17-п) деп М. Дулатов сынды ескі оқығандарға бұдан былай идеологиялық орындарға жол жоқ деген саясатын жүргізетінін білдірді.

Билік орындары тарапынан көрген қысымдарға қарамастан М. Дулатов бар талантын «Ақ жол» газетінің көркеюіне, халық арасында кең таралуына арнады. М. Дулатов «Ақ жол» газетінде 1920 жылдың қараша айынан бастап, 1921 жылдың мамыр айына дейін қызмет атқарады.

«Ақ жолдан» кейін М. Дулатов ұзақ уақыт бойы ешқандай баспасөз редакциясына алынбады. Бүкіл қазақ зиялыларының тағдырына кесірі тиген И. Сталиннің хаты М. Дулатовтың да қолына «қара билет» ұстатып кеткендей болды. «Ақ жолдың» бағытының өзгеруі, одан М. Дулатов сынды халық жанашырларының аласталуы қазақ ұлтының рухани өміріне соққы болып тиді. Еліне жүрек жарды сөзін жаятын мінбеден айырылуы М. Дулатовтың жеке басының трагедиясы да болғаны анық. Бұл оның онсыз да қиыншылығы мол өмірінің ауыр белесі, азаматтығына сын еді. Алайда әлеуметтік-әділетсіздіктің жөнсіз қиянат пен сорақылықтың небір түрлері басынан өткен М. Дулатов бұл саяси қысымға мройынұсынған жоқ. М. Дулатовтың қызмет ауыстыруына тура келді. 1921 жылдың мамыр айында отбасы жағдайымен Семей қаласына келеді. 1921 жылы жаз айында Семей уезінде халық тергеушісі болып, осы жылдың күз айында Семей губерниялық Кеңес халық сотының орынбасары болып тағайындалады (ҚРҰҚКА, 124-к, 1-т., 78754-іс, 105-п.).

М. Дулатовтың осы қызметке орналасуын көрсететін 1921 жылы 8 желтоқсанда өткен Семей губерниялық халық сотының жалпы жиналысының көшірмесінен үзінді келтірейік: «Жолдас М. Дулатовты Кеңес халық сотының сот қызметкері қызметіне бүгінгі күннен бастап кірісуі туралы Губерниялық Халық сотының председателінің ұсынысы негізінде М. Дула-

тов жолдас бүгінгі күннен бастап Губерниялық Халық сотының орынбасары болып тағайындалды. Губерниядағы қырғыздардың (қазақтардың) ісі барлық бөлімін меңгеру және губерния соттары мен тергеушілерге нұсқаушы болып бекітілді» (Мұхамедханов, 188-189) – деп шешім шығарады.

Семей уезінде тергеуші болып қызмет істеген М. Дулатов жұмыс бабына қарай елге жиі шығады. Ел ішіндегі даулы мәселелердің көптігі соншалықты тергеушілердің дамыл көрмей істеуіне тура келген, өйткені әділет іздеп анталаған халық демалуға мұрша бермеген. Бұл туралы М. Дулатов: «Осынша көптің жұмысы «закончїлеп» бітіремін деген сот ауылда екі жыл жатса да бітетін емес. Ол кезде әлі қылмыс заңдар шықпаған, сот қызметкері істің ақ-қарасын «төңкерісшілдік арымен», социалистік сана жолымен ғана айыратын шақ еді» (Дулатов, 1924) – деп айтуы дәлел. М. Дулатовты қазақ әйелдерінің тағдыры, ауыр тұрмысы көп ойландыратын. Әйел теңдігі мәселесін көтеріп, қазақ қызының бас еркіндігі жоқ екенін бейнелеп «Бақытсыз Жамал» атты роман жазғаны да мәлім. Қазақстанда Кеңес үкіметінің орнығуымен әйел теңдігіне заң түрінде қол жеткізгенмен, бұл іске сүйекке сіңген қазақылық әдет көп кедергі болған еді.

М. Дулатовқа өзінің бас еркіндігін әперуге кемектесуді сұраған қазақ қыздарының арызы жиі түскен. Бірақ іске келгенде қыздар ата-анасының ырқынан шыға алмай, арыздарын алып үнсіз кеткендері де болған. Өжеттілік танытып еркіндік алған қыздың тағдырын қазақ қыздарына үлгі етіп ой тастау мақсатымен оның «Еңбекші қазақ» газетінде «Сол қыздың атын ұмыттым» – деп аталатын мақаласы жарияланды. Онда: Төрт жыл ішінде сот істерінің дұрысталғанын, қазақ даласында кемшіліктер түзетілгенін айтып, бірақ әлі де болса, «ұлы мақсатты тілектердің бірі – әйел теңдігі әлі де көңілдегідей жүзеге асқан жоқ. Бұған себеп елдің сүйегіне сіңген ескі әдеттің әлі де күштілігі, әйел тобының көзі ашылып жетпеуі, бостандық қадірін анық білмеуі, ел ішіндегі соттардың салақтығы-олақтығы, тағы-тағылар. Қара басының бостандығын көксеген әйел жігерлі болса, қазақ ішіндегі соттар қатаң, қызметін біліп істеп жолдан таймайтын болса, әдет-ғұрып қанша күшті болғанмен жоғалмасқа шара жоқ (Дулатов, 1924)» – деп намысқа тиетін жігерлі сөздерімен ойын аяқтайды.

Сонымен М. Дулатов 1921-1922 жылдың мамыр айына дейін Кеңес халық сотында сот

қызметкері қызметін атқарады. Жауапкершілігі ауыр сот қызметін қайраткер адал орындады. Баспасөз беттерінде өзі куә болған қылмысты істерді, дау-жанжалдарды талдап, жастардың жаман әдеттен аулақ жүруін үндеп мақалалар жазды. Атап көрсетсек, «Халық соты», «Сот қайтсе түзеледі», «Ұрлық қайткенде тиылады?», «Сол қыздың атын ұмыттым...»

«Ұрлық қайткенде тиылады?», – атты мақаласында ол өзінің қолынан өткен қылмыстарға талдау жасап келіп, «Ұзын сөздің қысқасы, ұрлықты тыю үшін, бірінші жұрттың шаруашылығын көтеріп, еңбекке баулу керек, екінші сот қызметкерлерін тазартып, білімін молайтып, тұрмысын оңдап, халық көзінде олардың беделін көтеру керек. Осы екі жолға түспесек, құр аттан салғанмен ұрлық тиылмайды» (Дулатов, 1924) – деп ой тұжырымдайды.

Бұл қызметі туралы М. Дулатов: «Асыра айтқандық емес, қысқа мерзімде менің белсенді және адал қызмет етуімнің арқасында сот мекемелерінің беделі көтерілді, әсіресе қазақ бөлімінің жұмысы алға басты. Мен қазақ бөлімін басқардым. Бұл сол уақытта Семейде қызмет атқарған жолдастардың бәріне аян» (ҚРҰҚКА, 124-қ, 1-т., 78754-іс, 105-п).

М. Дулатов халқын қандай өкімет билегеніне карамастан, оның көркейген жарқын болашағын армандап, соның қамын тереңнен ойлап, сол жолда адал қызмет атқарған қайраткер. Кеңес өкіметі тұсында М. Дулатов, өзін әр қырынан танытты. Оқытушы, жазушы-публицист, аудармашы, журналист ретінде қыруар мәнді де, маңызды істер атқарды.

Қорытынды

М. Дулатов – қазақ ұлтының нағыз ұлтжанды патриоты, оның бүкіл саналы ғұмыры туған халқын өркениет биігіне көтеру мақсатындағы жалынды күреспен өтті. Ұлы арман жолында М. Дулатов өз ұстанымынан тайған жоқ.

М. Дулатов өзінің идеясының, ұстанған принциптерінің өміршеңдігіне күмәнсіз сеніп өмірден өтті. ОГПУ тергеушілеріне берген жауабында ол туған елінің бостандығы үшін өзінің еткен еңбегін саралай келіп, ойын былай тұжырымдайды: «Өзім өскен ортадан шыққан, өзім алған білімді сіңірген бір адам үшін бұл аз шаруа деп санамаймын. Көп те емес болар. Әйтсе де, бар міндетімді осымен біттіге санап қол қусырар жайым жоқ. Ғұмыр болса, дәм жазса – ұлтымның келешегі үшін күш-жігерімді аямай еңбектене беруге борыштымын. Адам – халқыммен бірге адастым, сәулесі жарық жолға ұмтылсам – ұлтыммен қосыла ұмтылып бағамын» (ҚРҰҚКА, 141-қ, 1-т., 28-іс, 17-п.).

Алаш идеясы – ұлт өмірімен мәңгі бірге жасайтын өміршең ұлттық идея екені даусыз.

Тарихтың өзі М. Дулатов идеяларының өмірлік негізі күшті екендігін айқындап берді. М. Дулатовтың арман-тілегінің орындалғанына бүгінде тарих куә, ол халқының азаттық алғанын көре алмаса да, оның күні туатынына сенімі күшті еді. Алаш зиялыларының қайраткерлік тұлғалары осы тұтастығымен, өздерінің ерік-жігерін, күшін халық ісіне сарқа жұмсауымен ерекшеленеді. Міржақып Дулатовтың есімі қазақ халқының жадында мәңгі сақталады.

Әдебиеттер

- Дулатов М. (1920). Октябрь төңкерісінің үшінші жылы. Кедей сөзі. 7 қараша.
 Дулатов М. (1921). Қазақ зиялылары. Ақ жол. 5 мамыр.
 Дулатов М. (1921). Еңбекшілер автономиясы. Ақ жол. 29 наурыз.
 Дулатов М. (1923). Үш жыл. Ақжол. 7-желтоқсан.
 Дулатов М. (1924). Сол қыздың атын ұмыттым. Еңбекші қазақ. №294.
 Дулатов М. (1924). Ұрлық қайтсе тиылады. Ақ жол. 13 қараша.
 Қасқабасов С. (1994). «Ақ жол» туралы үш құжат. Ақиқат. №1. 90 б.
 Мадияр. Мемлекет халі (1918). Қазақ. №248.
 «Құрметті оқушылар». Қазақ. (1918). №263
 Қайтсек жұрт боламыз. (1918). Қазақ. №264.
 Қазақ халқының дұшпандары. (1918). Бірлік туы. №24.
 Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері. Семей облыстық мемлекеттік архиві (СОМА). 226-қ, 110-іс, 1-т, 5-6 п.
 Назарбаев Н.Ә. (2014). «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». Егемен Қазақстан. 17 қаңтар.
 ҚР Ұлттық Қауіпсіздік комитетінің архиві – бұдан әрі ҚРҰҚКА 124-қ, 1-т., 78754-іс, 105-п.
 ҚРҰҚКА. 124-қ, 1-т., 78754-іс, 104-п.
 ҚРҰҚКА. 124-қ, 4-т., 78754-іс. 106-п.
 ҚРҰҚКА. 124-қ, 1-т., 78754-іс, 46-п.

ҚРҰҚКА. 124-қ, 4-т., 78754-іс. 98-99-п.
ҚРҰҚКА. 124-қ, 1-т., 78754-іс, 105-п.
ҚРҰҚКА. 124-қ., 1-т., 78754-іс, 105-п.
ҚР Президенттік Архиві – бұдан әрі ҚРПА. 141-қ, 1-т., 479 «А» -іс, 1-2-п.
ҚРПА. 141-қ, 1-т., 377-іс, 4-п.
ҚРПА. 141-қ, 1-т., 28-іс, 17-п.

References

- Dulatov M. (1920) Oktyabr tonkerisinin ushinshi zhyly [The third year of the October Revolution]. Chechen word. November 7.
- Dulatov M. (1921) Qaqaz ziyalyly [Kazakh Intelligentsia]. White Road. May 5.
- Dulatov M. (1921) Enbekshiler avtonomiyasy [Autonomy of Workers]. White Road. March 29.
- Dulatov M. (1923) Ush zhyly [Three years]. Akzhol. December 7.
- Dulatov M. (1924) Sol kyzdyn atyn umyttym [I forgot that girl's name]. The Kazakhman.
- Dulatov M. (1924) Urlyk qaitse tyiylady [The thief will be shattered once]. The white line. November 13.
- Kaskabasov S. (1994) «Aq zho» turaly ush kuzhat [Three documents about the «white road»]. Truth. №1. 90 p.
- Madiyar. (1918) Memleket khali [State of the state]. Kazakh. №248.
- «Dear Students». (1918) Kazakh. №263.
- Let's get back. (1918) Kazakh. №264.
- The enemies of the Kazakh people. Unity flag. №24.
- Mukhamedkhanov K. Abai muragerleri [Abai's heirs]. 188-189, Semipalatinsk state archive (SOMA). 226th, 110th case, 1- t, 5-6 p.
- Nazarbayev N.A. (2014) «Qazaqstan zholy 2050: Bir maqsat, bir mudde, bir,olashak» [«Kazakhstan's way – 2050: common goal, common interests, common future»]. True Kazakhstan.
- Pursuant to the Rules of Procedure of the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan, article 124, paragraph 1, article 78754.
- Pursuant to Article 104, paragraph 1, Article 78754 of the RoK Constitution.
- RADRF. 124th, 4th Art. 78754. Page 106
- The REMOTE. Article 124, paragraph 1, article 78754, Article 46
- RREPA. 124th, 4th Art. 78754. 98-99
- The REMBU. Article 124, paragraph 1, article 78754, Article 105
- The RNIMP. Article 124, paragraph 1, article 78754, Article 105
- The RoK Constitution, Article 141, paragraph 1, Article 479, Article 1-2.
- The RoK Constitution, article 141, item 1, article 377, item 4
- The RoK Constitution, article 141, para. 1, para. 28, Article 17.

Шалгинбаева С.Х.

к.и.н., Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: dd.hr@mail.ru

**ПАМЯТНИКИ ШИЛИКТИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ
(по монографии А.Т. Толеубаева
«Раннесакская шиликтинская культура»)**

Монография известного казахстанского археолога, этнографа А.Т. Толеубаева предназначена для археологов, этнографов, историков, культурологов и широкого круга читателей, а также бакалавров и магистрантов специальностей «Археология и Этнология», «Музейное дело и охрана памятников». В монографии изложены результаты многолетних полевых и кабинетных исследований сакских памятников Шиликтинской долины.

Ключевые слова: курган, Шиликты, могильники Шиликты, «золотой» курган, «золотой человек», Шиликтинская культура

Представляемая монография является результатом многолетних научных полевых и камеральных исследований доктора исторических наук, профессора Казахского национального университета им. аль-Фараби А.Т. Толеубаева. С 2003 г. автор монографии руководил научным

проектом и экспедицией, расположенной на территории Зайсанского района Восточно-Казахстанской области. В течение пятнадцати лет методом раскопок было исследовано четыре больших кургана, один средний и около двадцати малых курганов.

Шиликтинская долина представляет собой равнину уникального творения природы с удивительным ландшафтом для кочевников.

В книге дается определение места, роли и исторического значения, обобщение и анализ имеющихся фактологических материалов раннесакской шиликтинской культуры в системе сако-скифского мира.

Знакомство с содержанием глав, приложениями и богатым иллюстративным материалом позволяет оценивать новое издание как итоговое исследование автора в области археологии, культуры и истории казахского народа.

В структурном отношении рецензируемая монография состоит из введения, пяти глав, приложений и заключения.

В введении дается краткий историографический обзор важнейших археологических исследований на территории Казахстана в разные периоды. Анализируются природно-климатические, географические условия Шиликтинской долины, на территории которой находится более 200 памятников раннего железного века, из них около 120 это курганы сако-скифского времени. Нельзя не согласиться и

с мнением автора, что «в сакской археологии сложилась парадоксальная ситуация – несмотря на значительные достижения по изучению раннековнического общества, основные проблемы остаются нерешенными и остро дискуссионными» (1.с.23)

Глава «Памятники Шиликтинской долины разных эпох» содержит богатый материал по археологии сакских памятников, которые условно подразделены на шесть групп.

В результате пятнадцатилетних археологических исследований было выявлено и запортизировано более 300 памятников, из которых 50 относятся к категории царских памятников. В результате раскопок Шиликты-1 было обнаружено захоронение двух человек с большим количеством уцелевших золотых украшений в виде оленей, беркута, кошачьего хищника, горловидной трубочки из пластинчатого золота, миниатюрные украшения для нашивки к одежде, бронзовые наконечники для стрел. Всего было найдено 524 золотых предмета.

Памятники Шиликты-2 не имеют следов ограбления, в ней были обнаружены гребенка-заколка в хорошей сохранности, изготовленная из трубчатой кости крупного животного, бусина из минерала, черепки маленького сосуда ручной работы без орнамента. Третья группа памятников Шиликты-3 насчитывает 17 курганов. В четвертую группу входят 43 памятника, из них 5 больших курганов, которые автор относит к памятникам древнетюркского периода, найдены остатки железа, бронзовая заколка и небольшие четырехугольные и круглые ограды бронзовой эпохи. Пятая группа Шиликты-5 насчитывает 30 памятников, относящихся к поздне-сакскому и усуне-кулажоргинскому периоду, здесь автором были обнаружены невысокие бомбовидные керамические сосуды, трехгранные наконечники стрел, бляшки из тонкого листового золота, золотая серьга из кольцевых звеньев с камнями-бусинками, золотые украшения в виде фестончика, остатки железного ножа, обломок украшения-амулета из кабаньего клыка. Памятники Шиликты-6 состоят из пяти курганов, которые имели признаки недавнего ограбления.

Одно из региональных особенностей наличие мазара Зейноллы Бутабаева, построенного из красного кирпича в первой половине XX в., купольные мазары из сырца XVIII – XIX вв., каменные балбалы и петроглифы разных времен.

Вторая глава посвящена самому большому по размеру памятнику могильника Шиликты-3

«Золотому» кургану Байгетобе, в переводе означаящему «холм для конных скачек». Автором описан полный процесс производившихся раскопок с предоставлением иллюстративного и графического материалов, а также обнаружение золотых изделий из погребальной камеры.

Монография представляет собой глубокий анализ изучения технологии и техники изготовления шиликтинского золота и костюма «золотого человека», проводившийся приглашенным известным специалистом Эрмитажа Р.С. Минасяном.

Всего в кургане было найдено более 4000 экземпляров золотых изделий, которые являются уникальными украшениями одежды, не имеющими аналогов в сако-скифском культурном пространстве.

Для выяснения вопроса о происхождении сырья золотых украшений автору с группой исследователей пришлось проштудировать литературу по истории золотодобычи на территории Казахстана, а также пригласить профессора Т.М. Жаутикова, признанного специалиста по цветным металлам, рассмотреть вопросы реконструкции одежды шиликтинского царя, на что автором было потрачено почти шесть лет.

По этой главе хотелось бы отметить, что, несмотря на сложность изучения костюма по археологическим данным, методологической и методической основой автором был выбран комплексный подход, не противоречащий исторически доказанным фактам и выводам, находящим подтверждение в археологических и палеоэтнографических материалах о культуре и быте сако-скифской эпохи.

В четвертой главе рассматриваются вопросы, связанные с погребальными сооружениями и похоронно-поминальными обрядами шиликтинцев, проводятся культурогенетические параллели по геродотовским рассказам о скифах, а также с казахскими похоронно-поминальными обычаями.

Глава «Раннесакская Шиликтинская культура» представляет культурно-хронологический аспект классификации сако-скифских памятников Алтая и Восточного Казахстана.

Монография сопровождается десятью важными научными приложениями узких специалистов по технике изготовления золотых украшений, антропологических исследований костных останков, физико-химических исследований, геологических, металлографических консерваций дерева, компьютерной рекон-

струкции, радиоуглеродных и дендрохронологических исследований и анализа.

Монография имеет ряд важных научных выводов о выделении этих памятников в качестве самостоятельных, имеющих свои особенности, которые позднее были распространены в других районах Казахстана. Археологические материалы автора призваны сыграть решающую роль в освещении важнейших проблем шиликтинской культуры.

Ссылочный аппарат в монографии вызывает восхищение той скрупулезной работой, которую проделал А.Т. Толеубаев по выявлению историографических источников разного периода.

Положительным моментом монографии является использование экспедиционных и методических материалов (схемы, карты, рисунки и цветные фотографии, список литературы по каждой главе) для успешного усвоения

бакалаврами, магистрантами и докторантами при преподавании таких дисциплин, как «Сако-скифская археология», «Средневековая археология Казахстана», «Проблемы изучения сако-скифской археологии».

Материалы, изложенные в монографии, настолько многогранны, что представляют интерес не только археологов и историков, но этнографов, этнологов, культурологов, музееведов. Логически выстроенная, ясная линия аргументации, четкость, доступность изложения материалов, богатство иллюстраций и приложений – все это окажет неоценимую помощь при изучении археологии Казахстана.

В свою очередь, мне бы хотелось надеяться на выход новых трудов моего научного руководителя А.Т. Толеубаева, одаренного исследователя, посвятившего всю свою жизнь изучению этнологии и археологии казахского народа.

Литература

Толеубаев А.Т. Раннесакская шиликтинская культура. – Алматы: ИП «Садвакасов А.К.», 2018. – С. 23.

References

Toleubaev A. T. Rannesakskaya shiliktinskaya kultura (2018), p.23.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

<i>Tadysheva N.</i> Sacred Triad of Fire-Milk-Tree: Religious and Mythological Representations of the Altai-Sayan Turks	4
<i>Yıldırım Seyfi, Sabyrgaliev N.B.</i> Religious Politics of Russian Royalty Related to Turkic Muslim People	15
<i>McFadden C., Alimgazinov K.Sh., Alpysbaeva N.K.</i> Informatization of Archival Business in Kazakhstan (foreign and domestic experience)	22
<i>Heinrich Härke, Bilalov S. Amirgalina G.</i> Preliminary results of Archaeological Research the Western gate of the Medieval Settlement Dzhankent in 2018	30
<i>Kunitake S., Bexeitov G.T., Kurmaniyazov I.S.</i> Some Problems of Research of The Late Stone Age Monuments in The Suburbs of The North- East Aral	41
<i>Egorova O.V., Shalginbaeva S.H.</i> Chuvash population dynamics in the Republic of Kazakhstan	48
<i>Sultangaliyeva G.S.</i> The role of tatar merchants in the formation of the inner trade market in the turgai region (XIX century)	54
<i>Mukanova G.K.</i> Orientalist Esper Ukhomsky (1861-1921) on Historical Migrations Across The Great Steppe.....	60
<i>Begalyeva A.K., Amirkanov M.B.</i> State industrial sector of the Economy in 20-ies of the XXth century	68
<i>Khabizhanova G., Koshymova A.O.</i> Influence of Medieval Oghuz tribes on Formation of Azerbaijan People	77
<i>Kalshabaeva B.K., Beisegulova A.K.</i> Material culture of the Kazakhs of Uzbekistan	83
<i>Nurtazina N.D., Maidanali Z.</i> Processes of disintegration and the crisis of civilization in the Turkic world (16-th – 19-th centuries)	93
<i>Kozybakova F.A., Dauytbekova M.K.</i> Raiymbek batyr – a historical figure.....	103
<i>Urazbayeva A.M.</i> The Main Principles of Documents Classification (On the basis of the examples of Kyrobkom (1920-1925)	110
<i>Iskakova G.Z.</i> The Role of Nature in the Turkic Worldview	117
<i>Nurpeissova B., Dyussebekova Zh.</i> On the issue of distribution of the local budget of kazassr in the 1930s	123
<i>Sabdenova G.E.</i> Several issues and directions in the study of nomadic statehood	129
<i>Karibayev B.B., Utegulova M.A.</i> Yessim khan	135
<i>Сексенбаева Г.</i> Развитие архивного дела в Китае	143
<i>Жакупова Г.Т.</i> Аспекты источниковедения истории Казахстана (50-60-е годы XX века)	153
<i>Жаркынбаева Р.С., Се Тянь</i> К вопросу о международном политико-экономическом значении центральноазиатского региона	158
<i>Мажықызы Н., Қалшабаева Б.К.</i> Қытай қазақтарының бала туу, тәрбиелеуге байланысты әдет-ғұрыптарындағы дәстүрлілік пен жаңашылдық	165

<i>Тұрсұн Х.М., Мамбетов Б.</i> Отандық тарихи тұлғатану әдіснамасындағы ұлттық мүдде	175
<i>Қартабаева Е.Т.</i> Сақтардың этникалық бірегейлігі мәселесіне	183
<i>Махат Д.А.</i> Мақал-мәтелдер – қазақ тарихының дерек көзі	192
<i>Даркенов Қ.Ғ., Нурсұлтанова Л.Н., Шадаева Ш.А.</i> Қазіргі кезеңдегі Орталық Азия мен Түркияның қарым қатынастары	200
<i>Дәдебаев Ж., Бисенбаев П., Кәрібозов Е.</i> Толыбай – Алтын Орда дәуіріндегі аса ірі қоғам қайраткері	209
<i>Тургунбаев Е., Суюндиқова М.</i> Сырдарияның төменгі ағысындағы археология ескерткіштерін музейлендіру (Сығанақ, Жанкент қалашықтары бойынша)	221
<i>Майданали З.</i> Политическая история Золотой Орды: методология и исторические парадигмы	230
<i>Шағырбаев М., Сапатаев С.</i> Ерте көшпелілердің тұрғылықты баспаналарының қалыптасуы	241
<i>Ибадуллаева З.Ө., Сейлбекова А.Е.</i> XIX ғғ. басындағы қазақ даласындағы емшілік категориялары және емдеу тәсілдері	251
<i>Жарасов А.А.</i> Проблема оседания казахских кочевых и полукочевых хозяйств в дореволюционных источниках	259
<i>Иманбаева С.С., Сандықбаева Ө.Д.</i> Кеңестік билік тұсындағы М. Дулатовтың саяси ұстанымы	266

Ғылыми өмір – Научная жизнь

<i>Шалгинбаева С.Х.</i> Памятники Шиликтинской культуры	276
--	-----

CONTENTS

<i>Tadysheva N.</i> Sacred Triad of Fire-Milk-Tree: Religious and Mythological Representations of the Altai-Sayan Turks	4
<i>Yıldırım Seyfi, Sabyrgaliev N.B.</i> Religious Politics of Russian Royalty Related to Turkic Muslim People	15
<i>McFadden C., Alimgazinov K.Sh., Alpysbaeva N.K.</i> Informatization of Archival Business in Kazakhstan (foreign and domestic experience)	22
<i>Heinrich Härke, Bilalov S. Amirgalina G.</i> Preliminary results of Archaeological Research the Western gate of the Medieval Settlement Dzhankent in 2018	30
<i>Kunitake S., Bexeitov G.T., Kurmaniyazov I.S.</i> Some Problems of Research of The Late Stone Age Monuments In The Suburbs Of The North- East Aral	41
<i>Egorova O.V., Shalginbaeva S.H.</i> Chuvash population dynamics in the Republic of Kazakhstan	48
<i>Sultangaliyeva G.S.</i> The role of tatar merchants in the formation of the inner trade market in the turgai region (XIX century)	54
<i>Mukanova G.K.</i> Orientalist Esper Ukhtomsky (1861-1921) On Historical Migrations Across The Great Steppe.....	60
<i>Begalyeva A.K., Amir Khanov M.B.</i> State industrial sector of the Economy in 20-ies of the XXth century	68
<i>Khabizhanova G., Koshymova A.O.</i> Influence of medieval Oghuz tribes on formation of Azerbaijan people	77
<i>Kalshabaeva B.K., Beisegulova A.K.</i> Material culture of the kazakhs of Uzbekistan	83
<i>Nurtazina N.D., Maidanali Z.</i> Processes of disintegration and the crisis of civilization in the Turkic world (16-th – 19-th centuries)	93
<i>Kozybakova F.A., Dauytbekova M.K.</i> Raiymbek batyr – a historical figure.....	103
<i>Urazbayeva A.M.</i> The main principles of documents classification (On the basis of the examples of Kyrobkom (1920-1925)	110
<i>Iskakova G.Z.</i> The role of Nature in the Turkic Worldview	117
<i>Nurpeissova B., Dyussebekova Zh.</i> On the issue of distribution of the local budget of kazassr in the 1930s	123
<i>Sabdenova G.E.</i> Several issues and directions in the study of nomadic statehood	129
<i>Karibayev B.B., Utegulova M.A.</i> Yessim khan	135
<i>Seksenbayeva G.</i> Archival Development in China	143
<i>Zhakupova G.T.</i> Aspects of Source Studies of The History of Kazakhstan (50-60 – Ies of the Twentieth Century)	153
<i>Zharkynbayeva R.S., Xie Tian</i> On the Issue of International Political and Economic Significance of The Central Asian Region	158
<i>Mazhikyzy N., Kalshabaeva B.K.</i> The Folk Custom China Kazakh's Relating To Give Birth and Raise a Child	165

<i>Tursun Kh., Mambetov B.</i> National Interest in the Methodology of Domestic Historical Personality	175
<i>Kartabayeva E.T.</i> To the Problem of the Ethnic Identity of the Saks	183
<i>Makhat D.A.</i> Proverbs and Sayings – a Source of Data of the Kazakh History	192
<i>Darkenov K.G., Nursultanova L.N., Shadayeva S.H.A.</i> Modern Relations Between Central Asian Countries and Turkey	200
<i>Dadebaev Zh., Bissenbaev P., Karbozov E.</i> Tolybay – a prominent statesman of the era of the Golden Horde	209
<i>Turgunbayev Ye., Suyundikova M.</i> The Museumification of Archaeological Monuments of The Lower Reaches of The Syr Darya (Town Syganak, Zhankent).....	221
<i>Maidanali Z.</i> Political History of the Golden Horde: Methodology and Historical Paradigms	230
<i>Shagirbayev M., Sapatayev S.</i> Formation of Residential Constructions of Early Nomads	241
<i>Ibadullayeva Z., Seilbekova A.</i> Medical methods and healers categories of the Kazakh steppe XIX – beginning XX вв.	251
<i>Zharassov A.A.</i> The Problem of Settling of The Kazakh Nomadic and Semi-Nomadic Households in the Pre-Revolution Sources	259
<i>Imanbaeva S.S., Sandykbaeva U.D.</i> The political position of M. Dulatov in the Soviet era	266

Scientific life

<i>Shalgimbaeva S.</i> Monuments Chilikinskaya culture	276
---	-----